

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ : ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਵਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ
GURU RAVIDAS: JEEVANI TE VANI DI PRAMANIKTA

THESIS

SUBMITTED TO THE PANJAB UNIVERSITY, CHANDIGARH
FOR THE DEGREE OF

Doctor of Philosophy

IN THE FACULTY OF LANGUAGES

1989

HARNEK SINGH

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ

(25 ਜਨਵਰੀ 1377-3 ਅਪ੍ਰੈਲ 1528 ਈ.)

ਭੂਮਿਕਾ

(ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਮ ਉੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾ ਬੁਰਾਬਰੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਲਈ ਸਫ਼ਿਰਸ਼ ਦਾ ਝਿਰਨ ਵਜਾਇਆ। ਆਪ ਵਰਗ ਰਹਿਤ ਸਾਝੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਜੀਵਨ ਉਚ ਜਾਤੀ ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਧਰਮ ਚਰਚੇ ਕਰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੂਝਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਲਮ ਦੀ ਠੋਕ ਨੂੰ ਤਿੱਖੀ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕੱਟਣ ਲਈ ਗਹਿਰ ਰੀਭੋਰ ਬਾਝੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਸੋਖਸ਼ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੋਸ ਸੋਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਲਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਝੀ ਦੇ ਚਾਲੀ ਸ਼ਬਦ(ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਸਾਮੂਲੀ ਪਾਠਾਂਤਰ ਸਮੇਤ) ਇਕ ਸੁਲੋਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ੀਤਲ ਸੁਭਾਅ, ਮਹਾਨ ਕਰਮਯੋਗੀ, ਚੋਟੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮੀ ਸੰਤ ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਝੀ ਚਾਰੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਮੱਧ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਕਿਤਾਂ ਰਚੀਆਂ ਰਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸਥਾਯੋਗ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਇਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇੰਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖੋਜ ਕਿਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਘਾਲੀ ਰਈ ਵੱਡ-ਮੁਲੀ ਘਾਲਣਾ ਨੂੰ ਅਖ਼ੱਡੋਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ, ਕਾਸ਼ੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ(ਵਾ. ਸੋਤੀ ਚੰਦ), ਭਕਿਤ ਕਾ ਵਿਕਾਸ(ਫਾ. ਮੁਸੀ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ) ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪਰਮ ਸਾਧਨਾ(ਆਚਾਰੀਆ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਟੂਵੇਦੀ) ਆਦਿ ਹਨ।

ਕੁਝ ਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਕਖੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜਾਂ ਗੁਰਭਾਈ ਲਿਖ ਕੇ, ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣ

ਤੇ ਸੰਕਿਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਡਿਰ 'ਨਾਭਾ' ਦਾਸ। ਕਿਰ 'ਭਕਤ ਮਾਨ' ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਟੀਕਾ 'ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ' ਰਚਿਤ ਪਿਯੁ ਦਾਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਾਈਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਬੇਜ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਿਵੇਂ - ਨਾਥ ਐਰ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤਯ(ਡਾ. ਨਰੈਂਦ੍ਰ ਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਇ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤਯ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ(ਆਚਾਰੀਆ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਟ੍ਰਿਵੇਦੀ) ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ (ਡਾ. ਰਾਜੇਵ ਸਿੰਘ) ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਪਰਦਾਇ ਤਥਾ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤਯ ਪਰ ਉਨਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ(ਡਾ. ਬਦਰੀ ਨਾਰਾਯਣ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ) ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤਯ(ਡਾ. ਤਿਲੋਕੀ ਨਰਾਯਣ ਦੀਕਸਿਤ) ਇੰਦ੍ਰ ਗੋ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਿਵੇਂ - ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ(ਆਚਾਰੀਆ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਸ਼ੁਕਲ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਕਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਇਤਿਹਾਸ(ਡਾ. ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਚੰਦ੍ਰ ਰੁਪਤ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ(ਡਾ. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ(ਡਾ. ਨਰੈਂਦ੍ਰ) ਆਦਿ, ਉਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਬੇ ਬਾਰੇ ਬੇਜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤਯ ਕੋਸ਼' 'ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼' ਏਨ ਸਾਇਕਲੋਪੀਡਿਆ ਆਫ਼ ਗੋਲਿਜਨ ਐਂਡ ਈਂਬਕਸ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਦਰਜ ਜਾਣਕਾਰੀ 'ਭਕਤ ਮਾਨ' ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਚਈ ਰਚਿਤ 'ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵੈਸ਼ਨਵ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਬੇ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬੇਜੀ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਭਰਤੀ ਕਾਲ, ਭਗਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਬਾਰੇ ਬੇਜ ਭਰਪੂਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਣਗਿਣਿਆ ਹੀ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ- ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਰ ਪਹਿਲਾ (ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ), ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ(ਡਾ. ਜੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ), ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਨਹੀਂ। ਖਾਨਾ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਹੀ ਭਾਸਦੀ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰ ਗੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਰ ਪਹਿਲਾ(ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੈਲ) ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ(1000-1526 ਈ.) ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ(ਡਾ. ਡੋਜਾ ਸਿੰਘ) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 'ਭਕਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਛਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਚੌਦਾਂ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ' ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਸਾਧਾਰਨ

ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਰੰਭੋਰ ਬੇਜ ਸੂਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਬੇਜ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਅਕਿਤਤ੍ਵ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਬਾਰੇ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਚਰ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ' ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਪੰਥ' (ਡਾ. ਭਗਵਤ ਵਰਤ ਮਿਸ਼ਰ) ਜੋ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰੰਦਾਸ ਦੇ ਕੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ (ਡਾ. ਚੰਦ ਦੇਵ ਰਾਯ) ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਅਕਿਤਤ੍ਵ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਠੋਸ ਨਿਰਣੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਵੇਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਇਕ ਜੀਮਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੋਰ ਦਾ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ' ਵੀ ਇਕ ਬੰਦਸ਼ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸ਼ੇਧ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਡਾ. ਲੇਖ ਰਾਜ ਪ੍ਰਵਾਨਾ ਦਾ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ "ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ" ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਤੱਥ ਆਧਾਰਤ ਨਿਰੂਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਬੇਜ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਜੋਗੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵਿਅਕਿਤਤ੍ਵ ਅਤੇ ਕਰਤਿਤ੍ਵ ਬਾਰੇ ਰੰਭੋਰ ਨੁਕਤੇ ਛੁਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ:

- ੳ. ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਾਵਯ(ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ)
- ਅ. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ(ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ ਤਥਾ ਵਿਰੇਂਦ ਪਾਵੇਯ)
- ੲ. ਸੰਤ ਰੰਦਾਸ ਵਿਅਕਿਤਤ੍ਵ ਇਬਮ ਕ੍ਰਿਤਤ੍ਵ (ਡਾ. ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਡੇਯ)
- ੳ. ਸੰਤ ਰੰਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤਤ੍ਵ, ਜੀਵਨ ਐਰ ਵਿਚਾਰ(ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ ਸਿੰਹੂ)
- ਹ. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ(ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ)

ਇੰਵੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੇਜੀ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ 'ਸੰਤ ਸਿਰੋਮਤੀ ਰਵਿਦਾਸ' ਅਤੇ ਬਾਬੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਚਿੰਤਨ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਤੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸੋਢ ਪੁਸਤਕ ਸੰਪਾਦਿਤ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਬੇ ਬਾਰੇ ਬੇਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੇਜ ਰੰਭ ਹਨ। 'ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਢ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਿਯੋਗੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 'ਸਿੱਖ ਰੀਲੀਜ਼ਨ, ਡਾਟ ਡੇਵ', (ਐਮ. ਏ. ਮੈਕਕਾਨਿਡ) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਥ ਰੀਡਰ ਬੇਜ ਉਪਰੰਤ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ ਰਏ। 'ਦੇ ਸਟੋਰੀ ਆਫ ਭਾਤ ਰਵਿਦਾਸ' ਕਿਤ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਟੁੱਕ ਨਿਰਝਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸਕਿਰ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਰਣਨਯੋਗ ਬੇਜ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸ਼ੁਰੂਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੇਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ੀ ਬਾਰੇ ਵਿਕਲੋਤਰੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵਪੂਰਤ, ਸ਼ੁਧ, ਤੱਥ ਆਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸ਼ੁਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ੀ ਬਾਰੇ ਬੇਜ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ: ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਬਾਸ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ' ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਸੰਧ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਸੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੱਖ-ਲਿਖਿਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦੀ ਬੇਜ ਪੜ੍ਹਤਾ, ਨਿਰਖ-ਪਰਖ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਟਾਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸ਼ੁਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੇਧ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਭਾਵਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਛੇ ਅਧਿਆਇ ਬਣਾਏ ਰਏ ਹਨ। ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਸੰਧ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਅਧਿਆਇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰੱਖ-ਲਿਖਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ, ਜਨਮ ਤਿੱਥ, ਸੰਮਤ, ਜਨਮ ਸਥਾਨ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੂਰਵਜ, ਬਚਪਨ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ, ਰਿਹਾਸਥ ਜੀਵਨ, ਗੁਰ ਪ੍ਰਭਾਨੀ, ਸਿਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਨੀ, ਯਾਤਰਾਵਾਂ, ਨਿਰਵਾਣ ਤਿੱਥ

ਸਮਿਤ, ਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਤੱਥ ਆਧਾਰਿਤ ਤਾਰਕਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਉਕਤ ਤੱਥਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਾਰੇ। ਅਧਿਆਇ ਚੌਥੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਸ਼ੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰੱਖਲਿਖਿਤ/ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸੋਫ਼ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਦਰਜ ਕਰਕੇ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ/ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵਾਂਗੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਸ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਬਾਸ਼ੀ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਵੀ ਕਰਾਂਗੇ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ, ਵਿਚ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਭਾਵਪੂਰਤ ਨਿਰੋੜ, ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਰੱਖਲਿਖਿਤ ਸੋਫ਼ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਬਿਉਰਾ, ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਰੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰੱਖਲਿਖਿਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਕੋਲਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਖਾਂਗੇ।

ਇੰਦੇ ਪਸਤੁਤ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਸ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੂਰੂਪ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਡਾ ਅਨੁਠਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੇਧ ਕਾਰਜ ਲਈ ਪਸਤੁਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ, ਪੇਰਨਾ, ਉਤਸ਼ਾਹ, ਲਗਨ ਅਤੇ ਸਮਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸੰਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਿਤਭਾਸ਼ੀਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬੇਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਸੁਝਾਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਘੜ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਪੜ੍ਹੀ ਆਭਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰੂਹ ਦੀ ਤਿਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਵਿਦਿਅਕ ਬੇਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਜੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਨੇ ਮੇਰੀ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੂਤ ਦੀ ਅੱਟੀ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸਹਿਲ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਸ ਜਟਿਲ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਿਤਭਾਸ਼ੀਲ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੋਫ਼ ਸਾਮਗ੍ਰੀ, ਰੱਖ ਲਿਖਿਤ ਖਰੜੇ, ਦੁਰਲੱਭ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੱਕ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸ਼ੇਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ, ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਤੀਖਣ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਤਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ।

ਜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਪ੍ਰਾਧਿਆਪਕ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਚਰਨ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੁਹਾਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੀਝ ਵਿਚ ਰੀਝ ਕੇ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰੂਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਝਾੜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਬਾਰੇ ਛਿਆਨ ਦੇ ਇਸ ਅਥਾਹ ਸਾਗਰ ਸੰਤ ਜੀ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਚਰਨ ਫੰਦਨਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਸੰਤਿਖਜਨਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬੁਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਭਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੰਪਨਤਾ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਪੁਝਾਅ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ੋੜ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਮੇਰੀ ਭਰਪੂਰ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਸੁਫ਼ਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਾਡਲਯ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਝਾੜੀ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ, ਪੀਟਰ ਡਰੀਲੋਂਡਰ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਦਕ ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਰਹਿਣ ਨਈ ਹੱਲ-ਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਉਸਾਰੂ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰੋ. ਸੀਤ ਖਟਵਾ ਅਤੇ ਭੈਣ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾਮੁਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੀ ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਟੁੰਬਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਿਆਂ/ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਫੰਡਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹਿਤ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸ਼ੋੜ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਕਾਰਜ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਬਾਪੂ ਤੇ ਬੇਬੇ ਜੀ(ਸ. ਡਕੀਰੀਆ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਨੰਦ ਕੌਰ) ਦਾ ਕਰਜ ਉਤਾਰ ਸਕਣ ਤੋਂ ਸਦਾ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਤੋਂ ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਕਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਸ਼ਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਬੇਬੇ ਤੋਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਦੁਆਵਾਂ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ, ਸਿਹਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਿਯੋਗੀ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਹਰਬੀਸ ਕੌਰ ਦਾ ਸਦਾ ਹੀ ਰਿੜੀ ਰਹਿੰਦਾ ਜਿਸਨੇ ਸ਼ੋਧ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੰਪਨਤਾ ਵਿਚ ਵਫ਼ੇਰਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਮੈਂ "ਸਰਬੇ ਦੇਕੁ ਅਨੇਕੈ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਘਟ ਭੁਗਵੈ ਸੋਈ" ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦਾਸਨਦਾਸ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਪੁਝਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਡੰਡਾਉਤ ਵੰਦਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੀ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਨੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਲ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਜੁਟਾਏ।

ਰਚਨਕ ਸਿੰਘ

ਕ੍ਰਮਿਕਾ

<u>ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ:</u>	<u>ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ</u>	
1.1	ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ	1 -8
1.2	ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ	8 -9
1.2.1	ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ	9 - 12
1.2.2.	ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ	13-14
1.3	ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ	15-17
1.4	ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ	17-21
1.5	ਸਾਹਿੱਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ	21-23
1.5.1	ਭਾਤੀ ਦਾ ਸੂਰੂਪ	23-24
1.5.2	ਭਾਤੀ ਉਦੈ	24-26
1.6	ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਾਤੀ ਸਾਧਨਾ	26-27
1.6.1	ਨਾਮ ਭਾਤੀ	28-29
1.6.2	ਨਵਧਾ ਭਾਤੀ	29-30
1.6.2.1	ਨਾਮ ਸਰਵਣ ਕਰਨਾ	30
1.6.2.2	ਨਾਮ ਦਾ ਕੀਰਤਨ	30
1.6.2.3	ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ	30
1.6.3	ਰਹਨ ਸੁਰਨ	30
1.6.4	ਅਚਰਨਾ	31
1.6.5	ਵੀਦਨਾ	31
1.6.6	ਦਾਸ ਭਾਵਨਾ	31
1.6.7	ਸਖਾ ਭਾਵ	32
1.6.8	ਸਮਰਪਣ	32
1.6.9	ਨਿਰਗੁਣ ਭਾਤੀ	32-33
1.6.10	ਸਤਿਮੰਗ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ	33-34
1.6.11	ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਤੀ	34

1.6.12	ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ	34
1.6.13	ਕਿਰਤ ਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ	35
1.6.14	ਭਾਤੀ ਦਾ ਮਹਾਤਮ	35-36
<u>ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ: ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ</u>		
2.1	ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ	37-39
2.2	ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ	40
2.2.1	ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਬੇ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮਿਲਦੇ ਹਵਾਲੇ	41-49
2.2.2	ਰੋਸ਼ਟਿ ਸਾਹਿੱਤ	49-53
2.2.3	ਪਰਚਈ ਸਾਹਿੱਤ	53-57
2.2.3.1	ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਈ, ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ	58-61
2.2.3.2	ਪਰਚੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਾਂ ਕੀਆਂ	61-64
2.2.4	ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਾਹਿੱਤ(ਸਮੇਤ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ)	64-72
2.2.5	ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ	73-80
2.2.6	ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ(ਸਾਖੀ ਸਾਹਿੱਤ ਓ.ਐ)	80-81
2.2.7	ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼੍ਰੋਤ	82-83
<u>ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ: ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ</u>		
3.1	ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿਨ ਨਾਂ	84-85
3.1.1	ਰਵਿਦਾਸ	85-86
3.1.2	ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤ ਜਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਬੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ	86
3.1.3	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ	86
3.1.4	ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਾਬਾਨ ਅਤੇ ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਰਚਿਤ ਰੋਸ਼ਟਿ ਸਾਹਿੱਤ	87
3.1.5	ਬਾਨੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ	88
3.1.6	ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਬਿਧ ਹੋਈ	88

3.1.7	ਰਵਿਦਾਸ, ਰਿਵਦਾਸ ਅਤੇ ਰਮਾਦਾਸ	88
3.1.8	ਕੁਸ਼ਲ ਦਾਸ(1300-1873 ਬਿ.ਸੰ.)	89
3.1.9	ਰੋਸ਼ਟਿ ਕਾਜੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ	89
3.1.10	ਭਗਤ ਪ੍ਰੇਮਾਕਰਿ ਕਿਤ ਕਵੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ	90
3.1.11	ਭਗਤ ਜੁਧਾਸਰ	90
3.1.12	ਭਗਤ ਰਸ-ਜੀਜਰੀ ਕਿਤ ਕਵੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ	90
3.1.13	ਵਾਰਤਕ ਟੋਕਾ ਭਗਤ ਮਾਲ ਕਿਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਰੋੜਮ	90-91
3.1.14	ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿਠਈ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਂ ਦੀ ਸੁਹਰ-ਛਾਪ ਸਿਠਈ ਹੈ	91
3.1.15	ਦਿਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਬੌਰੇ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ	91
3.1.16	ਪ੍ਰਿਸੱਧ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਉਪਨਾਮ	92
3.1.17	ਰੰਦਾਸ	92
3.1.18	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿਠਈ 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਵਿਚ ਸੁਹਰ-ਛਾਪ	93
3.1.19	ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਹੁੰਚ	93
3.1.20	ਭਗਤ ਮਾਲ	93
3.1.21	ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ	94
3.1.22	ਰਯਦਾਸ	94
3.1.23	ਰੋਗੀਦਾਸ ਅਤੇ ਰੋਹਿਦਾਸ	94
3.1.24	ਰਾਮਦਾਸ	95
3.1.25	ਰਮਾਦਾਸ	96
3.1.26	ਹਰਿਦਾਸ	96
3.1.27	ਰੋਗੀਦਾਸ ਅਤੇ ਰਯਦਾਸ	97
3.1.28	ਰੂਈਦਾਸ ਅਤੇ ਰੁਇਦਾਸ	97
3.1.29	ਰਵਦਾਸ	98
3.1.30	ਰਵੀਦਾਸ	98
3.1.31	ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਰੰਦਾਸ ਦੇ ਸੁਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਭੁਲੇਖਾ	98-99

3.1.32	ਰਵਿਰਾਮ ਯਾਹਿਬ(1783-1850 ਬਿ.ਸੰ.) ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਭੁਲੇਖਾ	100-102
3.2	ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਤਿੱਖ਼-ਸੰਮਤ	102-112
3.3	ਜਨਮ ਸਥਾਨ	112
3.3.1	ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਦੇ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ	113
3.3.1.1.	ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਦਿਨ ਵਾਲਾ ਮੱਤ	113-115
3.3.1.2	ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਰਿਤੋੜ ਵਾਸੀ ਹੋਣਾ	115-116
3.3.2	ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ	116
3.3.2.1	ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਰੋੜ ਮਹੱਲਾ ਹੈ	117
3.3.2.2	ਫੋਪਾਲ ਮੀਂਦਰ ਆਦ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੈ	117-118
3.3.2.3.	ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਨਾਰਸ ਜਾਂ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਸੰਢੂਆ ਡੋਹ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ	118-121
3.3.2.4	ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸੀਤ-ਰਵਰਧਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ	121-124
3.4	ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੂਰਵਜ	124
3.4.1	ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੜਦਾਦਾ, ਪੜਦਾਈ ਅਤੇ ਦਾਦਾ, ਦਾਈ	124-127
3.4.2	ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ	127-131
3.5	ਬਰਪਨ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ	131-133
3.5.1	ਵਿੱਦਿਆ	134-136
3.6	ਰਿਹਸਖ ਜੀਵਨ	136-141
3.7	ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ	142
3.7.1	ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੇਹਧਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ	142
3.7.1.1	ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ	142-145
3.7.1.2	ਆਪ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਮਾਨਸ ਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ	145-146
3.7.1.3	ਆਪ ਨਾ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਸੰਪਦਾਇ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ	146-148

3.7.1.4	ਦੁਰੂ ਰੀਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਣੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਦੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਢੰਗ ਵਿਚਾਰ	148-150
3.7.1.5	ਆਪ ਦੇ ਦੁਰੂ ਪ੍ਰਮਾਣੀ ਸਨ	150-151
3.7.1.6	ਜਾਨ ਦਾਮ ਆਪਦੇ ਦੁਰੂ ਸਨ	151-152
3.7.1.7	ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਦੁਰੂ ਸਨ	153-154
3.7.1.8	ਬਾਬਾ ਜੀਏ ਆਪਦੇ ਦੁਰੂ ਸਨ	154-155
3.7.1.9	ਸੰਦਨ ਮੁਨੀ ਆਪ ਦੇ ਦੁਰੂ ਸਨ	155
3.7.2	ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਆਪ ਦੇ ਦੁਰੂ ਸਨ	155-161
3.8	ਰਿਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ	161
3.8.1	ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਪ ਦੇ ਰਿਸ਼ ਸਨ	161-163
3.8.2	ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਆਪ ਦੇ ਰਿਸ਼ ਸਨ	163-165
3.8.3	ਰਾਜੇ ਝਾਨਾ(ਚਤਨ ਕੁੰਵਰੀ)	165-167
3.8.4	ਸੀਤਾ ਬਾਈ	167-173
3.8.5	ਦੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ	173-175
3.8.6	ਭਰਤ ਧੰਨਾ	176-177
3.8.7	ਪੀਪਾ ਭਰਤ	177-179
3.8.8	ਭਰਤ ਸੇਨ	179
3.8.9	ਭਰਤ ਸਧਨਾ	180
3.8.10	ਸੰਤ ਕਮਾਲ	180
3.8.11	ਕਬੀਰ ਪੁੱਤਰੀ ਕਮਾਲੀ	181
3.9	ਯਾਤਰਾਵਾਂ	182-185
3.10	ਦੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਤਿਥਾਸੰਸਤ	185-195
3.11	ਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ	195
3.11.1	ਦੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਦੇਹ ਰੁਪਤ ਹੋ ਰਏ ਸਨ	195-196
3.11.2	ਆਪ ਕਿਸੇ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਯਾਤਨਕ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਰਏ	196-197
3.11.3	ਦੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਲੋਕ ਰਸਨ ਚਿਤੋਕ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ	197-199
3.11.4	ਆਪ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਸਨ	199-200

3.12	ਸ਼ਾਦਗਾਰੀ	200-202
3.12.1	ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸੀਰ-ਰਵਰਧਨਪੁਰ	202-203
3.12.2	ਲੋਹਣਾ ਵੀਰ	203
3.12.3	ਰਾਮ ਨਗਰ	203
3.12.4	ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥ ਮੰਦਰ	203
3.12.5	ਗਿਆਨ ਥਾਪੀ ਮਸਜਿਦ	204-206

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ: ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੋਝ ਸਾਮਗ੍ਰੀ

4.1	ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ	207
4.1.1	ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਸੋਝ	208-212
4.1.2	ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਸੋਝ	212-213
4.2	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸੋਝ ਸਾਮਗ੍ਰੀ	213-233

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ: ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ

5.1	ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਰੀਝ ਬਾਰੇ	234-236
5.2	ਸੋਧਿਕ ਪ੍ਰਥਾਣੀ	236-237
5.3	ਪਾਟੀਤਰ	237-239
5.4	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਬਾਰੇ	239-240
5.5	ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ	240-242
5.6	ਮੂਲ ਬਾਣੀ	242-379
5.7	ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਤਤਕਰਾ	380-384

ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ: ਤਤਕਰਾ

	ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਖੋਜ	394-395
	ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ	396-409

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ
=====

ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਰੁ ਰਵਿਤਾਮ
=====

ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮਾਨਵ-ਸਮਾਨਤਾ ਨਈਂ ਸਦੀਵੀਂ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼, ਕਰਮਯੋਗੀ, ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੁਗੰਧ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸੂਰਜ ਸਮਾਨ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੰਗ ਉਸ ਘੋਰ ਅੰਧਕਾਰ ਸਮੇਂ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਲੋਂ, ਧਰਮ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਨਪੀੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਹਸਗੀਨ, ਨਿਮਾਣੇ, ਨਿਤਾਣੇ, ਨਿਰਆਸਰੇ ਸਮਾਜ ਦੇ, ਮੌਲਿਕ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਨੰਦ ਕੀਤੀ।

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਘੜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਚੁ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਮੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਜੀਵਨ ਭਰ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਰਹੇ। ਆਪ ਦਾ ਸਮਾਂ ਚੁਨੌਤੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮੁੱਚਾ ਭਾਰਤ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਦੀ ਚੱਕੀ ਵਿਚ ਪਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਥਾਨਿਕ ਰਾਜੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਚੁੱਕੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕੰਮੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਨਈਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦਾ ਏਕਤਾ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੁਲਤਾਨ, ਹਿੰਦੂ ਮੀਂਦਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸ਼ਰੂਪ ਭਾਰਤ ਸਦੀਆਂ ਲਈ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਜੂਨੇ, ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾਨਵ ਮਾਰੂ ਦਰਦਨਾਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਠੋਸ ਕਵੀ ਹਿਰਦੇ ਉੱਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਇਸਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦੇਣ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਆਪ ਦੇ ਪੂਰਵਕਾਲੀ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਜਿਹੇ ਜਿੱਟਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਪਾਵਾਂਗੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੁਖੀ ਸਮਾਜ ਹਿੱਤ, ਆਪ ਵਲੋਂ ਘਾਲੀ ਘਾਲਣਾ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

1.1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਲੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਪੂਰਵ-

ਕਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕਰਾਂਗੇ। "ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ ਦੀ ਮੌਤ(647 ਈ.) ਉਪਰੰਤ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਉਬੱਲ ਪੁਬੱਲ ਮੱਚ ਗਈ ਸੀ।"¹ "ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਅਭਿਗਣਤ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।"² "ਪਰਸਪਰ ਈਰਖਾ ਤੇ ਫੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈਆਂ, ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ, ਦੇਸ਼ ਭਾਗਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਰੀਆਂ ਸਨ।"³ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ "ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ (711-714 ਈ.) ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਰਬੀ ਨੌਜਵਾਨ ਯਾਤਰੀ ਮੁਹੰਮਦ-ਬਿਨ-ਕਾਸਮ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਅਰਬਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।"⁴ ਇਸ ਉਪਰੰਤ "ਅਰਬਾਂ ਤੋਂ ਚਾਲੀ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਫਜ਼ਨੀ ਦੇ ਤੁਰਕ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੰਬਰ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਕਤਲੋ-ਗਾਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।"⁵ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਹ ਹਮਲਾਵਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟ ਦੀ ਨੀਤ ਨਾਲ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਮਾਲ ਲੁੱਟ ਕੇ ਪਰਤ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਰਤ (ਸੋਨ-ਰਿੜੀ) ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਰ ਪਸਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ "ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਸਾਰ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਨੋਕ ਉੱਤੇ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਿਰਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਮਸਜਿਦਾਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।"⁶ "ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ।"⁷ "ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ (1021-1030 ਈ.) ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਹਿੰਦੂਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਫੜਨ ਵਾਲੀ ਬਾਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੱਢ ਦੇਣਾ, ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਅੱਗੇ ਗੋਠੇ ਟੇਕ ਦਿੱਤੇ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮੁੱਕ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਸਦੀਆਂ ਲਈ ਗੈਰਾਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਗਿਆ।"⁸ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ 1001 ਤੋਂ 1026 ਈ. ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸਤਾਰਾਂ ਹਮਲੇ ਕਰਕੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਟੇਨਲੇ

1. ਫੋਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰ. 16.

2. ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ(ਡਾ.) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਮੀਡੀਓਅਲ ਇੰਡੀਆ, 1949, ਪੰਨਾ 1.

3. ਫੋਜਾ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ(1000-1526 ਈ.)ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰਨਾ 16.

4. - ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 16.

5. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 16.

6. ਸਟੇਨਲੇ ਲੈਨਪੁਲ, ਮਿਡੀਵਲ ਇੰਡੀਆ ਅੰਡਰ ਮਹੰਮਡਨ ਰੂਲ, ਪੰਨਾ 53.

7. ਫੋਜਾ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ(1000-1526 ਈ.)ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰਨਾ 27.

8. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 57.

ਲੈਨਪੁਲ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ "ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਹਰ ਸਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਦਾ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੀਂਦਰ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਚੋੜਦਾ, ਗਾਜੀ ਤੇ ਬੁਤਸ਼ਕਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ, ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਜਾਂਦਾ।"¹

ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਹੰਮਦ ਗੋਰੀ (1178 ਈ.ਪਹਿਲੀ ਜਿੱਤ, ਸੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਮਰਨ ਤੱਕ 1206 ਈ.) ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਪਿੱਛਵੀ ਰਾਜ ਚੋਹਾਨ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਤਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੀਂਦਰ ਵਾਹ ਕੇ ਉਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮਸਜਿਦਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ।²

"ਮੁਹੰਮਦ ਗੋਰੀ ਜਦ ਵਾਪਸ ਘਰ ਮੁੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਗੱਖੜ ਨੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦਾਸਿਆਕ ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ 1206 ਈ. ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਛੁਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।"³ ਉਸਦੇ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਕੁਤਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਐਬਕ (1206 ਤੋਂ 1210 ਈ.) ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਉਹ ਹੋਲੇ ਖੇਡਦਾ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਰਾਜ ਸੁਲਤਾਨ ਇਲਤਮਸ਼ (1211-1236 ਈ.) ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਚੰਗੇ-ਜ਼ਰ ਗੱਖੜ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨਈਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਰਹੇ। ਇਲਤਮਸ਼ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਉਸਦੀ ਸੁਘੜ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਸਪੁੱਤਰੀ ਸੁਲਤਾਨਾ ਰਜ਼ੀਆ (1236-1240 ਈ.) ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਰੰਡਰ ਸੰਭਾਲੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੁਰਕ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਜਿਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸਦੇ ਫਨਸ਼ੂਰੂਪ ਰਜ਼ੀਆ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਬਹਿਰਾਮ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜ ਛੇ ਸਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਨਾਸਿਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ (1246-1266 ਈ.) ਅਤੇ ਗਿਆਸ-ਉਦ-ਦੀਨ ਬਲਬਲ (1266-1287 ਈ.) ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮੰਗੋਲ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਲਾਮ ਵੰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਰਾਜ ਸਤਾ ਖਿਲਜੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੀ। ਜਲਾਲ-ਉਦ-ਦੀਨ ਖਿਲਜੀ (1290-1296 ਈ.) ਤੱਕ ਇਕ ਦਇਆਵਾਨ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਹਾ ਪਰੰਤੂ

1. ਸਟੇਨਲੇ ਲੈਨਪੁਲ, ਮਿਡੇਵਲ ਇੰਡੀਆ ਐਂਡਰ ਮਹੰਮਡਨ ਰੂਲ, ਪੰਨਾ 21 ਤੋਂ 26.

2. ਫੋਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰਨਾ 108.

3.

"ਅਲਾਉਦ-ਦੀਨ ਖਿਲਜੀ (1296 ਈ.) ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਲੇਨਪੁਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਜੇਕਰ ਮਾਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜੀ ਮੰਗੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਸਾਹਿਤ ਸੋਨਾ ਦੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"¹

ਖਿਲਜੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਤੁਗਲਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਆਇਆ। ਤੁਗਲਕ ਹਕੂਮਤ ਵਿੱਚ ਗਿਆਸ-ਉਦ-ਦੀਨ ਤੁਗਲਕ (1320-25 ਈ.) ਮੁਹੰਮਦ-ਬਿਨ-ਤੁਗਲਕ (1325-1351 ਈ.) ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ (1351-88 ਈ.) ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠੇ। ਮੁਹੰਮਦ-ਬਿਨ-ਤੁਗਲਕ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਯੋਗ ਮਨੁੱਖ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਸਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੋਆਬ ਦੇ ਕਾਲ ਪੀੜਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਕਰ ਲਾਏ ਗਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ।"² (ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ, ਰਾਜਧਾਨੀ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨਾ, ਤਾਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਚਲਾਉਣਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜਨਤਾ ਦੁਖੀ ਰਹੀ।

ਤੁਗਲਕ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਨਾਲ ਡਾਵ-ਡੋਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤਮੂਰ ਲੰਗ (1388 ਈ.) ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਵੱਡਾ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ। "ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਜੁਲਮ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂਦੇਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੀਨਾਰ ਖੜੇ ਕੀਤੇ। ਤਮੂਰ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਫੜੇ ਇੱਕ ਲੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।"³ ਤਮੂਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਲੁਟਮਾਰ ਕਰਕੇ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤਣ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਤਮੂਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤਣ ਸਮੇਂ ਉਸਦਾ ਹਰ ਸਿਪਾਹੀ ਸੋ ਸੋ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ, ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ।"⁴ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਡਾ. ਫੋਜਾ ਸ਼ਿੰਘ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਤਮੂਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਦੀ ਢੋਲਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 120 ਹਾਥੀ, 10 ਗੱਡੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਜਾਨਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ।"⁵

-
1. ਸਟੇਨਲੇ ਲੇਨਪੁਲ, ਸਿਡੋਵਲ ਇੰਡੀਆ ਅੰਡਰ ਮਹੰਮਡਨ ਰੂਲ, ਪੰਨਾ 105.
  2. ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਮੀਡੀਵੀਅਲ ਇੰਡੀਆ, 1949, ਪੰਨਾ 265.
  3. ਅਨਤੋਨੋਵਾ, ਕ. ਬੋਨਗਾਰ-ਲੀਵਨ, ਗ. ਕੋਤੋਵਸਕੀ, ਗ. ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅਨੁ.) ਮਨਚੰਦਾ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, 1973, ਪੰਨਾ 246.
  4. ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਡਾ.) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਮੀਡੀਵੀਅਲ ਇੰਡੀਆ, 1949, ਪੰਨਾ 377.
  5. ਫੋਜਾ ਸ਼ਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੀ. ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰਨਾ 150.

ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕੀਤੀ ਉਸਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹

ਇੰਞ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਸਾਏ ਹੇਠ ਬੇਡਨਾਕ, ਅਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਦਲਿੱਦਰੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਜੇਕਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਰਵਾਣੇ ਇਥੇ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਭੇਡ ਬੱਕਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਹੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਬੇਹ-ਖਿੰਝ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਘਾਣ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਵਲੰਧਰੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਮਈ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ। (ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਜਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸੁਖੇਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ, ਇਨਸਾਫ਼ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਕਰ ਸਕਦੀ।

(ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਪ ਸੰਗ ਦੁਖਿਆਰੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹਰਨ ਲਈ ਆਸਰਾ ਬਣੇ।) ਆਪ ਨੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦੀ ਸਤਾਈ ਹੋਈ ਜਨਤਾ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। (ਬਿਠਕੂਲ ਸਾਧਨ ਵਿਹੁਣੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਛੇਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ, ਮਾਨਵੀ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਸੂਦਰ ਜਾਤ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਵਲੋਂ ਦੁਰਕਾਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਨਵ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉੱਚ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰੋਰਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ।)

-
1. ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਡਰਾਇਆ।
ਆਪੈਂ ਦੈਸ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ।
ਏਤੋ ਮਾਰੁ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ ਤੈ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ।।

ਜੇਧ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਤ ਦਰਪਨ (ਸੰਕਲਣ ਕਰਤਾ), 1970, ਪੰਨਾ 181.

ਇਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਆਪ ਦੀਆਂ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਵਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਦੀ ਕਥਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੱਤ ਜਿੰਦਗੀਆਂ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪਛਾਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਾਉਂਦੇ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ।¹ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਾਸਤੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਆਪਣੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਉਪਰੰਤ 1488 ਈ. ਵਿਚ ਬਠਾਰਸ ਆਏ ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਪੁਸ਼ਿੱਧੀ ਸਿਖਰ ਛੂਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਈਰਖਾਲੂ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਠੇਕੇ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਅਧੀਨ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਉਕਸਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।"² ਆਪ ਦੀ ਸੰਘਰਸ਼-ਸ਼ੀਲ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਜਾਣੀ ਸਹਿਜ ਪਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਨੇ ਸੂਦਰ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਸਰਵ-ਸਾਝੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰ ਖੋਲ੍ਹੇ³ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੇ ਧਰਮ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੁਰ ਸੀ।

ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹਿਣੀ ਪਈ। ਅਜਿਹਾ ਉਲੇਖ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਣੀ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁴ ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਤਾ ਦੇ ਡੰਡੇ ਦੀ ਮਾਰ, ਆਮ ਜਨਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਨਤਾ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁੜੇ ਭਗਤੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ, ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

1. ਆਖਰੀ ਦਾ ਜਿੰਦਾ ਕਾਜੀਆਂ ਨੇ ਲਾਨਿਆ। ਚਾਬੀਆਂ ਦਾ ਹਾਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ।
ਗੋਊਟੀ ਕੰਮ ਵਾਲੀ ਖਤਮ ਕਰਮਦੇ। ਸਤਵੇਂ ਅੰਦਰ ਜਿੰਦਰੇ ਲਗਾਮਦੇ।
ਫਿਰਦਾ ਆਜ਼ਾਦ ਰਵਿਦਾਸ ਆਮ ਰੇ। ਮੁਖੇਂ ਭਗਵਾਨ ਵਾਲਾ ਜਪੇ ਨਾਮ ਰੇ।
ਚੰਦੜ, ਵਰਿਆਮ ਸੰਘੀ(ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ, 1953(ਭੂਮਿਕਾ), ਪੰਨਾ 248.
2. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਾਸਤੀ(ਸ਼੍ਰੀਮੀ) ਪਾਂਡੇ, ਵਿਰੋਦਰ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਲੋਕ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰਨਾ-169.
3. ਜਿਉ ਕਰਿ ਮੰਨੇ ਚੀਰਵੇ ਹੀਰਾ ਲਾਲ ਅਮੇਲੁ ਪਲੇਟਾ।
ਚਹੂੰ ਵਰਣਾ ਉਪਦੇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪਿਆਨੁ ਕਰਿ ਭਗਤਿ ਸਹੇਟਾ।
ਵੀਰ ਸੰਘੀ(ਭਾਈ) ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਟੋਕ(ਸੰ:)ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ, 1984, ਪੰਨਾ 168.
4. ਰੀਗ ਗੁਸਾਇਨਿ ਗਹਿਰ ਗੰਡੋਰ। ਜੀਜੀਰ ਬਾਧਿ ਕਰ ਖਰੇ ਕਬੀਰ।
ਮਨ ਨ ਡਿਰੈ ਤਨੁ ਕਾਹੇ ਕਉ ਡਰਾਇ। ਚਰਨ ਕਮਲ ਚਿਤੁ ਰਹਿਓ ਸਮਾਇ।। ਰਹਾਉ।
ਰੀਗ ਕੀ ਲਹਿਰਿ ਮੇਰੀ ਟੁਟੀ ਜੀਜੀਰ। ਮਿਠਾ ਛਾਲਾ ਪਰ ਬੈਠੇ ਕਬੀਰ।
ਕਹਿ ਕੰਬੋਰ ਕੋਉ ਸੰਗ ਨ ਸਾਬ। ਜਲ ਬਲ ਰਾਖਨ ਹੈ ਰਘੁ ਨਾਬ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗ ਭੈਰਉ - ਪੰਨਾ, 1162.

ਦੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਠੱਟ ਕੇ ਸੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰੁਨ ਵਿਚ ਤਾਮਾ ਜਾਬ ਹੋਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ੀ ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਵਾਇਆ, ਏਵਾਂ ਸਿਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਡਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤੰਤ ਵਿਚ ਸੰਨੀ, ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਰੁੱਥੇ, ਨੋਕਾਸੀ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਅਜਿਹੀ ਰਾਜ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਤੀਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਨਵ ਸਮਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਭ ਲੋਕ ਰਾਜ ਸਤਾ ਦੇ ਸਹਿਸ, ਡਰ, ਅਤੇ ਕਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁਕਤ ਹੋਣਗੇ।¹ ਕਵੀ ਸਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਦਾ ਤਿੱਤਰ ਉਪਕਨਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਸਾ ਸ਼ੇ ਨਿਤਾ ਸ਼ੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਗਾਥਰੀਰ ਬਣਨਾ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਇਸ ਸੰਜੂਠਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸੰਧ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ 'ਬੇਰਜ-ਪੁਰਾ' ਵਰਗੇ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ, ਆਜ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਦੇਖਣ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜਿੱਠੇ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਸੁਰੇਤ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਆਸ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਜਿਨਈ ਹੈ। ਆਪ ਅਤਿ ਨਿਰਮਲ ਸੁਖਿਅਤ ਦੇ ਇਨਸਾਫ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਆਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੀ। ਆਪ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੁਰ ਵਿਚ ਸਾਜੀਵਨ ਨਿਆਣੇ ਨਿਤਾਣੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਿੱਛਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਨ ਸਾਖਾਰਨ ਦਾ ਡਰਪੁਰ ਹੁੰਦਾ ਮਿਲਿਆ।

1.2. ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ

=====

ਸੱਪਕਾਮੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤਿਅੰਤ ਗੰਭੀਰ, ਵਾਵ-ਫੋਨ, ਅਸਾਵੀਂ, ਪੰਜ-ਪਾਸ਼ੀ, ਅਸਰਿ ਅਤੇ ਜੁਲਨ ਜਸਰ ਦੀ ਮੂੰਹ ਚੋਲਈ ਤਸਵੀਰ ਸੀ। ਦੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਸੰਧ ਤੋਂ ਤੇ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤਿਨਿਤ ਸਨ। 'ਰਿੰਦੂ ਧਰਮ' ਅਤੇ 'ਇਸਲਾਮ' ਧਰਮ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਮੇਂ

-
1. ਬੇਰਜਪੁਰਾ ਸਰਰ ਕੇ ਨਾਉ।। ਦੁਖ ਅੰਤੁ ਨਹੀਂ ਤਿਹਿ ਠਾਉ।।
ਨ ਤਸਵੀਜ ਬਿਰਾਜੁ ਨ ਸਾਣੁ।। ਬਉਡੁ ਨ ਥਤਾ ਨ ਤਰਜੁ ਜੁਆਣੁ।।
ਅਸ ਜੋਹਿ ਬੂਝ ਵਤਨ ਰਹ ਪਾਈ।। ਉਗਾ ਬੀਰ ਸਦਾ ਸੇਰੇ ਭਾਈ।। ਰਹਾਉ
ਕਾਇਮ ਭਾਇਸ ਸਭਾ ਟਾਇਸਾਈ।। ਏ ਨ ਸੋਮ ਕੇ ਸੇ ਆਈ।।

ਸ: ਦੁਰੂ ਗੀਤ ਸਾਹਿਬ — ਤਾਰੂ ਰਉੜੀ — ਪੰਨਾ-345.

ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਜੀਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਰਹੇ ਪਰੰਤੂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਕੜਬੰਦ ਹੋਣੀ ਹੋਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਛਾਅ ਗਿਆ।¹ ਡਿਰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਧਰਮ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੇ। ਸਾਡਾ ਮੰਤਵ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਉਲੇਖ ਕਰਨਾ ਹੈ।

1.2.1. ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਤ੍ਵ ਬੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਹੜੱਪਾ ਟੇਮੋਰਿਜਿਦੜੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।² (ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਆਧਾਰਸਿਲਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³ ਰਾਜਾ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ "ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਰਾਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸਦਾ ਸੋਮਾ ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਰਥਾਤ 'ਵੇਦ' ਸਨ ਜਾਂ ਵੇਦ ਗਿਆਤਾ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ। ਜਾਂ ਡਿਰ ਆਚਾਰ-ਵਿਵਹਾਰ। ਨਿਆਇ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ, ਵੇਦਾਂਗਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਆਦਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਤੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਘੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।) ਦੂੱਜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਸੂਦਰ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।⁴ ਸਮਾਜ ਦੇ ਤੀਜੇ ਵਰਣ ਵੈਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਐਤਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਜੀਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੁੱਚਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁵ ਇੰਦ੍ਰ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਦੋਵਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਮੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਚ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਾਸ ਅਸੀਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਲੋਕ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ।⁶ ਅਜਿਹੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੁਰੋਹਿਤ ਵਰਗ ਸਾਹਮਣੇ ਜਨਤਾ ਤਾਂ ਕੀ ਰਾਜੇ ਵੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਸਨ। (ਇਉਂ ਹੀ ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤ ਧਨ ਲੋਭ ਵਸ

-
1. ਫੋਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰ. 260.
  2. ਤਿਪਾਠੀ, ਰਾਮਾ ਸੰਕਰ (ਡਾ.) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅਨੁ.) ਸੋਠੀ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, 1977, ਪੰਨਾ 17.
  3. ਜੋਸ਼ੀ ਐਮ. ਐਲ., ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ੂ ਧਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਦੂਜੀ ਛਾਪ, 1983, ਪੰਨਾ 13.
  4. ਤਿਪਾਠੀ, ਰਾਮਾ ਸੰਕਰ (ਡਾ.) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅਨੁ.) ਸੋਠੀ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, 1977, ਪੰਨਾ 47.
  5. ਗੁਰੀਏ, ਜੀ. ਐਸ. (ਪੋ.) ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਨਸਲ (ਅਨੁ.) ਸੋਠੀ, ਐਨ. ਐਸ., 1977, ਪੰਨਾ 46.
  6. ਅੰਬੇਡਕਰ, ਭੋਮ ਰਾਓ (ਡਾ.) ਸੂਦਰੋਂ ਕੀ ਬੋਜ (ਅਨੁ.) ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੀਂਦਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਪੰਜਵੀਂ ਛਾਪ, 1982, ਪੰਨਾ 117.

ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।) ਬੱਚੇ ਦੇ ਇਸਤੀ ਦੇ ਪੈਟ ਵਿਚ ਰਚਭ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਜਨਮ, ਨਾਮਕਰਣ ਅਤੇ ਸੋਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਵੀ ਅਣਰਿਣਤ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਲੜੀ ਦੀ ਗਣਨਾ ਯਾਦਵ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ 'ਹੇਮਾਪਦਿਤ' ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਸਤਕ 'ਚਤੁਰ ਵਰਗ ਹਿੰਤਮਣੇ' ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਏ ਹਜ਼ਾਰ ਰੀਤਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਰ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਸਾਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਪਿੱਠੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।"¹

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ ਕ੍ਰਮੀਤਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈਆਂ। ਧਰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਅਧਰਮ ਨੇ ਸੱਲ ਲਈ ਸੀ। "ਪੁਰੋਹਿਤ ਵਰਗ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਤੇ ਰੱਬ ਸਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਰੋਹਿਤ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਸਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।"² ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਪਾਖੰਡੀ, ਹੰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਧੰਨ ਲੋਢੇ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।) ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਸਦਕਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਪੇਂਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਚਾਚੂ ਰਾਮ ਜੋਸ਼ੀ ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਲਾਸਕਾਰੀ ਰੁੱਝੀਆਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਦੇਵਦਾਸੀ ਪ੍ਰਥਾ ਜਿਸ ਉਦੇਸ਼ ਹਿੱਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਉਦੇਸ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਧਰਮ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੀ ਰੋਟ ਵਿਚ ਵੇਸਵਾ-ਬਿਰਤੀ ਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਕੱਠੇ ਸੋਮਨਾਥ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੌ ਨੌਰਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਗਾਉਣ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।"³

(ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਥਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਸੂਦਰ, ਡੋਮ, ਚੰਫਾਲ, ਮਲੇਤ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਮੰਦਿਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਤੇ ਜੁਣਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤਹਿਤ ਅਕਹਿ ਅਤੇ ਅਸਹਿ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।) ਅਲਬੀਰੂਨੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਨੂੰ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨ ਸੁਣਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੈਸ਼ ਜਾਂ ਸੂਦਰ ਨੇ ਵੇਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਸਨੂੰ ਡੜ ਕੇ ਰਾਜੇ

-
1. ਡੋਜਾ ਸਿੰਘ (ਫ਼ਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰ. 80
  2. ਵੁਗੋਏ, ਜੀ. ਐਸ. (ਪ੍ਰੋ.) ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਨਸਲ (ਅਨੁ.) ਸੋਢੀ ਐਨ. ਐਸ. 1977, ਪੰ. 43.
  3. ਜੋਸ਼ੀ, ਚਾਚੂ ਰਾਮ (ਗ੍ਰੰ.) ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਸੇ ਪਰੋਕਸ ਸਤਾ ਕਾ ਸ਼ੁਰੂਪ, ਪੰਨਾ-41.

ਪਾਸ ਨੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੀਭ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।"¹ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਰਿੱਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਤਾ ਪ੍ਰੋ. ਮਕਸਮੂਲਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਭੈਦ-ਭਾਵ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਇਹ ਸਥਾਪਿਤ ਨਿਯਮ ਸੀ ਕਿ ਦਵਿਜ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਪਠਨ ਪਾਠਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਖੱਤਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਨਹੀਂ।"² ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸੂਦਰਾਂ ਨਈਂ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਵੈਦ-ਪਾਠ ਵਰਜਿਤ ਸੀ।"³ ਸੂਦਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਪਤੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਏਤਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ' ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਕ ਥਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਸੂਦਰ ਦੂੱਜਿਆਂ ਨਈਂ ਸੇਵਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੇਵਾ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।" (ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਦਾ ਸਮਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।"⁴)

ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਧਨ ਲੋਭ ਵਸ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕ ਵਹਿਮ-ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਟੋਟਕੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਤਵੀਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਹ ਜਿੰਨ, ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ, ਮੜੀ ਮਸਾਣੀਆਂ, ਪਿੱਪਲ ਬੋਹੜ ਆਦਿ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਸ ਪਏ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਕਰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਪ-ਤਪ, ਵਰਤ ਪੁੰਨ-ਦਾਨ, ਤੀਰਥ ਇਸਨਾਨ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਗ ਸਨ। ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾੰਡਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਰਗ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਗਲਬਾ ਸੀ। ਤਪ ਜਪ, ਪੂਜਾ ਪਾਠ, ਵਰਤ ਇਸਨਾਨ ਆਦਿ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਫਲਸੂਰੂਪ ਪੁਰੋਹਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਕੁਲ ਸਰੋਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੀ ਹੋਈ। ਮਨਮਾਨੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਫੋਕੇ ਕਰਮਕਾੰਡਾਂ ਆਡੰਬਰਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਢਿੱਖਾਵਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸੀ ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਪਈ ਸੀ।"⁵

1. ਅਲਬੀਰੂਨੀ, ਅਲਹਿੰਦ (ਅਨੁ.) ਆਹੁਜਾ, ਯੋਗ ਧਿਆਨ (ਡਾ.) 1969, ਪੰਨਾ 101.

2. ਮਕਸਮੂਲਰ ਐਫ. (ਪ੍ਰੋ.) ਸੇਕਰਡ ਬੁੱਕ ਆਫ ਈਸਟ, ਦਾ ਲਾਅ ਆਫ ਮਨੂੰ, ਪੱਚੀਵੀਂ ਛਾਪ, 1964, ਪੰਨਾ 401.

3. -ਉਗੇ- ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ (ਅਨੁ.) ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, 1977, ਪੰਨਾ 249.

4. ਤਿਪ੍ਰਾਠੀ ਆਰ. ਐਸ. (ਡਾ.) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅਨੁ.) ਸੈਠੀ, ਫੂਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, 1977, ਪੰਨਾ 38.

5. ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਡਾ.) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਮੀਡੀਵੀਅਲ ਇੰਡੀਆ, 1940, ਪੰਨਾ 565.

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪੁਰੋਹਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਇਸ ਭਰਮ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਕਿ ਸਿਰਫ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜੀਮਿਆ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਰੋਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ "ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਭਗਵੰਤ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਕੇ ਪੁਨੀਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।"¹⁾ ਬਹੁ-ਦੇਵਵਾਦ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਪ੍ਰਭੂ ਜੁਠੇ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਨਗੇਂ ਗੇਝਦੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤਨ ਮਨ ਦੀ ਭੇਟ ਅਰਪਿਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।"

ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਲੋਂ ਲਤਾੜੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸੰਗ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਜਨਮ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੋਖਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।³⁾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕੁਰਹਿਤਾਂ, ਕੁਗੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੀਤਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, 'ਹਰਿ' ਦੇ ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕੂੜ ਪਸਾਰਾ ਆਖਿਆ।⁴⁾ ਆਪ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਸੰਗ ਅਜਿਹੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੀੜਤ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਡੰਡੇਤ ਬੰਦਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।⁵⁾

1. ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬੈਸ ਸੂਦ ਅਰ ਖਤੀ ਡੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਛ ਮਨ ਸੋਇ।
ਹੋਇ ਪੁਨੀਤ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਤੇ ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਚੋਇ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ --- ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲੁ --- ਪੰਨਾ 858.
2. ਦੁਧੁ ਤ ਬਛਰੈ ਬਨਹੁ ਬਿਟਾਰਿਉ।। ਫੂਲੁ ਭਵਰਿ ਜਲ ਮੀਨਿ ਸਿਟਾਰਿਉ।।
ਮਾਈ ਗੋਬਿੰਦ ਪੂਜਾ ਕਹਾ ਨੈ ਚਰਾਵਉ।। ਅਵਰੁ ਨ ਫੂਲੁ ਅਨੂਪੁ ਨ ਪਾਵਉ।। 1।। ਰਹਾਉ।।
ਮਿਲੁ ਬਰ ਬੇਰੇ ਹੈ ਭੁਇਅੰਗਾ।। ਬਿਖੁ ਅੰਮਿਤੁ ਬਸਹਿ ਬਿਕ ਸੰਗਾ।।
ਧੂਪੁ ਦੀਪੁ ਨਈ ਬੇਦਹਿ ਬਾਸਾ।। ਕੈਸੇ ਪੂਜ ਕਰਤਿ ਤੇਰੇ ਦਾਸਾ।।
ਤਨ ਮਨ ਅਰਪਉ ਪੂਜ ਚਰਾਵਉ।। ਗੁਰੁ ਪਰਸਾਦਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਵਉ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ --- ਰਾਗੁ ਗੁਜਰੀ--- ਪੰਨਾ 525.
3. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੋ ਜਪੈ ਨਾਮ।। ਤਿਸੁ ਜਾਤਿ ਨ ਜਨਮੁ ਨ ਜੋਨਿ ਕਾਮੁ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ --- ਰਾਗੁ ਬਸੰਤ --- ਪੰਨਾ 1186.
4. ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਝੁਠੇ ਸਗਲੁ ਪਾਸਾਰੇ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ --- ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ---, ਪੰਨਾ 694
5. ਯਾਰਾਰ ਸਹਿਤ ਬਿਖੁ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ ਤਿਨ ਤਨੈ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸਾਨ ਦਾਸਾ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ--- ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ --- ਪੰਨਾ 1293.

1.2.2. ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜ ਧਰਮ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਹਰ ਹੀਲੇ ਜੁਲਮ ਜਬਰ ਨਾਲ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। (ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਰਹਿਬਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (570-630 ਈ.) ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਨ।¹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। "ਇਸਲਾਮ, ਏਕਤਾ, ਨਿਆਂ, ਸਮਾਨਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।"² ਪਾਕਿ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸੁਰਾ ਛੇ(6) ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਜੇ ਕੋਈ ਔਲਾਹ (ਰੱਬ, ਪਰਮਾਤਮਾ) ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਇਬਾਦਤ(ਪੂਜਾ) ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਨਾ ਕਰੋ।"³

(ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਵਾਸਤਵ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਲਤਮਸ਼, ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਅਤੇ ਨਸ਼ੀਰ-ਉਦ-ਮੁਹੰਮਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸੁਲਤਾਨ ਸੰਸਾਰੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਆਪ ਹੁਦਰੇ ਹਾਕਿਮ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਬੁਰਕਾ ਕੇਵਲ ਆਪ ਵੀ ਨਿਰੋਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਸੀ। ਅਲਾ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸੁਰਾਬ ਪੀਣ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਆਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਤੁੱਲ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।⁴ ਇਉਂ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ "ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਮੰਨਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਫ਼ਰਕ ਦੱਸਿਆ ਸੀ।"⁵

1. ਜੋਸ਼ੀ ਐਲ. ਐਮ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਦੂਜੀ ਛਾਪ, 1983, ਪੰਨਾ 72.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 72.

3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 73.

4. ਫੋਜਾ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ(1000-1526 ਈ.) ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰ.263.

5. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 267.

(ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਰਵੱਈਏ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਡੋਜਾ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਧਾਰਮਿਕ ਅਤਿਆਚਾਰ ਜੋ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਗੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਉਹ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸਨ।¹ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬਲੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ (ਜੈ ਕਈ ਥਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ) ਆਪ ਨੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।²

ਜਾਂ ਕੇ ਈਦਿ ਬਕਰੀਦਿ ਕੁਲ ਗਉ ਰੇ ਬਧੁ ਕਰਹਿ ਮਾਠੀਅਹਿ ਸੇਖ ਸਹੀਦ ਪੀਰਾ।

(ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਅਨੌਤਕਤਾ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਰ ਇਹ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿੜਕ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਹੋ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ। ਫਲਸ਼ਰੂਪ ਦੇਵਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਜਨਤਾ ਫੋਕੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ, ਆਡੰਬਰਾਂ ਅਤੇ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਉੱਤੇ ਭੁੱਲੇ ਭੱਟਕੀ ਕੁਰਾਹੇ ਪਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਧਰਮ ਪਾਖੰਡੀਆਂ ਦੀ ਜਤਾਈ ਮਾਨਵ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ 'ਹਰਿ' ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਧਿਆ ਕੇ ਹੀ ਨਾਮਦੇਵ-ਕਬੀਰ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ ਸਨ।³ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਸਿਰਫ ਜਾਤ ਨਸਲ 'ਮੈਂ ਮੇਰੀ' ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਉਸਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।⁴ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਰੋਸ਼ਠ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੀ 'ਮੈਂ' ਤੋਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਤੰਗ-ਦਿਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸੋਚ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਵਾ ਕੇ ਏਕਤਾ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਬੰਨੇ ਤੇ ਬਿਠਾਉਂਦੀ ਹੈ।)

1. ਡੋਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ 1968, ਪੰ. 275.

2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ -- ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ -- ਪੰਨਾ 1293.

3. ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਕਬੀਰ ਉਜਾਗਰ।। ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੇ ਕਾਟੇ ਕਾਰਾਰ।।

ਨਿਮਤ ਨਾਮ ਦੇਉ ਦੂਧੁ ਪੀਆਇਆ।। ਤਉ ਜਗ ਜਨਮ ਸੰਕਟ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ -- ਰਾਗੁ ਆਸਾ -- ਪੰਨਾ 487.

4. ਕਰਿ ਬੰਦਗੀ ਛਾਡਿ ਮੈ ਮੇਰਾ ਹਿਰਦੈ ਨਾਮੁ ਸਮਾਰਿ ਸਵੇਰਾ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ -- ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ -- ਪੰਨਾ 794.

1.3. ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ

ਹਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਥਿਰ ਰਾਜ, ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਪੱਕ ਧਰਮ ਸੁਘੜ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਣਦਾ ਹੈ। (ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਦਾ ਅਸਥੀਰ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵੀ ਮਾਨਵ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇਰੇ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਡਾਵ-ਡੋਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਪੂਰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋ ਸਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੂਰੂਪ ਵੀ ਖੀਡਤ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਨਾਗੂ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਗ੍ਰੰਥ 'ਮਨੁ-ਸਿਮਤੀ' ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਮੂੰਹ, ਬਾਹਾਂ, ਪੈਂਟਾਂ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰਮਵਾਰ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।¹ ਸਿਮਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਉਸਦੇ ਪੂਰਵਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ, ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵਿਕਾਸ ਕਰਮ ਗਤੀਗਤ ਹੋ ਗਿਆ। (ਵਿੱਦਿਆ ਵਰਗਾ ਅਨਮੋਲ ਰਤਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਰਜਿਤ ਸੀ।) ਤੁਰਕ ਹਮਲਾਵਾਰ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀਂ ਨਾਲ ਆਇਆ ਇਕ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਲਬੀਰੂਨੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਅਲਹੀਦ' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ " ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਨੂੰ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਨਈਂ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ, ਸੁਣਨ ਦੀ ਵੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।"²

(ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਹਾ ਬਿਨਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।) ਆਰ. ਸੀ. ਮਾਜੂਮਦਾਰ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸੂਦਰ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਧਿਕਾਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਏਨੀ ਗੰਭੀਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖੁੱਲੇ ਆਮ ਕਸਥਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਚਲਣ ਡਿਰਨ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ

1. ਠਾਕੁਰ, ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੱਤ(ਡਾ.) ਯੁੱਖ ਸਿਮਤੀਓ ਕਾ ਅਧਿਅਨ, 1965, ਪੰਨਾ 69.

2. ਅਲਬੀਰੂਨੀ, ਅਲਹੀਦ(ਪ੍ਰ. ਅਨੁ.) ਅਹੁਜਾ, ਯੋਗ ਧਿਆਨ(ਡਾ.), 1969, ਪੰਨਾ 101.

ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਹ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ ਕੋਈ ਚਿੰਨ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।¹ ਜਿਹ ਨਾਲ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਿੱਟ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਣ। (ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਜਾਤਾਂ, ਉਪ-ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।² ਉੱਚ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲਏ ਸਨ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਹ ਆਮ ਹਿੰਦੂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲੋਂ ਨਿੱਖੜ ਗਏ।³ ਡਾ. ਤਿਲੋਕੀ ਨਰਾਯਣ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਇਸ ਵਰਗ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਲਾਸਤਾ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਦੂਜਾ ਵਰਗ ਰਾਜ ਸਤਾ ਅਤੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਤਾਏ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਤੀਜੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਚਿੰਤਕ ਸਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ।⁴ ਇਉਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਬਿਲਕੁਲ ਜਰਜਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਨੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀਝੇ ਅਤੇ ਅਪੰਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

੪ (ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਗੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। " ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਚ ਨੀਚ ਦਾ ਭੇਦ ਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਇਮ ਸੀ। " ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸੱਯਦ, ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਧੀ ਬੀਬੀ ਫਾਤਮਾ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੁਰਕ, ਅਰਬ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨ ਆਦਿ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"⁴ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਸਮਝ ਕੇ ਨਫਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।⁵ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਲਾਸਕਾਰੀ ਰੁੱਚੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ, ਬਹੁ-ਪਤਨੀ ਵੇਸ਼ਵਾ-ਬਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨਾਚ ਗਾਣਾ, ਰਾਜੀ, ਅਮੀਰਾਂ, ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਤੇ ਧਨਾਢ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਲਾਸ ਸਾਧਨ ਸਨ।⁶ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਸੀ। ਬਹੁ-ਪਤਨੀ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਜੀਵਨ ਭਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਣਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਸਤੀ ਦੀ ਭੈੜੀ ਰਸਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ।⁷ ਜੂਆ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਜੋ ਦੇਵਾਂ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਸਨ ਪ੍ਰਚਾਰੀ ਸੀ।⁸

1. ਮਾਜੂਮਦਾਰ ਅਜ਼.ਸੀ. (ਸ੍ਰੀ) ਦੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਏਜ, 1962, ਪੰਨਾ 562.

2. ਬਹਮਨ ਈਸ ਸੂਦ ਅਰੁ ਖਤ੍ਰੀ ਡੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਫ ਸਨ ਸੋਇ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਹਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲ - ਪੰਨਾ 858.

3. ਦੀਕਸ਼ਿਤ, ਤਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਯਣ(ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ, 1963, ਪੰਨਾ 15.

4. ਫੋਜਾ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ(1000-1526 ਈ.) ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰਨਾ 303.

5. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 30 4.

6. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 298.

7. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 290 ਤੋਂ

8. -ਉਗੀ- 293.
ਪੰਨਾ 298.

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ¹ ਵਿਲਾਸਕਾਰੀ ਕੁੱਝੀਆਂ² ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ³ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਤਿਸੰਗ⁴ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਸੰਗ ਅਮਰ-ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਾਲਮੀਕ ਦੀ ਮਿਸ਼ਾਲ ਜਨਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੀ। ਸੰਸਾਰੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸੂਰੂਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੋਖਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਆਪ ਦੀ ਭਗਤੀ ਰਸ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹਦ ਬਾਣੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

1.4. ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਰਹੀ। ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਇਕ ਵਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਭਾਰੂ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਲਗਭਗ ਖਤਮ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦਾ ਅਰਥਚਾਰਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣਾ ਸਹਿਜ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੁਰਾ ਉਥੋਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਜਮਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਯੰਗੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਇਕ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਇਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁਖ ਉਪਜੀਵਕਾ ਖੇਤੀ ਦਾ ਧੰਧਾ ਹੈ ਜਿਸ

1. ਬ੍ਰਹਮਨ ਬੈਸ ਸੂਦ ਅਰੁ ਖਤੀ ਫੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਛ ਮਨ ਸੋਇ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਹਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲ - ਪੰਨਾ 858.
2. ਉਚੈ ਮੰਦਰ ਸੁੰਦਰ ਨਾਰੀ।। ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨ ਬਾਜੀ ਹਾਰੀ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਹਾਗੁ ਸੋਰਠਿ - ਪੰਨਾ 659.
3. ਦਾਰਿਦ ਦੇਖਿ ਸਭ ਕੇ ਹਸੇ ਐਸੇ ਦਸਾ ਹਮਾਰੀ।। ਅਸਟ ਦਸਾ ਸਿਧਿ ਕਰ ਤਨੈ ਸਭ ਕ੍ਰਿਪਾ
ਤੁਮਾਰੀ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, - ਹਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲ - ਪੰਨਾ 858.
4. ਸਭ ਸੰਤਿ ਜਿਲਿ ਰਗੀਐ ਮਾਧਉ ਜੈਸੇ ਮਧੁਪ ਮਖੀਰਾ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਹਾਗੁ ਆਸਾ - ਪੰਨਾ 486.

ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜੀਅ-ਜਾਨ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ ਇਸ ਸਦਕਾ ਇਥੇ ਸਦਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਖੇਡਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਾਰ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹਮਲੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨੂੰ ਮੰਦਹਾਲੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਨੁਸਾਰ "ਤੇਰਵੀ ਸਦੀ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਰਿਹਾ ਪਰੰਤੂ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਇਹ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਘਟਣ ਲੱਗੀ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਤੈਮੂਰ ਵਲੋਂ 1398 ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਾਪਾਰ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਾਅ ਲੱਗੀ।"¹

ਮੱਧ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਬੋਨਬਾਲਾ ਸੀ। ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਸਾਮੰਤ ਕਾਬਜ਼ ਸਨ। ਉਹ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ ਫਸਲ ਆਉਣ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਪਏ ਬੋਹਲਾਂ ਤੋਂ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅੰਨ ਨੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜਾ ਹੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਪਾਸ ਅਨਾਜ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਮੰਤ ਹਿੰਦੂ ਵਰਗ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਰਦੇ ਸਨ/ ਸਟੇਨਲੇ ਲੇਨਪੁਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਉੱਪਜ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਕਰਾਂ ਵਜੋਂ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਚਰਾਂਦ ਕਰ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਉੱਗਰਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।"² ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਚਰਾਂਦ ਕਰ ਉਗਰਾਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਜ਼ੀਆ ਨਾਂ ਦਾ ਕਰ ਵੀ ਕਿਸਾਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਫੋਜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਅਲਾ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨੇ ਚਰਾਂਦ ਕਰ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਵੱਡਾ ਬੋਝ ਪਿਆ। ਕਿਸਾਨ ਜ਼ਜ਼ੀਆ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਰਫ਼ ਬ੍ਰਹਮਣਾਂ ਉੱਤੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਤ ਇਸ ਕਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਿੱਸਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੋਂ ਵਸੂਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਇੰਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਦੂਸਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਗਿਆ।³

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੀਆਂ ਠੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜਿਵੇਂ ਚਮਾਰ, ਘੁਮਿਆਰ, ਸੁਨਿਆਰ,

1. ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਡਾ.) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਮੀਡੀਵੀਅਲ ਹਿੰਡੀਆ, 1940, ਪੰਨਾ 536.

2. ਲੇਨਪੁਲ ਸਟੇਨਲੇ, ਮਿਡੀਵਲ ਇੰਡੀਆ ਅੰਡਰ ਮਹੰਮਦਨ ਰੂਲ, ਪੰਨਾ 345.

3. ਫੋਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰਨਾ 324.

ਨੁਹਾਰ, ਤਰਖਾਣ, ਨਾਈ, ਝੋਵਰ, ਛੋਬੇ ਆਦਿ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਬਦਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਤਰ ਅਨਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬੇਗ਼ਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ ਸਨ। ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ "ਵਪਾਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਕਾਲ ਸਵਰਨ ਯੁਗ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"¹ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ " ਵਪਾਰ, ਉਦਯੋਗ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਦੀ ਗੜਬੜ ਨੇ ਚੋਖੀ ਸਟ ਮਾਰੀ ਸੀ। ਸੜਕਾਂ ਅਸੁਰੱਖਿਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਅਕਸਰ ਡਾਕੂ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਫਲੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਿਕ ਜੱਥਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ।"² ਪਰੰਤੂ (ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਖਤਰੀ, ਬਾਣੀਏ, ਸੂਦ, ਮਹਾਜਨ, ਭਾਈਏ, ਭਾਬੜੇ ਤੇ ਅਰੋੜੇ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੋਰੇ ਤੇ ਬੇਜੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ।"³ ਇਸ ਲਈ ਵਪਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਧਨੀ ਹੋਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਗਰੀਬ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪਾੜਾ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਘਰੇਲੂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਚਲਦੇ ਸਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਪੜੇ ਬੁਣਨਾ, ਕੱਪੜੇ ਰੰਗਣਾ, ਕੱਪੜੇ ਸੀਉਣਾ, ਚਮੜਾ ਕੱਟਣਾ, ਚੰਮੜਾ ਰੰਗਣਾ, ਜੁੱਤੀ ਬਣਾਉਣੀ, ਖੇਤੀ ਦੇ ਸੰਦ, ਹਲ-ਫਾਨੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਬਰਤਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਰੇਲੂ ਕਿੱਠਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸੰਤ ਕਵੀ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।⁴ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕੱਪੜੇ ਬੁਣਨ ਦਾ⁵ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਚਮੜੇ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਪੜਾਅ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।⁶ ਹਰ ਸੰਤ ਕਵੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਜਾਤੀ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

1. ਚਤੁਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰਯ) ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ ਕੇ ਪੇੜਨਾ ਸ਼੍ਰੇਣ, 1975, ਪੰਨਾ 17.
2. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਫ਼.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ) ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰ. 112.
3. -ਉਗੇ- ਪੰਨਾ 214.
4. ਮਨ ਮੇਰੇ ਗੁਜੁ ਜਿਹਬਾ ਮੇਰੀ ਕਾਤੀ। ਮਪਿ ਮਪਿ ਕਾਟਉ ਜਮ ਕੀ ਫਾਸੀ।।
ਕਹਾ ਕਰਉ ਜਾਤੀ, ਕਹਾ ਕਰਉ ਪਾਤੀ।। ਰਾਮ ਕੇ ਨਾਮੁ ਜਪਉ ਦਿਨ ਰਾਤੀ।।
ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਭਾਰਤ ਵਾਸ਼ੀ ਸਟੀਕ, ਹਿੱਸਾ ਤੀਜਾ (ਟੀਕਾਕਾਰ) ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1980, ਪੰਨਾ 76.
5. ਤਨਨਾ ਬੁਨਨਾ ਸਭੁ ਤਜਿਓ ਹੈ ਕਬੀਰ।। ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਲਿਖਿ ਲੀਤੈ ਸਗੀਰ।।
ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਭਾਰਤ ਵਾਸ਼ੀ ਸਟੀਕ, ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਵਾਂ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1981, ਪੰਨਾ 103.
6. ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟਬਾਢਨਾ ਢੇਰ ਢੇਵੀਤਾ ਨਿਤਹਿ ਬਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ— ਪੰਨਾ 1293.

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵ-ਭੰਨੇ ਸੰਕੇਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਦਿਸ਼ ਵਰਨਣ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਨੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਗਰੀਬੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉੱਤੇ ਹਸਦੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਿਤਾਨਿਆਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਤਾਣ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ 'ਅਸਟ ਦਸਾ ਸਿਧਿ' ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।¹ ਇਨਸਾਨ ਦੁੱਖ ਦਲਿਦਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਦੇ ਕੇ ਨਿਵਾਜ਼ਣ ਵਾਲਾ ਸਵ-ਸਮਰੱਥ ਗੋਬਿੰਦ ਭੈ ਰਹਿਤ ਹੈ।² ਇਸ ਨਿਰਭੈ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਪ ਅਮਰ-ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਜੇ ਆਪ ਨੇ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦੀ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਰ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਅਧਿਐਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਿਘਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਇਸ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਈਆ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਰਿਹਾ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਜਾਤੀ ਸਰੰਸ਼ਣਤਾ ਦੇ ਭਰਮ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਰਾਜ ਸਤਾ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ, ਬੇਰਹਿਮ, ਦੰਭੇ, ਪਾਖੰਡੀ, ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰਹੀਣ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਲਿਦਗੀ ਅਕਸ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਐਤਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸੁਚੇਤ ਸਨ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਆਪ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਖੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ

1. ਦਾਰਿਦੁ ਦੇਖਿ ਸਭ ਕੇ ਹਸੈ ਐਸੀ ਦਸਾ ਹਮਾਰੀ।। ਅਸਟ ਦਸਾ ਸਿਧਿ ਕਰ ਤਨੈ ਸਭ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੁਮਾਰੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲ- ਪੰਨਾ 858.

2. ਨੀਚਹੁ ਉਚ ਕਰੈ ਮੇਰਾ ਗੋਬਿੰਦ ਕਾਹੁ ਤੇ ਨ ਡਰੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ- ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ- ਪੰਨਾ 1106.

ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਭਰ ਵਰਗੇ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਰਹੇ।

1.5. ਸਾਹਿੱਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਫਾਰਸੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸਾਸਕਿੱਤਕ ਅਦਲ ਬਦਲ ਸਹਿਜ ਹੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਆਚਾਰਯ ਸੰਸਕਿੱਤ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਮਾਤਰ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ, ਅਤੇ ਸੰਸਕਿੱਤ, ਸਭਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਨਾ ਸੀਮਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਹ ਸਾਹਿੱਤ ਵੀ ਆਮ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਭਗਤ ਕਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕਿੱਤੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੀ ਮਿੱਟ ਜਾਂਦਾ ਜੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਈਂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨਾ ਉੱਠ ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ।¹ ਅਜਿਹੀ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਲਹਿਰ, ਜਿਸਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਆਡੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੰਗ ਕਾਇਲ ਕੀਤਾ, ਦੇ ਪਿੱਛਿਕੜ ਉੱਤੇ ਇਕ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵੇਦ ਹਨ। 'ਵੇਦ' ਸੰਸਕਿੱਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਕ ਧਾਤੂ ਵਿਦ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ 'ਜਾਣਨਾ' ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵੇਦ ਦਾ ਅਰਥ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।"² "ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਸ਼ਬਦ ਸਲੱਭ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਖ, ਪੂਜਾ, ਕੀਰਤਨ, ਨਾਮ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।"³ "ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਦੇਵਵਾਦ, ਕਰਮਕਾਂਡ, ਯੱਗ, ਹਵਨ, ਬਲੀ, ਦਾਨ, ਤੀਰਥ, ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ, ਮੀਤਰ ਜੀਤਰ ਆਦਿ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦਰਜ ਹਨ।"⁴

1. ਕਸੇਲ, ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਸੰ:) ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ, ਦੂਜੀ ਛਾਪ, 1971, ਪੰਨਾ 423.

2. ਗੁਪਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਥ (ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, 1970, ਪੰਨਾ 14.

3. ਲੀਵੀਂਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤਿਕਾ (ਭਗਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ) ਜੂਨ 1985, ਪੰਨਾ 45.

4. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ (ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ (ਅਨੁ.) ਗੋਭਿਲ, ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ, 1966, ਪੰਨਾ 101.

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਵੇਤਾਸ਼ਵਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ "ਜੀਵਆਤਮਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੈ।"¹ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਦੇਵਵਾਦ ਵਿਰੁਧ ਵਿਦਰੋਹ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਰਵ ਸਮਰੱਥ ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਪਾਲਣਹਾਰਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।² ਚਾਰਵਾਕ ਮਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਰਮਕਾੰਡ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਸੁਰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਪਹਿਲਾ ਅਨਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਮਤ ਸੀ ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਘੁਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।³ ਮਹਾਂਕਾਵਿ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਸਦਾਚਾਰ, ਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸੁਰ ਉੱਚਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।⁴

'ਸ਼੍ਰੀ ਮਦ ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ' ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ, ਕਰਮ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਮੋਖਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁵ 'ਸਿਮਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ' ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਹੋਰ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਚਲਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਘੜਿਆ। ਜਨਮ-ਜਾਤ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਵਰਗੇ ਅਨਮੋਲ ਗਿਆਨ ਰਤਨ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਲਈ ਹੀ ਰਾਖਵਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।⁶

'ਜੈਨ ਧਰਮ' ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ, ਹਰ ਸ਼ੈ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਪਰਮ ਧਰਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁷ ਇੰਦ੍ਰਿਯ 'ਬੁੱਧ ਧਰਮ' ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਿਕ 'ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ' ਨੇ " ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉਧਾਰ ਲਈ ਨੀਤਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੀਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦੱਸਿਆ।⁸ ਬੁੱਧ ਮਤ ਦਾ ਅਸ਼ਟਾੰਗ ਮਾਰਗ ਵੀ ਅਹਿੰਸਾ, ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸੰਜਮ, ਸਦਾਚਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸੁਭ ਕ੍ਰਮ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਨੀਤਿਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

1. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ(ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ(ਅਨੂ.) ਐਡਿਟਲ, ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ, 1966, ਪੰਨਾ 187.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 187.

3. ਗੁਪਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਥ(ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, 1974, ਪੰਨਾ 50.

4. ਗੁਪਤਾ, ਯਰਮੋਂਦ ਕੁਮਾਰ(ਡਾ.) ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ(ਸੰ.) ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, 1980, ਪੰਨਾ 42

5. ਗੁਪਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਥ(ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, 1974, ਪੰਨਾ 83.

6. ਹਰਬੀਸ ਸਿੰਘ, ਜੋਸ਼ੀ ਐਲ.ਐਮ.(ਪ੍ਰੋ.) ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਰਮ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ(ਅਨੂ.) ਭਗਤ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1980, ਪੰਨਾ 48.

7. ਗੁਪਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਥ(ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, 1974, ਪੰਨਾ 72.

8. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 98.

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਚਾਰਵਾਕ, ਸ੍ਰੀ ਮਦ-ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਮਤ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰਮਕਾੰਡਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੱਚ, ਸਾਂਤੀ, ਅਹਿੰਸਾ, ਨੀਤਕਤਾ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤੇ।

1.5.1. ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੂਰੂਪ

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਭਗਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਪਤੀ ਲਈ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਭਜ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹਨ 'ਵਿਭਾਗ, ਏਟ, ਤਕਸਮ, ਸੇਵਾ, ਉਪਾਸ਼ਨਾ, ਸ਼ੁਧਾ'।¹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਰਤੀ ਆਚਾਰਯ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਂਡਲਯ ਭਗਤੀ ਸੂਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ "ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਉੱਚਤਮ ਪਿਆਰ ਹੈ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਅਨੁਰਕਤਿ ਹੋਣਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ।"² ਨਾਰਦ ਭਗਤੀ ਸੂਤ੍ਰ ਵਿਚ "ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਅੰਮਿਤ ਸੂਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।"³ ਸ੍ਰੀ ਮਦ-ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਰਵ ਸਰੋਸ਼ਠ ਸਾਧਨ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁴

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਲਈ ਭਗਤਿ, ਭਗਤ, ਭਗਤੁ ਅਤੇ ਭਗਤੇ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਚੇਤਿਆਂ, ਭਗਤ ਜਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸੰਗ ਆਪਣੇ ਮੋਹ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੜਫ, ਬਿਹਬਲਤਾ, ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (1376-1528 ਈ.) ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਹੋਂਦ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ।⁵ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ (1581-1606 ਈ.) ਪਰਬਚਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ।"⁶ ਭਗਤੀਆਚਾਰਯ, ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ

1. ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ, ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਚੌਥੀ ਛਾਪ, 1981, ਪੰਨਾ 902.

2. ਸਰਮਾ, ਮੁੰਨੀ ਰਾਮ, ਭਗਤੀ ਕਾ ਵਿਕਾਸ, 1958, ਪੰਨਾ 302.

3. ਉਪਾਧਯਾਯ, ਨਗੋਂਦ ਨਾਥ (ਡਾ.) ਨਾਥ ਐਂਡ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ, 1965, ਪੰਨਾ 170.

4. ਸਰਮਾ ਮੁੰਨੀ ਰਾਮ, ਭਗਤੀ ਕਾ ਵਿਕਾਸ, 1958, ਪੰਨਾ 302.

5. ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੂੰ ਨਾ ਹੀ ਅਬ ਤੂ ਹੀ ਮੈ ਨਾਹੀ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ - ਪੰਨਾ 658.

6. ਗਾਵੀਐ ਸੁਣੀਐ ਮਨਿ ਰਖੀਐ ਭਾਉ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਜਪੁਜੀ ਪਾਉੜੀ-5, ਪੰਨਾ 4.

ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤੇ ਮਹਾਂ ਵਾਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਭਗਤੀ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਲਈ, ਪ੍ਰਭੂ ਵਲੋਂ ਅਦੁੱਤੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਕਰਕੇ, ਭਰਮ ਭੇਦ ਤਿਆਗ ਕੇ, 'ਮੈਂ ਮੈਰੀ' ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਪਾ ਮੋਟ ਕੇ, ਸਮਰਪਣ ਕਰਕੇ, ਪਰਮ ਜੋਤੀ ਸ਼ੁਰੂਪ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਾਲਾਹ ਕਰਦਿਆਂ, 'ਉਸਨੂੰ' ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਮਾਉਣਾ ਹੀ ਸੱਚੀ ਭਗਤੀ ਹੈ।'

1.5.2. ਭਗਤੀ ਉਦੈ

ਭਗਤੀ ਨਿਰੋਲ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਬੀਜ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ ਜੋ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਬਦਲ ਫੇਰ ਸੰਗ ਅਨੁਕੂਲ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਪਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲਈ ਖੁਰਾਕੀ ਤੱਤ ਪੁਰੋਹਿਤਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦਮਨਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਰਣ ਦੱਖਣ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਉਜੜੇਲ ਹੋਈ। ਭਗਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ ਤਾਮਿਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਆਲਵਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ (ਗੀਤਾਂ) ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ ਇਸ ਮਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਭਗਤੀ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਗਰਸਰ ਹੋਈ ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਤਾਮਿਲ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਿੱਧੇ ਸਾਧੇ ਭਗਤ ਲੋਕ 'ਆਲਵਾਰ' ਸਨ।¹ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦ੍ਰਵਿੜ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਜਿਸਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਸਪਤ-ਦੀਪ ਨੇ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਤਾ।² ਇਸ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਚਾਰੀਆ ਸੁਕਲ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ 'ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਜਨਮ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸੋਮਾਂ ਦੱਖਣ ਵਲੋਂ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੋਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਰਨ ਸੁੰਨ ਹੋਏ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ।³

1. ਚਤੁਵੇਦੀ, ਵਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰਯ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਛਾਪ, 1972, ਪੰਨਾ 75.

2. ਭਗਤੀ ਦ੍ਰਵਿੜ ਉਪਜੀ ਲਾਏ ਰਾਮਾਨੰਦ।
ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਆ ਕਬੀਰ ਨੇ ਸਪਤ ਦੀਪ ਨਵਖੰਡ।।

ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਆਚਾਰਯ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਭੂਸਿਕਾ, 1979, ਪੰਨਾ 52.

3. ਸੁਕਲ, ਰਾਮ ਚੰਦ (ਆਚਾਰਯ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਵੀਹਵੀਂ ਛਾਪ, 1983, ਪੰਨਾ 44.

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਨੁਕਤਾ ਦੱਖਣ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਤ ਆਲਵਾਰ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਸ਼, ਪ੍ਰਸਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਗਤੀ ਆਚਾਰਯ ਨੇ ਵੀ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮਤ-ਮਤਾਤਰਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੰਕਰਚਾਰਯ(780-820 ਈ.) ਨੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਇਆਵਾਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪਰਚਾਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸੱਚ ਅਤੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜੀਵਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦੱਸਿਆ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਸੱਚ, ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ ਤੇ ਜੀਵ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਪਰਦੇ ਅਤੇ ਭਰਮ ਕਾਰਨ ਭਿੰਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।¹

ਨਾਥ ਮੁਨੀ(824-924 ਈ.) ਜੋ ਨੰਮਲਵਾਰ ਨਾਂ ਦੇ ਸੂਦਰ ਦੀ ਸਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਜਿਸਨੇ ਆਲਵਾਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਨਾਲਿਯੇਰ ਪ੍ਰਬੰਧਮ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਿਛੇਕਤ ਬਣੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੁਨਾਚਾਰਯ ਨੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਰਾਮਾਨੁਜ ਆਚਾਰਯ(1037-1137 ਈ.) ਨੇ ਸੰਕਰ ਦੇ ਮਾਇਆਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦਾ ਮਤਾ ਸ੍ਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਨੰਬਾਰਕ ਆਚਾਰਯ(1136 ਈ.ਜਨਮ) 'ਦ੍ਵੈਤ ਅਦ੍ਵੈਤ' ਜਾਂ ਭੇਦਾ-ਭੇਦ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਇਸ ਮਤ ਨੂੰ 'ਹੰਸ ਸੰਪਰਦਾਇ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧਵਆਚਾਰਯ(1197-1276 ਈ.) ਨੇ 'ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਪਰਦਾਇ' ਚਲਾ ਕੇ ਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ।

1. ਰਿਆਨੀ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ(ਸ੍ਰ.) ਭਗਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਚੋਬੀ ਵਾਰ(1981) ਪੰਨਾ 309.

‘ਵਿਸ਼ਨੂ ਸਵਾਮੀ’ ਜੀ ਸੁਧ ਅਵ੍ਰੋਤਵਾਦੀ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਮਤਾਰੂਦਰ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਵੱਲਭ ਆਚਾਰਯ(1478-1530 ਈ.) ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਵਾਮੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ‘ਵੱਲਭ ਸੰਪਰਦਾਇ’ ਨਾਂ ਹੇਠ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਆਚਾਰਯ ‘ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ’ ਦੇ ‘ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ’ ਰੂਪ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਰਾਮ-ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤੀ।

ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ (1299-1435 ਈ.) ਨੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ‘ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਰਾਮ’ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ‘ਰਾਮ ਅਤੇ ਸੀਤਾ’ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾ ਆਪ ਸਗੁਣ ਸੱਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਸ਼੍ਰੂਪ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੋ ਗਏ।¹

ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਠਨ ਪਾਠਣ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਗੁਣ ਸਖਸ਼ੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗੁਣਿਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਭਗਤੀ ਦੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਥਾਨ/ਸਰਲ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਸੋਖੇ ਪੇਸ਼ਾ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੇ ਠੀ ਲਿਆ। ਇਸ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ।

1.6. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ

ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ, ਜੀ ਦੇਵ

1. ਏਕ ਦਿਵਸ ਮਨ ਭਈ ਉਮੀਗਿ।। ਘਸਿ ਚੰਦਨ ਚੋਅ ਬਹੁ ਸਰਧਿ।।

ਪੂਜਨ ਚਾਲੀ ਬ੍ਰਹਮ ਠਾਇ।। ਸੋ ਬ੍ਰਹਮ ਬਤਾਇਉ ਗੁਰ ਮਨ ਹੀ ਮਾਹਿ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ --ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ।। ਘਰ ਪਹਿਲਾ, ਰਾਗ ਬਸੰਤ, ਪੰਨਾ 1195.

(ਜਨਮ 1170 ਈ.) ਤਿਲੋਚਨ (ਜਨਮ 1267 ਈ.) ਨਾਮਦੇਵ(1271-1350 ਈ.) ਸਧਨਾ (13ਵੀਂ ਸਦੀ) ਰਾਮਾਨੰਦ (1299 ਈ.-1334 ਈ.) ਰਵਿਦਾਸ(1377-1528 ਈ.) ਕਬੀਰ(1399-1518 ਈ.) ਸੈਣ(14ਵੀਂ ਸਦੀ) ਧੰਨਾ (ਜਨਮ 1416 ਈ.) ਘੋਪਾ (ਜਨਮ 1426 ਈ.) ਵੀਂਦਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦੀ ਵੈਸ਼ਣਵ ਭਗਤੀ ਦੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਰਨ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰਚ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਮੋਖਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਪਰਚਾਰਿਆ। ਇਸ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਮੰਦਿਰ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਮੂਰਤ ਦੀ, ਨਾ ਪੜ੍ਹੂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪੂਜਾ ਸਮੱਗਰੀ ਧੂਪ, ਦੀਪ, ਫਲ, ਫੁੱਲ, ਦੁੱਧ ਆਦਿ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।¹ ਇਹ ਪੜ੍ਹੂ ਨਾਲ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਚਿਤ ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਲ' ਜੋੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।² ਆਪਾ ਮੈਟ ਕੇ ਪੜ੍ਹੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। 'ਮੈ ਮੇਰੀ ਮਾਰ ਕੇ ਹਿਰਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਜੋਤਿ ਜਗਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।'³ ਅਜਿਹੀ ਹੀ 'ਸਰਬੇ ਏਕੁ'।⁴ ਨਾਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਆਪ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਲਖਸ਼ ਪੜ੍ਹੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਆਪ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੜ੍ਹੂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਏ⁵ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹੂ ਨੂੰ ਦਾਸ ਭਾਵਨਾ ਸੰਗ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਵਿਸਾਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ।⁶ ਇੰਨੇ ਪੜ੍ਹੂ ਸੰਗ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਉਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ, ਬੇਨਤੀ ਜੋਦੜੀ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੇਮ, ਨਿਮਰਤਾ, ਨੀਤਕਤਾ, ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਸਾਧਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ। ਨਾਮ ਭਗਤੀ, ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ, ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਸਤਿਸੰਗ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ, ਕਿਰਤ ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਆਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨ ਸਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਹੈ।

1. ਧੂਪ ਦੀਪ ਨਈ ਬੇਦਹਿ ਬਾਸਾ।। ਕੀਸੇ ਪੂਜ ਕਰਹਿ ਤੇਰੀ ਦਾਸਾ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਹਾਗੁ ਗੁਜਰੀ- ਪੰਨਾ 525.

2. ਨਾਮਾ ਕਹੈ ਤਿਲੋਚਨਾ ਮੁਖ ਤੇ ਰਾਮ ਸੰਮਾਨਿ।

ਹਾਬ ਹਾਉ ਕਰਿ ਕਾਮੁ ਸਭੁ ਚੀਤ ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਨਿ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ- ਪੰਨਾ 1376.

3. ਕਰਿ ਬੀਦਗੀ ਛਾਡਿ ਮੈ ਮੇਰਾ।। ਹਿਰਦੈ ਨਾਮੁ ਸਮਾਹਿ ਸਵੇਰਾ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਹਾਗੁ ਸੂਗੀ- ਪੰਨਾ 794.

4. ਸਰਬੇ ਏਕੁ ਅਨੇਕੈ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਅਟ ਭੋਗਵੇ ਸੋਈ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਹਾਗੁ ਸੋਰਠਿ- ਪੰਨਾ 658.

5. ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਨਹੀ ਉਪਜੈ ਤਾਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਹਾਗੁ ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ- ਪੰਨਾ 346.

6. ਮੋਹਿ ਨ ਬਿਸਾਰਹੁ ਮੈ ਜਨ ਤੇਰਾ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਹਾਗੁ ਗਉੜੀ- ਪੰਨਾ 345.

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪੁਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਉਸਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਫਤਾਂ ਨਾਂ, ਉਸ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਘੱਟ ਘੱਟ ਵਾਸੀ, ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਜੀਵਨ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ¹ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਰਬੇ ਏਕੁ², ਦੇਵਾ ਦੇਵ³, ਠਾਕੁਰ⁴, ਗੋਬਿੰਦ⁵, ਏਕੁ ਮੁਕੰਦ⁶, ਨਾਰਾਯਣ⁷, ਏਕੁ ਰਾਮ⁸, ਮੁਰਾਰੇ⁹, ਨਿਰੰਜਨ¹⁰, ਮਾਧਵੇ¹¹, ਹਰਿ¹², ਪ੍ਰਭੂ¹³ ਰਘੂਨਾਥ¹⁴ ਇਤਿ-ਆਦਿ। ਇਸ ਹਰ ਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਚੇਟ ਆਸਰਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸੁਣਨੀ ਹੈ, ਜਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ

-
1. ਜਿਨਿ ਜੀਉ ਦੀਆ ਸੁ ਰਿਜਕੁ ਅੰਬਰਾਵੈ॥ ਸਭ ਘਟ ਭੋਤਰਿ ਹਾਟੁ ਚਲਾਵੈ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ-ਪੰਨਾ 794.
  2. ਸਰਬੇ ਏਕੁ ਅਨੇਕੰ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਘਟ ਭੋਗਵੈ ਸੋਈ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ-ਪੰਨਾ 658.
  3. ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਝੈ ਦੀਜੈ ਦੇਵਾ ਦੇਵ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਆਸਾ-ਪੰਨਾ 486.
  4. ਤੁਮ ਸੋ ਠਾਕੁਰੁ ਅਉਰੁ ਨ ਦੇਵਾ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ-ਪੰਨਾ 659.
  5. ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉ ਜਿਨਿ ਘਟੈ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ-ਪੰਨਾ 694.
  6. ਏਕੁ ਮੁਕੰਦੁ ਕਰੈ ਉਪਕਾਰੁ॥ ਹਮਰਾ ਕਹਾ ਕਰੈ ਸੰਸਾਰੁ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਗੋਬਿੰਦ-ਪੰਨਾ 875.
  7. ਮੇਰਿ ਆਧਾਰੁ ਨਾਮੁ ਨਾਰਾਇਣ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਨ ਧਨ ਮੇਰੈ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ-ਪੰਨਾ 974.
  8. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸਭੈ ਜਗੁ ਲੂਟਿਆ॥ ਹਮ ਤਉ ਏਕੁ ਰਾਮ ਕਹਿ ਛੂਟਿਆ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ-ਪੰਨਾ 794.
  9. ਨਾਮੁ ਤੈਰੇ ਆਰਤੀ ਮਜਨੁ ਮੁਰਾਰੈ॥ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਬੁਠੇ ਸਗਲ ਪਸਾਰੈ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ-ਪੰਨਾ 694.
  10. ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪਉ ਪੂਜ ਚਰਾਵਉ॥ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਵਉ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਗੁਜਰੀ-ਪੰਨਾ 525.
  11. ਮਲਿਨ ਭਈ ਮਤਿ ਮਾਧਵਾ ਤੈਰੀ ਗਤਿ ਲਖੀ ਨਾ ਜਾਇ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਪੁਰਬੀ-ਪੰਨਾ 346.
  12. ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨ ਜਪਹਿ ਰਸਨਾ॥ ਅਵਰ ਸਭ ਤਿਆਗਿ ਬਚਨ ਰਚਨਾ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ-ਪੰਨਾ 346.
  13. ਤੁਮ ਜੁ ਠਾਇਕ ਆਡਹ ਅੰਤਰਜਾਮੀ॥ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਜਨ ਜਾਨੀਜੈ ਜਨ ਤੇ ਸੁਆਮੀ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਸਿਰੀ-ਪੰਨਾ 93.
  14. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਕਹਾ ਕੈਸੇ ਕੀਜੈ॥ ਬਿਨੁ ਰਘੂਨਾਥ ਸਰਨਿ ਕਾਕੀ ਲੀਜੈ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਜੀਤਸਰੀ-ਪੰਨਾ 710.

ਜੀਸਾ 'ਉਹ' ਆਪ ਹੀ ਹੈ ਉਸ ਸਮਾਨ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਉਪਮਾ ਅਕੱਥ ਹੈ।¹ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਹਨ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਅੰਮਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ, ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਸਤਾ ਰੁਸਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਦੇ ਭਿੱਤ ਖੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਧੇਰਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਸਾਰੇ ਡੋਕੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਤਜ ਕੇ ਤਪਾਂ ਦਾ ਤਪ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ।³ ਆਪ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਨ ਮਨ ਅਰਪਿਤ ਕਰਕੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ 'ਪ੍ਰਭ' ਨੂੰ ਪਾਏਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਅਨੰਨ ਭਗਤੀ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਬਿਨੁ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਨਾਮ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਨਾਮ ਦਾ ਸਹਿਲ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਨਾਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਨੇ 'ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ' ਨੂੰ ਸਰੇਸ਼ਠਤਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

1.6.2. ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਨਾਮ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਕ 'ਘੋਤਮ' ਸੰਗ ਜੁੜਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭ ਸੰਗ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋਣ ਲਈ 'ਉਸਦਾ' ਨਾਮ ਧਿਆਉਣ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਅਪਨਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਕ ਮਨ ਸਥਿਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭ ਸੰਗ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਜੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਆਪ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਪਰੰਤ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

1.6.2.1. ਨਾਮ ਸਰਵਣ ਕਰਨਾ

ਅਸੀਂ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾਮ ਸਰਵਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਥੇ ਨਾਮ ਸਰਵਣ

1. ਜੀਸਾ ਤੂ ਤੀਸਾ ਤੁਹੀ ਕਿਆ ਉਪਮਾ ਦੀਜੀ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲ-ਪੰਨਾ 858.
2. ਪਾਰਸ ਮਾਨੋ ਤਾਬੋ ਛੁਏ ਕਨਕ ਹੋਤ ਨਹੀ ਬਾਰ॥ ਪਰਮ ਪਰਸ ਗੁਰੂ ਭੇਟੀਐ ਪੂਰਬ ਲਿਖਤ
ਲਿਲਾਟ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ - ਪੰਨਾ 346.
3. ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸ ਉਦਾਸ ਤਜ ਕ੍ਰਮ ਤਪਨ ਤਪੁ ਗੁਰ ਗਿਆਨ॥
ਭਗਤ ਜਨ ਤੇ ਹਰਨ ਪਰਮਾਨੰਦ ਕਰਹੁ ਨਿਦਾਨ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਆਸਾ- ਪੰਨਾ 486.

ਕਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਕ ਮਨ ਇਕ ਰਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਰਚਾਉਣਾ ਹੈ।¹

1.6.2.2. ਨਾਮ ਦਾ ਕੀਰਤਨ

ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੰਗੀਤਮਈ ਉਸਤਤਿ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਿਸਮਾਦ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਨੈਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਉਸਦੇ' ਭਜਨ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੰਗ ਜਮ ਦੀ ਫਾਸੀ ਕੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।² ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨੀਵੇਂ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਹੋਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੀ 'ਪੁਨੀਤ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.6.2.3. ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ

ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਧਕ ਦੇ ਸੁਆਸਾਂ ਸੰਗ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।⁴ ਮਨ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਧੁੰਨੀ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.6.3. ਚਰਨ ਸ਼ਰਨ

ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਧਿਆਉਂਦਿਆਂ ਜਦ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ

1. ਸ੍ਰਵਨ ਬਾਨੀ ਸੁਜਸ ਪੂਰਿ ਰਾਖਉ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ-ਪੰਨਾ 694.
2. ਤੁਮਰੇ ਭਜਨ ਕਟਹਿ ਜਮ ਫਾਸਾ।। ਭਗਤਿ ਹੇਤ ਗਾਵੈ ਰਵਿਦਾਸਾ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ- ਪੰਨਾ 659.
3. ਬਹਮਨ ਬੈਸ ਸੂਦ ਅਰੁ ਖਤੀ।। ਡੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਛ ਮਨ ਸੋਇ।।
ਹੋਇ ਪੁਨੀਤ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਤੇ ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਦੋਇ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਬਿਨਾਬਣੁ- ਪੰਨਾ 858.
4. ਚਿਤ ਸਿਮਰਨੁ ਕਰਉ ਨੈਨ ਅਵਿਲੋਕਨੇ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ- ਪੰਨਾ 694.

ਸੰਗ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਕਹਿ ਪਰਮ-ਅਨੰਦ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਨ ਕੰਵਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। 'ਉਸ' ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।¹

1.6.4. ਅਰਚਨਾ

ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਨੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਤਨ ਮਨ ਅਰਪਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।²

1.6.5. ਵੰਦਨਾ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਬੜੀ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵੰਦਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਰਜ਼ੋਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਿਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਜੰਜਾਲ ਕੱਟ ਦੇਵੇ। ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਕੇ ਉਸਦੀ ਪੰਜ ਰੱਖ ਲਵੇ।³

1.6.6. ਦਾਸ ਭਾਵਨਾ

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀਆਂ ਦਰਸ਼ਨ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ 'ਉਸਦੇ' ਸਦਾ ਦਾਸ ਬਣੇ ਰਹਿਣਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਿਆ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਨਾ ਹੀ 'ਦਾਸ ਭਾਵਨਾ' ਹੈ।⁴

1. ਚਰਣ ਨ ਛਾਡਉ ਸਗੀਰ ਕਲ ਜਾਈ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ, ਪੰਨਾ 345.
2. ਤਨ ਮਨ ਅਰਪਉ ਪੂਜ ਚਰਾਵਉ।। ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਵਉ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਾਗੁ ਗੁਜਰੀ- ਪੰਨਾ 525.
3. ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸੁ ਇਕ ਬੈਨਤੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪੰਜ ਰਾਖਹੁ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੇਰੀ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ- ਪੰਨਾ 694.
4. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ ਦਾਸ ਮਤਿ ਪਰਹਰਿ ਕੋਪ ਕਰਹੁ ਜੀਅ ਦਇਆ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ, ਪੰਨਾ 658.

1.6.7. ਸਖਾ ਭਾਵ

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਸਿਫਤਾ, ਨੈਤਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸਾਝ ਦੇ ਦਿਸ਼ ਭਾਵੁਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।¹

1.6.8. ਸਮਰਪਣ

ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਾ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਹੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਹੇ ਪੁਰਖ-ਵਿਧਾਤਾ' ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਗਤਿ ਕਰ।² ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਬੰਦਾ ਤੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਹਾਂ।

1.6.9. ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਗੁਣ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਮੰਨਿਆ।³ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਡੰਬਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਭਗਤੀ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਮੰਦਰ ਤੇ ਮੂਰਤ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਸੰਗ ਉਹ ਸਦਾ 'ਹਰਿ' ਦਾ ਨਾਂ

1. ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤਉ ਹਮ ਮੋਰਾ॥ ਜਉ ਤੁਮ ਚੰਦ ਤਉ ਹਮ ਭਏ ਹੈ ਚਕੋਰਾ॥
ਮਾਥਵੈ ਤੁਮ ਨ ਤੋਰਹੁ ਤਉ ਹਮ ਨਗੀਂ ਤੋਰਹਿ॥ ਤੁਮ ਸਿਉ ਤੋਰਿ ਕਵਨ ਸਿਉ ਜੋਰਹਿ॥

—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਗੁਰੂ ਸੋਰਠਿ, ਪੰਨਾ 658.

2. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸਰਨਿ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇਰੀ॥ ਜਿਉ ਜਾਨਹੁ ਤਿਉ ਕਰੁ ਗਤਿ ਮੇਰੀ॥

— ਉਹੀ- ਹਾਗੁ ਸੁਹੀ, ਪੰਨਾ 793.

3. ਭਗਤਿ ਜੁਗਤਿ ਮਤਿ ਸਤਿ ਕਰੀ ਤੁਮ ਬੰਧਨ ਕਾਟਿ ਬਿਕਾਰ॥

ਸੋਈ ਬਸਿ ਗੰਥ ਮਨ ਮਿਲੈ ਗੁਨ ਨਿਰਗੁਣ ਏਕ ਬਿਜਾਰ॥

—ਉਹੀ- ਹਾਗੁ ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਖਣ- ਪੰਨਾ 346.

ਜਪਦੇ ਹੋਏ¹, ਸਗਲ ਭਵਨ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਜੋਤਿ² ਸੰਗ ਰੁਸ਼ਨਾਉਂਦੇ, ਸਗਲ ਭਵਨ ਦੇ ਨਾਇਕ³ ਦਾ
 ਦੀਦਾਰ ਲੋਚਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਜੀਸਾ 'ਆਪ'⁴ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਹੈ, ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਹੈ।⁵
 ਉਸ 'ਰਘੂਨਾਥ' ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।⁶

1.6.10. ਸਤਿਸੰਗ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ

ਪੜ੍ਹ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਨ
 ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਥੇ ਏਠ ਕੇ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਸਥਾਨ ਹੈ
 ਸਤਿਸੰਗ, ਸੰਤ ਜਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ, ਜਪਾਉਣ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਨ ਨਦੀ ਸਥਾਨ। ਆਪ
ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭਾਉ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਮਨ⁷

1. ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨ ਜਪਸਿ ਰਸਨਾ।। ਅਵਰ ਸਭ ਛਾਡਿ ਬਚਨ ਰਚਨਾ।।
 - ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਹਾਗੁ ਮਾਰੂ-ਪੰਨਾ 1106.
2. ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਕੀ ਜੋਤਿ ਲਗਾਈ ਭਇਉ ਉਜਿਆਰੇ ਭਵਨ ਸਗਲਾਰੇ।।
 - ਉਹੀ- ਹਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ- ਪੰਨਾ 659.
3. ਸਗਲ ਭਵਨ ਕੇ ਨਾਇਕਾ ਇਕੁ ਛਿਨ ਦਰਸੁ ਦਿਖਾਇ ਜੀ।।
 -ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ- ਪੰਨਾ 346.
4. ਜੀਸਾ ਤੂ ਤੈਸਾ ਤੁਹੀ ਕਿਆ ਉਪਮਾ ਦੀਜੈ।।
 -ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲ- ਪੰਨਾ 858.
5. ਸੋਈ ਮੁਕੰਦੁ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਦਾਤਾ।। ਸੋਈ ਮੁਕੰਦੁ ਹਮਰਾ ਪਿਤ ਮਾਤਾ।।
 -ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਗੋਡ- ਪੰਨਾ 875.
6. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਕਹਾ ਕੈਸੇ ਕੀਜੈ।। ਬਿਨੁ ਰਘੂਨਾਥ ਸਰਨਿ ਕਾ ਕੀ ਲੀਜੈ।।
 -ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਜੈਤਸਰੀ- ਪੰਨਾ 710.
7. ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਬਿਨਾ ਭਾਉ ਨਹੀ ਉਪਜੈ। ਭਾਵ ਬਿਨੁ ਭਾਤਿ ਨਹੀ ਹੋਇ ਤੇਰੀ।।
 -ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ- ਪੰਨਾ 694.

ਭਗਤੀ ਸੰਗਿ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। "ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਪਰਮਗਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।"¹ ਸਤਿ ਸੰਗਿ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਾਂਤੀ ਨਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਜੁੜਨ ਦੀ ਮਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।²

1.6.11. ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸੁਰ 'ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ'³ ਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਗਿ ਮਿਲਾਪ ਲਈ, ਮੋਹ, ਵੈਰਾਗ, ਤੜਫ⁴, ਬਿਛਲਨਤਾ, ਉਦਾਸੀ⁵ ਬਿਨਤੀ ਜੋਦੜੀ ਦਾਸ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗਿ ਰਿਸ਼ਤੇ ਰਵਿਣਾ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ, ਮਿੱਤਰ, ਪ੍ਰੇਮ, ਪਤੀ, ਸੁਆਮੀ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ⁶, ਇਤਿ-ਆਦਿ ਵਾਲਾ ਆਪ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਚਿੱਤਰਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਜਦ ਵਿਚ ਆਕੇ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿੱਠੇ ਨਹੋਰੇ ਅਤੇ ਤਾਨੇ ਮਿਹਣੇ ਵਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ⁷ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਪੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਅਰੰਮੀ ਰਸ ਰੂਹ ਨੂੰ ਖੇੜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗਿ ਅਨੁਠੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਮੋਰ, ਚਕੋਰ, ਬਾਤਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਬਣ ਜਾਣਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ।⁸

1.6.12. ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਚਿਤ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਮਰਤਾ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਵੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਹੈ। ਪੰਜ

-
1. ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਪਾਈ ਪਰਮ ਗਤੇ।।
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ-ਪੰਨਾ 1293.
  2. ਸਤ ਸੰਗਿਤਿ ਜਿਲਿ ਰਗੀਐ ਸਾਧਉ ਜੈਸੇ ਸਧਪ ਮਖੀਰਾ।।
- ਉਗੀ- ਰਾਗੁ ਆਸਾ- ਪੰਨਾ 486.
  3. ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਜਵਰੀ ਬਾਧਿਓ ਤੇਰੇ ਜਾਨ।
- ਉਗੀ- ਰਾਗੁ ਆਸਾ- ਪੰਨਾ 487.
  4. ਸੋਹਿ ਨ ਬਿਸਾਰਹੁ ਮੈ ਜਨ ਤੇਰਾ।।
-ਉਗੀ- ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ- ਪੰਨਾ 345.
  5. ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਨਗੀ ਉਪਜੈ ਤਾਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ।
-ਉਗੀ- ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ- ਪੰਨਾ 346.
  6. ਸੋਈ ਮੁਕੰਦ ਹਮਰਾ ਪਿਤ ਮਾਤਾ।।
-ਉਗੀ-ਰਾਗੁ ਗੋਡ, ਪੰਨਾ 875.
  7. ਜਉ ਹਮ ਬਾਧੇ ਸੋਹ ਡਾਸ ਹਮ ਪ੍ਰੇਮ ਬੰਧਨਿ ਤੁਮ ਬਾਧੇ।।
-ਉਗੀ-ਰਾਗੁ ਸੋਹਣਿ-ਪੰਨਾ 658.
  8. ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤਉ ਹਮ ਮੋਰਾ।। ਜਉ ਤੁਮ ਚੰਦ ਹਮ ਭਏ ਹੈ ਚਕੋਰਾ।।।।।
-ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 659.

ਦੇਖ¹, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਕੋਧ' ਇਕ ਹੈ, ਉੱਥੋਂ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਆਪਣੇ ਮਤਿ ਮਲੀਨ² ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਨੀਵੇਂ ਘਰ, ਕਰਮ ਕੁਟਿਲ ਅਤੇ ਸੰਗ ਵੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਨਾਲ ਹੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।³ ਆਪ ਅਤਿ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ (ਸਹੁ)ਮੰਨ ਕੇ ਸਦਾ ਸੁਹਾਗਣਿ ਵਾਲੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।⁴

1.6.13. ਕਿਰਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਭਗਤੀ

ਕਿਰਤ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਕਿਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਆਪ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਕੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਕਿੱਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਦੁੱਖਾਂ ਸੁਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਝ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਭਾਣੀ ਵਿਚ ਜਾਤ ਕਿੱਤਾ⁵ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਦਾ⁶ ਏਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

1.6.14. ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਹਾਤਮ

ਆਪ ਦੀ ਭਗਤੀ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਨ ਜੀ ਆਪ ਨੇ ਭਗਤੀ ਵਿਚ 'ਮੀਤਵ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਸੋਖਸ਼ ਦਾਤਾ' ਹੈ।⁷ ਮਾਨਵ ਭਗਤੀ ਪੜਾਪ ਸੰਗ ਨੀਚ ਤੋਂ ਉਚ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਨਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਪਰਮ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।⁸

-
1. ਮਿਗ਼ ਮੀਨ ਭਿੰਗ ਪਤੰਗ ਕੁੰਚਰ ਏਕ ਦੇਖ ਬਿਨਾਸ।।
ਪੰਚ ਦੇਖ ਅਸਾਧ ਜਾ ਮਹਿ ਤਾਕ ਕੇਤਕ ਆਸ।।
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ- ਹਾਗੁ ਆਸਾ- ਪੰਨਾ 486.
  2. ਮਲਿਨ ਭਈ ਮਤਿ ਮਾਧਵਾ ਤੇਰੀ ਗਤਿ ਲਖੀ ਨਾ ਜਾਇ।।
- ਉਹੀ- ਹਾਗੁ ਗਉੜੀ- ਪੰਨਾ 346.
  3. ਮੇਰੀ ਸੰਗਤਿ ਹੋਚ ਸੋਚ ਦਿਨ ਰਾਤੀ।। ਮੇਰਾ ਕਰਮੁ ਕੁਟਿਲਤਾ ਜਨਮ ਕੁਭਾਂਤੀ।।
-ਉਹੀ- ਹਾਗੁ ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ- ਪੰਨਾ 345.
  ੪. ਸਹੁ ਕੀ ਸਾਰ ਸੁਹਾਗਣਿ ਜਾਨੈ।। ਤਜਿ ਅਭਿਮਾਨ ਸੁਖ ਰਲੀਆ ਮਾਨੈ।।
-ਉਹੀ- ਹਾਗੁ ਸੂਹੀ- ਪੰਨਾ 793.
  5. ਚਮਾਰ, ਚਮਰੇਟਾ, ਢੇਢ, ਕੁਟਬਾਢਲਾ, ਢੋਰ ਢੇਵੀਤ।
  6. ਪਨਹੀ, ਆਰ ਰਾਬੀ।
  7. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੋ ਜਪੈ ਨਾਮੁ।। ਤਿਸੁ ਜਾਤਿ ਨ ਜਨਮੁ ਨ ਜੋਨਿ ਕਾਮੁ।।
-ਉਹੀ- ਹਾਗੁ ਬਸੰਤ- ਪੰਨਾ-119.
  ੮. ਰੇ ਚਿਤ ਚੇਤਿ ਰੇਤ ਅਚੇਤ।। ਕਾਹੇ ਨ ਬਾਲਮੀਕਹਿ ਦੇਖ।।
ਕਿਸ ਜਾਤਿ ਤੇ ਕਿਹ ਪਦਹਿ ਅਮਰਿਚੋ ਰਾਮ ਭਗਤ ਬਿਸੇਖ।।
-ਉਹੀ- ਹਾਗੁ ਕੇਦਾਰਾ- ਪੰਨਾ।।1124.

ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਨਾਮ ਜਪ ਕੇ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਚਮਾਰ ਨੂੰ ਪਰਧਾਨ ਪੀੜਤਾਂ ਨੇ ਡੰਡੇ ਬੰਦਨ ਕੀਤੇ।¹ ਇਉਂ ਆਪ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਰਥਾ ਬਚਨ ਤਿਆਰ ਕੇ ਰਸਨਾ ਸੰਗ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਰ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅੰਸਿਤ ਨਾਮ ਨੂੰ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਜਪਿਆ ਅਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸੰਗ ਅਭੇਦ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਬਖਸਿਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਸੰਗ ਪਰਮ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਜਨਮ, ਜਾਤ, ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋੜ ਕੇ ਕਰਮ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਭਗਤੀ' ਨੂੰ ਮੋਖਸ਼ ਦਾਤਾ ਮੰਨਿਆ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਾਸਾਰੇ ਨੂੰ ਝੂਠ ਦੱਸਿਆ।

ਇੰਞ ਆਪ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਪੜ੍ਹੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਥਾਹ ਸੁੰਦਰ 'ਕਾਸ਼ੀ ਨਗਰੀ' ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੀੜਤਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦੀ ਪੇਸ਼ਾ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਆਪਣੇ ਸਿਸ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਚਰਨੀਂ ਲਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਸਰਵ ਸਮਰੱਥ ਮਹਾ-ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਕੇ ਚਹੂੰ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਚਹੂੰ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੀ ਚਰਣ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ/ਗਿਆਨ ਦੀ ਏਨੀ ਉੱਚੀ ਉਡਾਰੀ ਦਾ ਰਹੱਸ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਗਿਆਨਵੈਤਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1. ਅਬ ਬਿਪ੍ਰ ਪਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ ਤੇਰੇ ਨਾਮਿ ਸਰਣਾਇ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸਾ।।

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ
=====

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੋਝ ਸਾਮਗਰੀ
=====

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੋਝ ਸਾਮਗ੍ਰੀ

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੋਝ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਚੋਖੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਆਪ ਦੇ ਯਥਾਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦੀ ਸਵੈ-ਲਿਖਿਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿਸ਼ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਧੋਬੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਸੁੱਧ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਪਲੱਭਯ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤ ਦੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਜਨਮ ਸਾਖੀ/ਪਰਚੀ, ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਜਾਂ ਠਕਲ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਉਲੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜੋ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਤ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਲੋਕਿਕ ਰੀਝ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਦੰਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨੀ ਉਘਾੜਨ ਲਈ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਆਧਾਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਲਿਖਿਤ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਅੰਦਰਲੀ ਰਵਾਹੀ
2. ਬਾਹਰਲੀ ਰਵਾਹੀ

2.1. ਅੰਦਰਲੀ ਰਵਾਹੀ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੋਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਭਾਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਿੰਥ ਅਨਮੋਲ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਪੁੰਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 1604 ਈ. (1661 ਬਿ.ਸੰ.) ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ

ਚਾਲੀ¹(40) ਸ਼ਬਦ, ਇਕ ਆਰਤੀ ਸਮੇਤ ਅਤੇ ਇਕ ਸਲੋਕ ਸੋਲਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਸ ਦਾ ਸੂਰੂਪ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਤੱਥ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪੂਰੀ ਦਿੜਤਾ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਹਨ:-

- (1) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ।
- (2) ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਚਮਾਰ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।²
- (3) ਆਪ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਕੁਟਬਾਂਵਲਾ, ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਮਰੇ ਹੋਏ ਢੇਰ ਢੇਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟਣਾ ਆਪਣਾ ਕਿੱਤਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।³
- (4) ਆਪ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਇਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਵੇਢ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ।⁴

1. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਅਤੇ ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ ਦੋਵਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਪਾਠਾਂਤਰ ਸਹਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 39 ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜੋੜ ਪੁਨਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਚਾਲੀ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

2. ਨਾਗਰ ਜਨਾ ਮੈਰੀ ਜਾਤਿ ਬਿਬਿਯਾਤ ਚਮਾਰੀ।।

-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ-ਪੰਨਾ 1293.

ੳ. ਮੈਰੀ ਜਾਤਿ ਕਮੀਨੀ ਪਾਤਿ ਕਮੀਨੀ ਓਛਾ ਜਨਮ ਹਮਾਰਾ।।

ਤੁਮ ਸਰਨਾਗਤਿ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਤੈਦ ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰਾ।।

-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ-ਪੰਨਾ 659.

ਅ. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਖਲਾਸ ਚਮਾਰਾ। ਜੇ ਹਮ ਸਹਰੀ ਸੋ ਮੀਤ ਹਮਾਰਾ।।

-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ- ਪੰਨਾ 345.

ੲ. ਚਮਰਟਾ ਗਾਠਿ ਨ ਜਾਨਈ।। ਲੋਗੁ ਗਠਾਵੈ ਪਨਹੀ।।

-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ- ਪੰਨਾ 659.

3. ਮੈਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟਬਾਂਵਲਾ ਢੇਰ ਵੇਵੀਤਾ ਨਿਤਹਿ ਬਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ।।

-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ- ਪੰਨਾ 1293.

4. ਜਾਰੈ ਕੁਟੰਬ ਕੇ ਵੇਢ ਸਭ ਵੇਰ ਵੇਵੀਤ ਫਿਰਹਿ ਅਜਹੁ ਬੰਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ।।

-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ- ਪੰਨਾ 1293.

- (5) ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਪ ਅਪਣਾ ਕਰਮ ਕੁਟਿਲ, ਜਨਮ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਨਿਖਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੀ ਸੰਗਤਿ ਵੀ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਐਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।¹
- (6) ਆਪ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦਾ ਸਮਾਂ (ਜੀਵਨ ਕਾਲ) ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਮਿਲੇਗੀ।²
- (7) ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਚ ਜਾਤਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।³
- (8) ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮੁੱਚਾ ਸਮਾਜ ਜਾਤੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁴
- (9) ਆਪ ਅਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਕਿੱਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਆਪ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਅਤੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਵੀ ਬਨਾਰਸ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ।⁵
- (10) ਆਪਨੇ ਭਾਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਉੱਚ ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ (ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ) ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ ਪਰੰਤੂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅੱਗੇ ਹਾਰ ਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੀੜਤ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਡੰਡਿਤ ਬੰਦਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।⁶

ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਨਾਂ, ਜਨਮ-ਸਥਾਨ, ਜਾਤ, ਕਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰਵਕਾਲੀ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਤੱਥ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਨ ਜੋ ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

1. ਮੇਰੀ ਸੰਗਤਿ ਧੋਰ ਸੋਚ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ।। ਮੇਰਾ ਕਰਮੁ ਕੁਟਿਲਤਾ ਜਨਮੁ ਕੁਭਾਤੀ।।
-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ- ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ- ਪੰਨਾ 345.
2. ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰੁ ਤਿਲੋਚਨ ਸਥਨਾ ਸੈਨ ਤਰੀ।।
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਸੰਤੁਹੁ ਹਰਿ ਜੀਓ ਤੇ ਸਬੈ ਸਰੇ।।
- ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ- ਪੰਨਾ 1106.
3. ਦਾਰਿਦ ਦੋਖਿ ਸਭ ਕੇ ਹਸੈ ਐਸੀ ਦਸਾ ਹਮਾਰੀ। ਅਸਟ ਦਸਾ ਸਿਧਿ ਕਰ ਤਨੈ ਸਭ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੁਮਾਰੀ।।
-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲੁ- ਪੰਨਾ 858.
4. ਬਹਮਨ ਬੈਸ ਸੂਦ ਅਰੁ ਖਤੀ ਡੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੈਛ ਮਨ ਸੋਇ।।
ਹੋਇ ਪੁਨੀਤ ਭਵੰਤ ਭਜਨ ਤੇ ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਦੋਇ।।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 858.
5. ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟਬਾਢਨਾ ਢੋਰ ਵੇਵੀਤਾ ਨਿਤਹਿ ਬਾਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ।।
-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ- ਪੰਨਾ 1293.
6. ਅਬ ਬਿਪੁ ਪਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤ। ਤੈਰੇ ਨਾਮ ਸਰ ਤਾਇ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸਾ।।
-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲੁ- ਪੰਨਾ 1293.

2.2. ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੋਫ਼ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਵਧੇਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ, ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭਗਤ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਆਧਾਰ ਸੋਫ਼ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਫ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਜਿਵੇਂ ਜਨਮ ਸੰਮਤ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ, ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਮਤ ਆਦਿ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਮਿਲਦਾ ਗੋਸ਼ਟਿ, ਪਰਚਈ ਭਗਤਮਾਲ(ਸਮੇਤ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਰਾਮਾਇਣ ਸਾਹਿੱਤ ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲਿਕ ਸੋਫ਼ਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਲੈਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਸੋ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਾਂ:—

- (1) ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮਿਲਦੀ ਹਵਾਲੇ।
- (2) ਗੋਸ਼ਟਿ ਸਾਹਿੱਤ।
- (3) ਪਰਚਈ ਸਾਹਿੱਤ।
- (4) ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਾਹਿੱਤ(ਸਮੇਤ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ)
- (5) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਸਾਹਿੱਤ।
- (6) ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ

ਇਹ ਆਧਾਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ/ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਕਾਲ ਕਰਮ ਪ੍ਰਚੀਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮਵਾਰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਾਂ।

2.2.1. ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਸੰਬੰਧੀ

ਮਿਲਦੇ ਹਵਾਲੇ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਆਪ ਨਾਲ ਸੁਰਧਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੀ ਸੁਨਾਘਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁਤੇ-ਸਿਧ ਹੀ ਕੁਝ ਪਰਬਚਨ ਕਰੇ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਛੇਪਣੇ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਭਾਖੇ ਪ੍ਰਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਹੋਏ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਾਰ ਸਾਮਕੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਚਾਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਸੰਤ ਕਬੀਰ (1398-1516 ਈ.) ਇਹ ਸਰਵ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਭਾਈ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ।¹

ਭਗਤ ਸੇਠੂ (1400-1490 ਈ.) ਜੀ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਭਗਤੀ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸੰਗ ਠਾਕੁਰਾਂ ਨੂੰ ਨਦੀ ਵਿਚ ਤਰਾਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਜੱਸ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ।²

ਭਗਤ ਧੰਨਾ (1416-ਈ. ਜਨਮ) ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਢੋਰ ਢੋਣ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿਆਗੀ ਮਹਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦੇਸ਼ਤ ਕਾਮੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ

1. ਸਾਧਨ ਮਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ ਹੈ, ਸੁਪਚ ਰਿਸ਼ੀ ਸੇ ਭੀਕਯਾਂ।।
ਹਿੰਦੂ-ਤੁਰਕ ਦੁਈ ਦੀਨ ਬਨੇ ਹੈ, ਕਛੂ ਨਗਾਂ ਪਹਚਨਿਯਾਂ।।

ਦ੍ਰਿਵੈਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ (ਆਚਾਰਯ) ਕਬੀਰ, ਸੰਸਕਰਣ, 1980, ਪੰਨਾ 235.

2. ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਨੇ ਐਸੀ ਕੀਨੀ, ਠਾਕੁਰ ਪਾਇਆ ਪਕੜ ਅਧੀਨੀ।
ਭੁਬਤ ਠਾਕੁਰ ਜਲ ਮੈ ਆਇਆ, ਤੁਲਸੀ ਦਲ ਅਹੁ ਤਿਲਕ ਚੜ੍ਹਾਇਆ।।
ਨਿਰਭੈ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸ੍ਰੀ ਸੰਨਿ ਜੀਵਨ ਰਚਨਾਵਲੀ (ਸੰ:) 1982, ਪੰਨਾ 173.

ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ।¹

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ(1534-1581 ਈ.) ਜੀ ਆਪ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਹਰ ਯਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਪਤਿਤ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਕੇ ਉੱਤਮ ਪਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਜਿਸ ਸਦਕਾ, ਝਹਮਣ, ਖਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਚਾਰ ਵਰਣ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਚਰਨ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ।² ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।³

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ(1563-1606 ਈ.) ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹਿ ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਨੂਪਮ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਗਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਗੋਬਿੰਦ ਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।⁴ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗਿ ਪੱਕੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁵

ਡੱਟ ਕਲਸਹਾਰ(16ਵੀਂ ਸਦੀ) ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦਿਆਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਗੁਣਗਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਕਿਹਾ ਹੈ।⁶

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ(1559-1639 ਈ.)ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਬੀੜ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਕਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ

1. ਰਵਿਦਾਸ ਵੁਵੰਤਾ ਵੈਰ ਨੀਤਿ ਤਿਨ ਤਿਆਗੀ ਮਾਇਆ।।
ਪਰਗਟੁ ਹੋਆ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਹਰਿ ਦਰਸ਼ਨੁ ਪਾਇਆ।।
-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਆਸਾ ਬਾਬੇ ਭਗਤ ਪੰਨੇ ਜੀ ਕੇ,
ਪੰਨਾ 487.
2. ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ਉਸਤਤਿ ਕਰੈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਨਿਖ ਇਕ ਰਾਇ।।
ਪਤਿਤ ਜਾਤਿ ਉਤਮੁ ਭਇਆ ਚਾਰਿ ਵਰਨ ਪਏ ਪਰਿ ਆਇ।।
- ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ- ਪੰਨਾ 733.
3. ਨਾਮਾ ਜੈ ਦੇਉ ਕਬਰੂ ਤਿਲੋਚਨ ਅਉ ਜਾਤਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਿਆਰ ਚਮਈਆ।।
-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲੁ- ਪੰਨਾ 835.
4. ਰਵਿਦਾਸ ਧਿਆਇ ਪ੍ਰਭੂ ਅਨੂਪ।।ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਗੋਬਿੰਦ ਰੂਪ।।
-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਬਸੰਤ- ਪੰਨਾ 1192.
5. ਉਚ ਤੇ ਉਚ ਨਾਮਦੇਉ ਸਮਦਰਸ਼ੀ, ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਕੁਰ ਬਣ ਆਈ।।
-ਉਹੀ-ਰਾਗੁ ਸਾਰੰਗ- ਪੰਨਾ 1207.
6. ਗੁਣ ਰਾਵੈ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੁ ਜੈ ਦੇਵ ਤਿਲੋਚਨ।।
-ਉਹੀ- ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਲੇ ਕੇ-ਪੰਨਾ 1390.

ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ¹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਹੈ:

- (1) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਚਮਾਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਨ।
- (2) ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਪ ਸਦਕਾ ਉਹ ਚਾਰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ।
- (3) ਆਪ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਕੁਲ ਦੇ ਲੋਕ, ਜੁੱਤੀਆਂ ਰੀਝਣ, ਸਰੇ ਹੋਏ ਵੇਰ ਵੇਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।
- (4) ਆਪ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਦਰ) ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ।
- (5) ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਅਭੋਚ ਦੇ ਪੁਰਬ ਉੱਤੇ ਰੀਗਾ ਤੀਰਥ ਕਰਨ ਆਏ ਸੰਗ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਰੀਗਾ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਕਸੀਰਾ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਰੀਗਾ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤ ਦੀ ਇਹ ਭੇਟ ਹੱਥ ਕੱਢ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਦਿੱਖਾਏ ਤੱਥ ਸੰਦੇਹ ਮੁਕਤ ਹਨ ਜੋ ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਲੋਂ ਦਿੱਖਾਏ ਉਕਤ ਕਥਾ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੀ ਸੰਰਤਸੁਕਤ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਸਾਈਦਾਸ(1468 ਈ.ਜਨਮ) ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੇਰ ਵੇਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਰੀਝਣ ਵਾਲਾ ਰਵਿਦਾਸ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ 'ਭਗਤ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।²

1. ਭਗਤ ਭਗਤੁ ਜਗਿ ਵਜਿਆ ਚਹੂੰ ਚਕਾ ਦੇ ਵਿਚਿ ਚਮਿਰੇਟਾ।।
ਪਾਦੁ ਰੀਝੈ ਰਾਹਿ ਵਿਚਿ ਕੁਲਾ ਧਰਮ ਵੇਇ ਵੇਰ ਸਮੇਟਾ।।
ਜਿਉ ਕਰਿ ਮੈਲੇ ਚੀਬੜੇ ਹੀਰਾ ਨਾਲ ਅਮੇਲੁ ਪਲੇਟਾ।।
ਚਹੂੰ ਵਰਣਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨੁ ਕਰਿ ਭਗਤਿ ਸਹੇਟਾ।।
ਨਾਵਣਿ ਆਇਆ ਸੰਗੁ ਮਿਨਿ ਬਨਾਰਸ ਕਰਿ ਰੀਗਾ ਬੇਟਾ।।
ਕੀਝ ਕਸੀਰਾ ਸਉਪਿਆ ਰਵਿਦਾਸੈ ਰੀਗਾ ਕੀ ਭੇਟਾ।।
ਲਗਾ ਪੁਰਬੁ ਅਭੋਚ ਦਾ ਡਿਠਾ ਚਨਿਤੁ ਅਚਰਜ ਅਮੇਟਾ।।

ਵਾਰ ਸਿੰਘ(ਭਾਈ) ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਟੀਕ(ਸੰਪ.)ਦਸਵੀਂ ਛਾਪ, 1984, ਪੰਨਾ 168.

- ਉ. ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੁਨਾਹੜਾ ਨਾਮਾ ਛੀਬਾ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਈ।।
ਕੁਲਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰੁ ਹੈ ਸੰਨੁ ਸਨਾਤੀ ਅੰਦਰਿ ਨਾਈ।।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-391.

2. ਵੇਰਿ ਭਰਿਤ ਦੁਰਗਧਿ ਉਠਿਤੁ ਹੈ ਮੁਖ ਦੁਪਤਿ ਲੀਤਿ ਸਵੇਸਾ।।
ਤਾਹਿ ਤੁਚਾ ਲੈ ਪਨਿਹਾ ਗਾਠੇ ਭਗਿਤ ਭਯੋ ਰਵਿਦਾਸਾ।।

-ਉਧਿਤ- ਗੁਸਾਈ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਪੰਨਾ 676.

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮ ਸ(ਸੰ:)1978, ਪੰਨਾ 69.

ਮਹਾਤਮਾ ਸੂਰਦਾਸ(1483-1563 ਈ.) ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਸੂਰ ਸਾਗਰ' ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਤਰ ਸਨ।¹

ਸੰਤ ਹਰਿਦਾਸ ਵਿਆਸ(1510 ਈ.ਜਨਮ)ਜੀ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਵਰਗ ਰਹਿਤ ਸੰਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਿਸ਼ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੁਟੰਬ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।²

ਸੰਤ ਏਕ ਨਾਥ(1533-1599 ਈ.) ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ, ਆਪ ਦੀ ਕਠੋਰੀ ਵਿਚੋਂ ਗੰਗਾ ਪੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪੁਸ਼ਟਾਈ ਹੈ।³

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ(1544-1603 ਈ.) ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਰਸ ਛਕ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਰੂਪ ਹੋ ਗਏ।⁴

ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਵਜੋਦ(1556-1660 ਈ.)ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਸਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਪੁਸ਼ਟ ਹਿੱਤ ਸਾਖੀ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ।⁵

ਗੋਸਵਾਮੀ ਅਗਰਦਾਸ ਰਾਮਾਨੰਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਚ ਕਿਸ਼ਣ ਦਾਸ ਪਧਾਰੀ ਦੇ ਸਿਸ਼ੂ ਸੁਆਮੀ ਅਗਰਦੇਵ ਕਹਿਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਰਹਸਯਤਮਾ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਕੀਤੀ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਉਪਮਾ ਰਾਮਾਦਾਸ ਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।⁶

-
1. ਸਧਨਾ ਰੰਦਾਸ ਮੀਰਾਬਾਈ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੀ ਬੁਜਰਾਜ।।
ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਸੰਤ)ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਾ(ਸੰਪ.)1978, ਪੰਨਾ 69.
  2. ਇਤਨੇ ਹੈ ਸਬੁ ਕੁਟੁਮ ਹਮਾਰੇ।ਸੇਨ ਧਨਾ ਅਰੁ ਨਾਮਾ ਪੀਪਾ ਐਰ ਕਬੀਰ ਰੰਦਾਸ ਚਮਾਰੇ।
ਉਧਿਤ-ਭਗਤ ਕਵੀ ਵਿਆਸ ਜੀ ਗੋਸੁਆਮੀ ਵਾਸੁਦੇਵ ਪੰਨਾ-196.
-ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 69.
  3. ਹੇਰਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ਸਬ ਕੁਝ ਜਾਨੇ ਕਠੋਰੇ ਗੰਗਾ ਦੇਖ।।
ਆਜ਼ਾਦ, ਪਿਥਵੀ ਸਿੰਘ(ਆਚਾਰਯ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ(ਅਨੁ)ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ, 1986, ਪੰਨਾ 35.
  4. ਇਹਿ ਰਸ ਰਾਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਪੀਪਾ ਅਰ ਰੰਦਾਸ।।
ਉਧਿਤ- ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਚੰਦਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਸੁੰ ਸੁਆਮੀ ਦਾਦ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 380-81.
ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਸੰਤ)ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਾ(ਸੰਪ.)1978, ਪੰਨਾ 70.
  5. ਰਾਮ ਰਾਗ ਕਰਿ ਰਾਮ ਸਮਾਨਾ ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਲੇ ਭਗਵਾਨਾ।।
ਜਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਜਸ-ਕੀਰਤ ਸੁੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ(ਸੰਪ.)1989, ਪੰਨਾ 40.
  6. ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ਧਿਆਇਆ, ਕੇਵਲ ਕਿਸ਼ਨ ਹਰਿ।।
ਵਾਕੀ ਏਮੜੀ ਨਈ ਗੰਗਾ ਭੁਜਾ ਪਸਾਰ ਕਰਿ।।
ਉਧਿਤ-ਪਦਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ(ਪ੍ਰੋ.)ਬਾਬਾ ਵਜੋਦ(ਸੰਪ.) ਪੰਨਾ 25.
-ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 25.
  6. ਰਮਾਦਾਸ ਸ਼ਾਸਨ ਮਤਿਦਾਸੀ, ਸਦਾ ਭਗਵਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸੀ।
ਨਿ:ਕੀਰਨ ਉਦਾਰ ਗੁਰੂ ਸੇਵੀ ਭਾਵਿਕ ਰਾਮ ਤਤ ਕੇ ਭੇਵੀ।। -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 27.

ਭਗਵਾਨ-ਨਾਰਾਇਣ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਿਸ਼ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਹਾਤਮਾ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਪ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਦੀ ਜਸ-ਕੀਰਤ ਕੀਤੀ ਸਿਲਈ ਹੈ।¹

ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਜ ਕੁਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਪਰੰਤੂ ਪੇਸ਼ਾ ਭਗਤੀ ਸੰਗ ਨਿਵਲੀਨ ਹੈ ਕੇ ਸਾਜੀਵਨ ਵੈਰਾਗ-ਮੋਈ ਅਵੈਸਥਾ ਵਿਚ ਰਾਜ ਮੁਖ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੀ। ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਮੀਰਾਬਾਈ ਲਿਖਿਤ ਪਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।² ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ

-
1. ਰਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਜਗ ਮਹਿ ਘਨੈ ਹਰਿ ਭਗਤਨ ਕੋ ਅਧੋਨ।
ਨਾਰਾਇਣ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਗੰਗਾ ਚਮੜੀ ਲੀਨ।।
ਉਧਿਤ-ਭਗਵਾਨਾਰਾਇਣ ਵਚਨ-ਸੁਧਾ
ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਜਸ-ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ(ਸੰਪ.) 1989, ਪੰਨਾ 33.
  2. ਪਰਮ ਭਗਤ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਰਠੋਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕਲੋਤੀ ਸੁਪੁੱਤਰੀ ਅਤੇ ਮੇੜਤਾਂ(ਮਾਰਵਾੜ) ਦੇ ਰਾਵ ਦੂਦਾ ਜੀ ਦੀ ਪੋਤੀ ਸੀ। ਮੀਰਾ ਦਾ ਜਨਮ 1555 ਬਿ.ਸੰ. ਤੋਂ 1560 ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁੜਕੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਉਦਯਪੁਰ(ਮੇਵਾੜ) ਦੇ ਸਸੋਦਿਆ ਰਾਜ ਕੁਲ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣਾ ਸਾਗਾ ਜੀ ਦੇ ਕੁੰਵਰ ਭੋਜ ਰਾਜ ਨਾਲ 1573 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਹੋਈ। ਆਪ ਦੇ ਸਵਰਗ-ਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇੱਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ 1620 ਤੋਂ 1630 ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦਾ ਬਹੁਲੀਨ ਹੋਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।
ਮੀਰਾਬਾਈ ਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਐਰ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ, ਬੇਲਵੀਡਿਯਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1983 ਈ. ਪੰਨਾ 02.
  3. ਖੋਜਤ ਡਿਰੋਂ ਭੇਦ ਵਾ ਘਰ ਕੋ ਕੋਈ ਨ ਕਰਤ ਖਖਾਨੀ।।
ਰੰਦਾਸ ਸੰਤ ਮਿਲੈ ਮੋਹਿ ਸਤਗੁਰੂ ਦੀਨ੍ਹ ਸੁਰਤ ਸਹਦਾਨੀ।।
-ਉਗੀ- ਪੰਨਾ-17.
  - ੳ. ਗੁਰੂ ਰੰਦਾਸ ਮਿਲੈ ਮੋਹਿ ਪੁਰੇ। ਗੁਰ ਸੇ ਕਲਮ ਭਿੜੀ।
ਸਤਗੁਰੂ ਸੰਨ ਦਈ ਜਬ ਆ ਕੇ, ਜੋਤ ਮੇਂ ਜੋਤਰਨੀ।।4।।
-ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 31.
  - ਅ. ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਨ੍ਹ ਗਿਆਨ ਕੀ ਗੁਟਕੀ।।
ਚੋਟ ਲਗੀ ਨਿਜ ਨਾਮ ਹਰੀ ਕੀ, ਮਹਾਰੇ ਹਿਵੜੇ ਖਟਕੀ।।1।।
-ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 21
  - ੲ. ਨਹਿ ਮੇਂ ਪੀਹਰ ਸਾਸਰੇ, ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਜੀ ਰੀ ਸਾਬ।।
ਮੀਰਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੁਮ ਹੀ ਸੁਆਮੀ ਸ੍ਰੀ ਰੰਦਾਸ ਸਤਗੁਰੂ ਜੀ।।4।।
ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਸੰ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ-ਮਹਾਤਮਾ, 1978, ਪੰਨਾ 03.
  - ਹ. ਸੇਨ ਭੁਸ ਹੁਈ ਕਾਯਾ ਕੀ ਵੇਰੀ, ਖਾਕ ਮੇਂ ਖਾਕ ਰਮਾਜਾ ਜੀ।।3।।
ਕਰੇ ਮੀਰਾ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਚੋਲੀ ਇਕ ਵਾਰ ਦਰਸ ਦਿਖਾ ਜੀ।।4।।
-ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 04.

ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰੱਜਬ(1567-1689 ਈ.) ਜੀ ਦਾਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਿਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਵ-ਭਿੰਨੀ ਸ਼ਰਧਾਜਲੀ ਅਰਪਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪਦਮ ਪਰਸ ਅਤੇ ਮਹਾਮੁਨੀ ਕਹਿ ਕੇ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ।¹

ਸੰਤ ਛੋਟੇ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ (1596-1691 ਈ.) ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਸੂਰਬੀਰ ਸਾਧੂ ਆਖਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਬਲ ਸੰਗ ਬ੍ਰਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਅਤੇ ਸਦਾ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ।²

ਸੰਤ ਤੁਕਾ ਰਾਮ(1598-1650 ਈ.) ਮਹਾਰਾਸਟਰ ਦੇ ਸੰਤ ਤੁਕਾ ਰਾਮ ਨੇ ਰਬਿ 'ਅਭੰਗ ਗਾਥਾ' ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਲੇਖ ਕਰਦਿਆਂ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਤ(ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ) ਮੇਰੇ ਸਕੇ ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ ਹਨ।³

ਸੰਤ ਕਵੀ ਬਖਨਾ(1610-1680 ਈ.ਲਗਭਗ) ਆਪ ਦਾਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਈ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ

1. ਰੀਕਾ ਨਾਮ ਕਬੀਰ ਸਧਨਾ ਕੁਲ ਹੀਨੇ।
ਪਦਮ ਪਰਸ ਰੰਦਾਸ ਧਨਾ ਕੁੰਭਾਰ ਨਾਪਾ ਸੁ ਕਮੀਨੇ।।
ਉਧਿਤ- ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ-ਛਪੇ ਰੱਜਬ ਜੀ ਕੇ
ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਜਸ-ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ(ਸੰਪ.)1989, ਪੰਨਾ 48.
ਉ. ਬਾਲਿਦ ਦੁਆਰ ਕਬੀਰ ਆਵਤੈ, ਜਗੁ ਸਭ ਜਾਨੈ।।
ਤਾਰਕ ਰਵਦਾਸ ਜਨੈਉ, ਤਾਰਵ ਜਗ ਤਨ ਛਾਨੈ।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 47.
- ਅ. ਚਮਾਰੀ ਗਰਭੇ ਉਤਪੰਨੇ ਰੰਦਾਸੇ ਮਹਾਮੁਨਿ
ਉਛਿਮ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁਮਿਰਣ ਨਾਮ ਤਸਮਾਤ ਕਿ ਨਯਾਤਿ ਕਾਰਣ।।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 47.
2. ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਧਿ ਸੂਰਾ ਤਨ ਬਿਪਨ ਮਾਰ ਮਚਾਈ ਰੇ।।
ਉਧਿਤ-ਸੁੰਦਰ ਰਚਨਾਵਲੀ
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 61.
3. ਗੋਰਾ ਕੁਮਾਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ, ਕਬੀਰ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸੈਨਾ ਨਾਈ।
ਕਨੇਪਾਤੁ ਵੈਸਯਾ ਚੋਖਾ ਮੇਲਾ ਅਛਤ, ਜਨਾਭਾਈ।
ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ(ਸੰਤ)ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਕ(ਸੰਪ.)1978 ਪੰਨਾ 68.
ਉ. ਨਿਵਿੰਤ ਗਯਾਨਦੇਵ ਸਪਾਨ ਚਾਗਾ ਜੀ, ਮੇਰੇ ਜੀ ਕੇ ਹੋ ਜੀ ਨਾਮਦੇਵ।
ਨਾਗਾਜਨ ਸਿਤ ਨਰਹਿਰਿ, ਸੁਨਾਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਸਗੇ ਮੇਰੇ।
ਸਿੰਗਲ ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.)ਜਸ-ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ(ਸੰਪ.)1989, ਪੰਨਾ 37.

ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਸਾਖੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ¹ ਅਤੇ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਭਾਵ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਸੰਤ ਸਨ।²

ਸੰਤ ਚੰਨ ਦਾਸ (1683-1738 ਈ.) ਨੇ 'ਸਰਬਾਗੀ' ਕਿਤ ਰੱਜਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ 'ਉੱਨਟੀ ਰੰਗੀ ਵਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਖੀ ਦੱਸ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹੈ।³

ਚਰਨ ਦਾਸ (1703-1732 ਈ.) ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਬਿ 'ਭਕਤਿ ਸਾਗਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਿਪਤਾ ਵਿਚ ਦੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਖੁੱਦ ਆਪ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਨਿਵਾਰਨ ਆਏ ਸਨ।⁴

ਸੰਤ ਗ਼ਰੀਬ ਦਾਸ (1717-1774 ਈ.) ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਕਾਡ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸੰਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।⁵

ਪਾਨਪ ਦਾਸ (1718-1726 ਈ.) ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਮਾਨ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ।⁶

1. ਪੰਡਿਤ ਕੋਪ ਸਵੈ ਖੜਿ ਆਯੇ, ਠਾਕੁਰ ਨਿਯੇ ਰੰਦਾਸ ਕਾ।।
ਉਪਰਿ ਕਰਿ ਕੈ ਗੋਦ ਪਧਾਰੇ ਪੰਡਿਤ ਗਯੇ ਨਿਰਾਸ ਕਾ।।

— ਉਧਿਤ ਬਖਨਾ ਜੀ ਕੀ ਬਾਨੀ ।

ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਜਸ-ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ(ਸੰਪ.) 1989, ਪੰਨਾ 58.

2. ਘਰ ਮਾਂ ਗੇ ਤੈ ਨਾਮ ਕਬੀਰਾ, ਅਰ ਰੰਦਾਸ ਚਮਾਰ ਕੇ।
ਘਰ ਮਾਰੈ ਹਰਿ ਕੇ ਗੁਣ ਗਾਵੈ, ਬਖਨਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਕੇ।

-ਉਗੇ- ਪੰਨਾ 59.

3. ਜਨ ਰੰਦਾਸ ਸੁਰਸੁਰੀ ਸੋੜੀ ਪੀਪੇ ਚੰਦਵੇ ਬੁਝਾਏ।
ਭਗਤ ਭਵਨ ਕੀ ਪੰਜ ਨਿਵਾਰੀ ਦਾਰ ਸੁ ਸਾਰ ਦਿਖਾਏ।

ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਸਰਬਾਗੀ(ਸੰ.) ਈਕਤ ਕਾਪੀ ਪੰਨਾ 469.

4. ਵਿਪਦ ਦੇਖ ਰੋਗੇਦਾਸ, ਵਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪੇ ਆਯੇ।। ਭਕਤ ਵਸੰਠ ਭਗਵਾਨ ਪਾਰਸ ਦੀਯੇਦੇਖਾਯੇ।
ਚਤੁਵੈਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰਯ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ 1972, ਪੰ 71c

5. ਰਵਿਦਾਸ ਰੰਗੀਲਾ ਰੰਗ ਹੈ ਦਿਯੈ ਜਨੇਉ ਤੋੜ।

ਜਗਯ ਜਯੇਠਾਰ ਚੋਲੇ ਧਰੇ, ਇਕ ਰੰਦਾਸ ਇਕ ਗੋੜ।।

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ(ਸੰਪ.) 1978, ਪੰਨਾ 72.

6. ਨਾਨਕ ਰੰਦਾਸ ਘੋਰ ਕਬੀਰਾ।। ਪਾਨਪ ਦਾਸ ਉਨ੍ਹੀ ਕਾ ਚੇਰਾ।।

-ਉਗੇ-

ਪੰਨਾ 72.

ਰਵਿਰਾਮ ਸਾਹੇਬ(1726-1803 ਈ.) ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰੋਗੀਦਾਸ' ਨਾਂ ਠਾਨ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹

ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਮਸਕੋਨ ਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਾਧੂ ਹੋਏ ਸਭ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਉਂਦੇ ਚਲੇ ਗਏ।²

ਸੰਤ ਬਾਲਕ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗਿਣਾਉਂਦਿਆਂ ਆਪ ਨੂੰ ਬੰਦਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।³

ਚਾਰਣ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਪੰਜ ਮੁਹਰਾਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਨਿਵਲੀਨਤਾ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।⁴

ਸੰਤ ਚਤੁਰਭੁਜ ਸਾਹੇਬ(ਮੌਤ 1875 ਈ.)⁵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਗਰ' ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਵਡਿਆਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।⁶

1. ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰ ਜੀ ਪੀਪਾ ਅਰ ਰੋਗੀਦਾਸ।

ਉਧਿਤ-ਭਾਗ ਬੀਜੇ ਪੰਨਾ 252.

ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ(ਆਚਾਰਯ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ 1972, ਪੰਨਾ 716.

2. ਜੇਤੇ ਸਾਧੂ ਹੁਏ ਤੇ ਗਾਵੈ ਨਾਮਾ ਅਰੁ ਰੰਦਾਸ।

ਕਬੀਰ ਗੋਰਖ ਦਾਦੂ ਦਾਸ, ਰਹੇ ਸਾਈ ਪਾਸ।।

ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਜਸ-ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ(ਸੰਪਾ) 1989, ਪੰਨਾ 34.

3. ਰੰਦਾਸ ਭਵਨ ਦਾਦੂ ਪਰਸ ਨਾਨਕ ਕਾਨ੍ਹ ਬ੍ਰਹਮ ਰਤ।

ਜੈ ਦੇਵ ਤਿਲੋਚਨ ਸਖਨਿ ਕੇ ਸੁ ਬਾਲਕ ਰਾਮ ਵੰਦਨ ਕਰਤ।।

ਉਧਿਤ, ਪੰਚਾਮਿਤ, ਸੰਪਾਦਕ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਮੰਗਲ ਦਾਸ।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 63.

4. ਕਿਤਨੇਈ ਪਰਗਟ ਕੀਏ ਪਰਚੇ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਮੋਹਰਾਂ ਰੰਦਾਸ ਕੂੰ ਤੈ ਸੰਕਟ ਟਾਰੇ।।

ਭਗਤਮਾਲ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਮਾਲਾ, ਜੋਧਪੁਰ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ. 43, 1959, ਪੰਨਾ 52-53.

5. ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ(ਆਚਾਰਯ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1972,

ਪੰਨਾ 556

6. ਚਤੁਰਭੁਜ ਮੇਰੇ ਦੇਸ ਕੇ ਨਾਮ ਕਬੀਰਾ ਦੇਯ।

ਕੀ ਦਾਦੂ ਰੰਦਾਸ ਹੈ, ਇਨ ਸਮ ਐਰ ਨ ਕੇਯ।

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ(ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 72.

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਦੁਣ ਰਾਇਨ ਕਾਨ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਭਰਤ ਜਨ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਰਤਾਂ ਦੀ ਖਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥ ਨਿਰੂਪਤ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਭਰਤ ਚੇਵਕ ਰਾਮ, ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿੱਤਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।¹ ਭਰਤ ਭਵਨ ਰਾਮ ਨੇ "ਸਾਲਰਾਮ ਤਰਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।"² ਭਰਤ ਪਿੰਬੂ ਆਪ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, " ਰੀਰਾ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਚਲ ਕੇ ਆਈ।"³ ਇੰਝ ਹੀ ਭਰਤ ਦੁਆਰਾ ਚਾਸ⁴ ਅਤੇ ਚਾਸ ਰੋਇੰਦ⁵ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਜੱਸ ਰਾਇਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੰਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ, ਪਲਟੂ, ਦਰਿਆ ਸਾਹਿਬ, ਧਰ ਸ਼ੇਖਰ, ਦਰਿਆਬਾਈ ਅਤੇ ਸਰਸੋਬਾਈ ਨੇ ਆਪੇ ਆਪਸ਼ੀ ਖਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਜੱਸ-ਕੀਰਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਖਾਰ ਇਹ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਖਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ, ਦੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਭਰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਪ੍ਰਬਰਨ ਕਰੇ ਹਨ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਿੱਟੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ, ਸੰਤ ਅਤੇ ਅਨੰਤਰਿਕ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਵਾਲੀ ਸਿਖਰਲੀ ਸੰਸਿਧ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਰੁੱਕੇ ਜਨ, ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਤੱਥ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਭਰਤ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਤੱਥ ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕੇ।

2.2.2 ਰੋਸ਼ਟਿ ਸਾਹਿੱਤ

ਰੁਤੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੋਤ ਸਮੇਦੀ ਵਿਚ 'ਰੋਸ਼ਟਿ ਸਾਹਿੱਤ' ਦਾ ਵੀ

1. ਵੇਰੂ ਸਰੀ ਦੁਰਰੀਧ ਉਠੈ ਮੁਖ ਵਾਪ ਲੇਹਿ ਸਹੁ ਸਾਸਾ।।
ਤਸਿਹਿ ਰੁਸਾ ਪਨੀਆ ਲੇ ਗਾਵਿਤਿ ਭਰਤ ਭਏ ਰਵਿਦਾਸਾ।।
2. ਏਸੇ ਪੁਸਤਕ— ਸੁਸਦ ਸੁਲੋਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1969, ਪੰਨਾ-206.
ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤਿ ਕੀ ਰਖਿਆ ਕੀਨੀ ਜਾ ਕਾ ਟਾਕੁਰ ਤਰਿ ਰਇਆ ਤਾਰੀ ਵੇ।।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-92.
3. ਜਾਤ ਰਸਿਆਰੂ ਕਹੀਐ ਰਵਿਦਾਸ।। ਜਾ ਕੇ ਹਿਰਦੇ ਤਾਸ ਨਿਵਾਸਾ।।
ਲੋਕ ਲੇ ਚਲਿ ਰਇਾ ਜਾਵੈ। ਰੀਰਾ ਚਲਿ ਰਵਿਦਾਸ ਘਰਿ ਆਵੈ।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-219.
4. ਪੀਪਾ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਮਾ।। ਤੈ ਤਾਰੇ ਸਿਦਰ ਰੁਸਾਸਾ।।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-95.
5. ਕਉਣ ਕਉਣ ਤੈ ਤਾਰੇ ਸੇਤੇ ਸਤਿਦੁਰੂ ਬੀਵਰ ਰਸਿਆਰ ਜੁਲਾਹੇ ਵੇ।।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-229.

ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੋਸ਼ਟਿ ਸੁੱਲੀ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਗੋਸ਼ਟਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਸਾਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

“ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਰੁ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ ” ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਬਹੁਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਸ਼ੁਰੂਪ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਲ ਅਤੇ ਰਚਨਾਹਾਰ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ।¹ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਲੇਖਕ ‘ਬਾਧਵਗੜ੍ਹ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ’ ਦੇ ਨਾਈ ਸੇਠ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।² ਸਾਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੇਠ ਲਿਖਿਤ ਪਾਠ ਮਿਲੇ ਹਨ।

- (1) ਅਥ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਰੁ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ³
- (2) ਕਬੀਰ ਰੈਦਾਸ ਗੋਸ਼ਟੀ⁴
- (3) ਗੋਸ਼ਟੀ ਕਬੀਰ ਰਵਿਦਾਸ⁵

ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਦਰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇੰਡੀਆ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਏ-12 ਨੰਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਰਾਮ ਦੀ

1. ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ “ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਨਿਖਿਤ ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ” ਵਿਚ ਅੰਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਸੰਤ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ.(ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਸ਼ੀ(ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 143.
2. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਤਕ, ਜੀਵਨ ਐਰ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 123.
3. ਸੰਨਾਂ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਰੁ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ, ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: ਐਮ. ਐਸ. ਐਸ. ਏ-12, ਆਈ. ਓ. ਐਲ. ਨਿਪੀ ਕਾਲ 1973 ਬਿ. ਸੰ. ਨਿਪੀਕਾਰ ਸ਼ੁਆਮੀ ਸ਼ੇਠ ਰਾਮ ।
4. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰਪਾ.) ਫਰਵਰੀ, 1986, ਪੰਨਾ 37.
5. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼ੁਰੂ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1984, ਪੰਨਾ 261.

1978 ਬਿ.ਸੰ. ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ। ਲੜੀ ਨੰਬਰ ਦੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਲੜੀ ਨੰਬਰ ਇਕ ਉਤੇ ਦਰਜ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਦੂਜੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਦੇ 69 ਦੋਹਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਮ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਪ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਵਿਦਾਸ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਨਿਰਗੁਣ ਬਹੁਮ ਸੰਗ ਜੁੜਦੇ ਹਨ।¹ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਦੋਹੇ ਵਿਚ ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਭਾਈ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।² ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦੋਹੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਆਏ ਇਕ ਦੋਹੇ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ, ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਗੁਰਭਾਈ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।³ ਇਸ ਗੋਸ਼ਠੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਅਜਿਹੇ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਤਕਰਾਰ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ।⁴ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਤੁਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਗੋਸ਼ਠੀ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦੀ ਜਾਤ ਚਮਾਰ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਤੱਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੋਸ਼ਟਿ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਚੋਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਦੋ ਪਾਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।⁵

(1) ' ਰਵਿਦਾਸ ਪਚੀਸੀ ' ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ 24 ਚੋਪਦਿਆਂ, ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ' ਕਬੀਰ ਰਵਿਦਾਸ ਗੋਸ਼ਟਿ ' ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਠ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਪਾਠ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।

(2) ' ਗੋਸ਼ਟਿ ਕਬੀਰ ਕੀ ਨਾਲੇ ਰਵਦਾਸ ਕੀ ' ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ 71 ਚੋਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ' ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਗੋਸ਼ਠੀ ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਬਹੁਮ ਦੇ ਨਿਗੁਣ

1. ਰਵਿਦਾਸ ਕਹੈ ਜੀ: ਸੇ ਤੁਮ ਗਾਵੇ ਸੋਈ ਗਾਉਂ।। ਤਿਰਾ ਗਿਯਾਨ ਬਿਚਾਰੈ।।

ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਗੁਰ ਮੇਰਾ।। ਭਰਮ ਕਰਮ ਧੋਈ ਡਾਰੈ।।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਰੁ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ, ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: ਐਮ. ਐਸ. ਐਸ.-ਏ-12, ਆਈ. ਓ. ਐਲ. ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1978 ਬਿ.ਸੰ. ਲਿਪੀਕਾਰ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਸੋਭਾਰਾਮ।

2. ਕਬੀਰ ਕਹੈ ਜੀ: ਭਰਮ ਹੀ ਡਾਰਿ ਦੇ ਕਮ ਹੀ ਡਾਰਿ ਦੇ।। ਡਾਰਿ ਦੇ ਜੀਵ ਕੀ ਦੁਖਾਧਾਈ।।

ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਕਰੈ ਬਿਸਰਾਮਾ।। ਹਮ ਤੁਮ ਦੇਨਯੂ ਗੁਰ ਭਾਈ।। -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 127.

3. ਰਵਿਦਾਸ ਕਹੈ ਜੀ: ਤੁਮ ਸਾਚੀ ਕਾਹੀ ਸਹੀ ਸਤ ਵਾਹੀ।। ਸਬ ਲਾਸ ਜਯਾਲ ਗਾਈ।।

ਸਬਲ ਸਿਧਾਰਯਾ ਨਿਬਲਾ ਤਾਰਯਾ।। ਸੁਨੈ ਕਬੀਰ ਗੁਰ ਭਾਈ।।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 125.

4. ਰਵਿਦਾਸ ਕਹੈ ਜੀ: ਤੇਰੀ ਮਾਈ ਤੁਰਕੜੇ ਬਾਪ ਜੁਲਾਹਾ।। ਪੁਤਰ ਭਯਾ ਬਹਮ ਗਿਯਾਨੀ।।

ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕੀ ਕਹਯੋ ਨ ਮਾਨੈ ਬਾਤ ਆਪਨੀ ਵਾਸੀ।।

ਕਬੀਰ ਕਹੈ ਜੀ: ਤੇਰੀ ਮਾਈ ਚਮਾਰੀ ਬਾਪ ਚਮਾਰਾ।। ਕਹਾ ਭਕਿਤ ਤੁਮ ਕੀਨੀ।।

ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਾ ਮਰਮ ਨ ਜਾਨਯਾ ਮਾਥੈ ਬੀਠਿ ਤੁਮ ਕੀਨੀ।।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 125.

5. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਭ ਪੁਸਤਕ, 1984, ਪੰਨਾ 157.

ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਸ਼ਰੂਪ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੋਸ਼ਟਿ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੋ, ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਢੇ ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਫ਼ੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਅਹਿਮ ਤੱਕ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ।

ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਮਿਹਰਬਾਨ¹ (1581-1640 ਈ.) ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਗੋਸ਼ਟੀ ਮਿਹਰਬਾਨ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਇਕ ਨਿਗਰ ਵਾਰਤਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ (ਇਸ ਕਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਦਰਜ ਹਵਾਲੇ 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿੱਤ' ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਰੀ) ਇਕ ਰਚਨਾ ਹੈ 'ਪਰਮਾਰਥ ਸੁਖਮਨੀ ਸਰੰਸਨਾਮਾ' ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਦੀ ਕਿਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਮਾਰਥ ਆਪਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਨੇ 1703 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਨਿਖਣ ਆਰੰਭਿਆ।² ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ 29ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਅਲਾਵਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਕੁੱਝ ਇਕ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਲਾਵਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹਿ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਕਟੁੰਬ ਕਬੀਲਾ ਸਿਰ ਤੇ ਕੱਚੇ ਰੰਮ ਨੈ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਮੜੇ ਦੀ ਬਦਬੂ ਮਾਰਦੀ ਹੋਣ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪ ਵਿਚੋਂ ਪੇਸ਼ਾ ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆਉਂਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਜਗ੍ਹਾ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਆਪਦੇ ਮਾਣ ਵਿਚ ਧੰਨ ਏਲਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਸਵਰਨ ਦੀ ਸਿਹਜਾ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਧੰਨ ਏਲਤ ਗਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਕੇ, ਆਪ ਸਵਰਨ ਦੀ ਸਿਹਜਾ ਰੰਗਾ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਵਲੋਂ ਚੁੱਕ ਦੇਣ ਤੇ, ਸੁਲਤਾਨ ਅਲਾਵਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸਿਹਜਾ ਵਾਪਸ ਦੇਣ ਲਈ ਫਿਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਰੰਗਾ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਸੱਤ ਸਿਹਜਾ ਕੱਢਵਾ ਕੇ ਸੁਲਤਾਨ

-
1. ਮਿਹਰਬਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਪਿੰਡਵੀ ਚੰਦ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਨ।
  2. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਢ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1934, ਪੰਨਾ 63.
  3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 65.

ਅਲਾਵਦੀ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਸਿਹਜਾ ਪਛਾਣ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹਿ ਆਪ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਲੱਗ ਗਿਆ।¹ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜਾਤ ਦੇ ਚਮਾਰ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿਆਗੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਭਗਤ ਸਨ।

ਇਕ ਹੋਰ 'ਪੁਰਾਤਨ ਗੋਸ਼ਟਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਜੋ ਸ਼ੇਖੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰਤਕ ਕਿੱਤ 'ਕਥਾ ਗੁਸਾਈ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਸਮਾਵਨੇ ਕੀ' ਦਰਜ ਹੈ ਇਹ ਕਥਾ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤੱਥ ਸੰਸ਼ੇਪਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਥਾ ਭਾਵਨਾ-ਮੂਲਕ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਥਾ ਦੇ ਸਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਬੰਕੰਠ ਧਾਮ (ਸਵਰਗਪੁਰੀ) ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਿਨ ਤੋਂ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾ, ਕਬੀਰ, ਨਾਮਾ, ਤਿਲੋਚਨ ਧੰਨਾ ਸੇਠ ਅਤੇ ਸਥਨਾ ਠਾਕੁਰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਮਾਤ ਲੋਕ ਉੱਤੇ ਲੈ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਨੂੰ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਆਪ, ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਬੰਕੰਠ ਧਾਮ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਆਉਣਗੇ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਨ ਤੇ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਆਪ ਨੂੰ ਬਿਖਾਨ(ਸੁਖਾਸਨ) ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਕੇ ਸਦੇਹ ਬੰਕੰਠ ਧਾਮ ਲੈ ਜਾਏ ਹਨ।² ਸਾਰ ਇਹ ਕਿ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸਨ।

2.2.3. ਪਰਚਈ ਸਾਹਿੱਤ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਪਰਚਈ ਸਾਹਿੱਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼੍ਰੋਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਜੀਵ ਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਸੰਨ ਸੰਸ਼ੇਪਤ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਤੱਥ ਨਿਰੂਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਡਿਰ ਵੀ ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ

1. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1984, ਪੰਨਾ 68.

ਤਬ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਆਪਣੇ ਲਹਰਿ ਸਾਥਿ ਸਾਤਿ ਸਿਹਜਾ ਚੰਦਿ ਵੈਜੀਆ ਹੀ ਨਿਕਾਲੀਆਂ।।

ਪਟਨਾਵਾਂ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਦਰਜ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਤ ਦੇਵ-ਨਾਰਗੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਲਿਖਿਤ ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਈ ਹੱਛਲਿਖਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਚੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸਲੱਭ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਸਾਖੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨੀ ਸੰਖੰਧੀ ਤੱਥ ਨਿਤਾਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪਰਚਈ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਅੰਪਲੈਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਈ ਲਿਖਿਤ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵੰਸ਼ਨਵ ਵਿਚ ਇਹ ਚਰਨਾ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਖੰਧੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਤ ਹੈ। ਵਿਚਵਾਨ ਇਸ ਚਰਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਤਰਲੀ ਚਵਾਗੀ ਅ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਿੱਤ ਦਾ ਚਰਨਾ ਕਾਲ 1645 ਬਿ.ਸੰ. ਮੰਨਦੇ ਹਨ।¹ ਇਸ ਸੋਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਇਸ ਸੰਖੰਧੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸੰਤ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।² ਇਸ ਚਰਨਾ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਤੀ ਤਾਂ ਸਲੱਭ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪਰਚਈ ਦੀਆਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਗ੍ਰਹਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਧ ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਿਤੋਬਧ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਹੈ:-

(1) ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਚਯ ਵਿਦਿਆ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਿੰਟਸਟਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਛਲਿਖਿਤ ਰੰਬ ਤੰਬਰ 15756 ਲਿਪੀਕਾਲ 1707 ਬਿ.ਸੰ. ਪੱਤਰਾ ਨੰ: 9 ਤੋਂ 20 ਤੱਕ ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਈ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

1. ਸੰਵਤ ਮੋਲਹ ਸੰ ਪੰਤਾਲਾ ।। ਵਾਸੀ ਕੋਠੇ ਵਰਨ ਰਸਾਲਾ।।

ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਆਇਆ ਕੀਲਗੀ।। ਯਾਸ ਅਨੰਤ ਕੁਝ ਕੀਰ ਲੀਨਗੀ।।

ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਰਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਤ ਪੁਸਤਕ(ਸੰ) 1984, ਪੰਨਾ-203.

2. ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਚਯ ਵਿਦਿਆ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਿੰਟਸਟਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਹੱਛਲਿਖਿਤ ਰੰਬ ਨੰ: 15756 ਦੇ ਅੰਤਮ ਪੱਤੇ 217 -ਓ ਉਤੇ ਇਸ ਚਰਨਾ ਦਾ ਚਰਨਾ ਕਾਲ 1652 ਬਿ.ਸੰ. ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਇਹ ਤਿਥ ਇਸ ਕਿੱਤ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਹੋਵੇ।

3. ਡਾ. ਤਿਲੋਕੀ ਨਰਾਯਣ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਨੇ ਇਸ ਰੰਬ ਵਿਚ ਪੀਯਾ ਪਰਚਈ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵਲੋਂ ਦਰਜ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਦੇ ਕੁਰਭਾਈ(ਵਿਠੋਈ) ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ।

--ਉਧਿਤ-- ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਰਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਤ ਪੁਸਤਕ(ਸੰ) 1984, ਪੰਨਾ- 204.

(2) ਦਾਤੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾ-ਵਿਦਿਆਲਾ ਜੰਮੂ (ਸੋਮਾ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ੀ) ਦੇ ਬਰਤਾ ਨੰਬਰ 02 ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰੰਬ ਵਿਚ ਪੱਤਰਾ ਨੰਬਰ 369/ਅ ਤੋਂ 373/ਅ ਤੱਕ 216 ਰੋਧਾਂ, 1975 13 ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੇ ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਠਿਠੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਲਿਖੀਕਾਲ 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ।

(3) ਦਾਤੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾ-ਵਿਦਿਆਲਾ ਜੰਮੂ (ਸੋਮਾ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ੀ) ਦੇ ਬਰਤਾ ਨੰਬਰ 13 ਅਨੁਸਾਰ ਸਨੱਭ ਰੰਬ ਦੇ ਪੱਤਰਾ ਨੰਬਰ 354/ਅ ਤੋਂ 361/ਅ ਤੱਕ ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਠਿਠੀ ਸਿਲਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਲਿਖੀਕਾਲ 1854 ਬਿ.ਸੰ. ਅਤੇ ਲਿਖੀਕਾਰ ਜੱਠ ਰਾਜ ਹੈ।

(4) ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਿਆ ਚੋਧ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ, ਜੰਮੂ ਵਿਖੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਚੱਠ ਲਿਖਿਤ ਰੰਬ ਨੰਬਰ 03 ਵਿਚ ਪੱਤਰਾ ਨੰਬਰ-554 ਤੋਂ 573 ਤੱਕ ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਲੇ ਦੀ ਜਿਸ ਦਾ ਲਿਖੀਕਾਲ 1858 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਖਿਕ ਸੱਠੇ ਦਾਸ ਹੈ।

(5) ਇੰਡੀਆ ਆਰਿਸ ਡਾਇਰਜੋਰੀ ਡਿਵਨ ਵਿਖੇ ਰੰਬ ਨੰਬਰ ਐ.ਐਸ.ਐਸ.ਐਚ.ਆਸੀ. ਐਨ.ਏ-12 ਦੇ ਪੱਤਰਾ ਨੰਬਰ 34 ਤੋਂ 45 ਤੱਕ, ਬਿਸਰਾਜਾ 13 ਤੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਲੇ ਦੀ ਜਿਸ ਪ੍ਰਤਿਠਿਠੀ ਦਾ ਲਿਖੀਕਾਲ 1843 ਸ਼ਕ ਸਾਲ/1978 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ। ਇਸ ਤਰਜੁਮਾ ਦਾ ਲਿਖੀਕਾਲ ਚੋਭਾ ਰਾਜ ਹੈ।

ਉਪਰ ਵਰਤਿਤ ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਲੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਠਿਠੀਆਂ ਇਤਿਠਿਠਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਠਿਠੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖੀਕਾਰ ਅਤੇ ਲਿਖੀਕਾਲ ਵੀ ਵੱਢੇ ਵਢਤੇ ਹਨ। ਲਈ ਨੰਬਰ ਸਿਕ ਉੱਤੇ ਸੱਠੀ ਪ੍ਰਤਿਠਿਠੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚੋਢ ਕਾਰਨ ਸੂਠ ਸੋਢ ਦੇ ਵਢੇਰੇ ਨੇਵੇ ਹੈ ਪਰਿਠੂ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਠਿਠੀ ਵਿਚ ਪਾਠ 'ਤਵਿਦਾਸ ਕਸ਼ੀਰ ਠੋਸ਼ਟੀ' ਤੱਕ ਤੀ ਸਿਲਈ ਚੋਢ ਕਾਰਨ ਇਸ ਪਰਚਲੇ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ।¹ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਠਿਠੀ ਸੂਠ ਪ੍ਰਤੀ ਦੇ ਨੇਵੇ ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨਲੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਲਈ ਪਾਠ ਹੈ ਅਸੀਂ

1. ਡਾ. ਜਸਜੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਨੇ 'ਛਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਚੋਢ ਪੁਸਤਕ' ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਠਿਠੀ ਬਰਢੇ ਵਾਲਾ ਪਾਠ ਸਿਧਾਇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਪੂਰੀ ਪਾਠ ਸੁਧਰੀਤ ਪਰਚਲੇ ਸੰਪੂਰਨ ਤਰਜੁਮਾ ਨਲੀ ਪਰਚਲੇ ਦਾ ਜਾਡੀ ਹਿੱਸਾ (ਪਾਠ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ (ਦ.ਐ.ਢ.) ਚੋਢੀ ਪ੍ਰਤਿਠਿਠੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ।
ਸਾਬਰ, ਜਸਜੀਰ ਸਿੰਘ, ਛਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਚੋਢ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1984, ਪੰਡਾ-204. •

ਪ੍ਰਸਤੀ ਆਧਾਰ ਲਈ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਸੰਕੀਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸੂਲ ਪ੍ਰਤੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖਰ ਕਾਰਜ ਲਈ ਆਧਾਰ ਸ਼ੇਖਰ ਤੋਂ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੇਠਾ ਨਕਲ ਨੰਬਰ ਇਕ(ਜਿੰਨਾ ਪਾਠ ਮਿਲਦਾ ਹੈ) ਤਿੰਨ, ਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜ ਨਾਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਸੇਠਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠ ਭੇਦ(ਸ਼ਬਦ ਵਾਕਾਸ ਆਦਿ) ਤਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਦੁਰੁ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਰਮ, ਅਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਯੁਕਤਾ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਲਿਖਿਤ ਹੈ :-

- (1) ਦੁਰੁ ਰਵਿਦਾਸ ਬਨਾਰਸੀ(ਬਨਾਰਸ) ਨਗਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।¹
- (2) ਆਪ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਬਿਪ੍ਰ(ਬ੍ਰਹਮਣ) ਸਨ, ਮਾਸ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਨੀਰ(ਚਮਾਰ) ਘਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।
- (3) ਜਨਮ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਰੋਤੇ ਰਹੇ, ਮਾਤਾ ਦਾ ਦੁੱਧ ਨਾ ਸੁੰਘਿਆ, ਦੁੱਖੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਿਲਾਜ ਲਈ ਤੱਥ ਭੱਜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।
- (4) ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਿਸ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਸੰਬੰਧੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਵਾਸੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨੇ ਘਰ ਆਕੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ² ਜਿਸ ਤੇ ਬਾਲਕ ਤੰਦੁਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਸੀਰ ਸੁੰਘਣ ਲਗ ਪਿਆ।
- (5) ਆਪ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਬਾਲਕੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਨਵਧਾ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।
- (6) ਆਪ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਛੰਨ ਸੁਣ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਜਿਥੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਸਾਧੂ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।
- (7) ਇਸ ਭਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪਾਰਸ ਤੇਟਾ ਕਰਨੀ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਭੂ ਭਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਰਸ ਸਮਾਨ ਮੰਨਿਆ।
- (8) ਪ੍ਰਭੂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਤਿਦਿਨ ਪੰਜ ਸੋਹਰਾਂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ।
- (9) ਬ੍ਰਹਮਣ ਨੇ ਸਾਲਾਹਮ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਦੁਰੁ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਾਜੇ ਪਾਸ

1. ਚੋਪਲੀ: ਨਗਰ ਬਨਾਰਸੀ ਦੁਤਿਮ ਠਾਢੂ। ਆਪ ਨ ਨੀਯਰੀ ਆਵੈ ਡਾਢੂ।।
 ਮੁਵੇ ਨ ਨੇਢੂ ਨਰਕਹਿ ਜਾਈ। ਸੰਕਰ ਰਾਮ ਸੁਤਾਵੈ ਆਈ।।
 ਤੁਤਿ ਸਜਿਤਿ ਕੇ ਹੈ ਅਧਿਕਾਰੂ। ਤਹਾ ਰੀਦਾਸ ਤੀਯੋ ਅਵਤਾਰੂ।।
 ਰਾਜਸਥਾਨ ਪਾਰਸ ਵਿਦਿਆ ਸੋਧ ਪ੍ਰਿੰਸਟਨ, ਰੀਥ ਨੰ: 15756 ਲਿਪੀਕਾਲ 1707 ਬਿ.ਸੰ.
 2. ਸੁਣ ਸਮਾਨੀ ਰੀਗਰਨ ਕੀਨੇ। ਮਾਖੇ ਹਾਥ ਸਥਨ ਕੀ ਚੀਨੇ।।
 ਮਾਲਾ ਇਲਕ ਬਦਹ ਕਰਵਾਏ।। ਪਹਿਲੇ ਅਨ ਸਭ ਡਰਵਾਏ।।
 ਸਥਹਿਨ ਕੀ ਸਨ ਭਏ ਉਲਾਸਾ।। ਅਸਤਨ ਪਾਨ ਕਰੇ ਰੀਦਾਸਾ।।

ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਾਨਕ੍ਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ੁਰੂਪ ਹੈ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਗੈਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ।

(10) ਚਿਤੋੜ ਦੀ ਰਾਜ਼ੀ ਝਾਲੀ ਨੇ ਬਠਾਰਸ ਵਿਖੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ।¹

(11) ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਧਨ ਦਾ ਝਗੜਾ ਕਰਨਾ ਇਸ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਬਘੋਲੇ (ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇਵ ਬਘੋਲਾ) ਬਾਧਵਰਾ, ਦੇ ਸੇਨ ਨੇ ਆ ਜਾਣਾ। ਅੰਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਸਾਨਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਣਾ।

(12) ਸਾਨਕ੍ਰਮ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਬੋਲ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸੌਂਚਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦੇਣਾ।

(13) ਬ੍ਰਾਹਮ ਦੇ ਨਿਰਕੁਣ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਸ਼ੁਰੂਪ ਸੰਬੰਧੀ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੀ ਸੇਨ ਦੀ ਸੋਜੁਦਗੀ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ।

(14) ਚਿਤੋੜ ਦੀ ਰਾਜ਼ੀ ਝਾਲੀ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਿਹ ਵਿਖੇ ਚਰਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਪੱਤਰ ਭੇਜਣਾ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਕਬੀਰ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਸੰਰਤ ਸਮੇਤ ਚਿਤੋੜ ਪਹੁੰਚਣਾ।

(15) ਆਪ ਦੇ ਚਿਤੋੜ ਪਹੁੰਚਣ ਉੱਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਝਾਲੀ ਵਲੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨਾ।

(16) ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਭੋਜ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰਨਾ ਪਰੰਤੂ ਰਾਜ਼ੀ ਨੇ ਕਰਮ ਦੀ ਉੱਚਤਾਈ ਮੰਨਿਆ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣੀ।²

(17) ਇਸ ਬ੍ਰਾਹਮ ਭੋਜ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਪੰਚਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਕੇ ਸੱਤ ਸੌ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਰਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਸੁੱਕੀ ਸਮੱਰਗੀ ਨੀ ਕੇ ਰਸੋਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ।

(18) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਤਨ ਬਦੇਹ ਕਰਕੇ ਹਰ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੰਰ ਬੈਠ ਕੇ ਭੋਜਨ ਛਕਣਾ³ ਇਹ ਅਦਭੁੱਤ ਦਿਸ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਫੇਰੇ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਉੱਥੇ ਵੀ ਹਾਜਰ ਸਨ। ਅੰਤ ਹਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੰਨ ਰਵਿਦਾਸ ਪੰਨ ਰਵਿਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ਼ੀ ਝਾਲੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਵਹਿ ਪਏ।

1. ਦੋਹਰਾ ਚਰਨ ਰਾਹੀਂ ਰਵਿਦਾਸ ਕੇ।। ਦੀਨੋ ਮਸਤਕਿ ਹਾਬ।।

ਰਾਨੀ ਕੇ ਮਨ ਮਾਨਿਯੇ।। ਭਯੋ ਭਯੋ ਸਧੂ ਸਾਬ।। 7।।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਚਯ ਵਿਦਿਆ ਸੋਧ ਪ੍ਰਿਤਸਠਾਨ, ਗ੍ਰਿਥ ਨੰ: 15756 ਨਿਪੀਕਾਲ 1707 ਬਿ.ਸੰ.।

2. ਰਾਨੀ ਕਹਯੋ ਨਹੀ ਮਨ ਯੋਜੋ।। ਗੁਰ ਪਹਲੀ ਤੁਮਹ ਕੂੰ ਕਯੋ ਦੀਜੋ।।

ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਿਆ, ਜਪੁਰ, ਗ੍ਰਿਥ ਨੰਬਰ 02 ਨਿਪੀਕਾਲ 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਪੰਨਾ-373/ੳ

3. ਸਾਬਹਿਨ ਕੇ ਸੀਗਿ ਜੀਵਨ ਬੈਠਾ। ਉਨਿ ਵਾਪੇ ਉਨਿ ਵਾਪੇ ਦੀਠਾ।

ਸਬ ਕੇ ਅਚਿਰਜ ਭਯਾ ਤਮਾਸਾ। ਜੇਤੇ ਬਿਪਰ ਤਿਤੇ ਰਵਿਦਾਸਾ।

- (19) ਆਪ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ ਅਤੇ ਭਾਤੀ ਦਾ ਮਹਾਤਮਾ ਦੱਸਿਆ ਕਿ, ਭਾਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਸੂਦਰ ਹੈ।
- (20) ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਨ ਵਿਚੋਂ ਜੰਜੂ (ਜਨੇਊ) ਕੱਢ ਕੇ ਸਭਾ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ।¹
- (21) ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ।²
- (22) ਪਰਚਈ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਚੁੰਦ ਸਮਾ ਜਾਣਾ'³ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਦਰਜ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਵੀ ਉੱਥੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਰੰਗ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚੋਂ ਉਠਾਉਣ ਵਜੋਂ ਭੇਜਣੀ, ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੰਗ ਮਾਈ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਹੱਥ ਸੋਠੇ ਦਾ ਕੰਮ ਭੇਜਣਾ, ਆਪ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕਨੈਤੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕੱਢਣਾ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਲਮ ਦਾ ਤੈਰਨਾ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸੋਠ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਖੀਆਂ ਲੜੀਬਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਸਾਰ, ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਸਾਰ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਆਦਿ ਅਹਿਮ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇਹ ਪਰਚਈ ਆਪ ਦੀ ਦਿਬ-ਦਿਸ਼ਟੀ, ਉੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਸੰਤ ਅਨੰਤਹਿ ਅੰਤਰ ਨਾਗੋਂ ਵਾਲੀ ਨਿਮਰ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ, ਭਾਤੀ-ਪਰਕ, ਸੁਖਸੀਮਤ ਦੇ ਅਨੂਠੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

2.2.3.1. ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਈ, ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸੋਠਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ

ਜ਼ਾ. ਓ. ਪੀ. ਸੁਰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਭਾਤੀ ਰਚਨਾਵਲੀ' ਵਿਚ 'ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪਾਦਨਾ ਲਈ 'ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਵਿਦਯਾਲਾ, ਜੰਪੁਰ (ਸੋਠੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ)' ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਭਸਤਾ ਨੰਬਰ 02 ਨਿਖੀਕਾਲ 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਲਿਖਿਕ ਨਰਹਿਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਸੋਠ

1. ਤਨ ਕੇ ਮਾਝ ਜਨੇਊ ਕਾਢੀ। ਤਬ ਸਬ ਦੇਖ ਭਥੇ ਹੈ ਆਢੀ।
ਕੀਯੋਂ ਭਕਤਿ ਸੋਹਿ ਭੈ ਸੁਧਾ। ਭਕਤਿ ਬਿਨਾ ਸਬ ਹੀ ਜਰ ਸੁਧਾ।।
ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਿਆ, ਜੰਪੁਰ, ਸੋਠੀ ਨੰਬਰ 02 ਨਿਖੀਕਾਲ, 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਪੰ 373/ਅ
2. ਬਿਪੁ ਕਹੈ ਤੂ ਗੁਰੂ ਹਮਾਰਾ। ਅਪਨੇ ਤੋਰਿ ਜਨੇਊ ਡਾਰਾ।
ਸਾਰੈ ਗਾਬ ਦੇਹੁ ਅਬ ਸਵਾਮੀ। ਹਮ ਸੇਵਰ ਤੁਮਹ ਅੰਤਰਜਾਮੀ।
-ਉਗੀ- ਪੰਨਾ-373/ਅ
3. ਹਰਿ ਸਾਵਰ ਮੈ ਚੁੰਦ ਸਮਾਨੀ। ਕੋਈ ਨ ਜਾਨੈ ਕਹਾ ਹਿਰਾਨੀ।
ਯੇ ਹਰਿ ਉਨ ਕਥੈ ਕੋਨ ਪੈ ਜਾਵੈ। ਜਯੁ ਆਕਾਸ ਅੰਤ ਨਹਿ ਆਵੈ।।
-ਉਗੀ- ਪੰਨਾ- 373/ਅ

ਬਣਾਇਆ ਹੈ।¹ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਵੀ ਆਂਕਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਜੇ ਝਾਲੀ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ ਉੱਤੇ 1573 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਦੇ ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਬਾਦ ਦੇਣ ਲਈ ਚਿਤੋੜ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ।² ਦੂਜਾ ਆਪ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਚਿਤੋੜ ਵਿਖੇ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।³ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸੋਝ ਵਾਲੀ ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਈ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਪਰ ਵਰਣਿਤ ਪੰਜ ਮਿਤੀਬੱਧ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਥਾਕੀ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਕ ਸਮਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸੋਝ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਸੰਦੇਹ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਰੱਖਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ " ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਸੂਧੀਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸੁਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"⁴

ਇਸ ਕਸਵੱਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਖਦਿਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਸਤਕ ਸੋਝ ਕਾਰਜ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਈ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਮਿਤੀਬੱਧ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਸੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸੋਝ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਹ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣੇ ਕਠਿਨ ਹਨ।

ਇੰਦੇ ਹੀ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਾਠ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਵੀਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ, ਆਪ ਜਦੋਂ ਰਾਜੇ ਝਾਲੀ ਦੇ ਰਾਜ ਰਹਿ

1. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਭਕਤ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਸੰ.) 1982, ਪੰਨਾ- 1.

2. ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਤਿਹੋਤਰੀ ਬੰਸਾਖੀ।। ਜਨ ਦੂਦਾ ਭਯੇ ਚਿਤੋਰੇ ਸਾਖੀ।।
ਬਾਲਿ ਮੀਰਾ ਸਾਥਿ ਕਰਿ ਲੀਨ੍ਹ, ਕੁੰਭ ਦਿਵਾਲੇ ਮਹੋਛਾ ਕੀਨ੍ਹ।।

-ਉਹੀ-

ਪੰਨਾ- 27.

3. ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਚਓ ਅਸੀ, ਚੀਤੋਰੇ ਭਈ ਭੋਰ।
ਜਰ ਜਰ ਏਹ ਕੰਚਨ ਭਈ ਰਵਿ ਰਵਿ ਮਿਲਯੇ ਸਗੋਰ।।

-ਉਹੀ-

ਪੰਨਾ-30.

4.

-ਉਹੀ-

ਪੰਨਾ-8.

ਵਿਖੇ ਵੇਰ ਸਮਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਤਮ ਬਸਤਰ, ਤੰਬੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਸਭ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ।¹ ਦੂਜਾ ਇਹ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਨਗਰ ਨਗਰ, ਭਗਤੀ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਕ ਸਹੀਨੇ ਵਿਚ ਘਰ (ਕਾਸ਼ੀ) ਪਹੁੰਚ ਗਈ।² ਜਦੋਂ ਆਪ ਕਾਸ਼ੀ ਪਹੁੰਚ ਰਏ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਸੰਗੀ ਸਾਧੂ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ, ਆਪ ਨੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤੋੜ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ, ਤਨ ਵਦੇਹ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨਾਲ ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ, ਆਦਿ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਸਾਡੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆਈ ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਡਾ. ਸਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸੋਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਪਾਠ ਮਿਲਾਣ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਇਹ ਪਾਠ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਵਾਧੂ ਪਾਠ ਕਿਸ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤਿਹ ਵੀ ਇਹ ਤੱਥ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਗੱਲਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸਾਖੀ ਇਸ ਸੋਤ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਹੋਈ ਮਿਲੀ ਹੈ ਕਿ " ਆਪ ਚਿਤੋੜ ਤੋਂ ਮੁੜ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਉਂਦੇ ਹਨ।"³

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਨੜੀ ਨੰਬਰ ਦੇ(2) ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਧੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਸੋਤ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸੰਨ ਸੰਮਤ, ਸਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਆਦਿ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਵਾਂ ਬਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਸੋਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਧਾਰ

1. ਗਾਠੀ ਬਹੁਤ ਭਾਰ ਕਰ ਪੂਜਾ।। ਹਰਖ ਕਰਤ ਅਰਪਤ ਸਬ ਸੂਜਾ।।
ਤੰਬੂ ਉਤਮ ਬਸਤਰ ਚੜ੍ਹਾਵੈ।। ਤਨ ਮਨ ਅਰਪਤ ਸੀਸ ਨਵਾਵੈ।।
ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਰਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1984, ਪੰਨਾ 234.
2. ਐਸੀ ਗਮਤ ਬਹੁਤ ਕਰਾਈ।। ਸਾਸ ਏਕ ਮੈ ਪਹੁੰਚੇ ਜਾਈ।।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 234.
3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-235.
4. ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ, ਬਨਾਰਸ, ਚਿਤੋੜ, ਬਾਘਵਰੜ, ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੁਖਸੀਮਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ, ਸੇਠ, ਰਾਜੇ ਝਾਲੀ ਅਤੇ ਬਘੋਲੇ (ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇਵ, ਭਈਲਾ)

ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।

2.2.3.2. ਪਰਚੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰਤਾਂ ਕੀਆਂ

‘ਪਰਚੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰਤਾਂ ਕੀਆਂ’, ਰੀਬ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਬੇਧ ਹੋਬੀ’ ਵੀ ਹੈ।¹ ਇਸ ਰੀਬ ਦਾ ਨਿਖੀ ਕਾਲ 1750 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ² ਪਰੰਤੂ ਨਿਖੀਕਾਰ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਖਰੜਾ ਰੱਬ ਲਿਖਿਤ ਨੰ: 2584 ਅਨੁਸਾਰ ਸੇਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਸੁਲੱਭ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪਰਚੀ ਚੌਥੇ ਨੰਬਰ ਉਤੇ ਪੰਨਾ 88 ਤੋਂ 105 ਤੱਕ 29 ਚੋਪਾਈਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਚੀ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਘਟਨਾ ਕੋਲ ਇਕ ਹੀ ਆਈ ਹੈ। ਕਿ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਕਾਇਦਾ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।³ ਇਹ ਪਰਚੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਰੀਬ ਵਿਚ ਰੀਗਿਆ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪਰਚੀ ਵਿਚ **ਰਵਿਦਾਸ** ਦੀ ਭਰਤੀ ਦੇ ਨਿਰਰੁਣ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਦਿੜਾਇਆ ਹੈ।⁴ ਲੇਖਕ ਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਸੋਫ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਪਰਚੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ/ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਬੰਸਾਵਲੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ਡਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸੋਫ਼ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਤੱਥ ਨਿਰੂਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

‘ਪਰਚੀ ਗੁਸਾਈਂ ਰਵਿਦਾਸ ਭਰਤਿ ਕੀ’, ਭਾਈ ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸਾ ਰਚਿਤ ਰੀਬ ‘ਹੋਬੀ ਹਰਿ ਜਸਾ’ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਬ ਵਿਚੋਂ ਸਿਲਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ

1. ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਬੇਧ ਹੋਬੀ, ਰੱਬ-ਲਿਖਿਤ ਰੀਬ ਨੰਬਰ 2584 ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ ਸੇਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਰੱਬ ਲਿਖਿਤ ਪੰਨਾ 378.
2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 377.
3. ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਰਾਜ ਕੁਆਰੀ।। ਬਿਸ਼ਨ ਭਰਤ ਪਰਮ ਹਿਤਕਾਰੀ।।
ਤਿਸ ਆਪ ਸੰਗ ਕੀ ਇਛਾ ਹੋਈ।। ਰਿਵਦਾਸ ਪਾਸ ਚਲਿਆਈ ਸੋਈ।।
ਤਾ ਕੀ ਦਰਨ ਜਾਇ ਤਿਨ ਪਕੜੀ।। ਖੂ ਨਸੇ ਬਿਪਤਰ ਕੀ ਸਰਹੀ।।
ਜਉ ਚਮਾਰ ਦੀਖਿਆ ਕਉ ਦੇਈ।। ਦਿਜ ਕੇ ਨਾਮ ਕਹੋ ਕੇ ਲੇਈ।।
ਇਹ ਅਨੀਤ ਦੇਖਿ ਦੁਖ ਪਾਵਹਿ।। ਹੋਇ ਸਰਿਮੀਦੇ ਸਰਿ ਸਰਿ ਜਾਵਹਿ।।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 97.
4. ਜਾਤ ਬਰਨ ਕੁਲ ਕਰਮ ਕਾ ਗੀਨਾ।। ਨਿਰਰੁਣਿ ਰੂਪ ਹੋਇ ਰਹਿਆ ਅਧੀਨਾ।।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 88.

ਤਰਨਾ ਕਾਲ 1868 ਬਿ.ਸੰ. (1811 ਈ.) ਹੈ।¹ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ
 ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਨਵੀਨ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੋਢ ਕੀ ਹੈ ਲੇਖਕ
 ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪਰਚੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਰਚੇ
 ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੋਢ ਜੋੜ ਲਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਕਥਾ ਗੁਸਾਈਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਸਮਾਵਨੇ ਕੀ'
 ਅਤੇ 'ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਦੀ ਅਲਾਵਦੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ' ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ
 ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਅਲਾਵਦੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ ਵਿੱਚ
 ਆਈ ਅੰਤਲੀ ਕਥਾ, ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਵਲੋਂ ਸਿਹਜਾ ਭੇਟ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ
 ਘਟਨਾ ਛੱਡ ਕੇ, ਇਥੇ ਰਗੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਕਸੀਰਾ ਭੇਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸੁਲਤਾਨ
 ਅਲਾਵਦੀ ਨੇ ਗੰਗਾ ਵਲੋਂ ਬਾਹ ਕੱਢ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭੇਟ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸ਼ੀਕਾ
 ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਚਮੜੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵਰਦੀ ਹੰਗੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ
 ਕਰਵਾਏ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਨਵੀਨ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ
 ਖੱਤਰੀ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨਾ ਤਿਆਗਣ ਕਾਰਣ ਚਮਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈਣਾ,
 ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸੋਂ ਮੋਚੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਿੱਲ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਟਕੇ ਵਿਚ ਖਰੀਦਲੇ
 ਡਿਓਰ ਸਿੱਲ (ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ) ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੋੜਨੀ, ਗੁਰੂ
 ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾਸ਼ੀ ਹੋਣਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਠਾਕੁਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣੇ, ਠਾਕੁਰ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ
 ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਨੀ ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨਾ ਕਰਾਉਣ
 ਲਈ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਚਮਾਰ ਨੂੰ ਸਿੰਝ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ
 ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਉਣ ਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ,

1. ਭਾਈ ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ, ਸਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਗੱਦੀਦਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਆਪ ਦੇ
 ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਪ ਦਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਥਾਨ
 ਪਿੰਡ ਵੈਰੋਕਿ, ਤਹਿਸੀਲ ਮੋਗਾ (ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ) ਹੈ। ਇਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਭਾਈ
 ਦਯਾ ਰਾਮ ਖੱਤਰੀ ਦੇ ਬੇਟੇ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਆਪ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਅਭੈ ਰਾਮ ਪਾਸ ਕੋਟਾ
 ਗੁਰੂ ਵਿਖੇ ਰਹੇ। ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਵੈਰੋਕਿ ਆ ਟਿੱਕੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ
 ਇਥੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਇਥੇ ਆਪ ਦੀ ਜ਼ਾਦ ਵਿਚ 'ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਭਾਈ ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ' ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੈ
 ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਢ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1984, ਪੰਨਾ 82.

ਉ. ਸਬਤੁ ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਅਠਸਠੇ।। ਕੀਤੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਬਦ ਅਕੱਠੇ।।
 ਜੈਨ ਵਲੋਂ ਤਿਤਸੀ ਗੁਰਵਾਰਾ।। ਪੜ੍ਹੈ ਸੁਣੈ ਤਿਸੁ ਧਾਰ ਉਤਾਰਾ।।

-ਉਗੀ-

ਪੰਨਾ 82.

459115

ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਬਹੁਮ ਗਿਆਨੀ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰ ਮੰਤਰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਮਣਾਂ ਦਾ ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਡਰਿਆਈ ਹੋਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਸਾਲਾਕਾਮ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਪਹੁੰਚਣਾ, ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਸਾਲਾਕਾਮ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਲੱਕੇ ਬਹੁਮਣਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਸੀਹ ਪੈ ਜਾਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਵਰਗ-ਵਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਕਰਨਾ, ਆਦਿ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ 'ਸਾਧੂ ਰੂਪ ਹਰਿ ਵਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਰਸ ਭੇਟ, ਪ੍ਰਭੂ ਵਲੋਂ ਪੰਜ ਸੋਹਰਾਂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣੀ, ਆਪਣੇ ਕਠੋਤੀ ਵਿਚੋਂ ਸੋਨੇ ਦਾ ਹੋਰ ਕੰਗਣ ਕੱਢਣਾ, ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਨਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਮੂਰਤੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣੀ, ਸਾਲਾਕਾਮ ਦਾ ਪਾਣੀ ਉਪਰ ਤੈਰਨਾ, ਆਪ ਦਾ ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਚਿਤੋੜ ਪਹੁੰਚਣਾ, ਬਹੁਮ ਭੋਜ ਸਮੇਂ ਵਢੇਹ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਮਣਾਂ ਸੰਗ ਭੋਜਨ ਛੱਡਣਾ, ਤਨ ਚੀਰ ਕੇ ਜਨੇਊ ਦਿਖਾਉਣਾ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਮਣ ਹੱਥ ਭੇਜੀ ਦਮੜੀ ਰਗਿ ਮਾਤਾ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨੀ¹, ਸਾਲਾਕਾਮ ਨਦੀ ਵਿਚ ਤੈਰਨਾ², ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਮਦਾਸ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।³ ਇਹ 'ਵ' ਨੂੰ 'ਮ' ਕਰਕੇ ਬੋਲਣ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਭੇਦ ਫਰਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰਜੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਰਿਵਦਾਸ, ਰਿਵਦਾਸ (ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ) ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1. ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਗੁਰਗਾਣੇ ਚਹੁ ਚਕੀ ਜਾਤਾ।।
ਲੀਚ ਜਾਤਿ ਉਚ ਭਇਆ ਭੋਟ ਲਈ ਰਗਿਤਾ।।

ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ(ਭਾਈ) ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੋਥੀ 'ਹਰਿ ਜਸ' ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਵੈਰੋਕਿ, ਹੀ.ਲਿ. ਪੰ. 464

ਉਧਿਤ-ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਢ ਪੁਸਤਕ(ਸੰਪਾ.) 1984, ਪੰਨਾ 85.

2. ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤਿ ਕਾ ਅੰਗੁ ਕਰਾਇਆ।। ਸਾਲਾਕਾਮ ਨਦੀ ਤਰਿਆਇਆ।।
ਪੀਡਤ ਕੇ ਐਸਾ ਤਰੁ ਦੀਨਾ।। ਦੀਨਾ ਸੇਰਿ ਦਿਖਾਈ ਹੈ।

-ਉਹੀ-

ਪੰਨਾ 85.

3. ਰਮਦਾਸ ਭਗਤ ਤੀ ਰਾਮ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗੀ ਸਚੁ ਸਾਰੁ।।
ਜਾ ਕੀ ਦਮੜੀ ਰਗਿ ਨਦੀ ਦਰਬਾਰੀ ਭੁਜਾ ਪਾਸਾਰ।।

-ਉਹੀ-

ਪੰਨਾ 85.

ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਅਹਿਮ ਤੱਥ ਨਿਰੂਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਕਰਮਾਤਾਂ ਅੰਸ਼ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ।

2.2.4. ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਾਹਿਤ(ਸਮੇਤ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ)

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪਰਚਈ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰੰਤ ਭਗਤ ਮਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੋਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਭਗਤ ਮਾਲ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿੱਤ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਯ ਦਾਸ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਮਾਲ ਦੀ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸੋਝ ਅਧੀਨ ਰਚੇ ਗਈ ਸਮੱਗਰੀ ਆਪ ਦੇ ਅਹਿਮ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸਿਰਫ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦੀ ਆਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਲੱਭਤ ਹਿੱਤ ਇਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਿਤ ਹੈ:

‘ਭਗਤ ਮਾਲ’ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਨਾਭਾ ਦਾਸ, ਗ੍ਰੰਥ ‘ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨਾਭਾ ਜੀ’ ਦੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ।¹ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤੀ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਦਰਜ ਹੈ। ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਿੱਤ 1588 ਈ. ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਈ² ਪਰੰਤੂ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਜੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ

1. ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਭੂਮ ਵੈਸ ਵਿਚ ਡੁਵਾਲੀਅਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ 1600 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਅਗਰ ਦਾਸ ਦਾ ਸਿੱਖ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਾਧੂ ਸੀ।

ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ, ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਚੌਥੀ ਵਾਰ 1981, ਪੰਨਾ 697.

2. ਵਰਮਾ, ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, (750-1750) ਡੇਵੀ ਵਾਰ, 1971 ਪੰਨਾ 17.

1642-1680 ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।¹ ਕਿਵੇਂ ਵੀ, ਇਹ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰੂਣ ਸੰਤਾਂ ਭਠਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਛਪੇ ਨੰਬਰ 58 ਮਿਲਦਾ ਹੈ² ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਸਦਾਚਾਰ ਭਰਪੂਰ ਵਿਮਲ ਭਾਈ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਉਸਤਤਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥ ਵੀ ਆਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੰਪਿਯਾਸਨ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ, ਆਦਿ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਕਿੱਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਛਪੇ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਸ਼ੇਖ ਕਾਰਜ ਨਈਂ ਇਸ ਕਿੱਤ ਦੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਦੋਵੇਂ ਸੋਝਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ ਭਕਤਿ ਮਾਲ ਟੀਕਾਕਾਰ ਪਿਯਦਾਸ ਪ੍ਰਥਮ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਟ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1769 ਬਿ.ਸੰ. ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ³ ਪਰੰਤੂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।⁴

1. ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ, ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਚੌਥੀ ਵਾਰ, 1981, ਪੰਨਾ 697.
2. ਸੰਦੇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਖੰਡਨ ਨਿਪੁਨ ਬਾਨੀ ਬਿਮਲ ਰੰਦਾਸ ਕੀ।।
ਸਦਾਚਾਰ ਸੁਤਿ ਸਾਸਤ੍ਰ ਬਚਨ ਅਬਿਰੂਧ ਉਚਾਰਯੋ।।
ਨੀਤ ਖੀਰ ਬਿਬਾਰਨ ਪਰਮ ਹੰਸਨਿ ਉਰਧਾਰਯੋ।।
ਭਗਵਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਪਰਮਗਤਿ ਈਹ ਤਨ ਪਾਈ।।
ਰਾਜ ਸੰਪਿਯਾਸਨ ਬੰਠਿ ਜਾਤਿ ਪਰਤੀਤ ਦਿਖਾਈ।।
ਵਰਣਾਸ਼ਰਮ ਅਭਿਆਨ ਤਜਿ ਪਦਰਜ ਬੰਦਹਿ ਜਾਸ ਕੀ।।
ਸੰਦੇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਖੰਡਨ ਨਿਪੁਨ ਬਾਨੀ ਬਿਮਲ ਰੰਦਾਸ ਕੀ।।58।।
ਭਕਤਿ ਰਸ ਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ ਭਕਤਿ ਮਾਲ, ਟੀਕਾਕਾਰ ਪਿਯਦਾਸ, ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2274, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਰਾਜਿ. ਪ੍ਰਚਯ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਿਠਸਠਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ, ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਪੰਨਾ 82.
3. ਸੰਦੇਹ ਪੁਸ਼ਟ ਦਸ ਸਾਤ ਸਠ ਉਨਹਤਰ, ਫਲਕਾਨ ਮਾਸ ਬਦੀ ਸੱਤਵੀਂ ਬਿਤਾਯਕੀ।।
ਸ੍ਰੀ ਨਾਭਾ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਕਿੱਤ ਭਕਤਿ ਮਾਲ ਸ੍ਰੀ ਪਿਯਦਾਸ ਜੀ ਕਿੱਤ ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ, 1965, ਪੰ. 599.
4. ਡਾ. ਰਾਮਤਵਕਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਸੱਤ ਪ੍ਰਭਾਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ, "ਭਕਤਿ ਮਾਲ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਪਿਯਦਾਸ, ਗੋੜਿਆ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਮਨੋਹਰ ਰਾਇ ਜੀ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਸਨ।।

ਦੋਹਾ: ਜਨਮਨ ਹਰਿ ਲਾਲ ਮਨੋਹਰ ਨਾਮ ਪਾਯੋ। ਉਨਹੁ ਕੇ ਮਨ ਹਰਿ ਲੀਨੋ ਤਾਤੇ ਗਾਯੋਹੈ।

ਇਨਹੀ ਕੇ ਦਾਸ ਦਾਸ ਪਿਯ ਦਾਸ ਜਾਨੋ ਤਿਨ ਲੈ ਬਖਾਨੋ ਮਾਨੋ ਟੀਕਾ ਸੁਖਦਾਈ ਹੈ।।

ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੇ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਦੀ 'ਭਕਤ ਮਾਲਾ' ਦੇ 214 ਸੂਠ ਛੱਪਿਆ ਵਿਚੋਂ 115 ਛੱਪਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹ ਇਸ ਵਿਚ ਛਪਾ 253 ਤੋਂ 261 ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਮਹਿਮਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਯਾ ਪ੍ਰੀਤਸਠਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 2274 ਨਿਖੀ ਕਾਲ 1939 ਬਿ.ਸੰ. ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਵਧੇਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰੀਦਾਸ ਪਰਚਈ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਖਰੇਵੇਂ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਹਨ:

(1) ਪਰਚਈ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਨੀਚ ਜਾਤ ਵਿਚ ਜਨਮ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਾਸ ਖਾਏ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਘਟਨਾ ਬਾਝੇ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣ ਗਮਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੀ, ਰਸੋਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਲਿਆ ਕੇ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਛਕਾਉਣ ਕਾਰਣ ਵਾਪਰੀ।

(2) ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵਾਲੀ ਪਰਚਈ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ, ਗੰਗਾ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਦਮੜੀ ਭੈਟ, ਗੰਗਾ ਮਾਤਾ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਕੰਗਣ ਭੇਜਣਾ, ਰਵਿਦਾਸ ਵੱਲੋਂ ਕਠੋਤੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਕੰਗਣ ਕੱਢਣਾ ਅਤੇ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਨਦੀ ਵਿਚ ਤੈਰਨ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਰਚਿਤ ਰੀਦਾਸ ਪਰਚਈ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਂਡੂਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਕਤ ਮਾਲਾ ਕਿਤ ਰਾਘਵ ਦਾਸ² ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ।³ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ

1. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੋਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1984, ਪੰਨਾ 253.

2. ਅਗਰ ਚੰਦ ਨਾਹਟਾ ਨੇ ਰਾਘਵ ਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਉਤਰ ਅਰਧ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰਿ ਰਾਜ, ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਤਨਾਈ, ਭੈਣ ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਸ਼ਿਬਾਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰੀਦਾਸ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਾਹਟਾ, ਅਗਰ ਚੰਦ (ਸ਼੍ਰੀ) ਰਾਘਵਦਾਸ ਕਿਤ ਭਕਤਮਾਲਾ (ਚਤੁਰ ਦਾਸ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ) 1965, ਪੰਨਾ 3 ਤੋਂ ਦ (ਭੂਮਿਕਾ)

ਉਪਲਭਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਗ ਧਨਾਅਕਸਰੀ ਛੰਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋ ਛਪੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਛਪੇ ਵਿਚ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਜੀ ਵਾਗ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਉੱਚੀ ਪੁੱਚੀ ਸੁਖਸ਼ੀਅਤ ਅਤੇ ਸੰਸਿਆ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਛਪੇ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਸ਼ੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਲੋਂ ਵਿਵਾਦ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਹੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰਭੂ ਮੂਰਤੀ ਆਪ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।¹ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਰਯਦਾਸ² ਆਇਆ ਹੈ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਸੋਝਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮਿਲਦੇ ਵਖਰੋਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

‘ਭਕਤ ਮਾਲ ਕਿਤੁ ਰਾਘਵ ਦਾਸ ਟੋਕਾ ਕਿਤੁ ਚਤੁਰ ਦਾਸ’ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਲ ਮੰਗਲਵਾਰ, ਭਾਦੋਂ ਵਦੀ 14, 1857 ਬਿ.ਸੰ. ਮਿਲਦਾ ਹੈ।³ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ‘ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ’ ਟੋਕਾ ਪਿਯਦਾਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ ਇਥੇ ਟੋਕੇ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਭਾਸ਼ਦੀ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪਰਵਿਸ਼ਟ ਨੰਬਰ ਦੇ(2) ਵਿਚ ਦੋ ਭਕਤ ਮਾਲ, ਕਿਤੁ ਜੱਗਾ⁴ ਜੀ ਅਤੇ ਚੰਨ⁵ ਜੀ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਵਾਰ ਪਦ ਨੰਬਰ 21 ਅਤੇ 30 ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਆਇਆ ਹੈ।

1. ਦਾਸ ਰੰਦਾਸ ਕੀ ਪੰਜ ਰਹੀ ਨਿਬਹੀ, ਸਰਬ ਲੋਕ ਸਿਰੈ ਸਿਸਿ ਕਾਸੀ।।
ਬਿਪਰਨ ਬਾਦ ਕਿਯੇ ਯਹ ਜਾਨਿ ਕੈ, ਸੂਦ੍ਰ ਕਿਯੂ ਸਾਲਿਗ੍ਰਾਮ ਉਪਾਸੀ।।
ਟੋਕ ਯਹੈ ਬਟਵਾ ਵਿਚਿ ਰਾਖਹੁ, ਜਾਹਿ ਕੈ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹੈ ਤਾਰਿਕ ਆਸੀ।।
ਰਾਘੋ ਕਹੈ ਗਯੈ ਦਾਸ ਰਯਦਾਸ ਪੈ ਪ੍ਰੀਤਿ ਖੁਸੀ ਹਰਿ ਜਾਤਿ ਨ ਜਾਸੀ।।
ਨਾਹਟਾ, ਅਗਰ ਚੰਦ(ਸ੍ਰੀ) ਰਾਘਵਦਾਸ ਕਿਤੁ ਭਕਤਮਾਲ(ਚਤੁਰਦਾਸ ਟੋਕਾ ਸਹਿਤ)ਸੰ.1965, ਪੰ.57.
2. -ਰਾਘੋ ਕਹੈ ਗਯੈ ਦਾਸ ਰਯਦਾਸ ਪੈ ਪ੍ਰੀਤਿ ਖੁਸੀ ਹਰਿ ਜਾਤਿ ਨਾ ਜਾਸੀ।।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-57.
3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 1 ਸ਼।
4. ਪੀਪਾ ਸੰਝਾ ਧਨਾ ਰੰਦਾਸ। ਰਾਮ ਰਾਮ ਕੀ ਬੰਧਾਈ ਆਸਾ।।
ਸੁਕਾਲ ਸੇਠ ਜਨਕ ਰਾਕਾ ਬਾਕਾ। ਦਿਨਹੁ ਦਿਯਾ ਹਰਿ ਨਾਮ ਕਾ ਨਾਕਾ।।21।।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 276.
5. ਰਾਮਾਨੰਦ ਕਬੀਰ ਅਰਪਿਯੇ ਪਰਸੂ। ਗੁਲਾਗੁਲਾ ਸੁਰਸੁਰਾ ਪਾਵੈ ਦਰਸੂ।।
ਮਤਿ ਸੁੰਦਰ ਰੰਦਾਸ ਪਦਮਾਵਤੀ ਸੇਵਾ। ਵੈਲ ਸੁਰਿਯਾ ਭਜੈ ਹਰਿ ਦੇਵਾ।।30।।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 282.

‘ਸ੍ਰੀ ਭਕਤ ਮਾਲ-ਭਾਸਕਰ’ ਇਹ ਸੰਖੇਪ ਭਕਤ ਮਾਲ ਮਸ਼ੀ ਪਰਬਤ ਸ੍ਰੀ ਆਯੋਧਿਆ ਦੀ ਕਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਛਪੇ ਨੰਬਰ 13 ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਰਮਾਦਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।¹ ਦੂਸਰੇ ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਦੀ ਹੈ।²

‘ਸ੍ਰੀ ਭਕਤ ਮਾਲ ਰਾਮ ਰਸਿਕਾਵਲੀ’ ਇਸ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਦੇ ਲੇਖਕ ਰਘੂਰਾਜ ਸ਼ਿੰਹੂ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੋਢ ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਿਸ ਬਾਣੀਏ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਯੁਗਮਚਾਰੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੇ ਰਸੋਈ ਨਈ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਹ ਸਮੱਗਰੀ (ਪੀਹਣ) ਬਾਣੀਏ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਚਮਾਰ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਲਿਆਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਹਾਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਘਰ ਆਕੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਮੀਤਰ ਦਿੱਤਾ।³ ਰਗੀ ਤੀਰਥ ਤੋਂ ਪਰਤਦਿਆਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਪਰੰਤੂ ਕੰਗਣ ਬਾਰੇ ਰੁਪ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੱਥ ਆਪਣੀ ਧਰਮਪਤਨੀ ਨੂੰ ਘਿਉ ਦੇ ਘੜੇ ਰੋੜ੍ਹ ਦੇਣ ਲਈ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਣ ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ (ਧਰਮਪਤਨੀ) ਨੇ ਘਿਉ ਦੇ ਘੜੇ ਡੋਲ ਦਿੱਤੇ। ਘਰ ਆਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਆਪਣੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਦੁਰਾ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਈ।⁴ ਇਸ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਆਪ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਗੋਣਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

‘ਸ੍ਰੀ ਭਕਤ ਮਾਲ ਭਕਤਿ ਸੁਧਾਸਵਾਦ’ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਸਾਦ ਰੂਪ ਕਨਾ ਰਚਿਤ ਨਾਭਾ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਕਿਤ ਭਕਤਿ ਮਾਲ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ ਕਿਤ ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਵਾਰਤਿਕ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ

1. ਰਮਾਦਾਸ ਬਨਿ ਖਰਮ ਪਤਿ ਭਕਿਤ ਮਹਾਤਮਯ ਦਿਖਾਈ ਦਿਯਾ।।

ਸ੍ਰੀ ਨਾਭਾ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਕਿਤ ਭਕਤਿ ਮਾਲ , ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਯ ਦਾਸ ਜੀ ਕਿਤ ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ, 1965, ਪੰ 7.

2. ਭਕਿਤਹਿ ਜਾਤ ਨ ਸਿਸ਼ ਬਨਿ; ਮੀਰਾ ਝਾਲੀ ਮੀਤਰ ਨਿਯਾ।।

-ਉਹੀ-

ਪੰਨਾ 7.

3. ਬਾਲਕ ਭਾਯੋ ਵਰਸ਼ ਜਵ ਤੀਨਾ।। ਤਵ ਤੇ ਦੁਧ ਪਾਨ ਨਹਿ ਕੀਨਾ।। 3।।

ਰਾਮਾਨੰਦ ਤੁਰਤ ਉਠਿ ਯਾਏ।। ਬਾਲਕ ਕਾਨਹਿ ਵਚਨ ਸੁਨਾਏ।। 8।।

ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਢ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1934, ਪੰਨਾ 267-68 .

4.

-ਉਹੀ-

ਪੰਨਾ 271.

ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਘਟਨਾ ਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੀ ਵੈਸ਼ਣਵ ਦਾਸ ਲਿਖਿਤ 'ਸ੍ਰੀ ਭਕਤਮਾਲ ਮਹਾਤਮਯਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸੀਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹

'ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਭਾਗਵਤ ਚਰਿਤ' ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਂ ਰਮਾਦਾਸ ਜੀ ਉਰਫ਼ ਰਵਿਦਾਸ ਜਾਂ ਰੰਦਾਸ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਬੰਧੀ ਆਈ ਕਥਾ ਵਿਚ ਆਪ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਵਿਦੁਰ, ਦੂਜੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਬਿਪਰ ਕੁਲ ਵਿਚ ਅਸਲਾ ਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਪਿਲ ਦੇਵ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਨਮੇ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਜਾ ਕੇ ਅਨੰਤਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਇਥੇ ਹੀ ਪੰਚ ਗਿਆ ਘਾਟ ਉੱਤੇ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਚਮਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨੈਣ ਦੇਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬਾਬੇ ਤੋਂ ਸਮੱਗਰੀ ਲਿਆ ਕੇ ਭੋਜਨ ਛਕਾਉਣ ਕਾਰਣ, ਸ਼ੁੱਧ ਨਾਲ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਰਘੂ ਚਮਾਰ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਕੁਮਾਰੀ² ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ। ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਕੀਤੇ ਉਤਸਵ ਵਿਚ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਅਨੰਤਾਨੰਦ ਨੇ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਉਪਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜ਼ਾਲ ਛੋਲਾ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ ਪਹਿਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਬਾਲ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗਿਆ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਚਲੇ ਗਏ ਡੁੱਬਕੀਆ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਨਾ ਡੁੱਬੇ ਅਤੇ ਨਾਹੀ ਭਿੱਜੇ। ਦੂਸਰੀ ਚਮਾਰਾਂ ਦੇ ਕੁਲਦੇਵ ਰਾਹ ਬਾਬਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸਮੇਂ ਆਪ ਅਗਨੀ ਦੀ ਖਾਈ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਪਰੰਤੂ, ਆਪ ਨੂੰ ਸੇਕ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਇਸ

1. ਰੂਪ ਕਲਾ, ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਸ੍ਰੀ) ਸ੍ਰੀ ਭਕਤ ਮਾਲ ਭਕਤਿ ਸੁਧਾਸਵਾਦ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ 1977, ਪੰਨਾ 962.

ੳ. ਨਾਮਦੇਵ ਰੰਦਾਸ ਕਬੀਰਾ।। ਧਨਾ ਸੇਨ ਪੀਯਾ ਸਤਿ ਯੋਰਾ।।

-ਉਗੀ-

ਪੰਨਾ 964.

2. ਰਘੂ ਚਮਾਰ ਨੂੰ ਗਿਆ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਗਿਆ, ਗਿਆ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਇਕ ਲੜਕੀ ਮਿਲੀ ਜਿਸਨੇ ਇਲਾਜ ਉਪਰੰਤ ਹੋਸ਼ ਆਉਣ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ "ਉਹ ਬ੍ਰਹਮਣ ਕੀਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਮਰ ਗਏ ਉਹ ਗਿਆ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਪਈ। ਹੁਣ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁਦੀ ਹੈ। ਰਘੂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬੰਜੂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਲਈ ਪੰਚਾਇਤ ਬੁਲਾ ਲਈ ਜਿਸ ਨੇ ਰਘੂ ਨਾਲ ਕੁਮਾਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਭਾਗਵਤ ਚਰਿਤ, ਪੰਨਾ 139 ਤੋਂ 144.

ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਥਾਵਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦੇਹ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

'ਕੁਸ਼ਲ ਦਾਸ(1800-1873 ਬਿ.ਸੰ.)' ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਕੁਝ ਭਾਗਾਂ, ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ ਆਦਿ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਆਪ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੋਝ ਪਰਚੀ ਗੁਸਾਈ ਰਵਿਦਾਸ ਭਾਗ ਜੀ ਲਿਖਿਤ ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

'ਭਗਤਿ ਪ੍ਰੇਮਕਰਿ' ਗ੍ਰੰਥ ਜੋ ਕਵੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਹੈ।² ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਧੋੜੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਬਿਧ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕਵੀ ਦਾ ਵਰਠਣ ਢੰਗ ਨਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜੋ ਕਵੀ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।³ ਇਹ ਵੀ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ 'ਭਕਤਿ ਮਾਲ' ਦਾ ਟੀਕਾ ਹੈ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਏ ਹਵਾਲੇ 'ਭਕਤਿ ਮਾਲ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ' ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਕ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ।

1. ਭਾਗਤ ਬਡੇ ਰਵਿਦਾਸੁ ਹੈ ਕਿਆ ਮਹਮਾ ਗਾਏ।।
ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਹਰਿ ਧਾਰਿਆ ਦਿਜ ਸਰਲ ਡਰਾਏ।।
ਠਾਕੁਰ ਹੋਇ ਗੋਦੀ ਪਏ ਰਵਿਦਾਸ ਬੁਲਾਵੇ।।9।।
ਲੋਓ ਕਸੀਰਾ ਗੋਰਾ ਮਾਤ ਤਬ ਕੂਜਾ ਕਵਾਏ।।
ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਗੰਗ ਪਿਥੀ ਜਬ ਰਾਮ ਉਠਾਏ।।
ਰਵਿਦਾਸੈ ਚਰਨੀ ਲਕੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੁ ਆਏ।।

ਕੁਸ਼ਲ ਦਾਸ, ਧੋੜੀ ਸਾਹਿਬ, ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਨੰਬਰ 598, ਪ੍ਰਿਥੀ ਸਥਾਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

2. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ 'ਭਗਤਿ ਪ੍ਰੇਮਕਰਿ' ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ 6509, ਸਿੱਖ ਰੈਡਰੱਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਉਧਿਤ- ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਭਾਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਝ ਪੁਸਤਕ(ਸੰਪਾ.) 1984 ਪੰਨਾ 126

3. ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ(ਕਵੀ)' ਭਗਤਿ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਿ' ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ 780, ਲਿਪੀਕਾਲ 1896
ਬਿ.ਸੰ. ਸਿੱਖ ਰੈਡਰੱਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਉਧਿਤ-

-ਉਗੀ-

ਪੰਨਾ 135

ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ¹ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ² ਦੋਵਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਵੀ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਿਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

‘ਭਗਤਿ ਸੁਧਾਸਰ’ ਗ੍ਰੰਥ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਬਿਧੀ ਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।³ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਜੱਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਪੱਤਰਾਂ ਨੰਬਰ 131 ਤੋਂ 137 ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੋਤ ਡਾਕਟਿਸ਼ੇਏਠੀ ਟੀਕਾ ਕਿਤ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ ਹੀ ਹੈ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਕਥਾ ਨਵੀਨ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਏ ਇਕ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਚਰਨਾਮਤਿ ਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਇਕ ਕੋਤਿਕ ਕਰਕੇ ਚਰਨਾਮਤਿ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਇਆ।

‘ਭਗਤ ਰਸ ਮਜਿਰੀ’ ਗ੍ਰੰਥ, ਕਵੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ⁴ ਕਿਤ ‘ਭਗਤ ਮਾਲ, ਨਾਭਾ ਦਾਸ’ ਦਾ ਸਰਲ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਭਗਤ ਰਸਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ ਕਿਤ ਪ੍ਰਿਯ ਦਾਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਾਮੂਲੀ ਫਰਕ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਪਾਰਸ ਭੇਟਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਵਿਚ

1. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਜੱਸ-ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ(ਸੰਪਾ.) 1939, ਪੰਨਾ 103.

2. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1934, ਪੰਨਾ 105.

3. ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਖਰੜਾ ਨੰ: 4211 ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ 1874 ਤੋਂ 1886 ਬਿ.ਸੰ. ਤੱਕ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਨਕਲ 1919 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਢਲ ਨੇ ਕੀਤੀ।

ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਤ ਪੁਸਤਕ(ਸੰਪਾ.) 1934, ਪੰਨਾ 146.

4. ਕਵੀ ਧਿਆਨ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੀ ਸੀਮਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਿਵਾਸੀ ਗਿਆਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕਥਾ ਵਾਚਕ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਸੀ।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 178.

ਓ. ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਰੱਬ ਲਿਖਿਤ ਨੰ: 611 ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 173.

ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸ ਦੋ ਸਾਧੂ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਚੇਲਾ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਕਥਾ ਜਨੇਊ ਵਾਲੀ ਵਿਚ,
ਕਵੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਨੇਊਆਂ ਦਾ ਗਿਣਤੀ ਸੱਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

‘ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਭਗਤ ਮਾਲਾ’ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਕ੍ਰਿਤ ਰੰਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ
ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ‘ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਨਾਭਾ ਦਾਸ, ਟੀਕਾ
ਭਕਿਤ ਰਸਬੋਧਨੀ ਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜੀਵਨੀ
ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ
ਲਿਖਣ ਵੰਗ ਕਥਾ ਵਾਰਕਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ।

‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਸਟੀਕ’ ਰੰਬ ਭਾਈ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ
ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੰਬ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ
ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਪਰੰਪਰਾ
ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਨਵੇਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਮੂ¹ ਅਤੇ ਚਿਤੋੜ
ਵਿਖੇ ਝਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਭਜ ਸਮੇਂ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਿਆ²
ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਲਿਖੀ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ
“ਜਦੋਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪੰਜ ਮੋਹਰਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ
ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਆਵੇਗਾ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮਾਇਆ ਸਵੀਕਾਰ
ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸੇਠ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੀਆਂ
ਬੇਲੀਆਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪੁੱਤਰ ਦੀ
ਦਾਤ ਆਈ ਹੈ।³ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸੇ ਇਸ ਦੀ
ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦੇਹ ਯੁਕਤ ਹੈ।

---

1. ਗਿਆਨੀ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ(ਭਾਈ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਸਟੀਕ(ਟੀਕਾਕਾਰ)ਸੰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ,
ਪੰਨਾ 67.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 97.

3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 79.

2.2.5. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਧਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸ਼ੁਰੂਪ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋ ਸਕੇ ਡਿਰ ਵੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁੱਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

‘ਸਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ’ (ਪੋਥੀ ਸੱਚ ਖੰਡ), ਸੋਢੀ ਸਿਹਰਬਾਨ ਰਚਿਤ ਇਸ ਵਾਰਤਿਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਪਾਠ ‘ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਜਾਣਾ, ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਆਜ਼ੋਧਿਆ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰਮਵਾਰ, ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ¹ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪਾਸ ਹੋਣਾ² ਅਤੇ ਹੋਰਨਾ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤਾਂ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।³ ਇਸ ਸੋਢ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।’

‘ਭਾਈ ਬਾਣੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ’ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਾਤਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ‘ਹਿਮਾਚਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ’ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ

1. ਮਰਦਾਨਾ ਡੂਮ ਕਲਾਨਾਂ ਕਾ ਤਲਵੰਡੀ ਰਾਇ ਭੋਐ ਕੀ ਰਹਦਾ, ਰਝਾਸੁ ਵਜਾਇਦਾ, ਨਾਮ, ਕੰਬੀਰ, ਤਿਲੋਚਨ, ਰਵਿਦਾਸ, ਧੰਨੇ, ਬੈਲੀ ਕੇ ਪਦੇ ਗਾਵਤਾ। ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਅਗੇ ਪਦੇ ਗਾਵਤਾ।

ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1969, ਪੰਨਾ 78.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 103.

3. ਤਬ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਆਗਿਆ ਸਾਥਿ ਸਭਿ ਭਗਤ ਮਿਲੈ, ਮਿਲਿ ਕੀਰ ਮਿਲੈ ਆਏ-ਨਾਮਾ, ਜੈ ਦੇਉ, ਕੰਬੀਰੁ, ਤਿਲੋਚਨ, ਰਵਿਦਾਸੁ, ਸੇਨੁ, ਸਧਨਾ, ਧੰਨਾ, ਬੈਲੀ।।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 110.

"ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਾਹਲਾਂ ਸਿਰਧਾਰ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।"¹ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪਾ ਰੀਝ ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਦਾਸ ਰਚਿਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਬਧ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪਰਚਈ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾੜੀਨ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚੋਂ ਨੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਨਵੀਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਹੈ; ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਕੋਸ਼ੀ (ਕੋਸ਼ ਦੇਵੀ) ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਕਥਾ, ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੇ ਮਾਤਾ ਨੈਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੋਹਨ ਭੋਰ ਨਵਾਉਣਾ, ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਰੀਗਾ ਮਾਈ ਤੋਂ ਦਾਹਣਾ ਸੰਖ ਦੀ ਭੇਟ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਜੁੱਤੀ ਗੰਢਾਉਣ ਆਉਣਾ, ਗੋਰਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੁੰਬੀ (ਪਾਣੀ ਵਾਲਾ ਕਮੰਡਲ) ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਾਇਆ ਦਿਖਾਉਣੀ, ਆਪ ਨੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੂੰ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਮਿੰਦ ਦਿਖਾਉਣਾ, ਅੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਵ ਰੂਪ ਦੇਖ ਕੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਲੱਗਣਾ। ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦੇ ਭਰਾ ਰਾਣੇ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਗਈ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਜਾਣਾ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਦਿੱਬ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਹੱਥੋਂ ਰਾਣੇ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਿਲਾਉਣਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜੇ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਖੁੱਲ ਜਾਣੀ। ਪਾਠਾਵਾੜ ਦੇ ਰਾਜਾ ਬਿਜੈ ਪਾਲ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭੈਜ ਨੂੰ ਰੀਗਾ ਮਾਤਾ ਨੇ ਜਲਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਹਾਉਣਾ। ਇਸ ਸੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਚਰਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਗੋਰਖ

1. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1969, ਪੰਨਾ 78.

2. ਤੇੜੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਚਤੁਰਸੈਨ ਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਭਾਤੀ ਤੋਂ ਬੁਝ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਵਰ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਨੈਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਚਮਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਨੈਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਰਾਜਾ ਚਤੁਰ ਸੈਨ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਕਾਨੂ ਚਮਾਰ ਦੇ ਘਰ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਬਚਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ ਦੇ ਘਰ ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ।

ਹੀਰਾ ਦਾਸ (ਸੰਤ) ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਪ, 1912, ਪੰਨਾ 15 ਤੋਂ 34.

ਨਾਬ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ। ਕੋਰਬ ਨਾਬ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਤਿਬ, ਸਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਸ਼ੀ ਜਾਂ ਕੋਸ਼ ਦੇਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੋਤ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਨਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨੇ ਕਠਿਨ ਹਨ। ਇੰਝ ਹੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਸੋਤ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਰਚਨਾ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੋਤ ਨਹੀਂ।

ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ' ਗਿਆਨੀ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆ ਰਚਿਤ ਹੈ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਬਧ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੀਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਵਾਰ ਕਾਠੂ ਰਾਮ ਅਤੇ ਸਾਈ ਲੱਖਪਤੀ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ¹ 1471 ਬਿ.ਸੰ. ਅਤੇ ਵਿਆਹ² 1482 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਜਾਣਾ, ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪਾਸੋਂ ਹਿਰਨੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੰਡਲੀ ਦਾ ਰਵਿਦਾਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ, ਆਪ ਦੀ ਪੇਰਨਾ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਪੱਥਰ ਪੂਜਾ ਛੱਡਣੀ। ਸਿੰਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੇ 1545 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਪਹੁੰਚਣਾ, ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਿਲਣੀ ਆਦਿ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੋਤ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਸੋ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਦੇਹ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ।

'ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸਾਸ' ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਕਿੱਤ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਰਚਿਤ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਪਾਠ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਨੜੀ ਵਿਚ ਆਈਆਂ

1. ਨਾਮਧਾਰੀਆ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ (ਸੰਤ) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, 1927, ਪੰਨਾ 10.
2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 20.

ਕੁਝ ਨਵੀਨ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਮਾਤਾ ਦਿਆਰੀ (ਦਇਆ ਕੋਰ) ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ 1456 ਬਿ.ਸੰ. ਨੂੰ ਜਨਮ¹ ਵਿਆਹ² ਅਤੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰੀ ਦਾ ਹੋਣਾ, ਪਰਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿਰ ਦੇਣਾ, ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰੰਦਾਸ³ ਦਾ ਜਨਮ 1489 ਬਿ.ਸੰ., ਰੰਦਾਸ ਨੇ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੀ ਜੁਗਤ ਦੱਸਣੀ, ਮੀਰਾਬਾਈ⁴ ਨੂੰ 1564 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਾਉਣਾ। ਮਹੰਤ ਜੀ ਨੇ ਉਸਦੀ ਦੀ ਕਥਾ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਿਸ਼ ਜੀਵਨ ਦਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਵਲੋਂ ਰਾਜਾ ਪੀਪਾ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦਾਨ, ਦੇਣਾ, ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੂੰਨੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਕੰਦ ਕਰਨਾ ਆਪਦਾ ਕੰਦ ਵਿਚੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਕਾਜ਼ੀ ਵਲੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਕੰਦ ਕਰ ਨੈਣ ਤੇ ਆਪਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦਿਖਾਉਣੀ, ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦਾ ਚਰਨਾਂ ਲੱਗਣਾ, ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼, ਆਪ ਦੀ ਧਰਮਪਤਨੀ⁵ ਦਇਆ ਕੋਰ ਨੇ 1576 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਪੰਜਾਬ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਸਿਰਧਾਰ ਚੋਟੀ ਤੇ ਜਾਕੇ ਆਪਦਾ ਸਦੇਹ ਸਵਰਗ-ਧਾਮ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੀ ਭੇਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਥਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ, ਨੂੰ ਆਪਦੇ ਇਕ ਸ਼ਿਸ਼ ਜੀਵਨ ਦਾਸ, ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਰੰਦਾਸ (ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ) ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਲਿਖਣਾ ਅਤੇ ਰੰਦਾਸ ਨੇ ਬਾਈ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਰਜ ਕੀਤੇ ਸੰਨ, ਸੰਮਤ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੋਈ ਸੋਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਸਹਿਜ ਹੈ।

‘ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ’ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਕਵੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ ਹਨ। ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਵੱਡੇ-ਅਕਾਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ

-
1. ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ, 1932 (ਭੁਮਿਕਾ) 62
  2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 166.
  3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 214.
  4. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 288.
  5. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 345.

ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੋਚਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਚਈ, ਰਵਿਦਾਸਦੀਪ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸਾਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੁੱਝ ਸਾਖੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੋਚ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਰੋਮ ਰਿਖੀ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਹੋਣਾ¹, ਅੰਨੀ ਮਾਤਾ ਕਰਮਾਵਤੀ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤਿ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ², ਸਰਪ ਸਾਇਆ, ਮੀਰਾ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਾਹਣਾ ਸਿਖ ਭੇਟ ਕਰਨਾ, ਰਾਜੀ ਝਾਲੀ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੇ ਪੂਰਵਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਕਥਾ³, ਰਾਜੀ ਨਾਗਰ ਮੱਲ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਚਮੜੇ ਦੀ ਰਵਿ ਰੁਕਾਉਦਿਆਂ ਭਿੱਟ ਹੋਣਾ, ਰਾਜੀ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਗਊ ਦਾਨ ਵਿਚ ਮੰਗਣੀ, ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਮਰੀਆ ਹੋਈਆਂ ਰਊਆਂ ਜੀਵਤ ਕਰਨੀਆਂ। ਰਾਜੀ ਝਾਲੀ ਨੇ ਚਿਤੋੜ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਲਈ ਲਈ ਸੋਨੇ ਦਾ ਰੱਬ ਭੇਜਣਾ, ਛਾਕੂਆਂ ਨੇ ਉੱਟਣ ਦੀ ਨੀਤ ਨਾਲ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਰੱਬ ਘੇਰਨਾ, ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨਾ, ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੀ ਸੱਪ, ਜ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਤਪੇ ਹੋਏ ਤੇਨ ਦੇ ਕੜਾਹੇ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ। ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਹ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨਸੋਚ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

1. ਚੰਦੜ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ(ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ, 1953(ਭੂਮਿਕਾ) ਪੰਨਾ 39.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 17.

3. ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਆਪਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੰਬੁਕ ਰਿਖੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪੱਤੀ ਕਰੋੜ ਰੋਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੰਗਾ ਨਰਾਯਣ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਰੂਜ ਉੱਠੀ। ਇਸ ਸਦਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਰੋਮ ਰਿਖੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਵਝਾ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਰੋਮ ਰਿਖੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਚਰਣ ਕੰਵਲਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਪਾ ਕੇ ਦੋ ਬੇਰੀਆਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੜਕੀਆਂ ਬਣ ਕੇ ਜਨਮੀਆਂ, ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਦੋਵੇਂ ਲੜਕੀਆਂ ਮੁੜ ਰੋਮ ਰਿਖੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਰਿਖੀ ਜੀ ਨੂੰ, ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਸ਼ੁਹਮ ਲੋਕ ਵਿਖੇ ਭੇਜ ਦੇਣ ਦੀ ਇਨਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਰਿਖੀ ਜੀ ਨੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਵ ਲੋਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਰੋਮ ਰਿਖੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ/ਨੀਲ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਫਿਰ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ ਤਾਂ ਇਹ ਲੜਕੀਆਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਫਿਰ ਮਾਤ ਲੋਕ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲਖਨਊ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਝਾਲੀ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਦੂਜੀ ਮਾਰਵਾੜ ਵਿਖੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਮੀਰਾ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਿਸ਼ਨਾਂ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਮਹੀ ਰਾਮ ਬਾਹਵਾਲ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ, ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਨਵੀਨ ਵੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰੀਠਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਤੰਦੂਲੇ ਨੇ ਜਾਨ ਪਾਉਣਾ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦਨ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ, ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨਮਤੀ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਜਨ ਛੱਡ ਕੇ ਰੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਇਕ ਮੁੱਠੀ ਆਟੇ ਨਾਲ ਭਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਖਸ਼ਣੀ, ਕਰਮੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਛੱਡਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚਣਾ, ਕਰਮੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨੇ ਨੂੰ ਸੱਪ ਨੇ ਕੱਟਣਾ ਅਤੇ ਆਹ ਨੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਨੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਉਤੇ ਚਿੱਟੀ ਵੱਟੇ ਅਤੇ ਅੱਠ ਵਰ੍ਹਾਉਣੀ, ਰੂਹੜਕਾਨੇ ਵਿਖੇ ਬਾਲਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਲ ਭੁੱਖੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਲਾਘਾ¹ ਅਤੇ ਆਪ ਨੇ 1566 ਖਿ.ਸ. ਨੂੰ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰ ਜਾਣਾ² ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਰ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਸੋਭ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਯਤਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀਜ਼ੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਹੋਣ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਲਬਧ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਂ ਤਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਤਰਤੀਬ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁਝ ਨਵੀਨਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਯ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ —

- (1) ਅਸਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਬਹੁਮ ਰਿਆਨੀ ਭਰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ।³
- (2) ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਅਸਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਰਤ ਜੀ।⁴
- (3) ਭਰਤ ਰਵਿਦਾਸ।⁵

1. ਬਾਹਵਾਲ, ਮਹੀ ਰਾਮ (ਕਵੀ) ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਸਿਸ਼ਨ, ਸਿਤੀਗੋਨ, ਪੰਨਾ-286.

2. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ-284.

3. ਜੋਤਸ਼ੀ, ਪ੍ਰਭਾਪ ਸਿੰਘ (ਰਿਆਨੀ)

4. ਆਨੰਦ, ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ (ਰਿਆਨੀ)

5. ਸਚਦੇਵ, ਦਾਜੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸ.)

- (4) ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ।¹
- (5) ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ।²
- (6) ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ।³
- (7) ਅਸਲੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜੀਵਨ ਸਾਖੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ।⁴

‘ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਬਖਸ਼ੀਦਾਸ’ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਬਖਸ਼ੀਦਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਵੀਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਂਕਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਹਰਿਨੰਦ (ਹਰਿਨੰਦਨ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ) ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਚਿਤਰ ਕੋਰ ਸਨ⁵ ਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰੂ, ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਾ ਸੀ।⁶ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਫਲ ਨਾਲ ਐਲਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਅਜੀਬ ਹੈ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਇਕ ਖੂਹ ਉਤੇ ਮੀਰਾ ਤੇ ਕਮਾਲੀ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਥੇ ਹੀ ਮੀਰਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਧਾਰਦੀ ਹੈ।⁷ ਇਵੇਂ ਹੀ ਸਥਾਨਾ ਪੀਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰੋਧੀ ਦਸਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਆਪ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗਵਤੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ ਬਿਠਾ ਸੰਨ ਸੰਮਤ

1. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ, ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਗਿ:) ਟੋਕਾਕਾਰ

2. ਭਾਨ ਸਿੰਘ, ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ)

3. ਆਸਾ ਰਾਮ, ਨਾਰਾ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਕਵੀਸ਼ਰ)

4. ਜੱਖੂ, ਪੂਰਨ ਚੰਦ (ਸ੍ਰੀ)

5. ਚਿਤਰ ਕੋਰ ਹਰਿਨੰਦ ਸਿਧਾਰੇ।। ਗੁਰੂ ਨੇ ਕੀਨੋ ਸੋਚ ਆਪਾਰੇ।।
ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ (ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਿਤੀਗੀਨ, ਪੰਨਾ 12.

6. ਅਸ ਗੁਰੂ ਕੀ ਭਈ ਸਗਾਈ।। ਕਰਮਾ ਨਾਰਿ ਬਿਆਹਿ ਘਰ ਆਈ।।

-ਉਹੀ-

ਪੰਨਾ 12.

7. ਦਾਸੀ ਕਿ ਬਿਠਤੀ ਸੁਨੀ। ਗੁਰਵਰ ਭਯੇ ਦਯਾਲ।
ਸਤਯ ਹੇਤੁ ਚੇਲੀ ਕਹੀ ਮੇਟੇ ਕੁਮ ਜਾਲ।।

-ਉਹੀ-

ਪੰਨਾ 69.

ਦੇਣ ਤੋਂ ਆਪ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਰੀਗਾ ਤੱਟ ਤੇ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।¹ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਦਿਗ਼ਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

‘ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ’ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੱਤ ਸ਼ਰਮਾ ‘ਵਿਚਿਤਰ’ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਜੋ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਖੀ ‘ਪੀਡਿਤ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੂਰਵਲੇ ਜਨਮ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸਣ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

‘ਅਸਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ’ ਬਾਬੂ ਮਹਾਂਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘੁ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪੇਰਨਾ ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ ਵਾਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਸਾਖੀ ਨਵੀਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਰਾਹੂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪਤਨੀਆਂ ਸਨ।² ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਸੋਢ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਨਾ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਸੋ ਦੂਸਰੀਆਂ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸੰਦਿਗ਼ਯ ਸੋਢ ਹੈ।

2.2.6. ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ

ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸੋਢ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ

1. ਪਰਮ ਭਕਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਰੀਗਾ ਤੱਟ ਪਰ ਤਪੋਸਿਆ ਕਰਦੇ ਪਲੋਕ ਰਮਨ ਹੋ ਗਏ।

ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ(ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਿਤੀਗੀਨ, ਪੰਨਾ 120.

2. ਰਾਹੂ ਕੋ ਸ਼ਾਦੀ ਹਰਿਨੰਦ ਕਰਾਈ।। ਕਰਮਾ ਨਾਹਿ ਵਿਯਾਹਤ ਆਈ।।

ਦੂਜੀ ਨਾਰ ਪਿਸ਼ਾਬੀ ਕੁਲਦੇਵਾ। ਨਿਸ਼ਿਦਿਨ ਕਰਤੀ ਪਤਿ ਕੀ ਸੇਵਾ।।

ਜਨਦੇਵੀ ਥੀ ਤੀਜੀ ਨਾਰੀ। ਪਤਿ ਅਧੀਨ ਰਹਿਤੀ ਨਿਤ ਪਿਆਰੀ।।

ਸਵਾਮੀ ਚਰਣ ਮੇ ਰਹਿਤਿ ਸਨੇਗੀ। ਸਾਸੁ ਸਸੁਰ ਕੋ ਬੜ ਸੁਖ ਦੇਗੀ।।

ਮਹਾਂਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘੁ (ਬਾਬੂ) ਅਸਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਔਠਵੀਂ ਵਾਰ, 1984 ਈ., ਪੰਨਾ 15.

ਦੇ ਕਥਾਵਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸੂਰੂਪ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਉਹ ਅਸਾਧਾਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ-ਮੂੰਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀਆਂ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਤੱਥ ਛੁਪੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਦਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮਤ ਹੈ ਕਿ "ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਮੂੰਹੋਂ-ਮੂੰਹੀ ਤੁਰੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਤ-ਚਿੰਤਨ ਸਦਕਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।"¹

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਆਪ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਨੁ-ਗਿਣਤ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਥ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘਟੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਆਪਦੇ ਪੂਰਵਲੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਨੀ ਕੇ ਪੁਨੈਕ ਰਮਨ ਤੱਕ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਕਰਮਾਤਾਂ ਅੰਸ਼ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਹੋਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ "ਸੰਤ ਅਨੰਤਹਿ ਅੰਤਰੁ ਨਾਗੇ"² ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਭਗਤਾਂ ਨਈ ਹਰ ਅਸੰਭਵ ਗੱਲ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਦਾ ਭੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਮੀਤਵ, ਸੁਭਾ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਰੰਗਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਜੇ ਅਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸੰਧ ਅਤੇ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਬਾਯੋਗ ਵੇਰਵਾ ਪਿਛਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸੋਭ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਿਰ ਵਾ ਅਸੀਂ ਉਕਤ ਸੋਭ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰ ਸ਼ੀ ਅਰਠੇ ਪੰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਦਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ -

1. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਜਸ ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰਪਾ.) 1989, ਪੰਨਾ 5.

2. ਰਵਿਦਾਸ ਭਣੈ ਜੋ ਜਾਣੈ ਸੋ ਜਾਣੈ।

ਸੰਤ ਅਨੰਤਹਿ ਅੰਤਰੁ ਨਾਗੇ ।।

-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਾਗੁ ਆਸਾ- ਪੰਨਾ 486.

2.2.7. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੋਝ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਸੋਝ ਉਪਨਬਧ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਭਾਵੇਂ ਸੀਦਫਯ ਹੈ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਸੋਝ ਹਨ:

‘ਭਵਿਖ ਪੁਰਾਣ’, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਨਿਖਿਆ ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਅਤੇ ਰਚਨਕਾਲ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹੈ।¹ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲੋਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਇੜਾਪਤਿ ਅਤੇ ਪਿੰਗਲਾਪਤਿ ਨੂੰ ਦੁੱਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਨਿਆਣ ਹਿੱਤ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸਧਨਾ ਕਸ਼ਾਈ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਪਿੰਗਲਾਪਤਿ ਮਾਨਦਾਸ ਚਮਾਰ ਦੇ ਘਰ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਜਿਸਨੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ ਵਿਚ ਹਰਾਇਆ ਉਪਰੰਤ ਸੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨਾਲ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਹਾਰ ਕੇ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਕਾਸ਼ੀ ਮਹਾਤਮਯ’ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਕਥਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ ਦਾ ਸਥਾਨ ‘ਮੰਝੂਆ ਡੋਹ’ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ।²

-
1. ਰਚਮਕਾਰ ਰਿਹੈ ਜਾਤੇ ਦ੍ਰਿਤੀਯ: ਪਿੰਗਲਾਪਤਿ: ॥
ਮਾਨਦਾਸਯ ਤਨਯੇ ਰੰਦਾਸ ਇਤਿ ਵਿਸੁਤ: ॥53॥
ਪੁਰੀ ਕਾਸ਼ੀ ਸਮਾਰਮਯ, ਕਬੀਰ ਰਾਮ ਤਤਪਰਮ ॥
ਜਿਤਵਾ ਮਤ-ਵਿਵਾਦੇਨ, ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਮਾਰਤ ॥54॥
ਤਥੇ ਵਿਵਾਦੇਹਯ ਭਵਦਮੇ, ਰਾਤੰ ਮਤਾਤਰੇ ॥
ਪਰਾਜਿਤ: ਸ ਰੰਦਾਸ: ਨਤਵਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿਜਸਤਮ ॥55॥
ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੁਪਾਰਾਭਯ ਤਸਯ ਸ਼ਿਸ਼ਯਤਵ ਮਾਰਤੇ ॥56॥

ਭਵਿਖ ਪੁਰਾਣ (ਚਤੁਰਥ ਖੰਡ) ਅਧਯਾਯ, 17-18 ਸਲੋਕ 53 ਤੋਂ 56 ਤੱਕ।
ਉਧਿਤ ਜਰਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰਪਾ.) 1978, ਪੰਨਾ 176.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 176.

ਸਾਰ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨੀ ਕਠਿਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੱਥ, ਨਾਂ, ਜਾਤ, ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਆਪ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ, ਚਿੱਤਰਨ ਲਈ ਸੰਪੂਰਨ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਉੱਤੇ ਆਸਰਿਤ ਹੋਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਅਹਿਮ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸ਼੍ਰੋਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਮਤਿਵ ਲਈ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲੱਭਦੀ ਖੰਡ ਖੰਡ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਜਨਮ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਸਤ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਸ਼੍ਰੋਤ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਲੜੀਬਧ ਵੇਰਵਾ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਰਿਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨੀ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਤੇਜਾ
=====

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ: ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ
=====

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ : ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਕੇਂਦਰਿਕ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਦਮ ਉੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਭਾਰੀ ਪੂਜ, ਨਿਰਵਾਣ ਅਤੇ ਲੋਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੀ ਮੂਰਤ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਵੈ-ਉਸਤਤਿ ਤੋਂ ਕੋਰੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਮੰਡਨ ਹੈ, ਲੋਕਤਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਾਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਜੀਵਨ ਤੱਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਬਾਰੇ ਉਪਲਬਧ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੋਝ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਤੋਂ ਵਿਰਵੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਅੰਦਰਲੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਰਾਵਾਹੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀਵਨੀ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਈ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੋਝ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਅੰਧਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਰਚੀਕਾਰ/ਜਨਮਸਾਖੀਕਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਸਮਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸੋਲੇ ਜੁਟਾ ਕੇ ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮੂਰਤੀ-ਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਖ ਆਧਾਰ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈਆਂ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲੱਭਦੇ ਸੋਝਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਿਆਂ ਜੀਵਨੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਡਿਰ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨੀ ਵਿਵਾਦ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਲਬਧ ਸੋਝਾਂ ਦੀ ਠੀਕ ਵਿਚ ਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਤੱਥ ਆਧਾਰਤ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਸੰਤ ਕਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨੀ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋ ਸਕੇ।

3.1. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਂ

ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਭਾਰਤ

ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਿਨਤ ਵਿਭਿੰਨ ਨਿਪੀਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾਂ ਪ੍ਰਚਿਨਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ: (1)ਰਵਿਦਾਸ, (2)ਰੀਦਾਸ, (3)ਰਮਾਦਾਸ, (4)ਰੋਗੀਦਾਸ, (5)ਰਸ਼ਦਾਸ, (6)ਰਿਵਦਾਸ, (7)ਰਵਦਾਸ, (8)ਰਮਦਾਸ, (9)ਹਰਿਦਾਸ, (10)ਰਸ਼ਦਾਸ, (11) ਰੋਗੀਤਾਸ, (12)ਰੂਈਦਾਸ, (13)ਰੂਇਦਾਸ, (14)ਰਵੀਦਾਸ, (15) ਰੋਹਿਦਾਸ, (16)ਰਮਦਾਸ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਾਂਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦਾ ਮੂਲ(ਜਨਮ) ਨਾਂ ਇਕ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਦੇ ਮੂਲ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਆਏ ਨਾਂ ਇਕ ਹੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਂ ਹਨ ਜਾਂ ਸਿਰਨਾਂਵਾਂ (ਇਕ ਹੀ ਨਾਂ) ਵਾਲੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਹੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਹੋ ਰਏ ਹਨ।

ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅਤੇ 'ਰੀਦਾਸ' ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕਰਮਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਝਾੜੀ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਝਾੜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਆਪ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਝਾੜੀ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਿਰਣਾਇਕ ਤੱਥ ਦੇ ਆਧਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਾਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਬਾਕੀ ਨਾਂ ਜੋ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਸ਼ਾਂ ਸੰਦਰਭ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ ਇਲਾਕਾਈ ਖੋਲੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਚਿਨਤ ਹੋ ਗਏ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡੇਰ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਾਂਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

3.1.1. ਰਵਿਦਾਸ =====

ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੱਥ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਪ ਦੀ ਝਾੜੀ ਦੇ ਚਾਲੀ(40) ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਮੂਲ ਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਝਾੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਿਨਤਮ ਸੋਢ

ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤਕ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਵਾਹੀ ਮੁੱਖ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸੋਭ ਹੈ।

3.1.2. ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤ ਜਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਬੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਂ ਦੀ

ਪੇੜਤਾ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤ ਧੰਨਾ¹ (ਜਨਮ 1416 ਈ.) ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ² (1534-1581 ਈ.) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ³ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਜਸ-ਕੀਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੱਟਾ⁴ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਬਾਬੇ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਬੇ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅੰਕਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਪੱਕੀ ਮੋਹਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

3.1.3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਵਾਹੀ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ (1559-1639 ਈ.) ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਬੀੜ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭਗਤ ਜਨ, ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ, ਕੀਰਤ, ਸਵੱਯੇ ਅਤੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥ ਦਸਵਾਂ, ਬਾਹਰਵਾਂ, ਪੰਦਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪੱਚੇਵਾਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ।

1. ਰਵਿਦਾਸੁ ਢੁਵੀਤਾ ਵੇਰ ਨੀਤਿ ਤਿਨਿ ਤਿਆਗੀ ਮਾਇਆ।
ਪਛਾਟੁ ਹੋਆ ਸਾਧ ਸੀਗਿ ਹਰਿ ਦਰਸਨੁ ਪਾਇਆ।

-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ ਆਸਾ, ਪੰ 487

2. ਰਵਿਦਾਸੁ ਚਮਾਰੁ ਉਸਤਤਿ ਕਰੇ ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਨਿਮਖ ਇਕ ਗਾਇ।।
ਪਤਿਤ ਜਾਤਿ ਉਤਮੁ ਭਇਆ ਚਾਰਿ ਵਰਨ ਪਏ ਪਗਿ ਆਇ ।।

-ਉਹੀ- ਰਾਗ ਸੂਹੀ, ਮਹੱਲਾ 4, ਪੰ 733.

3. ਰਵਿਦਾਸ ਧਿਆਏ ਪ੍ਰਭੁ ਅਨੂਪ।।

-ਉਹੀ- ਬਸੰਤ ਮਹੱਲਾ 6, ਪੰਨਾ 1192

4. ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਰਵਿਦਾਸੁ ਭਗਤੁ ਜੈ ਦੇਵ ਤਿਨੈਚਨ।।

-ਉਹੀ- ਸਵਈਏ ਮਹੱਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ ਪੰ 1390.

ਹਨ।¹ ਇਸ ਬਾਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਆਪ ਦੀ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਗਵਾਹੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

3.1.4. 'ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ' ਅਤੇ 'ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ' ਰਚਿਤ ਗੋਸ਼ਟਿ ਸਾਹਿੱਤ

ਸੋਢੀ ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਮਿਹਰਬਾਨ (1581-1640 ਈ.) ਲਿਖਿਤ 'ਪੋਥੀ ਸੱਚਖੰਡ (ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ) ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੁੱਝ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।² ਸੋਢੀ ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਚਿਤ ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ 'ਸੁਖਮਨੀ ਸਹੰਸਨਾਮਾ' ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੋਢੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ 'ਹਰਿ ਜੀ' ਨੇ 1703 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ 29ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਅਲਾਵਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹਿ ਨਾਨ ਗੋਸ਼ਟਿ' ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਲਿਪੀਕਾਰ 1740 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਆਂਕਿਤ ਹੈ।³

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 359 ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਲਬਧ 'ਪੁਰਾਤਨ ਗੋਸ਼ਟਿ-ਸੰਗ੍ਰਹ' ਵਿਚ ਇਕ ਗੋਸ਼ਟਿ 'ਕਥਾ ਗੁਸਾਈ' ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਸਮਾਵਣੇ ਕੀ' ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ 'ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ' ਦੀ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਹੀ ਦਰਜ ਹੋਇਆ ਹੈ।⁵

-
1. ਕੱਢ ਕਸ਼ੋਰਾ ਸਉਪਿਆ ਰਵਿਦਾਸੀ ਗੀਆ ਕੀ ਭੇਟਾ।।
ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਟੋਕ(ਸੰ.)ਦਸਵੀਂ ਛਾਪ, 1984, ਪੰ 168.
(ੳ) ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ ਚੁਮਾਰੁ ਹੋਇ ਚਹੁ ਵਰਨਾਂ ਵਿਚਿ ਕਰਿ ਵੰਡਿਆਈ।।
- ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 207.
(ਅ) ਭਗਤ ਕਬੀਰੁ ਵਖਾਣੀਐ ਜਨ ਰਵਿਦਾਸੁ ਬਿਦਰ ਗੁਰੁ ਭਾਈ।।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 365.
  2. ਤਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਅਗੈ ਹੀ ਬਲਿਪਣ ਮੈ ਭੀ ਸਾਬੇ ਖੇਨਤਾ ਮਰਦਾਨਾ ਤੂਮ ਕਲਾਲਾ ਕਾ ਤਲਵੰਡੀ ਰਾਇ ਭੋਐ ਕੀ ਰਹਦਾ, ਰਬਾਬ ਵਜਾਇਦਾ, ਨਾਮ, ਕਬੀਰ ਤਿਲੋਚਨ, ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨੇ, ਸੋਢੀ ਕੇ ਪਦੇ ਗਾਵਤਾ। ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਕੇ ਅਗੈ ਪਦੇ ਗਾਵਤਾ।
- ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, 1969 ਪੰਨਾ 79.
  3. ਅਰ ਰਵਿਦਾਸ ਭਤ ਕੀ ਮਹਮਾ।। ਜਬ ਸੰਸਾਰ ਮਹਿ ਬਹੁਤ ਪਸਰੀ ਤਬ - - - -।
- ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ (ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ) ਨੰ: 678 ਪੰਨਾ 487/ਅ
  4. ਅਸ਼ੋਕ ਸੁਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਸੁ.) ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, 1963 ਪੰ 232.
  5. ਤਬ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਆਗਿਆ ਹੁਈ ਜਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਹੁਤ ਸੰਪੂਰਨ ਭਾਤਿ ਕਰੀ ਹੈ।।
- ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 359 ਪੰਨਾ-355/ੳ

3.1.5. ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ

=====

ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਨਿਪੋਕਾਲ ਅਤੇ ਨਿਪਿਕ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ 1715 ਬਿ.ਸੰ. ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।¹

3.1.6. ਪੈਮ ਅਭਿਧ ਯੋਥੀ

=====

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ 'ਪਰਚੀਆ ਪੈਮ ਭਗਤਾਂ ਕੀਆਂ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪ੍ਰਿੰਟਆਲਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2584 ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਿਪੋਕਾਲ 1750 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਿੱਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ² ਪਰੰਤੂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਈ ਥਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਵੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।³

3.1.7. ਰਵਿਦਾਸ, ਰਿਵਦਾਸ ਅਤੇ ਰਮਦਾਸ

=====

ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥ 'ਯੋਥੀ ਹਰਿਜਸ' ਦਾ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਪੋਕਾਲ 1868/1811 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਤ ਵਿਚ 'ਪਰਚੀ ਗੁਸਾਈ' ਰਵਿਦਾਸ ਭਰਤ ਕੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਵਿਦਾਸ'⁴ ਰਿਵਦਾਸ⁵ (ਰਿਵਦਾਸ) ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਦ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਮਦਾਸ'⁶ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਚਾਰਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਂਵੇਂ ਇਸ ਸ਼ੇਰ ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਪਦੇ ਵਿਕੀਰਨ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਓਤਪੋਤ ਹਨ।

-
1. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰਿਪੱਕਾ, 1969 ਪੰਨਾ 287.
  2. ਅਬ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਕਥਾ ਸੁਹਾਈ। ਜਿਉ ਸੁਨਿਓ ਤਿਓ ਬਰਨੇ ਭਾਈ।।
- ਪਰਚੀਆ ਪੈਮ ਭਗਤਾਂ ਕੀਆਂ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2584, ਨਿਪੋਕਾਲ 1750 ਪੰਨਾ 88.
  3. ਤਬ ਰਿਵਦਾਸ ਨੇ ਕੀਓ ਬਖਿਆਨਾ ਸੁਨਿ ਹੋ ਰਾਜਾ ਸੁਘਰਿ ਸੁਜਾਨਾ।
- ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 95.
  4. ਬਾਮਨੁ ਬੋਲੇ ਸੁਨਿ ਰਵਿਦਾਸ।। ਇਸੁ ਤੇ ਪੱਥਰੁ ਲੇਹੁ ਸੁ ਲਾਸ।।
- ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼ੇਰ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984 ਪੰਨਾ 87.
  5. ਆਦਿ ਕਥਾ ਰਿਵਦਾਸ ਕੀ ਸੁਨ ਲਹੁ ਪਰਿ ਉਰ ਧਯਾਨ।।
- ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 86.
  6. ਰਮਦਾਸ ਭਗਤ ਕੀ ਰਾਮ ਲਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਗੀ ਸਚੁ ਸਾਰੁ।।
- ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ (ਭਾਈ) ਯੋਥੀ ਹਰਿਜਸ, ਪਤਰਾ ਨੰ: 916/ ਉ
ਉੱਚਿਤ: ਯਾਦਗਰ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼ੇਰ ਪੁਸਤਕ 1984 ਪੰਨਾ 85

3.1.8. ਕੁਸ਼ਲ ਦਾਸ(1800-1873 ਬਿ.ਸੰ.)

=====

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸ਼੍ਰੀਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੇ ਦੁਰਲੱਭ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਰੰਬ ਨੰ:598 ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਸ਼ਲ ਦਾਸ ਰਚਿਤ ਰੰਬ 'ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ' ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੋਥੀ 1873 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।¹ ਲੇਖਕ ਨੇ, ਇਸ ਰੰਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।²

3.1.9. ਰੋਸ਼ਟਿ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ

=====

ਇਹ ਰਚਨਾ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਮ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਪ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਈ ਰੋਸ਼ਟਿ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਿੱਖ ਰੈਂਡਰੋਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰੰਬ ਨੰ:2308 ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਲਬਧ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਰੰਬ ਵਿਚ ਇਹ ਰੋਸ਼ਟਿ ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।³ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅਤੇ 'ਰਵਦਾਸ' ਆਂਕਿਤ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਰੰਬ ਨੰ: 1973 ਵਿਚ ਇਹ ਰੋਸ਼ਟਿ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ 71 ਚੋਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅਤੇ 'ਰਵਦਾਸ' ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁵

---

1. ਉਦਿਤ, ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਭਗਤ: ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਢ ਪੁਸਤਕ 1984 ਪੰਨਾ 123

2. ਕੁਸ਼ਲ ਦਾਸ, ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ, ਹੱਥ ਰੰਬ ਨੰ:598 ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਰੰਬ ਪੰਨਾ -

3. ਅਸ਼ੋਕ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ(ਸ.) ਸਾਡਾ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਪੰਨਾ 182.

4. ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸਾ ਜੈਤਾ ਫੂਲ ਤੇਤੀ ਬਾਸੁ ਜਿਵਰ ਪੰਗ ਮਹਿ ਪਾਨੀ।।

ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਢ ਪੁਸਤਕ(ਸੰ.)1984 ਪੰਨਾ 159.

5. ਸੁਨਹੁ ਕਬੀਰ ਰਵਿਦਾਸ ਕਹਿਤ ਹੈ ਤੁਮ ਕਹੀਉ ਬਹੁਮ ਗਿਆਨੀ।।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 160.

(ੳ) ਸੁਨ ਰਵਦਾਸਾ ਕਵਨ ਅਵਤਾਰ ਕਿਨਹਿ ਅਵਤਾਰੀ ਕਵਨ ਅਵਤਾਰ ਧਿਆਇਆ।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 126.

3.1.10. ਭਾਰਤ ਪ੍ਰੋਮਾਕਰਿ ਕਿਤ ਕਵੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ =====

ਸਿੱਖ ਨਾਇਬਰੇਗੇ ਅੰਮਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਬ ਨੰ: 6509 ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਕਤ ਰਚਨਾ 1883 ਬਿ.ਸੰ. ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਰੱਬ ਵਿਚ "ਅਥ ਰਵਿਦਾਸ ਭਾਰਤ ਕੋ ਇਤਹਾਸ ਬਰਨੰਨ" ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਮਿਲਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ "ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਰਵਦਾਸ ਦਰਜ ਹੈ।¹

3.1.11. ਭਾਰਤ ਸੁਧਾਸਰ =====

ਸਿੱਖ ਰੈਡਰੈਸ ਨਾਇਬਰੇਗੇ ਅੰਮਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਰੱਬ ਨੰ: 4211, ਸਾਧੂ ਬਿਧੀ ਦਾਸ ਦੀ 1886 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ 1919 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਨਕਲ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਰੱਬ ਦੇ ਚਤੁਰਥ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 131 ਤੋਂ ਪੰਨਾ 137 ਤੱਕ "ਭਾਰਤ ਮਾਲ" ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ "ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ" ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ "ਰਵਿਦਾਸ" ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।²

3.1.12. ਭਾਰਤ ਰਸਮਜਿਗੀ ਕਿਤ ਕਵੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ =====

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਰੱਬ ਨੰ: 611, ਲਿਪੀਕਾਲ 1926 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ "ਭਕਤ ਮਾਲ" ਦਾ "ਭਾਰਤ ਰਸ ਮਜਿਗੀ" ਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਰੱਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ "ਰਵਿਦਾਸ" ਅਤੇ "ਰਵਦਾਸ" ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।³

3.1.13. ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਭਾਰਤ ਮਾਲ ਕਿਤ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ =====

ਇਹ "ਭਕਤ ਮਾਲ" ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ

- ਛਪੀ। ਅਦਭੁਤ ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ ਕਥਾ ਸੁਨਹੋ ਸਜਨ ਹਿਤ।।
ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਾਰਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਝ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984 ਪੰਨਾ 159.
- ਬੜੇ ਭਏ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਨ।। ਹਰਿ ਦਾਸਨ ਸੋ ਹਿਤ ਨਿਤ ਟਾਨ।।
- ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 148.
- ਪਾਰਸ ਦੇ ਕਹ ਰਥੇ ਸੁੰਭਾਰੀ।। ਕਹ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮ ਸੁਖ ਕਾਰੀ।।
ਰਵਿਦਾਸ ਕੇ ਦਰਸ ਤੇ ਸਾਤ ਪਾਈ ਭਈ ਸਿਖ ਮੀਤੋ ਲੀਯੋ ਰਾਮ ਗਾਵੈ। -ਉਹੀ- ਪੰ 180-81.

ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਇਸ ਕਿਤ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ 'ਰਵਦਾਸ' ਦਰਜ ਹੈ।

3.1.12. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ
 =====

ਮਿਲਦੀ ਹੈ
 =====

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਹੱਥਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੁਝ ਇਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।¹ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਕਾਰ ਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਹੀ ਹੈ।

3.1.15. ਦਿਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਬੌਰੇ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ
 =====

ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਜਾਤੀ ਰੰਗ ਨਸਲ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੌਰੇ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਨ ਅਤੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਿਸ ਦਿਨ ਜਾਂ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਬਾਲਕ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਮਹੀਨੇ² ਜਾਂ ਦਿਨ³ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬਾਲਕ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਰਵਿਦਾਰ(ਐਤਵਾਰ) ਨੂੰ ਜਨਮ ਲੈਣ ਕਾਰਨ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਹੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਵਾਂ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ।⁴

1. ਕਹੀ ਰਵਿਦਾਸ ਯਹੁ ਪ੍ਰਮ ਬੰਰਾਰ। ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਿਨ ਜਪਹੁ ਸੁਭਾਰ।।
 -ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੰਪੁਰ, ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਬਸਤਾ ਨੰ: 16, ਲਿਪੀਕਾਲ 1941 ਬਿ.ਵੀ. ਪੰਨਾ 276.
2. ਚੇਤ, ਚੇਤ ਸਿੰਘ, ਵਸਾਖ, ਵਸਾਖਾ, ਜੇਠ-ਜੇਠੂ, ਸਾਵਨ-ਸਾਉਣ ਸਿੰਘ, ਅਸੂ-ਅੱਛਰਾ, ਮਾਘ-ਮਾਘੀ ਜਾਂ ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ, ਫੱਰ-ਫੱਰਾਣ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਫੱਰੂ।
3. ਸੋਮਵਾਰ-ਸੋਮਦਾਸ, ਮਹਿਨਵਾਰ-ਮਹਿਨਾਸਿੰਘ, ਬੁਧਵਾਰ-ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਵੀਰਵਾਰ-ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ(ਸ਼ੁਮਾ)-ਸ਼ੁਕਰ ਸਿੰਘ(ਸ਼ੁਮਾ ਖਾਨ)ਸਨੀਚਰਵਾਰ(ਵਾਰ) ਸ਼ੁ ਸਨੀ(ਸਾਰਾ ਸਿੰਘ)
4. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ(ਸ਼੍ਰੀਮੀ) ਪਾਵੇਸ਼ ਵਿਰੋਦ੍ਰ(ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰਨਾ 84.

3. 1. 16. ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਲੋਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਉੱਘਾ

ਭਗਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ, ਆਪ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਵਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਉੱਘਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰ ਝਨੋਲਾ ਨਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ (ਛੋਟੇ) ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ¹ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਵਜੀਦ², ਸੰਤ ਸੇਵਾ ਦਾਸ³, ਭਗਤ ਪਿੱਥੂ⁴, ਭਗਤ ਗੁਆਲ ਦਾਸ⁵, ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਾਵਨ ਦਾਸ⁶।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵਰਣ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਗੀਨ ਯੁੱਗੀਨ ਯੋਗ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਵਰਤੀ ਭਗਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਭਗਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

3. 1. 17. ਰੰਦਾਸ

'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦਾ 'ਰੰਦਾਸ' ਨਾਂ ਵੀ ਯੁੱਗੀਨ ਯੋਗੀ (ਬਾਬੇ/ ਪਰਯੋ) ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੜੀ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਬੀਰ, ਸੀਰਾਂ ਬਾਈ, ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰੱਜਬ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਬੇ

-
1. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਜਸ-ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ(ਸੰ.) 1989, ਪੰਨਾ 61.
  2. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ-25.
  3. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ-39.
  4. ਪੁਸਤਕ 'ਸ਼ਬਦ ਸੁਲੋਕ' ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969 ਪੰਨਾ 219.
  5. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 95.
  6. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 92.

ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰੈਦਾਸ' ਆਂਕਤ ਹੈ।¹ ਆਪ ਨੂੰ ਰੁਰੂ ਪਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਰਮ ਭਰਤ ਮੀਰਾ ਆਦਿ ਨੇ ਆਪਸ਼ੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਰੈਦਾਸ² ਅਤੇ ਰੋਹਿਦਾਸ³ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ⁴ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿੱਖ ਰੱਜਬ⁵ ਨੇ ਆਪ ਦੀ 'ਰੈਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਉਸਤਤਿ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਰੱਜਬ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰੈਦਾਸ' ਕੀ ਤਿਆ ਹੈ।⁶

3.1.18. ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੂ ਰੰਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿਲਈ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਬਾਬੇ। ਵਿਚ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ
=====

ਆਪ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੂ ਰੰਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਾਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਨਿੱਪੀਬੰਧ ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਆਂਕਤ ਬਾਬੇ ਵਿਚ ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਵਾਲੇ ਬਾਂ 'ਰੈਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਇਕ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਲਈ ਕੁਝ ਇਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ।

3.1.19. ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ
=====

ਸੰਤ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਲਿਖਿਤ 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਖੀਕਾਲ 1645 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ ਦੀ 1707 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਪਰੀਰੈਦਾਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਸੋਫ਼ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

3.1.20. ਭਕਤ ਮਾਲ
=====

ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨਾਭਾ ਦੀ ਕਿਤ 'ਭਕਤ ਮਾਲ' ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ 1642 - 1680 ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਚੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਤ ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਲ

-
1. ਟ੍ਰਿਵੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ(ਆਚਾਰਯ) ਕਸ਼ੀਰ, ਸੰਸਕਰਣ, 1980, ਪੰਨਾ 235.
  2. ਮੀਰਬਾਈ ਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਖੇਲਵੀਵਿਯਸ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1983, ਪੰਨਾ 17.
  3. ਜਰਾਈਰ ਸਿੰਹੂ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ(ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 43.
  4. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਫਾ.) ਜਸ-ਕੀਰਤ ਰੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ(ਸੰ.) 1939 ਪੰਨਾ 39.
  5. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-47.
  6. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-47.

ਸੰਬੰਧਿਤ ਛਪੇ ਵਿਚ ਨਾਂ 'ਰੰਦਾਸ' ¹ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

3.1.21. ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ =====

'ਭਕਤ ਮਾਲ' ਕਿਤ ਨਾਭਾ ਸੂਆਂ ਦਾ ਟੋਕਾ 'ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ' ਸੰਤ ਪ੍ਰਿਥ ਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1769 ਬਿ.ਸੰ.ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।² ਇਸ ਟੋਕਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰੰਦਾਸ' ਅਤੇ ਰਮਾਦਾਸ ਔਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।³

3.1.22. ਰਯਦਾਸ =====

'ਰਾਘਵ ਦਾਸ' ਕਿਤ 'ਭਕਤ ਮਾਲ' ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰੰਦਾਸ' ਅਤੇ 'ਰਯਦਾਸ' ਦੋਵਾਂ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁴ ਇੰਦੇ ਹੀ ਚਤੁਰ ਦਾਸ ਵਲੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਟੋਕਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਯਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁵ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਸ਼ਾਸ਼ੀ ਦੇ ਇਕ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਨਾਂ 'ਰਯਦਾਸ' ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।⁶

3.1.23. ਰੋਹੀਦਾਸ ਅਤੇ ਰੋਹਿਦਾਸ =====

ਰਵਿ-ਭਾਣ ਸੰਪਰਦਾਇ, ਰਵਿਰਾਮ ਸਾਰੋਬ (1783-1860 ਬਿ.ਸੰ.) ਭਾਣ ਸਾਰੋਬ (1754-1811 ਬਿ.ਸੰ.) ਕਰਮਵਾਰ ਪਹਿਲੇ ਜਿੱਸ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਲਤ

1. ਸੰਦੇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਖੰਡਨ ਨਿਪੁਨ ਬਾਨੀ ਬਿਮਲ ਰੰਦਾਸ ਕੀ।

—ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਚਯ, ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਿਤ: ਜੋਧਪੁਰ, ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2274, ਪੰਨਾ-82

2. ਸ੍ਰੀ ਵੈਸ਼ਨਵ, ਜਾਨਕੀ ਦਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਨਾਭਾ ਸੂਆਂ ਕਿਤ ਭਕਤ ਮਾਲ, ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਥ ਦਾਸ ਕਿਤ 'ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ', 1965, ਪੰ 599.

3. ਕਰ ਕੇ ਰਸੋਈ ਦੂਜ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਬੈਠੇ ਹੈ। ਹੈ ਮਧਿ ਏਕ ਯੋ ਰੰਦਾਸ ਕੋ ਨਿਹਾਰਯੈ।
ਪ੍ਰਿਥ ਦਾਸ, ਭਕਤ ਮਾਲ ਟੋਕਾ ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ, ਨੰ: 2274, ਲਿਪੀਕਾਲ, 1939 ਬਿ.ਸੰ.
ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਰਾਜ: ਪ੍ਰਾਚਯ ਵਿਦਿਆ, ਪ੍ਰਿਤ: ਜੋਧਪੁਰ, ਪੰਨਾ 82

4. ਰਾਘ ਕਹੈ ਰਯੇ ਦਾਸ ਰਯਦਾਸ ਪੈ, ਪ੍ਰੋਤਿਖੁਸੀ ਹਰਿ ਜਾਤਿ ਨਾ ਜਾਸੀ।
ਨਾਠਟਾ, ਅਗਰ ਚੰਦ (ਸ੍ਰੀ) ਰਾਘਵ ਦਾਸ ਭਕਤ ਮਾਲ ਚਤੁਰ ਦਾਸ ਟੋਕਾ ਸਾਹਿਤ 1965, ਪੰ 57.

5. —ਉਹੀ— ਪੰਨਾ-56.

6. ਕਹੈ ਰਯਦਾਸ ਯਹ ਪਰਮ ਬੇਰਾਗ।। ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਯੁਨ ਜਪਹੁ ਸੁਭਾਗ।
ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੋਧਪੁਰ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 12, ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਪੰ 208/ਓ

ਹੋਈ।¹ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਚ ਰਵਿਰਾਮ ਸਾਹੇਬ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿ ਸਾਹੇਬ' ਜਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।² ਰਵਿਰਾਮ ਸਾਹੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ 'ਰੋਹਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।³ ਸੰਤ ਸੁਧਾ-ਸਾਰ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ 'ਵਿਠੋਭਾ ਭਾਵੇ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਹਾ-ਰਾਸਟਰ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਨੂੰ 'ਰੋਹਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁴ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਆਪ ਦੀ ਝਾੜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਲੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਰੋਹਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਔਕਤ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।⁵ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਘ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਰੰਦਰਮਾ ਅਤੇ ਰੋਹੜੀ ਨੱਛੱਤਰ ਦੇ ਲਗਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ 'ਰੋਹਿਦਾਸ' ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਵੰਸੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।⁶

3.1.24. ਰਾਮਦਾਸ

=====

ਡਬਲਯੂ.ਜੀ.ਬਿਠੋਸ ਆਪ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ 'ਰਾਮਦਾਸ' ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।⁷ 'ਮਹਾਤਮਾ ਰਾਮ ਚਰਨ ਕੁਰੀਲ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਾਮਦਾਸ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ।⁸ ਮਹਾਤਮਾ ਕੁਰੀਲ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਰਾਮਦਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

-
1. ਚਤੁਵੇਦੀ ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਰਾਰਯ) ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੇਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1972 ਪੰਨਾ 709.
  2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 711.
  3. ਨਾਮਦੇਵ ਕਸ਼ੀਰ ਜੀ ਪੀਯਾ ਅਰ ਰੋਹਿਦਾਸ। ਰਾਮ ਪੁਕਾਰ ਰਵਿ ਕਹੇ ਪੁਸ਼ਟ ਹੁਆ ਪਕਾਸ।। ਰਵਿ ਸਾਹੇਬ, ਰਵਿਭਾਏ ਸੰਪਰਦਾਇ, ਝਾੜੀ ਭਾਰ ਝੋਜੇ ਪੰਨਾ 252.
ਉਘਿਤ-ਚਤੁਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਰਾਰਯ) ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 716.
  4. ਵਿਠੋਭੀ ਹਰਿ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਸੁਧਾ-ਸਾਰ (ਸ੍ਰੀ) 1957, ਪੰਨਾ 20.
  5. ਜਾਕੀ ਪ੍ਰੰਤ ਨੀਰੰਤਰ ਹਰੀ ਸੁ, ਕਹੀ ਰੋਹਿਦਾਸ ਝਾਕੀ ਸਦਾ ਹੋ ਬਨੀ।
ਰੁਪਤ, ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.) ਗੁਜਰਾਤ ਕੇ ਸੰਤ ਕੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੇ ਏਨ, ਮਿਤੀਗੀਨ, ਪੰਨਾ 95.
  6. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 51.
  7. ਬਿਠੋਸ, ਡਬਲਯੂ.ਜੀ. (ਸਿ.) ਦੀ ਚਮਾਰਸ, 1920 ਪੰਨਾ 207.
  8. ਉਘਿਤ ਪਾਠੇਯ ਸੰਗਮ ਨਾਲ (ਪ੍ਰੋ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਇਵੇ ਕ੍ਰਿਤਤ੍ਵ, 1970 ਪੰਨਾ 8.

'ਬਿਛੋੜਾ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸਦੇ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਰਵਿਦਾਸੀਆ(ਚਮਾਰ) ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਖੁੱਲਾ ਸਰਵੇਖਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਮਾਰ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਆਮ ਖੋਲ ਚਾਨ ਵਿਚ 'ਰਮਦਾਸੀਆ' ਜਾਂ 'ਰਮਦਾਸੀਆ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਉਚਾਰਣਾ ਭੇਦ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸੀਆ' ਲੋਕ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਮਦਾਸ' ਜਾਂ 'ਰਮਦਾਸ' ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਮਦਾਸ' ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਵ' ਨੂੰ 'ਮ' ਅੱਖਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨਾ, ਉਚਾਰਣ-ਭੇਦ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਮਾਰਰ ਦੇਖੋ: ਜਿਵੇਂ ਨੂੰ ਜਿਮੇਂ। ਕਿਵੇਂ ਨੂੰ ਕਿਮੇਂ। ਭਾਵੇਂ ਨੂੰ ਭਾਮੇਂ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਜਾਵਾਰੇ, ਖਾਵਾਰੇ ਅਤੇ ਰਵਾਰ ਨੂੰ ਕਰਮਵਾਰ ਜਾਮਾਰੇ, ਖਾਮਾਰੇ ਅਤੇ ਗਮਾਰ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੁਚੀ ਅਧੀਨ ਹੀ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨੂੰ ਰਮਦਾਸ ਅਤੇ ਰਮਦਾਸ ਉਚਾਰਣਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵਨਾ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਤੋਂ ਹੈ।

2.1.25. ਰਮਦਾਸ =====

ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਮਾਨੰਦ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਂ 'ਰਮਦਾਸ' ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਸਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਪ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ 'ਰਮਦਾਸ' ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।¹

3.1.26. ਹਰਿਦਾਸ =====

'ਵਿਛੋੜੀ ਹਰਿ' ਨੇ ਆਪਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਖੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ 'ਹਰਿਦਾਸ' ਆਇਆ ਹੈ।² ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਜ

1. ਅਨੰਤਾਨੰਦ, ਸੁਰਸਰਾਨੰਦ, ਸੁਖਾਨੰਦ, ਨਰਹਯਨੰਦ, ਯੋਗਾਨੰਦ, ਪੀਪਾ ਜੀ, ਕਬੀਰ ਜੀ, ਭਵਾਨੰਦ, ਸੋਨ, ਧਨੇਸ਼ੂਰ, ਰਾਨਵਾਨੰਦ ਅਤੇ ਰਮਦਾਸ।

- ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ, ਚੀਘ(ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਚੌਥੀ ਵਾਰ, 1981, ਪੰਨਾ 1036.

2. ਸਭ ਸੁਖ ਪਾਵੈ ਜਾਤੁ ਤੇ, ਸੋ ਹਰਿ ਜੁ ਕੋ ਦਾਸ।

ਕਉ ਦੁਖ ਪਾਵੈ ਜਾਤੁ ਤੇ, ਸੋ ਨ ਦਾਸ ਹਰਿਦਾਸ।।5।।

ਵਿਛੋੜੀ ਹਰਿ(ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਸੁਧਾ-ਸਾਰ, 1957 ਪੰਨਾ 99.

ਹੋਏ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਹਰਿਦਾਸ' ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ ਹੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ 'ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਾਸ' ਤੋਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਰਥ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਨੂੰ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਹਰਿਦਾਸ' ਸ਼ਬਦ 'ਹਰਿ' ਕੇ ਦਾਸ' ਭਾਵ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਨਾਂ ਲਈ।"¹ ਇਸ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਹਰਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ੇਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨਾਂ ਨੂੰ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਦਾ ਨਾਂ ਮੰਨਣਾ ਭੁੱਲ ਹੈ।

3.1.27. ਰੋਗੀਤਾਸ ਅਤੇ ਰਯਿਦਾਸ =====

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਾਂ 'ਰੋਗੀਤਾਸ' ਅਤੇ 'ਰਯਿਦਾਸ' ਮਹਾਤਮਾ ਰਾਮ ਚਰਨ ਕੁਗੋਲ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਰੋਗੀਤਾਸ ਜਾਂ ਰਯਿਦਾਸ ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਤ ਰੂਪ ਹਨ।²

3.1.28. ਰੂਈਦਾਸ ਅਤੇ ਰੂਇਦਾਸ =====

ਬੰਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਰੂਈਦਾਸ ਅਤੇ ਰੂਇਦਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਜੁਰੇਂਦ੍ਰ ਨਾਥ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਰੂਇਦਾਸ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।³ ਇੰਝ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਾਰੇ ਛਪੀ ਇਕ ਬੰਦਾ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰੂਈਦਾਸ' ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁵ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਰੂਈਦਾਸ' ਆਪ ਦੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਉਚਾਰਣ ਹੈ।

-
1. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤਤ੍ਵ, ਜੀਵਨ ਐਂਡ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 03.
  2. ਉਧਿਤ ਪਾਠੇਸ਼ ਸੰਸਮ ਨਾਲ (ਪ੍ਰੋ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਇੰਝ ਕ੍ਰਿਤਤ੍ਵ 1970, ਪੰਨਾ 7-8.
  3. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 7.
  4. ਮਜੂਮਦਾਰ, ਮਯੂਸੂਦਨ (ਸ੍ਰੀ) ਭਕਤ ਰੂਈਦਾਸ (ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਬੰਦਾ ਤੋਂ) 1915 ਪੰਨਾ 1.
  5. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 1.

3.1.29. ਰਵਦਾਸ =====

ਗਿਆਨੀ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆ ਲਿਖਿਤ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਦਾਸ' ਔਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹

3.1.30. ਰਵੀਦਾਸ =====

ਗੁਰੂ ਰਵੀਦਾਸ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵੀਦਾਸ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਰਤਾ ਦੀ ਗੁਰੂ ਰਵੀਦਾਸ ਬਾਰੇ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ।²

3.1.31. ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਰੀਦਾਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਬੰਧ ਬਾਰੇ ਭੁਲੇਖਾ =====

ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅਤੇ 'ਰੀਦਾਸ' ਨੂੰ ਦੋ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਭੁਲੇਖਾ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ 'ਰੀਦਾਸ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭੂਆ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ, 'ਰੀਦਾਸ' ਦਾ ਜਨਮ 1489 ਬਿ.ਸ਼. ਵਿਚ ਚੇਤ ਮਹੀਨੇ ਪਿਤਾ ਰਘੂ, ਮਾਤਾ ਘੁਰਸਿਨੀਆ ਦੀ ਕੁਖ ਤੋਂ ਛੰਨਾ ਚਮਾਰੜੀ ਮੁਤਕਿਲ ਭਾਗਲਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।³ 'ਰੀਦਾਸ' ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ 'ਚੇਤੂ' ਸੀ। ਚੇਤੂ ਵੱਢਾ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ-- ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਿੱਖ ਬਣ ਕੇ ਉਸਦੀ 'ਰੀ' ਅਤੇ 'ਸੇਵਾ' ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ ਇਸ ਚਾਲਕ(ਚੇਤੂ) ਨੂੰ 'ਰੀਦਾਸ' ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ।⁴ ਮਹੰਤ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸੋਢ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। 'ਚੇਤੂ' ਤੋਂ 'ਰੀਦਾਸ' ਨਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਅਜੋਬ ਅਤੇ ਕਲਪਨਿਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਨੂੰ ਬੇਜ

1. ਲੀਲਾ ਕਹਾ ਮੀ ਭਗਤ ਰਵਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬੁਧਵਾਨ ਜੋ ਨਾਲ ਵਿਗਾਰ ਸੁੰਦਰ।

ਨਾਮਧਾਰੀਆ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ(ਸੰਤ) ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ, 1927 ਪੰ. 12.

2. ਪਾਖਰ ਸਿੰਘ(ਸ੍ਰੀ) ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਰਾਨਣ ਸੁਨਾਰਾ ਗੁਰੂ ਰਵੀਦਾਸ, ਦੂਜੀ ਛਾਪ, 1982 ਪੰਨਾ 1.

3. ਸੰਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ(ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ 1932(ਭੂ) ਪੰਨਾ 214.

4.

ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਉਹ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਰੰਦਾਸ ਦੇ ਵਖਰੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਦੋਵੇਂ ਮਮੋਰੇ ਭਰਾ ਸਨ ਆਦਿ ਦਾ ਕੀ ਆਧਾਰ ਹੈ ? ਰੰਦਾਸ ਦਾ ਰੰ + ਦਾਸ ਵਿਚ ਸੰਧੀ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਅਨੈਕਾਹ ਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਰੰ (ਰਾਇ) ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭਾਵ ਦਾ ਭਾਉ, ਰਾਵ ਦਾ ਰਾਉ ਰਵਿਵਾਰ ਦਾ ਰੰਵਾਰ, ਤਵੇ ਦਾ ਤੈ ਆਦਿ।"¹

ਮਹੰਤ ਨੇ ਉਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਕੇ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ' ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਦ ਇਕ ਵਖਰੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ 'ਰੰਦਾਸ' ਦੇ ਨਾਂ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਤੱਥ-ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ। ਮਹੰਤ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਮੂਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਬੇ ਦੇ ਦੋ ਦਰਜਨ ਦੇ ਲਗਭਗ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ 'ਰੰਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਠੋਸ ਸਬੂਤ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅਤੇ 'ਰੰਦਾਸ' ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਭੇਦ ਸਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਾਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਪਾਠ ਭੇਦ ਵਿਚਾਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਥਿਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ² ਕਿ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਹੀ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਉਚਾਰਣ ਭੇਦ ਅਤੇ ਅਥਪੜ੍ਹ, ਨਿਪੀਕਾਰਾਂ ਕਾਰਨ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਏ।

1. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਬਾਬੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1986, ਪੰਨਾ 03.
 2. ਮਿਲਤ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਾਨ ਨਾਥ ਕਵਨ ਭਾਰਤ ਤੇ।।
 ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਪਾਈ ਪਰਮ ਰਤੇ।। ਰਹਾਉ।।
 ਮੰਨੈ ਕਪਰੇ ਕਹਾ ਲਉ ਧੋਵਉ।। ਆਵੈਗੀ ਨੀਦੇ ਕਹਾ ਲਰ ਸੇਵਹੁ।। 1।।
 ਜੋਈ ਜੋਈ ਜੋਰਿਓ ਜੋਈ ਸੋਈ ਡਾਟਿਓ।। ਝੂਠੇ ਬਨਜਿ ਉਠਿ ਗੀ ਰਈ ਹਾਟਿਓ।। 2।।
 ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਭਇਓ ਜਥ ਲੇਖੇ।। ਜੋਈ ਜੋਈ ਕੀਨੇ ਜੋਈ ਸੋਈ ਏਖਿਓ।। 3।।
 ਪਾਠ-ਭੇਦ — ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1293.

ਕੌਣ ਭਰਤਿ ਬੈ ਰਹੈ ਪਯਾਰੇ ਪਾਹੁਨੇ ਤੇ।।
 ਘਰਿ ਘਰਿ ਦੇਖਯੋ ਮੈ ਅਧਿਕ ਅਭਾਵਨੇ।। ਟੈਕ।।
 ਮੰਨਾ ਮੰਨਾ ਕਪੜਾ ਕੀਤਾ ਏਕ ਧੋਉ।। ਆਵੈ ਨੀਦਗੀ ਹੇ ਕਹਾ ਲੈ ਸੋਉ।।
 ਜਯੋ ਜਯੋ ਜੋਡਯੈ ਤਯੋ ਤਯੋ ਡਾਟੈ।। ਝੂਠੈ ਸੈ ਬਨਜਿ ਰੇ ਉਠਿ ਰਯੋ ਹਾਟੈ।। 2।।
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਪਰਯੋ ਜਥ ਲੇਖੇ।। ਜੋਈ ਜੋਈ ਕੀਯੋ ਰੈ ਸੋਈ ਏਖੈ।। 3।।
 — ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜੀ ਕੀ ਅਨਭੇ ਬਾਬੇ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2706 ਨਿਪੀਕਾਲ 1755 ਖਿ.ਸ. ਪੰ 233.

3.1.32. ਰਵਿਰਾਮ ਸਾਹਿਬ (1783-1860 ਬਿ.ਸੰ.) ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਭੁਲੇਖਾ
 =====

ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਤਣੁਛਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਸ਼ੀਏ ਦੇ ਘਰ ਜੰਮੇ 'ਰਵਿਰਾਮ' ਭਾਣ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਿੱੜ ਬਣ ਕੇ 'ਰਵਿ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਰਵਿਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ 'ਰਵੀਦਾਸ' ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹ ਪਰੰਤੂ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਦੂਜੇ 'ਰਵਿ ਸਾਹਿਬ' ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਨੂੰ 'ਰੋਹੀਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੋ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਰਲ ਰੱਡ ਹੋਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਮਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ² ਅਤੇ ਡਾ. ਨਗੇਂਦ੍ਰ³ ਵੀ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਜਾਂ ਰਵੀਦਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਕਤ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਂ ਇਕ ਹੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਦੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਨਿਰੁਠਾ ਇਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ:-

- (ੳ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿਟਾ ਹਨ।
- (ਅ) ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਮੁਖ ਮੁਖ ਤੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਹੋਈ ਨਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ
- (ੲ) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਢਾਂ ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਹੀ ਦਰਜ ਹੈ।

(ੳ) ਭਾਰਤ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਇਥੇ ਪ੍ਰਾਤੀਯ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਇਲਾਹਾਈ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਖਰੇਵਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਸਨ। ਭਾਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਆਪ ਜੀਵਨ ਭਰ ਭਰਮਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

1. ਰਵੀਦਾਸ ਸੋ ਰਾਹੋ ਢੂੰਵ ਲੇ, ਜੀਸ ਰਾਹਾ ਰਯੇ ਕਬੀਰ।।
 ਰਵਿਭਾਣੁ ਸੰਪਰਦਾਯਨੀ ਯਾਸ਼ੀ, ਭਾਰ ਸੋਜੇ, ਸਾਖੀ 23 ਪੰਨਾ 234.
 ਉਧਿਤ: ਚਤੁਵੇਦੀ ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰਯ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ,
 1972, ਪੰਨਾ 713.
2. ਚਤੁਵੇਦੀ ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰਯ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 239.
3. ਨਗੇਂਦ੍ਰ. (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਸੰ.) ਦੂਜੀ ਛਾਪ 1976 ਪੰਨਾ 146.

ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਚਰਨ-ਪਰਸਨਾ ਲਈ ਆਪ ਦੇ ਪਾਸ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਜਿੱਥੇ ਵਜੋਂ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਆਪ ਰਹੇ ਜਾਂ ਆਪ ਦੇ ਸਿਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪਹੁੰਚ ਰਈ ਉਥੇ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੰਠ ਕਰ ਲਈ। ਇੰਝ ਜਦੋਂ ਆਪ ਦੀ ਕੰਠਗੁ ਖਾਣੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਲਾਕਈ ਪਛਾਵ ਅਧੀਨ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੁਰਮੁਖੀ ਲਿੰਪੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਰਵਿਦਾਸ, ਰਿਵਦਾਸ, ਰਵਦਾਸ, ਰਮਦਾਸ, ਰਾਮਦਾਸ ਅਤੇ ਰਵੀਦਾਸ, ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਫੁੱਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸੰਗਲੀ, ਦੁਜਰਾਤੀ, ਮਰਾਠੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰੇਰਿਸ਼ਕ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਏ।¹ ਆਪ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਪਛਾਵ ਅਤੇ ਉਚਾਰਣ ਭੇਦ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਫੁੱਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ², ਡਾ. ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਂਡੇ³, ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ⁴, ਡਾ. ਰੰਦ੍ਰ ਦੇਵ ਰਾਯ⁵ ਸੰਤ ਜਰਾਥੀਰ⁶ ਅਤੇ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ⁷ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਆਰਾਠੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੈਦੀ⁸ ਹੋਰ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸੰਤ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਿਯੋਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਨਮਾਨੇ ਵੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਚਾਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਕਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਸਹਿਜ ਹੀ ਹੈ।

(ਅ) ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਮੁਖ ਮੁਖ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਹੋਈ ਨਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਰੂਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੀਵੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ

1. ਰੀਦਾਸ, ਰਯਦਾਸ, ਰਯਿਦਾਸ, ਰਮਦਾਸ, ਰੋਹਿਦਾਸ, ਰੋਹੀਦਾਸ, ਰੋਹੀਦਾਸ, ਰੂਇਦਾਸ, ਰੂਈਦਾਸ, ਰਰਿਦਾਸ।
2. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ (ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ) ਪਾਂਡੇ ਵਿਰੰਦ੍ਰ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਚ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰਨਾ-41.
3. ਪਾਂਡੇ ਸੰਗਮ ਲਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੀਦਾਸ: ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਸਿਵੰਸ ਕਰਤਿਤ, 1970 ਪੰਨਾ-10.
4. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੀਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ੍ਰੂ ਜੀਵਨ ਐਚ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ-4.
5. ਰਾਯ, ਰੰਦ੍ਰਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਾਥੀਰ ਐਚ ਰੀਦਾਸ ਯੋਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, 1973, ਪੰਨਾ-64.
6. ਜਰਾਥੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-41.
7. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ-28.
8. ਚਤੁਵੈਦੀ ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਰਾਠਯ) ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਬੋਧੀ ਵਾਰ, 1981, ਪੰਨਾ-68.

ਜਿਆਦਾਤਰ ਸੋਖਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਸ਼ੀ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਅਨਪੜ੍ਹ, ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਨੇ ਸਹਿਜ ਹੀ ਮੁਖ ਸੁਖ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਸਰਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਕਰਕੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖ ਲਵੋ ਜੋ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ: ਜੈ ਦੇਵ; ਜੈ ਦੇਉ, ਨਾਮ ਦੇਵ, ਨਾਮ ਦੇਉ ਜਾਂ ਨਾਮਾ, ਤਿਲੋਚਨ, ਤਿਲੋਚਨ, ਕਬੀਰ, ਕੰਮੀਰ, ਕੰਧੋਰਾ। ਨਾਨਕ ਦੇਵ; ਨਾਨਕ, ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੁੱਲ੍ਹ ਆਦਿ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਜੋਕੇ ਜੁਗ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਅਜ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਦੇਖ ਅਤੇ ਸੁਣ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਮਾਤਰ 'ਭੁਪਿੰਦਰ' ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ ਭਿੰਦਰ, ਭਿੰਦਾ, ਭਿੰਦੀ, ਭੂਪਾ ਆਦਿ ਮੁਖ ਸੁੱਖ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਸਰਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਰਏ।

ਜਦੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸੰਕੀਰਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦਾ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਮੁਖ ਸੁੱਖ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਾ ਕਿਸਮਤ ਹੈ।

(ੲ) ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਵਾਸਪ੍ਰਸਤ ਤੱਥ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਢ ਦੀ ਰਵਾਹੀ ਹੀ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੋਢ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਪ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਬਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰ ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤ, ਭਾਤ ਧੰਨਾ, ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂ, ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਅਤੇ ਭੱਟ, ਕਵੀਆਂ ਵਲੋਂ ਭੱਟ ਸੁਭਾਸ਼ੀ ਧਰਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮ ਉੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਅੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਕਰਨਾ ਸਾਡੀ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਉਕਤ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਵਿਚੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਹੈ।

3.2. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਤਿੱਖ-ਸੰਸਿਤ
 =====

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਨਮ ਤਿੱਖ-ਸੰਸਿਤ ਬਾਰੇ

ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ। (ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਬੇਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਜਲਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿੱਤ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਬੇਜ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਲਮ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੱਤ ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਅਟਕਲਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਤ ਹਨ।) ਰਿਫ਼ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਜਲਮ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਘ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਦਿਨ ਅੰਤਵਾਰ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।¹ ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਦਾ ਜਲਮ ਸੰਮਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਉਕਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਟਾਕ ਲਿਆ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ, ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਜਲਮ ਸੰਮਤ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਬੇਜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਮਲ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਾਦ-ਰਸ਼ਤ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਫੁੱਟ ਮੱਤ ਹਰ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਚੀਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਯਾਦੁਕਾ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਸੂਚੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜਲਮ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

<u>ਲੜੀ ਨੰ:</u>	<u>ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ</u>	<u>ਪੁਸਤਕ</u>	<u>ਜਲਮ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ</u>	<u>ਪੰਨਾ</u>
1	ਮਹਾਤਮਾ ਰਾਮਚਰਣ ਕੁਰੀਲ	ਭਾਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਸਤਯ ਕਥਾ	1471 ਬਿ.ਸੰ. (1415 ਈ.)	33
2.	ਡਾ. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ	ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ	1445 ਬਿ.ਸੰ.	224
3.	ਡਾ. ਭਾਵਤ ਵਰਤ ਮਿਸ਼ਰ	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਪੰਥ	1455 ਤੋਂ 1505 ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ	116
4.	ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ	1441 ਬਿ.ਸੰ. ਤੋਂ 1454-55 ਬਿ.ਸੰ. ਤਕ ਮਾਘ ਪੂਰਨਿਮਾ, ਅੰਤਵਾਰ	84

1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ (ਸ਼੍ਰੀਮੀ) ਪਾਡੇਸ਼ ਵਿਰੋਂਦ੍ਰ (ਜੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955 ਪੰਨਾ-84.

5. ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਤਿਰੂਣਾਇਤ	ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਯ ਧਾਰਾ ਐਰ ਉਸਕੀ ਚਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਿਠਣ ਦੁਮੀ	1471 ਬਿ.ਸੰ.	33
6. ਡਾ. ਧੋਰੋਂਦ ਵਰਮਾ	ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼(ਭਾਗ-2)	1445 ਬਿ.ਸੰ.(1388ਈ.)	506.
7. ਡਾ. ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤਿਪਾਣੀ	ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼(ਭਾਗ-10)	1471 ਬਿ.ਸੰ.	220
8. ਡਾ. ਤਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਇਣ	ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਸ਼ ਦੀਕਸ਼ਿਤ	1447 ਬਿ.ਸੰ.	94
9. ਪ੍ਰੋ. ਰਤਨ ਚੰਦ	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ	15ਵੀਂ ਤੋਂ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਦੀ ਤੱਕ	11
10. ਡਾ. ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਡੇਸ਼	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਇਵਮ ਕਰਤਿਤ੍ਵ	1450 ਈ.	15
11. ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ ਸਿੰਹ	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਤਿਤ੍ਵ ਜੀਵਨ ਐਰ ਵਿਚਾਰ	1500 ਬਿ.ਸੰ.ਦੇ ਲਗਭਗ, 15 ਮਾਘ ਪੂਰਨਿਮਾ, ਐਤਵਾਰ	15
12. ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ	ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ	1433 ਬਿ.ਸੰ. ਮਾਘ ਸੁਦੀ, 72 ਪੰਦਰਾਸ, ਐਤਵਾਰ	72
13. ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ	ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 243 ਬਿਕਰਮੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਹੈ।	243
14. ਡਾ. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਐਰ ਕਵੀ	1433 ਬਿ.ਸੰ. ਮਾਘ ਸੁਦੀ, 22 ਪੰਦਰਾਸ	22
15. ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ¹	ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ	1445 ਬਿ.ਸੰ.ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ, 8 ਮਾਘ ਦੀ ਪੂਰਨਿਮਾ, ਸੋਵੇਰ ਵੇਲੇ	8
16. ਸੰਤ ਜਰਬੀਰ ਸਿੰਹ	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਥਾਤਮਕ	1444 ਬਿ.ਸੰ. ਮਾਘ ਪੂਰ- ਨਿਮਾ	42
17. ਡਾ. ਚੰਦਰ ਦੇਵ ਰਾਯ	ਕਸ਼ੀਰ ਐਰ ਰਵਿਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ	15ਵੀਂ ਅਤੇ 16 ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ ਵਿਚ	68
18. ਡਾ. ਧਰਮ ਪਾਲ ਮੈਨੀ ²	ਰਵਿਦਾਸ	1456 ਬਿ.ਸੰ.	15

1. ਲੇਖਕ ਦੀ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਯਾਤ੍ਰਾ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 23 ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1455-56 ਬਿ.ਸੰ. ਏਠਦਾ ਹੈ। ਨਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

2. ਮੈਨੀ ਕਿਤਾਬੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਬ : ਇਕ ਪਰਿਚਯ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ 154 ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1441 ਬਿ.ਸੰ. ਨਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

19. ਡਾ. ਐਨ. ਸਿੰਘ	ਸੰਤ ਕਵਿ ਰਵਿਦਾਸ ਪੁਸਤਕ ਐਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	1456 ਬਿ.ਸੰ. ਤੋਂ 1467 ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ	2
20. ਡਾ. ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਏ	ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ	1479 ਬਿ.ਸੰ. ਇਕ ਹਾੜ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ	9
21. ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ੍ਰਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਰਿਆਸੂ	ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਬ	1460 ਬਿ.ਸੰ.	15
22. ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਰੀਨ	ਨੀਰ ਤੇ ਊਰ ਕੀਰ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ	1433 ਬਿ.ਸੰ. ਮਾਘ ਪੁਰਨਿਮਾ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ	10
23. ਸ੍ਰੀ ਇੰਦਰਾਜ ਸਿੰਘ	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ	1433 ਬਿ.ਸੰ.	34

ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ	ਗੁਰ ਸੁਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼	ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ।	1025
2. ਸੰਤ ਕਾਨ੍ਹਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਨਾਮਧਾਰੀਆ	ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ	1471 ਬਿ.ਸੰ. ਇਕ ਹਾੜ ਸੰਗਰਾਮ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ	8
3. ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ	ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸਾਦ	ਹਾੜ ਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸੰਮਤ 1456 ਬਿ.ਸੰ. 1399ਈ.	62
4. ਕਵੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ	ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ	1456 ਬਿ.ਸੰ. ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪਦਰਾਸ, 1399ਈ.	13
5. ਰਾਜਿਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਦੇਵ 6. ਪਾਖਰ ਸਿੰਘ	ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਨੁਖਤਾ ਦਾ ਰਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ	1456 ਬਿ.ਸੰ. ਮੱਘਰ ਦੀ ਪੁਰਨਿਮਾ 1434 ਬਿ.ਸੰ. 1377 ਈ.	11 01
7. ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਠਲ	ਸੰਤ ਸਿਰੋਮਤੀ ਰਵਿਦਾਸ	1433 ਬਿ.ਸੰ. ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ	26
8. ਆਸਾ ਰਾਮ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨਾਗਰਾ	ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ	ਸੁਭਾ ਵਕਤ, ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਲਗਨ ਵਿਚ 1370ਈ. 1427 ਬਿ.ਸੰ.	12
9. ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ	ਸਾਧਨ ਮੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ	1433 ਬਿ.ਸੰ. ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ	2
10. ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ	ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਭ ਪੁਸਤਕ	1433 ਬਿ.ਸੰ. ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ	26
11. ਬੀਤਾ ਰਾਮ ਚੌੜਾ	ਆਦਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤਿਕਾ	1471 ਬਿ.ਸੰ. (1414 ਈ.) ਚਾਰ ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ।	4

12. ਗਿ: ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ	ਇਹ ਜਨਮ ਤੁਮਾਰੇ ਨੇੜੇ	ਹਾੜ ਦੀ ਸੰਗਰਾਮ	7
		1471 ਬਿ.ਸੰ.	
13. ਗਿ: ਮਹਿੰਦਰਾ ਰਾਮ ਬਹਾੜਵਾਲ	ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ	1456 ਬਿ.ਸੰ. ਮਾਘ ਸੁਦੀ	10
	ਮਿਸ਼ਨ	ਪੰਦਰਾਸ	
14. ਗਿ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੋਤਸ਼ੀ	ਅਸਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਬ੍ਰਹਮ	ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ	8
	ਗਿਆਨੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ		
15. ਗਿ: ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ	ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਤੇ ਅਸਲੀ	1471 ਬਿ.ਸੰ. ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ	17
	ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ	ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦੀ	
	ਭਗਤ ਜੀ		
16. ਭਾਈ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ	ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਨਮ ਸਾਖੀ	1471 ਬਿ.ਸੰ. ਚਾਨਣ ਦਾ	5
	ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ	ਪੱਖ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ	
17. ਸਮਝੇਰ ਸਿੰਘ 'ਅਠੋਕ'	ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	1456 ਬਿ.ਸੰ. 14ਵੀਂ ਸਦੀ	55
18. ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ	ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ	1433 ਬਿ.ਸੰ.	22
19. ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ	ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ	ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦੀ ਪੰਦਰਵੀਂ	367
	ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾ-	ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ	
	ਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ		

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਡਾ. ਜੇ. ਐਨ. ਫਰਕੂਹਰ	ਐਨਆਉਟ ਲਾਈਨ ਆਫ਼ ਰੀਲੀਜਿਸ	1470 ਈ.	328
	ਲਿਟਰੇਚਰ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ	(ਅਨੁਮਾਨ)	
2. ਮਿ. ਐਮ. ਏ. ਮੈਕਾਲਿਫ	ਦੀ ਸਿੱਖ ਰੀਲੀਜਿਨ	ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਿੱਖ ਕਬੀਰ	319
	ਭਾਗ ਛੇਵਾਂ	ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ	
3. ਡਬਲਯੂ. ਐਚ. ਮੈਕਲੋਡ	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਦੀ	1398 ਈ.	155
	ਸਿੱਖ ਰੀਲੀਜਿਨ		
4. ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਹਿੰਦੂ	1471 ਬਿ.ਸੰ. ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ	5
	ਟਾਈਮਜ਼	1414 ਈ.	
5. ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਏ ਸਟੋਰੀ ਆਫ਼ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ	1450 ਬਿ.ਸੰ.	33

ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਤਾਨੁਕਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ (ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿੱਥੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿੱਥੀ 1430 ਬਿ.ਸੰ. ਤੋਂ

1505 ਿ.ਸੰ. ਵਿਚਕਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਿੱਬ ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਮਿਥਦੇ ਹਨ।) ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਾਵਾਹੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਤਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਰ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। (ਇਹ ਤਾਲੁਕਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿਵੇਂ ਆਚਾਰੀਆ ਪਤਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ ਪੋ. ਚਤਨ ਚੰਦ, ਡਾ. ਚੰਦਰ ਦੇਵ ਰਾਯ, ਗਿ. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੋਤਸ਼ੀ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ, ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੋਰ ਅਤੇ ਐਮ. ਏ. ਮੰਕਾਨਿਫ ਨੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਿੱਬ ਸੰਮਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਬੋਝੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕ ਤਿੱਬ ਸੰਮਤ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ: ਸੂਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਤਿੱਬ ਸੰਮਤ, 1441 ਬਿ.ਸੰ. ਤੋਂ 1454-55 ਬਿ.ਸੰ. ਤੱਕ ਜਿਸ ਸਾਲ 'ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ' ਨੂੰ ਇਨ 'ਐਤਵਾਰ' ਹੋਏ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਡਾ. ਐਨ. ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1456 ਬਿ.ਸੰ. ਤੋਂ 1467 ਬਿ.ਸੰ. 11 ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਠੀਕ ਕੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।) ਇਸ ਤਾਲੁਕਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੱਤ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ : ਪੋ. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ, ਵਰਮਾ, ਸ੍ਰੀ ਯੋਗੇਂਦ ਵਰਮਾ ਅਤੇ ਡਾ. ਯੋ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 1445 ਬਿ.ਸੰ. ਇਨ ਮੰਨਣ ਵਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਡਾ. ਤਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਇਣ ਚੋਕਸ਼ਿਤ 1447 ਬਿ.ਸੰ. ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ ਸਿੰਹ 1500 ਬਿ.ਸੰ. ਸੰਤ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਹ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ, ਇਨ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਟਾਕਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 1444 ਬਿ.ਸੰ. ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੋਂਦਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਰਿਆਸੂ ਇਹ ਸਮੇਂ 1460 ਬਿ.ਸੰ. ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਪੋ. ਚਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 1450 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਾਲੁਕਾ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਅਜਿਹੇ ਮੱਤ ਵੀ ਆਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਝੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਤ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਰਾਠੀ ਨਾਮਧਾਰੀਆ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਹਾੜ ਦੀ ਸ਼ੰਕਰਾਦ, ਇਨ ਐਤਵਾਰ, 1471 ਬਿ.ਸੰ. ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਪਹਿਰ ਤੜਕੇ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਰਾਮ ਚਤਨ ਕੁਗੋਲ¹

1. ਕੁਗੋਲ, ਰਾਮ ਚਤਨ(ਸ੍ਰੀ) ਭਵਾਨ ਦੀ ਸਤਯ ਕਥਾ ਪੰਨਾ 33

ਉਧਿਤ- ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਭਾਰਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਤ ਪੁਸਤਕ(ਸੰ.) 1984 ਪੰਨਾ 24.

ਡਾ. ਰੋਬੀਦ ਤਿਗੁਣਾਇਤ, ਡਾ. ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਇ ਗਿ. ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ, ਭਾਈ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪਰਵਕਤਾ 1471 ਬਿ.ਸੰ. ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਕਤਾ 'ਬੰਤਾ ਰਾਮ ਘੋੜਾ' ਦੀ ਨਵੀਨਤਮ ਖੋਜ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਪੁਸ਼ਟੀ ਆਧਾਰ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸ਼ੀਰ-ਗਵਰਧਨ-ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਿਤ ਇਕ ਪਾਂਡੂ-ਨਿਪੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਤ ਨਵੀਨ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸੰਤ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਕੈਲੰਡਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਐਲ. ਡੀ. ਕਾਨੂੰਪਲੇ ਦੇ ਕੈਲੰਡਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਹਾੜ 1471 ਬਿ.ਸੰ. (29 ਜੂਨ 1414) ਦਿਨ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ।¹ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਮਤ 'ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ' ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਨਮਾਸੀ 29 ਮਾਘ 1471 ਬਿ.ਸੰ. (23 ਫਰਬਰੀ, 1415 ਈ.) ਨੂੰ ਦਿਨ ਸ਼ਨਿਚਰਵਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ।² ਹਾੜ ਦੇ ਮਗੋਨੇ ਪੂਰਨਮਾਸੀ 5 ਹਾੜ 1471 ਬਿ.ਸੰ. (3 ਜੁਲਾਈ 1414 ਈ.) ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਘ ਦੇ ਮਗੋਨੇ 1470 ਬਿ.ਸੰ. (14 ਫਰਬਰੀ, 1414 ਈ.) ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਬਣਦੀ ਹੈ।³ ਇੰਝ ਇਹ ਮਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕੈਲੰਡਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੱਥ ਅਤੇ ਦਿਨ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਦੂਜੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹੰਤ ਜਸਨਾ ਦਾਸ ਉਰਡ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾੜ ਦੀ ਸੰਦਰਭ 1456 ਬਿ.ਸੰ. (1399 ਈ.) ਨੂੰ ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦੇ ਅੰਸਿਤ ਵੇਲੇ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ ਨੇ ਇਸ ਸੰਮਤ ਨਾਲ ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਡਾ. ਭਾਵਤ ਵਰਤ ਸਿਸ਼ਰ ਨੇ ਜਨਮ ਸਮਾਂ 1455 ਤੋਂ 1505 ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸੈਨੀ, ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.

1. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਾਰਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਫ਼ ਪੁਸਤਕ(ਸੰ) 1984 ਪੰਨਾ-25.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 25

3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 25

4. ਸਿਸ਼ਰ ਭਾਵਤ ਵਰਤ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਉਨਕਾ ਪੰਥ, ਪੰਨਾ 116.

ਉਪ੍ਰਿਤ: ਰਾਜ ਚੰਦ. ਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਐਂਡ ਰਵਿਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰਨਾ 68.

ਸੁਰਮਾ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਬਾਹਵਾਲ ਅਤੇ ਸਮਝੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਵਾਂਗ ਸੰਬੰਧਤ ਇਸ ਮੌਤ ਉੱਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਉੱਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਕੈਲੰਡਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਉੱਤੇ ਸਹੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਕ ਹਾੜ 1456 ਬਿ.ਸੰ. (29 ਜੂਨ 1399 ਈ.) ਨੂੰ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਖੜਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਿਨ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਨਹੀਂ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ 1456 ਬਿ.ਸੰ. ਨੂੰ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਧਾਰਣੀ ਵਿਦਵਾਨ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਿਤੀ ਦਾ ਉਨੈਖ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਾਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।¹

(ਰੂਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਉਕਤ ਜਨਮ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਡਾ.ਬੀ.ਪੀ.ਸੁਰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 1445 ਬਿ. ਸੰ. ਮਾਘ ਦੀਪੂਰਨਿਮਾ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।² ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਕਸ਼ੀਰ ਨੇ ਇਕੋ ਮਾਤਾ ਦਾ ਸਤਨਪਾਨ ਕੀਤਾ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਦੋ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਤਰ ਵਿਚ 1455-56 ਬਿ.ਸੰ. ਚੰਨਦਾ ਹੈ।³ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸੁਰਮਾ ਆਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿੱਥੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਟਕਲਾਂ ਲਾਈਆਂ ਹਨ, ਪੁਸ਼ਟੀ ਆਧਾਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਇਕ ਹੋਰ ਅਟਕਲ ਹੈ " ਰਵਿਦਾਸ ਕਸ਼ੀਰ ਤੋਂ ਲਗ-ਭਗ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਇਸ ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਿੱਖ ਜੇਠ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ 1456 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਭਾਤ ਪਹੁੰਚਾਏ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਸ਼ੀਰ ਨੇ ਇਕ ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤ ਤੇ ਦੇਵਗਣਾਂ ਦੇ ਸਹਿਵਾਸ ਦੇ ਫਲਸ਼੍ਰੂਪ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ। ਨਾਵਾਰਿਸ ਬਾਲਕ ਜਾਣ ਕੇ ਡੀਰੂ ਤੇ ਨੀਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੁੱਕ ਕੇ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਰਵਾਢਣ ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ ਨੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੂਤਨ-ਪਾਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਬਾਲਕ " ਰਵਿਦਾਸ" ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਹੋਦ ਵਿਚ ਸੀ।⁴ ਲੇਖਕ ਦੇ

1. ਕਾਬਰ, ਜਸਜੀਰ ਸਿੰਘ (ਫਾ.) ਭਾਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਢ ਪੁਸਤਕ(ਸੰ) 1984, ਪੰਨਾ 25.

2. ਸੁਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ.(ਫਾ.) ਸੰਤ ਰੂਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1972, ਪੰਨਾ 3

3. " " ਸੰਤ ਰੂਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ(ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 25.

4. " " ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭੀਕਤ ਜਾਧਨਾ, 1980 ਪੰਨਾ 11.

ਆਪਣੇ ਦੱਸ : ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਕ ਅਟਕਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਉਸ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਥੇ ਅਜਿਹੇ ਬਾਨਕ ਦਾ ਜਨਮ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਤਾਨਗੋਨ ਦੀਪਤੀ ਨੂੰ ਲੀਭਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਪੁਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਅਤੇ ਅਟਕਲਪਰੂ ਮੱਤ ਰੰਭੋਰ ਬੇਜ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਤੀਸਰਾ ਮੱਤ ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿੱਥੀ ਸਾਘ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।¹ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਲਿਖਿਤ ਪਰੀਚੈ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਛਪੇ ਚਿੱਤਰ ਉੱਤੇ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 1433 ਬਿ.ਸੰ. ਐਂਕਿਤ ਹੈ।² ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਛਪੀ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਚਿਤ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਕਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੇ ਪਾਸ ਸੰਤ ਕਰਮ ਦਾਮ ਰਚਿਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ 1757 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਤਲਿਪੀ ਕੀਤੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸੀ। ਇਸ 'ਸਾਖੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਤ ਕਰਮ ਦਾਸ ਦੀ ਤਰਨਾ 'ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਿਮਾ' ਵੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਏਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਂ, 1433 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ।³ ਆਚਾਰੀਆ ਕੋਲ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਖੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 1941 ਈ. ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਅੰਤ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਅਗਨ ਭੇਟ ਹੋ ਗਿਆ।⁴ ਆਚਾਰੀਆ ਆਜ਼ਾਦ ਔਰੋ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿੱਥੀ ਬਾਰੇ ਰਵਿਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਉਕਤ ਏਹਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਰਾਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਆਜ਼ਾਦ ਵਲੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਿਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਤਰਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।⁵ ਪਰੰਤੂ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ

1. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1972 (ਭੂ) ਪੰਨਾ 8

2. ਏਥੇ, ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪੰਨਾ 8 ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਚਿੱਤਰ।

3. ਏਦਹ ਸੀ ਤੇਤੀਸ ਕੀ, ਸਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਂ।

ਦੁਖਿਤੋ ਕੇ ਕਲਯਾਣ ਹਿਤ ਪੁਸ਼ਟੇ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ।।

ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ (ਅਪਨੀ ਬਾਤ) 1973 ਪੰਨਾ 3

4. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 3

5. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਸੇ ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਭਾਰਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981 ਪੰਨਾ 33.

ਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਡਾ. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸ਼ਰੀਨ, ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਚੌਪ, ਇੰਦਰਾਜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪਾਖਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।¹ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਕਿ ਇਸ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ 151 ਸਾਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਡਾ. ਮੈਨੀ ਨੇ 1456 ਬਿ.ਸੰ. ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਤਿੱਥ ਮੰਨ ਲਈ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦਿਨ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿੱਥੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਕੜੇ ਸਬੂਤ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿਚ ਜਾਨੂੰ ਸੰਮਤ 1433 ਦੀ ਸਾਘ ਪੁੰਨਿਆ ਮੰਨ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਦੀ ਤਰੀਖ਼ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਇਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 151 ਸਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਹੀਂ।¹ ਸਿਰਫ਼ ਦੀ ਤਿੱਥੀ ਵਿਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਫੁਟ ਕਰਕੇ ਡਾ. ਮੈਨੀ ਨੇ ਜਨਮ-ਤਿੱਥੀ ਵਾਲਾ ਮੱਤ ਬਦਲ ਲਿਆ ਜੋ ਤਰਕਮਤੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਇੰਦਰਾਜ ਸਿੰਘ ਚੌਪ, ਡਾ. ਚੌ.ਪੰ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ 'ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਾਰਿਜਾਤ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਕੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਬਦਲ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਮੱਤ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੀਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਅਟਕਲ ਜਾਂ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਬਰ ਨੇ ਵਿਧੀਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਪਰਖ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਪੇੜਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ-ਜੁਗਤ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ।² ਡਾ. ਸ਼ਾਬਰ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਗਟਿਤ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਅਤੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੱਤ ਪਰੰਪਰਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਜਨਮ ਤਿੱਥ ਸੰਬੰਧੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਲੁਕਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਅਤੇ ਸਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਤੱਥ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਵੱਖਰੀ ਤਾਇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ, ਡਾ. ਯੈਰੋਂਦ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ, ਮਦੂ ਰਾਮ ਬਾਹੜਵਾਲ, ਰਾਜੀਂਦਰ ਸਿੰਘ ਸੱਚਦੇਵ ਅਤੇ ਆਲ ਇੰਦੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਬੰਤਾ ਰਾਮ ਘੋੜਾ ਦੇ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

1. ਮੈਨੀ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਰੀਵਿਊ, 1979 ਪੰਨਾ 15.

2. ਸ਼ਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਾਰਤ ਰਵਿਵਾਸ: ਸੋਭ ਪੁਸਤਕ, 1984 ਪੰਨਾ 26.

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ 'ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ' ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਹੀ ਨਿਰਣਾਇਕ ਤੱਥ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਪਰਦਾਇ, ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਮਹਾਂ ਸਭਾ, ਅਤੇ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰੋਸ਼ਟ(ਰਜਿ). ਦਿੱਲੀ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਯੁਗਾਤਿਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਲੋਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹਰ ਸਾਲ ਇਸ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਵਸ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।)

ਇਸ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਪੰਚੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਂ, 1433 ਬਿ.ਸੰ.(25 ਜਨਵਰੀ 1377 ਈ.) ਨੂੰ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ, ਬਹੁਲਾ ਪਕਾਸ਼ ਹੈ ਇਸ ਸਾਲ ਕਲਜੁਗ ਸੰਮਤ 4478 ਅਤੇ ਸਾਕਾ ਸੰਮਤ 1299 ਤੇ ਮੇਸਾ ਤੰਕਰਾਂਤ ਹੈ।¹ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਐਨ.ਡੀ. ਕਾਨੂੰ ਪਿਲੈ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਕੈਲੰਡਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਘ ਸੁਦੀ 15 ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ, 1433 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸੰਮਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਿੱਥੀ ਅਤੇ ਦਿਨ ਦਾ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਣਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਵਿਧੀਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਹ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਘ ਸੁਦੀ 15, 1433 ਬਿ.ਸੰ. ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ, 25 ਜਨਵਰੀ, 1377 ਈ. ਸਾਕਾ ਸੰਮਤ 1299 ਕਲਜੁਗ ਸੰਮਤ 4478 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।²

3.3. ਜਨਮ ਸਥਾਨ =====

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਦਰਲੀ ਭਵਾਗੀ ਵਿਚ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਡਿਰ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੱਤ ਪੁਰਾਣਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਹੈ:-

1. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ।
2. ਆਪ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਹੀ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ।

1. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਭਾਰਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਭ ਪੁਸਤਕ, 1984 ਪੰਨਾ-25.
2. ਪਿਲੈ, ਐਨ.ਡੀ.ਕਾਨੂੰ(ਸ਼੍ਰੀਮੀ) ਐਨ ਇੰਡੀਅਨ ਇਸਟੀਮੀਰੀਜ਼(1200-1399 ਈ.) ਪੰਨਾ-356.

3.3. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪਹਿਲੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਫੁਕਤਾ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਆਯੋਜਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਾਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਵਰਗੀ ਲਾਲ ਨਾਜਪਤ ਰਾਇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ "ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਗ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ, ਸਿਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਦੇਸ਼ਾਰਟਨ 'ਤੇ ਰਏ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ੱਧੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਿਹਨਤੀ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਇਥੇ ਲੈ ਆਈ।¹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਭਾਵੁਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸ਼ਾਝ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖੀਬੱਧ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕੋਰੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਵੀਕਾਰਦਿਆਂ ਔਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਜੇਕਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਿਉ ਦਾਦਾ ਪੁਸਤ ਦਰ ਪੁਸਤ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨਿਵਾਸ ਤਿੰਨ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ"² ਪਰੰਤੂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।"³ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ⁴ ਅਤੇ ਡਾ. ਚੰਦ੍ਰਦੇਵ ਰਾਯ⁵ ਕਿਸੇ ਪੁਸ਼ਤਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਨਿਰਾਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਾਲਾ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਨਾਮਾਲੂਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦੇ ਅਹਿਮ ਜੀਵਨ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਇਹ ਮੱਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਸਾਡੀ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ।

3.3.1.1. ਦੁਜਰਾਤ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਮੱਤ

ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ

---

1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸਵਾਮੀ) ਪਾਡੋਂਕ ਵਿਰੋਂਦ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰਨਾ 66.
 2. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 67
 3. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 66
 4. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਤਤੂ ਜੀਵਨ ਐਰ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 16.
 5. ਰਾਯ, ਚੰਦ੍ਰਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਾਜੀਰ ਐਰ ਰਵਿਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰਨਾ 72.

ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਬਹੁ-ਰਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅਨੁਆਈ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦਾ ਵਿਸਤਰਿਤ ਰੂਪ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਵਿਦਾਸੀਆਂ ਨੇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ ਖੁਦ ਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ — ਕਿ "ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਰਿਣਤੀ ਉਸ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਰਨ ਲਈ ਮੱਦਦਗਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।"¹ ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣਾ ਕਿ " ਆਪ ਕਿਸੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਸਨ, ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇ ਹੋਣਾ ਆਪਦੇ ਭਰਮਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"² ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਗੁਜਰਾਤ , ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਰਿਣਤੀ ਇਸ ਕਾਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪ ਉਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ ਜਦੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਦਕਾ ਪਏ ਅਸਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ (ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਸਥਾਨ) ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦੇ ਭਰਮਣ ਤੱਥ ਝਲਕਦੇ ਹਨ।"³ ਇਸ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ ਰਾਯ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਅਨੁਆਈਆਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਰਿਣਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਨਣ ਦਾ ਜਤਨ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ।"⁴ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰਕੀਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉੱਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਖੋਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਰਟਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁵

ਇੰਦ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਰਿਣਤੀ ਦੇਖਦਿਆਂ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿਸੇ ਹੋਰ

-
1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ (ਸਵਾਮੀ) ਪਾਠੇ, ਵਿਰੇਂਦ੍ਰ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰ 65
  2. ਚਤੁਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰਯ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 242
  3. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਤਤ੍ਵ ਜੀਵਨ ਐਂਡ ਵਿਚਾਰ, 1978, ਪੰਨਾ 16-17.
  4. ਰਾਯ, ਚੰਦ੍ਰਦੇਵ (ਡਾ.) ਕੀਰੀ ਐਂਡ ਰਵਿਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਯਨ, 1978, ਪੰਨਾ 72.
  5. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਾਰਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਢ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984 ਪੰਨਾ 28.

ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾ ਹੋਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਭਾਰਤ, ਚੀਨ, ਕੋਰੀਆ, ਜਪਾਨ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਪੰਜੂ ਰੋਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਜਨਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਆ ਜਾਣ ਵੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਭਰਮਣ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਉੱਚਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣ ਕੇ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਯਥਾਯੋਗ ਨਹੀਂ।

3. 3. 1.2. ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਰਿਤੋੜ ਵਾਸੀ ਹੋਣਾ
=====

ਰਿਤੋੜ ਵਿਚ ਕੁੰਭਿਆਮ ਦੇ ਮੀਂਦਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੜੇ ਰਵਿਦਾਸ ਛਤਰੀ ਜਿਸ ਦੇ ਰਬੂਰੇ ਤੇ ਬੜੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ(ਪਦ-ਪਾਦਕਾ) ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਰਾਜ਼ੀ ਝਾਲੀ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਆਪ ਦੀਆਂ ਪਰਮ ਭਾਰਤ ਸਨ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਹ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਵਜੋਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦਾ ਜੀਮ-ਪਲ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਹ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਆਪ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਜ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਮਾਣ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਝ ਹੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਮਾਡੋਗੜ੍ਹ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਕੁੰਭ ਅਤੇ ਕੁਟੀ ਬੜੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸਿਮਰਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਸਮਝਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਘਮਾਣ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸੀਆਂ ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਤਾਨਾਬ ਕੁੰਭ ਅਤੇ ਮੀਂਦਰ ਬਣਵਾਉਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਚਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸਥਾਨ, ਰੁਜਰਾਤ, ਨਾਸਿਕ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕੁੰਭ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਜ ਵੀ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹਨ।"¹ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ " ਇਹ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਸਿਸ਼ ਗੱਲ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਨ।"²

---

1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ(ਸਵਾਮੀ) ਪਾਡੇਸ਼ ਵਿਰੋਂਦ੍ਰ. (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰਨਾ 71.
2. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਤਤ੍ਵ ਜੀਵਨ ਐਂਡ ਵਿਚਾਰ, 1972 ਪੰਨਾ 17.

ਕੁੰਭ ਸਿਆਮ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਛਤਰੀ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪੁਸ਼ਟਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜੇ ਵਾਲੀ ਜਾਂ ਮੀਰਾਬਾਈ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਰਿਤੇੜ ਆਰਾਠ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਯਾਦ ਵਜੋਂ ਬਣਵਾਏ ਸਨ।¹ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਕੋਤੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਾਰ ਕੱਢਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਜੀਮਪਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਣ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ 'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਵਿਚ ਉਲੇਖਿਤ ਇਕ ਤੁੱਕ² ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਫੋਗੜ੍ਹ(ਰਾਜਸਥਾਨ) ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ ਆਖਣਾ ਸਰਾਸਰ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਜਣ ਇਸ ਭੁੱਲ ਦੀ ਸ਼ੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਕਾਸ਼ੀ ਪਾਸ ਮੰਡੂਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਡੂਰ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਸੰਖੇਪ ਸਾਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰ ਮਹਾਪੁਰੁਸ਼ ਦੇ ਭਗਤੀ ਪੁਰਾਰ ਹਿੱਤ ਭਰਮਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਸੁੱਚੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕਾਂ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਲਿਖਾਇਕ ਨਹੀਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ 'ਘੁਮਾਣ' ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੈ ਜੋ ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

3.3.2. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ =====

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਬਨਾਰਸ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਨਲਿਖਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ:-

-
1. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤਤ੍ਵ ਜੀਵਨ ਐਰ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 17.
  2. ਕਾਸ਼ੀ ਪਾਸ ਮੰਡੂਰ ਅਸਥਾਨਾਂ, ਸੂਦਰ ਵਰਣ ਕਰਤ ਗੁਜਰਾਨਾਂ।।
  - ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ(ਸ਼੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਮਿਤੀਗੀਨ ਪੰਨਾ 23.

3.3.2.1. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਚੋਕ ਸਹੱਲਾ ਹੈ
 =====

ਸਿਹ ਸੱਤ ਆਪ ਦੀ ਪਰਮ ਤ੍ਰਿਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਸੀ ਤੁੱਕ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਅਨੁਸਾਰ "ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ 'ਚੋਕ ਸਹੱਲਾ' ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।"¹ ਸੰਤ ਜਗਜੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ " ਇਸ ਤੁਕ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਨਾਰਸ ਦਾ 'ਚੋਕ ਸਹੱਲਾ' ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਸਥਾਨ ਇਕ ਸਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਸੀ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਵੇਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਇਥੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਰਹਿਰੀ ਹੈ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਧਰੇ ਇਥੇ ਹੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।"² ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਤੁੱਕ ਤੋਂ ਸਿਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਨੱਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਿੱਤ ਕੋਈ ਸਮਾਰਸ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਤੁਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰਨ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੁਭ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।

3.3.2.2. ਗੋਪਾਲ ਮੀਂਦਰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੈ
 =====

ਕੁਝ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲੋਕ ਕਾਸ਼ੀ ਸਥਿਤ ਗੋਪਾਲ ਮੀਂਦਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਹੈ ਕਿ " ਗੋਪਾਲ ਮੀਂਦਰ ਦੇ ਤਹਿ-ਥਾਨੇ ਵਿਚ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਤੁਲਸੀ ਦੁਫ਼ਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਗੀਤਾਂ ਪਈਆਂ ਹਨ।"³ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਿਹ ਸਥਾਨ ਆਪਨੇ ਖੁਦ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਸਿਹ ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ ਇਹੋ ਸਥਾਨ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਜਨਮ ਮੰਢਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।"⁴ ਪਰੰਤੂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਨਣ

---

1. ਕਾਸ਼ੀ ਨਗਰ ਨ-ਚੋਕ ਨਾਂ, ਮਨੇ ਗੁਰੂ ਮਿਲਾ ਰੋਹਿਦਾਸ।
 --ਜਗਜੀਰ ਸਿੰਘ (ਤਿ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ(ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 43.
 2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-42-43.
 3. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ(ਸਵਾਮੀ)ਪਾਡੇਯ ਵਿਰੋਦ(ਸੰ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰ 67
 4. ਯੋਗੇਂਦ. ਸਿੰਘ(ਫ਼ਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤਤੁ ਜੀਵਨ ਐਰ ਵਿਚਾਰ, 1972 ਪੰਨਾ 19.

ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਗਵਿਸ਼ਾਸ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ ਜੀਵਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਪਤਨੀ ਸਹਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਸਥਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਥੇ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਅਗਿਆਤ ਤੱਥ ਹੈ।"¹ ਡਾ. ਜਸਜੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਦੀ ਇਸ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਬੇਜ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਵੀ ਨਿਸਤਲ ਰਹੀ।² ਅਸੀਂ ਖੁਦ ਵੀ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਕੋਈ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਾਂਗ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਮੰਨਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਹੁਤ ਘੱਲੇ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲਾ ਸਵਰਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਹੱਲਾ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੀ ਰਵਾਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਮਰੇ ਹੋਏ ਵੇਰ ਵੇਰ ਤੇ ਸਮੇਟਣ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸੁੱਚ-ਕੱਚ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਥਾਨ ਅਜਿਹਾ ਕਿੱਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹਾ ਮਹੱਲ ਆਪ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਲਈ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਹੋਯਾ ਰੁਝਾ ਆਪ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।

3.3.2.3. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਠਾਰਸ ਜਾਂ ਬਠਾਰਸ ਵਿਖੇ ਮੰਝੂਆ ਡੋਹ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੌਤ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਬਠਾਰਸ ਨਗਰੀ ਦੀ ਇਕ ਬਸਤੀ ਮਠੂਰ ਵਿਖੇ ਆਪ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਬਠਾਰਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਲਹਿਰ ਤਾਰਾ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੋਝ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ। ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬਠਾਰਸ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।³ ਇਸ ਸੋਝ ਵਿਚ ਜਨਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਮੌਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ --

1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ (ਦਵਾਮੀ) ਪਾਠੇਸ਼ ਵਿਰੋਦ੍ਹ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰ 67.
 2. ਸਾਬਰ, ਜਸਜੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਾਰਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਝ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ) 1984 ਪੰਨਾ 29.
 3. ਨਗਰ ਬਠਾਰਸੀ ਉਤਿਮ ਠਾਊਂ।। ਪਾਪ ਨ ਨੀਯਰੈ ਆਵੈ ਕਾਊਂ।।
 ਮੁਵੇ ਨ ਕੋਊ ਨਾਕਹਿ ਜਾਈ।। ਸੰਕਰ ਰਾਮ ਸੁਨਾਵੈ ਆਈ।।
 ਸੁਤਿ ਸੁਮਿਤਿ ਕੇ ਹੈ ਅਧਿਕਾਰੂ।। ਤਹਾ ਰਵਿਦਾਸ ਨਯੇ ਅਵਤਾਰੂ।।
 ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ, ਰੱਬ ਲਿਖਿਤ ਰੀਝ ਨੰ: 15756। ਤਰਕਮਾਨ 1707 ਬਿ.ਸੰ. ਪ੍ਰਾਪਤੀ
 ਸਥਾਨ, ਰਾਜ: ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਿਆ ਸੋਝ ਪ੍ਰਿਤ: ਜੋਧਪੁਰ।

ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਨਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਮੰਝੂਆ ਡੋਹ ਸਥਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਰੀਝ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੀਝ 'ਕਾਸ਼ੀ ਮਹਾਤਮਾ' ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਸੂਦਰ ਜਾਤ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਕਰਚਾਰਯ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੂਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਖ਼ਸ਼ੀਅਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।¹ 'ਕਵਿਖ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਬੰਧੀ ਆਈ ਕਥਾ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵ ਕਾਸ਼ੀ ਮਹਾਤਮ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।² ਪਹਿਲੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ ਦਾ ਸਥਾਨ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਨਗਰ ਦਵਾਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਔਕਤ ਹੈ।³ ਦੂਜੀ ਕਥਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਸੰਕਰਚਾਰਯ' ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 'ਰੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਹਨ। ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਨਗਰ ਦਵਾਰ ਉੱਤੇ ਮੰਝੂਆ ਡੋਹ ਹੀ ਵੇਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਪ 'ਮੰਝੂਆ ਡੋਹ' ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। 'ਰੀਦਾਸ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਪੁਸ਼ਟ ਮੰਝੂਆ ਡੋਹ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।"⁵

('ਸਿਨਯਾਯੋਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਰੀਲੀਜ਼ਨ ਐਂਡ ਐਥੀਕਸ' ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਕਾਸ਼ੀ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁶ 'ਰੀਦੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਝੂਆ ਡੋਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਹਿਰਤਾਰਾ ਕੋਲ ਹੋਇਆ, ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁷ ਆਰਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਕਾਸ਼ੀ ਨਗਰ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਮੰਝੂਆ ਡੋਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਗਭਗ ਤਾਨਾਬ ਪਾਸ ਕਿਸੇ ਚਮਾਰ ਕੁਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।⁸ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਮੰਝੂਆ ਡੋਹ ਨੂੰ ਆਪਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ

1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸਵਾਮੀ) ਪਾਡੇਯ ਵਿਰੇਦ੍ਰ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰਨਾ 69.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 69.

3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 69.

4. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 71.

5. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੀਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਤਤ੍ਵ, ਜੀਵਨ ਐਂਡ ਵਿਚਾਰ, 1972 ਪੰਨਾ 19.

6. ਸਿਨਯਾਯੋਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਰੀਲੀਜ਼ਨ ਐਂਡ ਐਥੀਕਸ, ਭਾਗ 10 ਪੰਨਾ 60.

7. ਰੀਦੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼, ਭਾਗ 10 ਪੰਨਾ 220. ਖੰਡ 274-1968

8. ਰੀਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਜਾਸ਼ੀ, ਬੇਲਵੀਡਿਯਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਨੋਵੀ ਵਾਰ 1980 ਪੰਨਾ 2.

9. ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ (ਆਰਾਰਯ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 239

ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਨਗਰ ਦੀ ਹੱਦ ਤੇ ਮੰਡੂਆ ਡੋਹ (ਜਿਸਨੂੰ ਅਜ ਕਲ ਮਛੂਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਜਿਹਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਯਾਦਾਂ ਨਾਲ ਏਨਾ ਓਤ ਧੋਤ ਹੋਵੇ।¹ ਡਾ. ਰੋਬਿੰਦ ਤਿਰੂ ਝਾਇਤ ਸੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।² ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਛੂਰ ਰਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਨਣਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ।³ ਡਾ. ਐ. ਪੀ. ਸੁਰਮਾ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੰਡੂਆ ਡੋਹ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁴ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿਰਿਲ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣ ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਰ ਭਾ ਸਭ ਇਕ ਮੱਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਮੰਡੂਰ ਜਾਂ ਮੰਡਵਾ ਡੋਹ ਦਾਮ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।⁵ ਆਚਾਰਯ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ⁶, ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ⁷, ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਚੌਪ⁸, ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ⁹ ਅਤੇ ਡਾ. ਐਨ. ਸਿੰਘ¹⁰ ਰੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਮੰਡੂਆ ਡੋਹ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਚੰਦਰ ਦੇਵ ਰਾਯ¹¹ ਅੰਦਰਲੀ ਰਵਾਹੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਹੀ ਰਦ ਅਤੇ ਪਦ ਵਿਚ ਰੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਨਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆ¹², ਸੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ¹³ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ¹⁴ ਰਿ: ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ¹⁵ ਰਿ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੋਤਸੀ¹⁶, ਰਾਜੀੰਦਰ ਸਿੰਘ¹⁷ ਅਤੇ ਰਿ. ਨਰੈਣ

1. ਆਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ (ਸਵਾਮੀ) ਵਿਰੋਦ ਪਾਠੇ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰਨਾ 7.
2. ਤਿਰੂ ਝਾਇਤ, ਰੋਬਿੰਦ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਰੁਣ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ, ਐਰ ਉਸਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਿਛਾਣ-ਭੂਮੀ, 1961 ਪੰਨਾ 33.
3. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ.), 1978, ਪੰਨਾ 43.
4. ਸੁਰਮਾ, ਐ. ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ-ਵਾਣੀ, 1978, ਪੰਨਾ 22.
5. ਸਿਰਿਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸੁਰੇਸ਼ ਭੋ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 29.
6. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰਯ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, 1973, ਪੰਨਾ 64.
7. ਮੈਨੀ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ, 1979 ਪੰਨਾ 16.
8. ਚੌਪ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸਾਧਨ ਮੇ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ, 1984, ਪੰਨਾ 2.
9. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਚਰਨਾ, 1980 ਪੰਨਾ 5.
10. ਐਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਕਵਿ ਰਵਿਦਾਸ ਮੁਨਾਕਨ ਐਰ ਪਦੇਯ, 1983 ਪੰਨਾ 2.
11. ਰਾਯ, ਚੰਦ. ਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਐਰ ਰਵਿਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਯਯਨ, 1978, ਪੰਨਾ 73.
12. ਨਾਮਧਾਰੀਆ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ (ਰਿ:) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, 1927, ਪੰਨਾ 4.
13. ਸੰਤ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾਸ, (ਭੂ) ਪੰਨਾ
14. ਚੰਦੜ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ (ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨੀਲਾ, 1953 (ਭੂ) ਪੰਨਾ 14.
15. ਆਨੰਦ, ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ (ਰਿ:) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ, ਪੰਨਾ 15.
16. ਜੋਤਸੀ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ (ਰਿ.) ਅਸਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਪੰਨਾ 8.
17. ਸਰਦੇਵ, ਰਾਜੀੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1976, ਪੰਨਾ 6.

ਸਿੰਘ¹ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਕਾਸ਼ੀ ਜਾਂ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਉਚਿਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਬਾਰਸ (ਕਾਸ਼ੀ) ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਆਸ ਪਾਸ ਵਾਲਾ ਮੱਤ ਮੰਨਿਆ ਡੇਰ ਵੱਲ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ 'ਮੰਨਿਆ ਡੇਰ' ਹੀ ਹੈ।

3.3.2.4. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਮੇਂ-ਰਵਰਧਨਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਨਵੀਨ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਬਾਰਸ ਰਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡ ਸੀਰ-ਰਵਰਧਨਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸੀਰ-ਕਰੀਹਿਆ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਖੋਜ 'ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਰਿਥ ਯਰਮ ਸਿਸ਼ਨ' ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸ੍ਰੀ ਬੰਤਾ ਰਾਮ ਘੋੜਾ ਨੇ ਫਰਬਰੀ 1964 ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ 'ਚ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਮੰਦਰ ਉਸਾਰੀ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਇਮਲੀ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚੀਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।² ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਨਵੀਨ ਮੱਤ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਨੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਚੀਨ ਪੁਸ਼ਟੀ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਅਣੌਂਦ ਕਾਰਨ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਸੰਤ ਜਗਖੀਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਉਹ ਚਾਰ ਫਰਬਰੀ 1977 ਈ. ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਤਾਵਦੀ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਬੇਜੀ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਸੀਰ-ਰਵਰਧਨਪੁਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਬੰਸਾਵਲੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤੇ।"³ ਇਸ ਤੋਂ ਅਸੰਤੋਖ ਪਛਾਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਤ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਤਦ ਤੱਕ ਇਸ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦਾ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਦਾ।"⁴ ਡਾ. ਕਾਸ਼ੀਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਏ⁵ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰਾਧਾਰ ਤੱਥ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੰਤਾ ਰਾਮ ਘੋੜਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀਰ-ਰਵਰਧਨਪੁਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਮੰਨਣ ਲੱਗੇ

1. ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ(ਰਿ.) ਅਸਲੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ ਡੇਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਮਿਤੀਹਲ, ਪੰਨਾ 9.

2. ਜਗਖੀਰ ਸਿੰਘ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ(ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 42.

3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 42.

4. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 42.

5. ਉਪਾਧਿਆਏ, ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ(ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1983, ਪੰਨਾ 10.

ਪਏ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ " ਇਹ ਪਿੰਡ ਅਜ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੋਂ ਸੌਖਣਾ ਦੇਖ ਕੇ 14ਵੀਂ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਛੜੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਇਕ ਵਾਰ ਦਿਲ ਦਿਮਾਰ ਸਾਹਦੀ ਭਰਨ ਨਰ ਪੌਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਰੂਰ ਭਰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਇਸ ਥਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹੋਣੇ ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਸਬੂਤ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੋ ਟੁੱਕ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।"¹ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਰ-ਰਵਰਧਨਪੁਰ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਰ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ, ਗੁਪਾਲ ਮੀਂਦਰ, ਪੰਚ ਰੀਰਾ ਘਾਟ, ਦਸਾਅਸ਼੍ਰਮੇਧ ਘਾਟ, ਮੰਦਾਹਿਨ ਚੌਕ, ਗੁਰੂ ਬਾਰ, ਨੋਟਨ ਬੋਰਾ, ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਮੀਂਦਰ ਅਤੇ ਕਪੌਰ-ਚੌਰਾ, ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਹੇਠ ਲਿਖਿਤ ਆਧਾਰ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਲੈਅ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸ਼ੀਰ-ਰਵਰਧਨਪੁਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।³

(ੳ) ਇਹ ਸਥਾਨ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਸਾਊ ਬਸਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨੀਵੀਂ, ਰੀਂਧਤ, ਅਨਪੜ੍ਹ, ਅਤੇ ਦੀਨ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਹੈ।

(ਅ) ਮੰਛੂਆ ਡੀਹ ਦੇ ਵਾਸੀ, ਸ਼ੀਰ-ਰਵਰਧਨਪੁਰ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਹਨ।

(ੲ) ਸ਼ੀਰ-ਰਵਰਧਨਪੁਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਮੰਛੂਆ ਰਵਿਦਾਸ ਮੀਂਦਰ ਉਸਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਥੋਂ ਮੀਂਦਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਸਤਾਂ (ਚੌਥੀ ਅਤੇ ਸੱਖ) ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਦਰਲੀ ਰਵਾਹੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਕੇਤ 'ਬਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸ' ਨੂੰ ਬਿਨਕੁਲ ਨਜ਼ਦੀਕ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਸ਼ੀਰ-ਰਵਰਧਨਪੁਰ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬਨਾਰਸ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਦੂਜਾ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਇਕੋ ਪਿੰਡ 'ਜੋਤੂਪੁਰ' ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪਿੰਡ ਬਨਾਰਸ

1. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1981 ਪੰਨਾ 35.

2. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਦੇ ਸਟੱਫ਼ ਆਫ਼ ਭਰਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981 ਪੰਨਾ 35.

3. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਰਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਫ਼ ਪੁਸਤਕ (ਸੀ) 1984, ਪੰਨਾ 27.

ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸ਼ੀਰ-ਰਵਰਧਨਪੁਰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਦਿਹਾਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਸ਼ੀਰ-ਰਵਰਧਨਪੁਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਚਰਮਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਰੀਤੀਬ ਹਨ। ਮੰਢੂਆ ਡੇਹ ਦੇ ਵਾਸੀ ਚਰਮਕਾਰ, ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹਨ। ਇਹ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਰਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਭਰਤੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਦੇ ਅਨੁਠੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਵਰਤਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕਰਮ ਭਰਤੀ ਦੇ ਸ਼ਾਖਯਾਤ ਦਰਜਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਇਸ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਬਹੁ-ਮੰਜਿਨਾ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੇ, ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਪੁਸ਼ਟੀ ਆਧਾਰ ਸੋਝ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਆਪ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਖੰਡਰ ਹੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਵਜੋਂ ਸਾਭ ਰਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਬਿਨਾ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਆਪਦੀ ਜਨਮਭੂਮੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾ. ਜਸਜੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਮੰਢੂਆ ਡੇਹ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਮੰਢੂਆ ਡੇਹ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਹਟਵਾਂ ਅਤੇ ਚੰਮ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਉੱਘਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਲਹਿਰ ਤਾਰਾ ਤਾਲਾਬ ਹੈ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਥਾਨ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਾੜ ਸੀ। ਉਹ ਇਥੋਂ ਹੀ ਰਵਿਾ ਤੇ ਉਤਰਦੇ ਅਤੇ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰ ਨਈਂ ਜੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੋ ਰਈ।"¹ ਡਾ. ਸਾਬਰ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਤਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਚਮਾਰ

1. ਸਾਬਰ, ਜਸਜੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਛਾਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਝ ਸੁਤਕ (ਸੰ.) 1984 ਪੰਨਾ 27

ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਮਰੇ ਹੋਏ ਪਸੂ ਢੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੱਥ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਸਥਾਨ ਭਾਵ 'ਮਰੂਆ ਗੋਹਾ' ਵਿਖੇ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਇਹ ਮੱਤ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਰਮਦੇ ਦੇ ਉਘੇ ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਧਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਇਹ ਸਥਾਨ 'ਬਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸ' ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿੱਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਜ ਵੀ ਇਸ ਕਿੱਤੇ ਵਿਚ ਸਲਗਨ ਹਨ। ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਸੋਜੂਦ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਨਹਿਰ-ਤਾਰਾ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਖੰਡਰ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਟਿੱਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਦਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਥੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਿੱਮਾਂ ਦੇ ਪੌੜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਬੂਤਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਹੱਥ ਕਮਿਡਲ ਇਕ ਹੱਥ ਹਥਿਆਰ ਵਾਲੇ ਵੀਰ ਸਾਧੂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ 'ਬਾਬਾ ਗੋਹਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 'ਬਾਬਾ ਗੋਹਾ' ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਗੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁੱਖ ਇੱਸਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਮੰਨਿਆ ਤਰਕ ਸਿਰਤ ਹੈ।

3.4. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੂਰਵਜ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਅੰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਆਪ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਸੋਫ਼ਾ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਦਰਭ ਸੋਫ਼ਾ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਪੜਦਾਦਾ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਸਕੇ।

3.4.1. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੜਦਾਦਾ, ਪੜਦਾਦੀ ਅਤੇ ਦਾਦਾ, ਦਾਦੀ

ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਈ ਖੋਜ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਨ ਹਨ। ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਫ਼ਾ 'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਹੈ ਜੋ ਹੁਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸਜੁਰਰਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛਤਰ ਨਾਂਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ

ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਵਾਰ ਹਰਿਨੰਦ(ਹਰਿ-
ਨੰਦਨ) ਅਤੇ ਚਿਤਰ ਕੋਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਹੂ ਅਤੇ ਕਰਮਾ
ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਆਪਦੇ ਪੂਜ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਨੂੰ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ
'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਰੋਸ਼ਨੀ
ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।² ਦੂਜੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਲੂ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੱਖਪਤੀ।
ਪਿਤਾ, ਸੰਤਿਖ ਦਾਸ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਸ ਦੇਵੀ(ਕੁਝ ਭਾਗਣ ਦੇਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ) ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ
ਹੈ।³ ਸੰਤ ਜੀ ਦੂਜੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਮਨਘੜਤ ਅਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ
ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਅਸਲ ਦਾਦਾ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਨੰਦ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਲੂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ
ਲੱਖਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁴ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਆਪ ਦੇ ਪੜ-
ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਪੜਦਾਦੀ ਤੱਕ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੰਤ ਜੀ ਵਲੋਂ ਵਰਣਿਤ
ਸੰਭਾਵਨਾ ਭਰਪੂਰ ਮੱਤ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚ ਛੁੱਪਿਆ
ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ
ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਦਾਦੀ
ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ⁵ ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ
ਚਤੁਵੇਦੀ⁶, ਡਾ. ਚੰਦ ਦੇਵ ਰਾਯ⁷, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ⁸ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ⁹,

1. ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ(ਛਾਤੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਿਤੀਗੀਠ, ਪੰਨਾ

2. ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਨੰਦ ਅਤੇ ਦਾਦੀ
ਦਾ ਨਾਂ ਚਤਰ ਕੋਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਰਾਹੂ ਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਰਾਹੂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ
ਰਗੀ ਪਾਰ ਗਾਜੀਪੁਰ ਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਾਰੂ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਕਰਮਾਬਾਈ ਨਾਲ ਹੋਈ ਇਸ
ਜੋੜੇ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ(ਸੰ) 1978 ਪੰਨਾ 44.

3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 44.

4. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 44.

5. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ(ਸਵਾਮੀ) ਪਾਡੇਯ ਵਿਰੋਦ੍ਹ(ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰਨਾ 73.

6. ਇਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰਿਨੰਦਨ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਹੂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ
ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਵਾਰ ਚਤਰ ਤਥਾ ਕਰਮਾ ਸੀ।

- ਚਤੁਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ(ਆਚਾਰੀਆ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀਵਾਰ, 1971, ਪੰਨਾ 239

7. ਰਾਯ, ਚੰਦਦੇਵ(ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਐਰ ਰਵਿਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਯਯਨ, 1978, ਪੰਨਾ 79.

8. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 28.

9. ਮੈਨੀ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ 17.

ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ¹, ਪ੍ਰੋ. ਚੌਤ ਸ਼ਰਮਾ² ਅਤੇ ਬਾਬੂ ਮਹਾਂਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ³ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਨੰਦ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਚਤਰ ਕੌਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਭਾਗਵਤ ਚਰਿਤ-ਵਿਚ ਦਾਦੇ ਦਾ ਨਾਂ 'ਬੰਜੂ' ਅੰਕਤ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਦਰਜ ਕਥਾ ਮਨੋਕਲਪਿਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਕਰਤਾ, ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਵਲੋਂ ਵਰਣਿਤ, ਦੂਜੀ ਦੰਦ ਕਥਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਲੂ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੱਖਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਗੋਰਾ ਦਾਸ⁵, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆ⁶, ਸੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ⁷, ਕਵੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ⁸, ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਬਾਹੜਵਾਲ⁹, ਅਤੇ ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ¹⁰ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਦੰਦ ਕਥਾ ਪ੍ਰਚੋਨ ਲਿਖਿਤ ਸਾਂਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸੰਤ ਸਾਂਹਿਤ ਦੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਗੋਲਿਆਂ ਨਹੀਂ — ਨਾ ਹੀ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੌਤ ਦੀ ਧੋੜਤਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਚੋਨ ਸੋਫ਼ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਨੰਦ ਅਤੇ ਚਤਰ ਕੌਰ ਹੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉੱਚੇ ਦੂਜੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵੀ ਛੁੱਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਵਲੋਂ ਪਛੁਟ ਕੀਤੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੀੜੀ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

-
1. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ(ਪ੍ਰੋ.) ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਭਾਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981, ਪੰਨਾ 18.
  2. ਸ਼ਰਮਾ, ਪ੍ਰੋ. ਚੌਤ(ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, 1980, ਪੰਨਾ 11.
  3. ਮਹਾਂਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ(ਬਾਬੂ)ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਅੱਠਵੀਂ ਵਾਰ, ਪੰਨਾ 15.
  4. ਮਹਾਂ ਭਾਗਵਤ ਚਰਿਤ ਪੰਨਾ 142.
  5. ਗੋਰਾ ਦਾਸ(ਸੰਤ) ਰਵਿਦਾਸਦੀਪ, 1912, ਪੰਨਾ 27.
  6. ਨਾਮਧਾਰੀਆ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ(ਸੰਤ) ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ, 1927, ਪੰਨਾ 12.
  7. ਸੰਤ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ(ਮਰੀਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸਾਦ, (ਭੂ)ਪੰਨਾ 79-80.
  8. ਚੰਦੜ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ(ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ, 1953(ਭੂ)ਪੰਨਾ 14.
  9. ਬਾਹੜਵਾਲ, ਮੰਗੂ ਰਾਮ(ਸ੍ਰੀ) ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਮਿਝੋਹੀਨ ਪੰਨਾ 16.
  10. ਆਨੰਦ, ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ(ਗਿ.) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਾਤ ਜੀ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ 1980, ਪੰਨਾ 16 ਤੋਂ 18.

ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ(ਬਾਬਾ) ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਨ੍ਹੂ ਜੀ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਮਤੀ ਲੱਖਪਤੀ ਜੀ, ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ, ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਮਤੀ ਕਲਸੀ, ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੇਵੀ। ਨਾਨੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਮਾਰੂ ਜੀ, ਨਾਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਮਤੀ ਹਰਾਂ ਦੇਵੀ। ਡੂੰਡੜ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਮਾਰੂ ਜੀ, ਭੂਆ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਮਤੀ ਪੁਰਬਿਨੀਆ, ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਮਤੀ ਭਾਰਵਨ ਦੇਵੀ(ਭਾਗੋ) ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੋਹਰੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਮਾਨ ਦਾਸ, ਸੱਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਮਤੀ ਸੋਮਾਂ ਦੇਵੀ।¹

ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹਿੱਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਨਾ ਹੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ, ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨਿਰਾਧਾਰ ਨਾਮਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ।

3.4.2. ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ =====

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ, ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ, ਸਤਿਆ ਨੰਦ, ਸੰਤੋਖ, ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ, ਮਾਨਦਾਸ, ਰਾਹੂ, ਰਘੂ ਰਾਮ, ਰਘੂ, ਰਾਘਵ, ਰਘੂ ਮੱਲ, ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਸ਼ਾਂ, ਕਲਸੀ, ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੇਵੀ, ਕਰਮਾਵਤੀ, ਕਰਮਾਦੇਵੀ, ਕਰਮਾ, ਭਾਰਵਤੀ, ਭਾਰਣ ਦੇਵੀ, ਰਘੂਰਣਿਆ, ਪੁਰਬਿਨੀਆ, ਪੁਰਬਿਨੀਆ, ਦਇਆਰੀ (ਦਇਆ ਕੋਰ) ਸੰਤ ਕੁਮਾਰੀ, ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਂਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪੁਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਮੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਤੱਥ ਉਘੜਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਹੇਠ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

(ੳ) ਉਹ ਵਿਦਵਾਨ/ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਹੂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਾ, ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ, ਕਰਮਾ ਬਾਈ, ਕਰਮਾਵਤੀ, ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ਅ) ਉਹ ਲੇਖਕ ਜਿਹੜੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਘੂ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ ਠੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਕੁਝ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਘੂ(ਰਘੂ ਮੱਲ) ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਪੁਰਬਿਨੀਆ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

1. ਭਾਰੋਆ, ਮਿਸਰਦੀਪ(ਸ੍ਰੀ) ਆਦਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤਰਾ(ਸੰ) ਜਨਵਰੀ, ਫਰਬਰੀ, 1987, ਪੰ 8 .

(ਸ) ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਤੋਖ (ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ) ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ, ਕੋਸ਼ਾ, ਕੋਸ਼ ਦੇਵੀ, ਅਤੇ ਕਲਸੀ ਮੀਨਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਸਿਨਾਵਾ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਮੱਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰਲੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿਵੇਂ 'ਭਵਿਖ ਪੁਰਾਣ'¹ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਮਾਨ ਦਾਸ' ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਮਾਣ ਦਾਸ' ਪ੍ਰਕਲਿਤ ਹੈ।² 'ਰੀਦਾਸ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਆਪ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮਾਤਾਵਾਂ ਭਾਗਵਤੀ ਅਤੇ ਕਨਕੂਜ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਭਾਗਵਤੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।³ 'ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਕਾ ਸਤਯ ਸਵਭਾਵ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਤੁਯਨੰਦ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਤ ਕੁਮਾਰੀ ਦਰਜ ਹੈ।⁴ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸੰਤੋਖ', ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਦਇਆਗੋ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ।⁵ ਚੀਂਦਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਘੂ ਰਾਮ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਘੂਰਾਜੀ ਸੀ।⁶ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਫੁੱਟ ਉਕਤ ਮੱਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੋਭ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ, ਅਨੁਮਾਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਰੀਦਾਸ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਸੂਚਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਨਹੀਂ। 'ਭਵਿਖ ਪੁਰਾਣ' ਅਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਸਤਯ ਕਥਾ' ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਕਲਪਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੌਰਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਵਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।⁷ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਨੂੰ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਚਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ

1. ਚਰਮਕਾਰ ਗਿਰੀ ਜਾਤੇ ਦ੍ਰਿਤੀਯ: ਪਿੰਗਲਾ ਪਤਿ:।

ਮਾਨਦਾਸਸਯ ਤਨਯੋ ਰੀਦਾਸ ਇਤਿ ਵਿਸ਼ੁਤ।

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਛਾਤਮਯ(ਸੰ)1978, ਪੰਨਾ 176.

2. ਯੋਗੇਂਦ ਸਿੰਹੂ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੀਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤਤ੍ਵ ਜੀਵਨ ਐਰ ਵਿਚਾਰ, 1978, ਪੰਨਾ 23.

3. ਦੀਕਸ਼ਿਤ, ਤਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਯਣ(ਡਾ.) ਪਰਿਚਈ ਸਾਹਿਤਯ, 1957, ਪੰਨਾ 94.

ਉਧਿਤ. ਰਾਯ, ਚੰਦ. ਦੇਵ(ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਐਰ ਰੀਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰ 79.

4. ਸੁਨਹੁ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਕਰ ਸਦਾ ਨੰਦ ਪਿਤੁ ਦੇਵ।

ਸਤ ਕੁਮਾਰੀ ਮਾਤੁ ਭਲ ਕਰਯੰ ਪਤੀ ਕਰ ਸੇਵ।

ਉਧਿਤ- ਯੋਗੇਂਦ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਰੀਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤਤ੍ਵ ਜੀਵਨ ਐਰ ਵਿਚਾਰ, 1978 ਪੰਨਾ 23.

5. ਸੰਤਿ ਦਰਖਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ, ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ(ਮਹੰਤ)ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਫਾਸ, ਪੰਨਾ 80.

6. ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੀਂਦਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ(ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੀਦਾਸ ਸਾਰੋਬ(ਪੁਰਵਾਚਯ, ਉਤਰਾਧ)ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1984, ਪੰਨਾ 01.

7. ਯੋਗੇਂਦ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਰੀਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਤਤ੍ਵ ਜੀਵਨ ਐਰ ਵਿਚਾਰ, 1978, ਪੰਨਾ 23.

ਤੇ ਅਸਮਰੱਥ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਮੱਤ ਹਨ। ਲੜੀ ਨੰਬਰ ਇਕ ਦੇ ਤੀਜੇ ਵਿਚ ਕਰਮਵਾਰ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਹੂ ਅਤੇ ਰਘੂ (ਰਘੂ ਮੱਲ) ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ (ਤੀਜੇ ਵਿੱਚ ਘੁਰਬਿਨੀਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ) ਹੈ। ਨਾਂਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ "ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਪਿਤਾ ਤੇ ਨਾਂ ਰਾਹੂ ਨੂੰ ਰਘੂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਰੂਪ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਘੂ ਨਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"¹

ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਘਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਚਾਹੁ, ਰਹੂ ਤੇ ਰੁਹੂ ਰਘੂ ਦੇ ਹੀ ਅਪਭਰੰਸ ਰੂਪ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਦੂਰੀ ਨੇ ਇਹ ਕਈ ਨਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖੁਦ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਘੂ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ ਮੰਨਣ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਹੈ।"² ਡਾ. ਕਾਸ਼ੀਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਹੂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾਮ ਰਘੂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ।"³ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਤ ਸਾਰਿੰਤ ਦੇ ਉਘੇ ਬੋਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ⁴, ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ⁵, ਡਾ. ਐ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ⁶, ਡਾ. ਚੰਦਰ ਦੇਵ ਰਾਯ⁷, ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ⁸, ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਨੀ⁹, ਡਾ. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ¹⁰, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ¹¹ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਰੀਨ¹², ਡਾ. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ¹³, ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ¹⁴,

-
1. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਰੰਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਤਤ੍ਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1978, ਪੰਨਾ 24.
  2. ਸਿੰਘਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983 ਪੰਨਾ 28.
  3. ਉਪਾਧਿਆਇ, ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1983 ਪੰਨਾ 13.
  4. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ (ਸਵਾਮੀ) ਪਾਠੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰਨਾ 73.
  5. ਆਜ਼ਾਦ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰਯ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, 1973 ਪੰਨਾ 64.
  6. ਸ਼ਰਮਾ, ਐ. ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1972 (ਭੂ) ਪੰਨਾ 09.
  7. ਰਾਯ, ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਸ਼ੀਰ ਔਰ ਰੰਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰਨਾ 80.
  8. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਚਰਨਾ, 1980, ਪੰਨਾ 5.
  9. ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਨੀ, ਬੈਨਵੀਠਿਯਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਨੋਵੀਂ ਵਾਰ, 1980, ਪੰਨਾ 1.
  10. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰ.) ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅੰਕ ਡਰਬਰੀ, 1986, ਪੰਨਾ 61.
  11. ਮੈਨੀ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਰੰਦਾਸ, 1979, ਪੰਨਾ 18.
  12. ਸਰੀਨ ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਨੀਚ ਤੋਂ ਉੱਚ ਕੀਏ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਿਤੀਗੋਨ, ਪੰਨਾ 14.
  13. ਪਦਮ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ, 1977, ਪੰਨਾ 24.
  14. ਦੀਪ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸਾਧਨ ਮੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ, 1984, ਪੰਨਾ 3.

ਚੀਦਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ¹, ਇੰਦਰਾਜ ਸਿੰਘ², ਗਿ. ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ³ ਅਤੇ ਗਿ. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ⁴ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਘੂ' ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਚੋਥੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਤੋਖ(ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ) ਹੈ। ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਜੁਟੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਢ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ 'ਸੰਤੋਖ' ਨਾਂ ਅਸੰਗਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਘੂ' ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਹੈ।

ਹੁਣ ਮਾਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਪਰ ਨਾਂਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਦਿੱਤੇ ਵੇਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਮੱਤਾਂ ਵਿਚ, ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਾ, ਕਰਮਾਦੇਵੀ, ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਚੋਥੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮਾ-ਵਤੀ ਘੁਰਬਿਨੀਆ, ਕੋਸ਼ਾਂ, ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੇਵੀ, ਕਲਸਾਂ, ਕਲਸੀ ਨਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਚੋਥੇ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਨਾਂਵਾਂ ਉਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਘੁਰਬਿਨੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਅਟਪਟਾ ਅਤੇ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।'⁵ ਇਸ ਦੀ ਪੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ " ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਨਾਂਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਘੂਰਿਨੀਆ, ਘੁਰਬਿਨੀਆਂ ਅਤੇ ਕਲਸਾਂ ਨਾਂ ਇਕ ਦਮ ਨਿਰਾਧਾਰ ਅਤੇ ਅਘਮਾਨ-ਸੂਚਕ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਉਤਮ ਨਾਂ ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ ਹੈ।"⁶ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਗੱਦੀਆਂ ਚਲਾ ਰਹੇ ਵਧੇਰੇ ਸਾਧੂ ਜਨ 'ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ' ਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ⁷, ਪਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ⁸, ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ⁹

-
1. ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੀਦਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ(ਸ਼੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੰਦਾਸ ਸਾਹੇਬ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1984 ਪੰ. 1.
  2. ਇੰਦਰਾਜ ਸਿੰਘ(ਸ਼੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1986 ਪੰਨਾ 42.
  3. ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ(ਗਿ:) ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ(ਟੋਕਾਕਾਰ) ਮਿਤੀਗੀਨ, ਪੰਨਾ 9.
  4. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ(ਗਿ.) ਅਸਲੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਆਨੀ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਮਿਤੀਗੀਨ, ਪੰਨਾ 8.
  5. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ(ਸਵਾਮੀ) ਪਾਛੇਯਵਿਰੋਧ(ਸ਼੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955
  6. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ(ਸੰ) 1978 ਪੰਨਾ 45.
  7. ਪਰਸੂਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ(ਆਚਾਰਯ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1971, ਪੰ. 239.
  8. ਆਜ਼ਾਦ ਪਿਥਵੀ ਸਿੰਘ(ਆਚਾਰਯ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, 1973, ਪੰਨਾ 64.
  9. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ. ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1972(ਭੂ) ਪੰਨਾ 9.

ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ¹, ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ², ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਘ³, ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ⁴,
ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ⁵ ਅਤੇ ਧਰਮਪਾਲ ਸਰੀਨ⁶ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਹਾਸਲ ਹੈ।

ਰਵਿਦਾਸ ਰਮਾਇਣ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਦੋ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ⁷, ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੱਤ ਸ਼ਰਮਾ⁸ ਅਤੇ ਬਾਬੂ ਮਹਾਂਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ⁹ ਨੇ ਆਪਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਰਮਾ' ਹੀ ਦਿੱਤਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਆਪਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਰਮਾ' ਦੇਵੀ' ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਟੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰੱਘੂ' ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ' ਦਾਦਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਹਰਿਨੰਦ', ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਤਰ ਕੌਰ' ਅਤੇ ਪੜਦਾਦਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਾਨ੍ਹ' ਤੇ ਪੜਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਲੱਖਪਤੀ' ਆਖਿਆ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਹੈ।

3.5. ਬਰਪਨ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ =====

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਬਾਲ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੱਥ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ, ਪਰਚੀ/ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬਰਪਨ ਬਾਰੇ ਦਰਜ ਵਿਚਾਰ ਲੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਢ 'ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਰਚਿਤ 'ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵੰਸ਼ਣਵ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਨਵਧਾ ਭਾਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।¹⁰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ

-
1. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, 1980, ਪੰਨਾ 5.
  2. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪੋ.) ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981, ਪੰਨਾ 34.
  3. ਸਿੰਠਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸਿਰੋਮਤੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 28.
  4. ਦੀਪ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸਾਧਨ ਮੇ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ, 1983, ਪੰਨਾ 3.
  5. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, 1985, ਪੰਨਾ 71.
  6. ਸਰੀਨ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਨੀਚ ਤੇ ਉਚ ਕੀਐ ਮੇਰੇ ਸਾਤਗੁਰੂ, ਸਿਤੀਗੀਨ, ਪੰਨਾ 10.
  7. ਅਬ ਰਾਹੂ ਕੀ ਭਈ ਸਗਾਈ। ਕਰਮਾ ਨਾਰਿ ਬਿਯਾਹਿ ਘਰ ਆਈ।
ਦੂਜਿ ਨਾਰਿ ਕੁਲ ਦੇਵ ਸੰਯੋਗ। ਯਹਿ ਸੰਠ ਰਾਹੂ ਨਿ ਕਿਐ ਨਿਯੋਗ।
ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ (ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਮਾਇਣ, ਸਿਤੀ ਗੀਨ ਪੰਨਾ 12.
  8. ਸ਼ਰਮਾ, ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੱਤ ਵਿਚਿਤ੍ਰ (ਸ੍ਰੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਰਮਾਇਣ ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1980 ਪੰਨਾ 12.
  9. ਮਹਾਂਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ (ਬਾਬੂ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਮਾਇਣ, ਔਠਵੀਂ ਵਾਰ, 1984, ਪੰਨਾ 15.
  10. ਬਰਸ ਸਾਤ ਕੇ ਭਯੋ ਹੈ ਜਬ ਹੀ।। ਨੋਧਾ ਭਕੀਤ ਚਲਾਈ ਤਬ ਹੀ।।
ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾ ਵਿਦਯਾਲਾ। ਜੈਪੁਰ. ਖ਼ੁੱਬ ਸੰ. 2 ਡਿਪੀਕਾ 1733 ਖ਼ੁੱਬ ਪੰਨਾ 369/m

ਮੱਤ ਪ੍ਰਫਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹਰਿ ਰੀਰ ਵਿਚ ਰੀਰੇ ਹੋਏ ਸਨ।¹
 'ਪੇਮ -ਅਬੋਧ ਯੋਥੀ' ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਮਾਰ ਜਾਤੀ
 ਨੂੰ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਪੜ੍ਹ ਦੇ ਨਿਰਨੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਵ-
 ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।² ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਅਨੁਸਾਰ " ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘੁਮਾਤਮਾ ਦੇ
 ਸੱਚੇ ਪੇਮ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ।"³ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਅਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਰਿਆਨ ਦੀ ਦਾਤ ਪਰੰਪਰਾਗਤ
 ਸੰਸਕਾਰ ਸਤਸੰਗ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ।"⁴ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਇਸ
 ਮੱਤ ਦੀ ਹੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁵ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ
 ਹੈ ਕਿ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਵਰਗੀ ਸੀ।"⁶ ਬ੍ਰਿਥੀਸ
 ਅਨੁਸਾਰ " ਆਪ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ-ਬਣਾ
 ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।"⁷ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਕਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਤਾਂ ਵਿਚ
 ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ।

ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਪੜ੍ਹ ਸੰਗ ਲਿ -ਲੀਨ ਹੋਣ ਨੂੰ
 ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ " ਆਪ ਬਾਲੜੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਮਗਨ
 ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਨਾ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਪੂਜ ਮਾਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਮਿਲੀ। ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ

---

1. ਬਡੇ ਦੈਈ ਰੰਦਾਸ ਹਰਿ ਦਾਸਨਿ ਸੋ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਪਿਤਾ ਨ ਸੁਹਾਈ ਦਈ ਠੈਰ
 ਪਿਛਵਾਰ ਹੀ।।

ਪ੍ਰਿਯ ਦਾਸ(ਟੋਕਾਕਾਰ) ਭਕਤ ਮਾਲ ਟੋਕਾ ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ, ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1939 ਬਿ.ਸੰ.
 ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਨੰ: 2274, ਪੰਨਾ ਨੰ: 82 ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਚਯ ਵਿਦਯ ਪ੍ਰਿਤਸਠਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ।

2. ਸਾਸਤ੍ਰ ਬੇਦ ਕੋ ਨਹੀਂ ਅਧਕਾਰੁ।। ਤਤੁ ਗਿਆਨੁ ਕਿਉ ਲਹੈ ਚਮਾਰੁ।।
 ਜਾਤ ਬਰਨ ਕੁਲ ਕਰਮ ਕਾ ਹੀਨਾ।। ਨਿਰਗੁਨਿ ਰੂਪਿ ਹੋਇ ਰਹਿਆ ਅਯੀਨਾ।।
 ਯੋਥੀ ਪੇਮ ਅਬੋਧ, ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਨੰ: 2584, ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਲਿਪੀਕਾਲ
 1750 ਬਿ.ਸੰ. ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੰਨਾ 88.
3. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਫ੍ਰਾਂਸੀ) ਪਾਠੇਯ ਵਿਰੋਧ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰ 74-75.
 4. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ-75.
5. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰਯ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਪੰ ਅਨੁ) ਅਨੂ ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ, 1986, ਪੰ 14.
6. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੰਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਤਰੂ ਜੀਵਨ ਐਰ ਵਿਚਾਰ, 1972 ਪੰਨਾ 25.
7. ਸਿਧਾਸ. ਜੀ. ਡਬਲਯੂ (ਮਿ.) ਦੀ ਚਮਾਰ, ਪੰਨਾ 208.
 ਉਧਿਤ- ਰਾਯ, ਰੰਦ. ਏਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਐਰ ਰੰਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰ 77.

ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਨੇ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰਿਆ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਚਿੰਮਰਨ ਆਪ ਦੀ ਅੰਤਰਆਤਮਾ ਵਿਚ ਰਚ ਗਿਆ।" ¹⁾ ਡਾ. ਉਪਾਧਿਆਇ, ਸੰਤ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਆਪ ਬਾਲਖਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਧੂ ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਬਾਲਕ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗਿ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਸੀ ਹੋਈ ਸੀ।" ²⁾

ਆਪ ਸੰਬੰਧੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਜਨਮ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ—ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆ ³⁾, ਮਹੰਤ ਜਸਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ⁴⁾ ਅਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਰੰਦੜ ⁵⁾ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਮੰਨਿਆਂ ਆਪ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਬਾਲ-ਲੀਲਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕਲਪਨਿਕ ਛੂਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਲ-ਲੀਲਾ ਅੰਤਰਗਤ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਭਾਵਨਾ ਮੂਲਕ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅੰਨੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਔਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤਿ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ, ਸਰਪ ਛਾਇਆ, ਚਮੜੇ ਦੇ ਖਿਡਾਉਣੇ ਵਿਚ ਜਾਨ ਆ ਜਾੜੀ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਵਿਸਤਰਿਤ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਵਿਚੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। (ਪਰਚੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਰੀਝੇ ਹੋਏ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਬਾਲਕ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪ ਦੀ ਨੂਰੀ ਸੁਖਸੋਯਤ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 181.

2. ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 181.
3. ਰੋਵੇ ਕਦੇ ਨਾ ਹਸਦਾ ਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਮਾਈ ਦੇਖ ਕੇ ਅਨੰਦ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ।
ਚੋਥੇ ਸਾਲ ਨੂੰ ਪਾਇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਸੁੰਦਰ ਮਾਈ ਪੁਤਰ ਦਾ ਦਰਸ ਦੀਦਾਰ ਕਰਦੀ।
ਆਖੇ ਬੋਲ ਬੋਟਾ ਰਾਮ ਨਾਮ ਮੂੰਹਿ ਮਾਤਾ ਸਿਖਿਆ ਹੈ ਨਿਰਾਧਾਰ ਕਰਦੀ।
ਸਾਲ ਪੰਜਵੇਂ ਬਚਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬੋਲੇ, ਮਾਤਾ ਮੁੱਖ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਉਚਾਰ ਕਰਦੀ।
ਨਾਮਧਾਰੀਆ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, 1927, ਪੰਨਾ 13.
4. ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਅਵਤਾਰ ਦੁਲਭ ਧਾਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਚਾਂਦਨਾ ਹੀ ਚਾਂਦਨਾ ਹੋ ਗਿਆ।
ਜਸਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, 1932 (ਭੂ) ਪੰਨਾ 62.
5. ਤੇਜ ਬਧ ਰਿਹਾ ਸਾਧੂ ਜਨਾਂ ਵਾਲਾ ਗਿਰਨ ਲਗ ਪੈ ਅਤਿ ਗਦਾਰ ਯਾਰੋ।
ਪੰਦਾ ਹੋ ਕੇ ਅਵਤਾਰ ਸੁਰੋਮੜੇ ਨੇ, ਪਾਈ ਨਾਮ ਦੀ ਘੜੀ ਪੁਹਾਰ ਯਾਰੋ।
ਰੰਦੜ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ (ਕਵੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ, 1953 (ਭੂਮਿਕਾ) ਪੰਨਾ 17.

3.5.1. ਵਿੱਦਿਆ

ਅੱਜ ਤਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਵੈ-ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਮੱਤ ਵਿਰਿਆਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ, ਵਿਚਾਰਨ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।¹ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਵਰਣ ਮਾਲਾ ਦੇ ਚੌਥੇ ਅੱਖਰ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।²) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਯਮਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ, ਵਿਚਾਰਨ ਤੇ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਦਾ ਹੈ ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਭਾਵੇਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਜੋਕਿ ਆਪ ਦੀ ਮਧੁਰ ਸਰਸ ਬਾਣੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤੀ ਸੰਤ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਨੇ ਸੰਦੇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ³, ਵਿਚ ਝਲਕਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

'ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ' ਲਿਖਿਤ 'ਅਨੰਤ ਦਾਸ' ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕੇਤ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸਿਖਸਿਤ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਚਿਤੋੜ ਦੀ ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਵਲੋਂ ਭੇਜੀ ਚਿੱਠੀ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸੰਤ ਲੋਕ, ਫੇਰੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਰਾਣੀ ਦੀ ਪਾਤੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸੌਂਪਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਆਪ ਖੁੱਦ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।⁴ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਦੇ ਪਾਸ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਸੰਤ ਵੀ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਰਾਣੀ

1. ਪੜ੍ਹੀਐ ਗੁਣੀਐ ਨਾਮੁ ਸਭੁ ਸੁਣੀਐ,

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ, ਪੰਨਾ 974.

2. ਨਾ ਨਾ ਖਿਆਨ ਪੁਰਾਨ, ਬੈਦ ਬਿਧਿ ਚਉਤੀਸ ਅਖਰ ਮਾਹੀ।।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 974.

3. ਸੰਦੇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਖੰਡਨ ਨਿਪੁਨ ਵਾਣੀ ਵਿਮਲ ਰੰਦਾਸ ਕੀ।।59।।

ਪ੍ਰਯੋਗ(ਟੋਕਾਕਾਰ) ਭਕਤ ਮਾਲ, ਟੋਕਾ ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧੀ, ਲਿਪੀ-ਕਾਲ 1939 ਬਿ.ਸੰ.ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਨੰ: 2274, ਪੰਨਾ 82 ਪ੍ਰਾਪਤੀ: ਰਾਜ: ਪ੍ਰਚਯ ਵਿਦਯਾ ਪ੍ਰਿਤ, ਜੋਧਪੁਰ।

4. ਰਾਲੇ ਭਕਤ ਬਾਰ ਨਹੀ ਲਾਈ। ਕਾਸੀ ਨਗਰ ਪਹੁੰਚੇ ਜਾਈ।

ਕੋਯੇ ਪੁਨਾਮ ਮਿਲੇ ਰੰਦਾਸਾ। ਸੰਤਿਨਿ ਕੇ ਜੁਥ ਦੇਖੇ ਪਾਸਾ।।

ਸਬ ਸੋ ਮਿਲਿ ਪਤ੍ਰੇ ਜਬ ਏਨ੍ਹੇ। ਜਨ ਰੰਦਾਸਿ ਬੰਚਾਇਰ ਲੀਨ੍ਹੇ।

ਯਤਿਨਿ ਕਹੀ ਬਾਤ ਸਬ ਬਾਨੀ। ਦਰਸਨਿ ਕਾਰਨਿ ਆਤੁਰ ਰਾਨੀ।।9।।

'ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ' ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 02 ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ, ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਪੰਨਾ 372/ਅ

ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਫੁੱਟ ਕੀਤੀ 'ਦਰਸ਼ਨਾ' ਦੀ ਸਿੱਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਿਖਣਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਵਿਧੀਬਿਧੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਠੋਕਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੂਦਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਠੋਕਾ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। (ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੁੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪੀੜੀ ਦਰ ਪੀੜੀ ਚਲ ਰਹੇ ਸੰਕਾਰਾਂ, ਸਤਿਸੰਗ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।¹ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ " ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਿਪਾ ਸਤਸੰਗ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਸਿਤ ਹੋਏ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।"² ਡਾ. ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ ਰਾਯ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ " ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਆਪ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ।"³ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪਰਵਕਤਾ ਆਪਣੇ ਨਵੀਨ ਬੋਜ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮੱਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ, ਸੀਰ-ਰਵਰ-ਨਪੁਰ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਬਨਾਰਸ ਵੱਲ ਵਸੇ ਪਿੰਡ ਸਿੱਤੂਪੁਰ, ਜਿਸਦਾ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਪੁਰਾਣੇ ਖੂਹ ਸਮੇਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾਵਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ: ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਡਤ ਸੁਰਹਾਣੀਦ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਪਰੰਤੂ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਈਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੋਫ਼ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।⁴

ਆਪ ਦੀ ਸਿਖ਼ਲਾ ਸੰਬੰਧੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਕਰਤਾ, ਗਿ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆ ਅਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ ਕਰਮਵਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਜਦੋਂ ਪੰਡਤ ਨੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਪੌਤੀ (ਵਰ ਨਮਾਨਾ) ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਆਪ ਬੋਲੇ ਨਹੀਂ ਉੱਪ ਰਹੇ ਤਾਂ ਪੰਡਤ ਨੇ ਕੋਸ਼ਿਦਿਆਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਪੌਤਾ ਹੋਏ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ

-
1. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਪ੍ਰ. ਅਨੁ.) ਅਣੂ, ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ, 1986 ਪੰਨਾ 14.
  2. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ (ਡਾ.) ਸਿੱਖ ਰਵਿਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਯੂਜ਼ੀਜ਼ ਆਰ ਵਿਚਾਰ, 1978, ਪੰਨਾ 25.
  3. ਰਾਯ, ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ, (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਆਰ ਰਵਿਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰਨਾ 80.
  4. ਭਾਟੇਆ, ਮਿਸਰਦੀਪ (ਸ੍ਰੀ) ਆਦਿ ਗੁਰਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤਰਕਾ (ਸੰ) ਜਨਵਰੀ ਫਰਬਰੀ, 1987 ਪੰਨਾ 8.

ਕਰ ਸਕਦੇ¹ ਤਦ ਆਪ ਨੇ 'ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ' ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਪੰਡਿਤ ਹੰਰਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਪ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਹਨ।"² ਚੰਦੜ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਬੋਲ ਲਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।"³

(ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪ ਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਆਪ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਥ ਕੀਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਲੋਹਾ ਮੰਨਵਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਜਿਸ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੁਖਸ਼ੀਅਤ ਨੂੰ ਡੀਠ ਬੰਦਨਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਸਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਮੰਨਣ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।)

3.6. ਗਿ੍ਹਸਥ ਜੀਵਨ =====

(ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗਿ੍ਹਸਥ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੱਤ ਹਨ। ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਆਜੀਵਨ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਨੂੰ ਗਿ੍ਹਸਥੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।) ਇਸ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿਰੋਧ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਦੂਸਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਨੇ ਨਾਰੀ ਨਿੰਦਾ ਵੀ

1. ਪੰਡਿਤ ਸਾਹਿਬ ਪੱਟੀ ਉਪਰ ਲਿਖੀ ਪੱਤੀ ਰਵਦਾਸ ਜੀ ਤਾਈਂ ਭੜਾਵੰਦਾ ਹੈ। ਆਖੇ ਬੋਲ ਕਾ, ਖਾ ਰਾ ਆਖ ਘਾ ਡਾ ਇਹੋ ਭਗਤ ਜੀ ਤਾਈਂ ਸੁਣਾਵਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰੁਪ ਰੁਪਾਤੜਾ ਬੋਲਿਆ ਨਾ ਪੰਡਾ ਬੋਲ ਉਚੀ ਸਮਝਾਵੰਦਾ ਹੈ।

ਤੇਰੀ ਜਾਤ ਰੁਮਾਰ ਕੀ ਸਾਰ ਜਾਣੇ ਤੇਰੇ ਤਾਈ ਭੜਾਉਂਣ ਦੀ ਸਾਰ ਕਰਦੈ।

ਨਾਮਧਾਰੀਆ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ (ਸਿੰਘ) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1927, ਪੰਨਾ 15.

2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 974 ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ।

3. ਦੇਵਾ ਵਿਓਆ ਮੈਂ ਬੋਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ, ਪੜ੍ਹੇ ਸਰ ਸ ਮਿਲਕੇ ਦਿਲਦਾਰ ਹੈ ਜੀ।

ਚੰਦੜ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ (ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ, 1953 (ਭੂਮਿਕਾ) ਪੰਨਾ 21.

ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਥਾਯੋਗ ਨਾਰੀ ਵਰਨਣ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।¹ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਗਿਰਸਖੀ ਸੰਤ ਸਨ। (ਆਪ ਦੀ ਸੁਪੱਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਨਾ (ਲੋਣਾ) ਸੀ। ਕੁਝ ਭਾਰਤ ਦੇਵੀ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਵਿਜਯਦਾਸ ਸੀ।) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਢਾ ਭਗਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਵਿਵਾਹਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।² ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਚਰਿਤ 'ਭਗਤਿ ਪ੍ਰਮਾਕਰਿ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਉਲੇਖ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ।³ ਡਬਲਯੂ. ਜੀ. ਬਿਫ਼ੀਸ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਆਪ ਦੀ ਸੁਪੱਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਲੋਨਾ' ਅਤੇ ਸੁਪੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ 'ਵਿਜਯਦਾਸ' ਸੀ।⁴ ਲੋਨਾ ਨੂੰ ਸਾਧਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ, ਧਰਮ ਸੰਤੋਖੀ ਸੁਭਾ ਵਾਲੀ ਦੇਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਾਸਤ੍ਰੀ ਇਸ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਹੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗਿਰਸਖੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸਾਧੂ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਇਸ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੰਨੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਆਜੀਵਨ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"⁵ ਡਾ. ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਡੇਸ਼ ਧਰਮ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸ਼ੰਕਾ ਪਛਾਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਦੀ-ਸੂਦਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁶ (ਆਚਾਰੀਆ ਚਤੁਵੇਦੀ ਆਪ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ 'ਰਵਿਦਾਸ ਪੁਰਾਣ' ਰਚਿਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਆਪ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ 'ਵਿਜਯਦਾਸ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ।⁷) ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਆਪ ਦੀ

1. ਉਚੇ ਮੰਦਰ ਸੁੰਦਰ ਨਾਰੀ।। ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਬਾਜੀ ਹਾਰੀ।।
— ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਸੋਰਠਿ, ਪੰਨਾ 659.
2. (ੳ) ਘਰ ਕੀ ਨਾਰਿ ਉਰਹਿ ਤਨ ਲਾਗੀ।। ਉਹ ਤਉ ਭੂਤੁ ਭੂਤ ਕਰ ਭਾਗੀ।।
— ਉਹੀ- ਹਾਰ ਸੂਚੀ, ਪੰਨਾ 794.
2. ਹੁਤੇ ਧਨ ਮਾਬਕ ਨ ਦਿਯੇ ਹੂੰ ਨ ਹਾਲ ਤਿਯਾ
ਪਤਿ ਸੁਖ ਜਾਲ ਘਰੇ, ਕਿਯੇ ਜਬ ਨਿਆਰ ਹੀ।
ਪਿਯਦਾਸ, ਭਗਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ, ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਨੰ: 2274, ਹਥ ਲਿਖਿਤ ਪੰਨਾ 82.
3. ਬਾਲ ਬੈਸ ਰਵਿਦਾਸ ਕੇ ਕੀਨੇ ਪਿਤਾ ਬਿਵਾਹ।।
ਖਡੇ ਭਯੋ ਤਿਹ ਕਰਮ ਦਿਖ ਕਹਯੋ ਖਾਟ ਕਰ ਖਾਹ।।
ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਸ੍ਰੀ ਨਾਭਾ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ ਭਗਤ ਮਾਲ ਐਰ ਭਗਤਿ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਿ, ਮਿਤੀਗੀਨ, ਪੰਨਾ 349.
4. ਬਿਫ਼ੀਸ, ਜੀ. ਡਬਲਯੂ. (ਸਿ:) ਦੀ ਚਮਾਰਸ, ਪੰਨਾ 26.
5. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਾਸਤ੍ਰੀ (ਸ਼੍ਰੀਮੀ) ਪਾਡੇਸ਼ ਵਿਰੋਂਦ੍ਰ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰਨਾ 74.
6. ਪਾਡੇਸ਼ ਸੰਗਮ ਲਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਇਵੰ ਕ੍ਰਿਤ੍ਵ, 1970 ਪੰਨਾ 27.
7. ਚਤੁਵੇਦੀ ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰਯ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 241.

ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਲੋਣਾ' ਜਾਂ 'ਲੋਨਾ' ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 'ਲੋਨਾ' ਬਾਰੇ ਉਹ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਚਮਾਰ ਜਾਤ ਦੀ ਉਪਜਾਤੀ ਚਮਕਟੀਆ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦੀ ਸੁਪੱਤਨੀ ਲੋਣਾ ਜਾਂ ਲੋਨਾ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਜਾਤੀ ਵਿਚ 'ਲੋਨਾ' ਨੂੰ 'ਲੋਨਾ' ਦੇਵੀ' ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਆਅਭੇ ਬਾਨਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ 'ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ' ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਲੋਣਾ ਦਾ ਪੂਜਨੀਕ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਣਾ ਰਵਿਦਾਸ ਜੈਸੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੈ।) ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ 'ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਦਾਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।¹ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ, ਉਹ 'ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ' ਨੂੰ ਤਰੇਤਾ ਯੁਗ ਵਿਚ ਹੋਏ 'ਸੰਬੂਕ ਰਿਸ਼ੀ' ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।² (ਉਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਅਰੇ ਵਿਚਾਰਾਰੇ)(ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ³ ਡਾ. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ⁴, ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ⁵, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ⁶, ਡਾ. ਕੇ.ਐਨ. ਉਪਾਧਿਆਇ⁷, ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਆਪ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ' ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ 'ਵਿਜਯਦਾਸ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

(ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜਨਮਸਾਖੀ ਜਾਰੀਤ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਖੀਫ਼ਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਸੁਪੱਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਗਣ, ਸੁਭਾਰਣ, ਅਤੇ ਭਾਰਵੀਤੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜੇਧ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਰਵੀਤੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।⁸) ਗਿ: ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਜੇਠ ਦੀ ਸੰਰਚਾਦ 1482 ਵਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਭਾਰਣ ਜੀ ਨਾਲ ਸਿਰਜਾਪੁਰ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।⁹ ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ ਦਿਹੌ ਤਿੱਬੀ ਦੇ ਕੇ ਨਾਂ 'ਭਾਗ ਦੇਵੀ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ।¹⁰ ਮਹੰਤ ਜਸਨਾ

1. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਤਤ੍ਵ ਜੀਵਨ ਐਂਡ ਵਿਚਾਰ, 1972 ਪੰਨਾ-24.
2. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ-49.
3. ਮੈਨੀ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ 1979, ਪੰਨਾ-18.
4. ਪਦਮ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਐਂਡ ਕਵੀ, 1977, ਪੰਨਾ-34.
5. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1972, ਪੰਨਾ- 18.
6. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ-28.
7. ਉਪਾਧਿਆਇ ਕੇ.ਐਨ. (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ-14.
8. ਜੇਧ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਭਾਰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, 1974, ਪੰਨਾ-2.
9. ਨਾਮਧਾਰੀਆ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ (ਗਿ:) ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, 1927, ਪੰਨਾ-20.
10. ਅਨੰਦ ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਭਾਰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ, 1980, ਪੰਨਾ-24.

ਦਾਸ¹ ਅਤੇ ਕਵੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ² ਆਪ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਰੀਕ ਜੇਠ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ 1473 ਬਿ.ਸੰ. ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮਿਹਰੀਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਸੁਪੁੱਤਰ ਸੰਤ ਦਾਸ ਅਤੇ ਸੁਪੁੱਤਰੀ ਸੰਤ ਕੌਰ ਦੀ ਦਾਤ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ³ ਪਰੰਤੂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਚੀਨ ਆਧਾਰ ਸੋਝ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਚੰਦੜ ਨੇ ਮਿਰਜਾਪੁਰ ਦੀ ਇਸ ਕੀਨਿਆ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸੁਭਾਗਣ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਿਥੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਚੀਨ ਸੋਝ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮੱਤ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਆਜੀਵਨ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹੇ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਧੂਆਂ ਜੈਸਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮੱਤ ਦੇ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਵਿਆਹ ਗੰਗਾ ਪਾਤ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਮਿਰਜਾਪੁਰ ਵਿਚ 'ਭਾਗਨ ਦੇਵੀ' ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ 'ਵਿਜਯਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਫ਼ਾਨਾ ਮੱਤ ਨਿਰਾਧਾਰ ਅਤੇ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦੀ ਬਾਬੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਸਨ।⁵ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰੀਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ 'ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸੁਪੁੱਤਰੀ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਹੈ। ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ ਤਰੇਤਾ ਯੁਗ ਵਿਚ ਹੋਈ 'ਰਿਸ਼ੀ ਸੰਬੁਕ' ਦੀ ਸਿੱਧ ਅਤੇ ਜੋਗ ਧਰਮ-ਪਤਨੀ ਸੀ। ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਆਸਣ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਵਰਨਣ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਅਨੇਕ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।⁶

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ

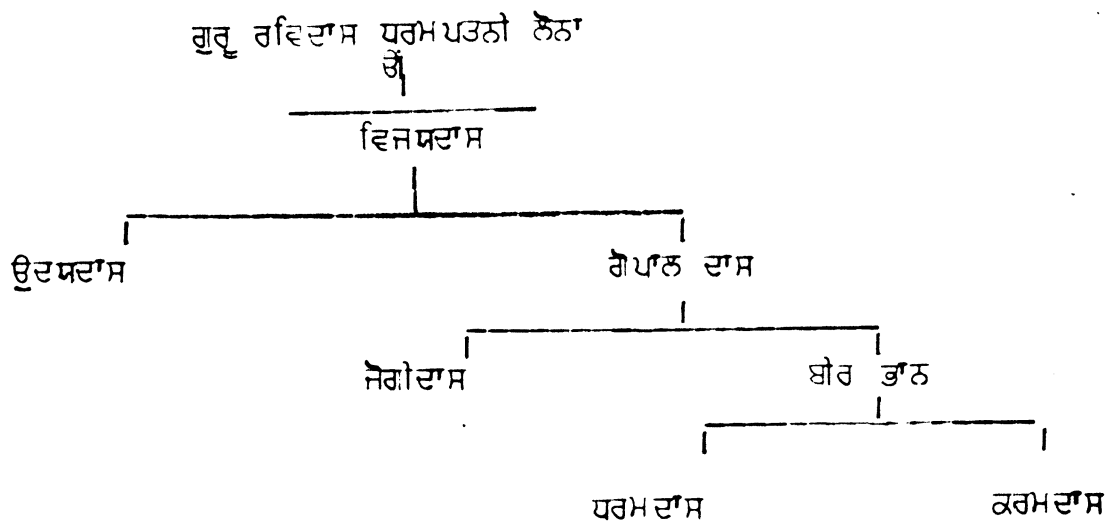
1. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ(ਮਿਹਰੀਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪੁਸ਼ਤਕ, 1932 (ਭੂ) ਪੰਨਾ 166.
2. ਚੰਦੜ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ(ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨੀਲਾ, 1953(ਭੂ) ਪੰਨਾ 277.
3. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ(ਮਿਹਰੀਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪੁਸ਼ਤਕ, ਪੰਨਾ 344.
4. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ(ਸ਼੍ਰੀਮੀ) ਪਾਡੇਸ਼ ਵਿਰੋਦ੍ਹ(ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰਨਾ 74
5. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ(ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 31.

ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਪਰਕ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਨਾ ਚਮਾਰੀ ਦੀ ਆਨ ਦੇ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਨਰ ਜਨਮ ਵਿਚ ਆ ਰਾਈ ਹੋਵੇ। ਸੋ 'ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ' ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਧਰਮ-ਪਤਨੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ।¹ ਡਾ. ਸਿੰਗਲ ਪ੍ਰੀਤਨ ਸ਼ੇਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਆਪ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ।² ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਦਾ ਫਲ ਆਜੀਵਨ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਹੈ।³

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਇਸੀ (1483-1598 ਖ਼.) ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਪਦਮਾਵਤ' ਵਿਚ ਲੋਨਾ ਚਮਾਰੀ ਨੂੰ ਤੰਤਰ ਮੰਤਰ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਾਮਰੂਪ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਰਤਮਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਰਮਪਤਨੀ ਦਾ ਤਾਤਰਿਕ ਦੇ ਚੋਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਣਾ ਸਹੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ 'ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। 'ਜਾਇਸੀ' ਵਲੋਂ ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ 'ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸੁਪੱਤਨੀ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਧਰਮਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਲੋਨਾ' ਅਤੇ 'ਵਿਜੇ ਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਾਰੇ 'ਰਵਿਦਾਸ ਪੁਰਾਣ' ਦੇ ਹਾਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ 'ਸੰਤ ਕਰਮ ਦਾਸ' ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਿਮਾ' ਦੇ ਹਾਵਾਲੇ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਵੀਸ਼ਵਲੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ:⁵

-
1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਾ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 50.
  2. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਪ੍ਰੀਤਨ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਸੰ) 1983 ਪੰ. 28.
  3. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸ਼੍ਰੀਮੀ) ਪਾਡੇ ਵਿਰੋਦ੍ਹ (ਸ਼੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਗ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰਨਾ 74.
  4. ਵਿਲਖੁ, ਸੁਰੰਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪਦਮਾਵਤ, ਜਾਇਸੀ ਕਿੱਤ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1970, ਪੰਨਾ 786.
  5. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਪੁਸ਼ਟ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰ) 1983 ਪੰਨਾ 58.

ਆਚਾਰੀਆ ਅੱਗੇ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।¹ ਅਸੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਸ਼੍ਰੋਤ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਦਰਭ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।² ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵੀ ਸੰਦਰਭ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚੀਨ ਸ਼੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਸੁਪੱਤਨੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਰਜ ਨਹੀਂ। ਪਰਵਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਬੀਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰੀ ਬਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।³ ਜੇਕਰ ਆਪ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਚਲਦੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤੱਥ ਆਪ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਤ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਣ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਸੀ। ਡਿਫਰ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕੋਈ ਵੁਕਵੀਂ ਯਾਦਗਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਪੋਥੀ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿੱਧੀ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗੱਦੀ ਅਤੇ ਸਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਚੀਨ ਸੰਦਰਭ ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਆਜੀਵਨ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਸੁਧ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਵਾਹੀ ਭਰਦੀ ਹੈ।

-
1. ਆਜ਼ਾਦ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ(ਆਚਾਰੀਆ) ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ(ਸੰ) ਪੰਨਾ 58.
  2. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ(ਪ੍ਰੋ) ਏ ਸਟੋਡੀ ਆਫ਼ ਭਾਰਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981 ਪੰਨਾ 33.
  3. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ(ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 63.

3.7. ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ =====

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਅੰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ।
ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਿਤ ਦੋ ਮੱਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ੳ) ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੇਹਧਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ।

(ਅ) ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਘੁਪਤ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ
ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ
ਟਿੱਲ ਨਾਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੋਨਾਂ ਮੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ
ਕਿਸੇ ਇਕ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

3.7.1. ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੇਹਧਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ =====

ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ
ਦੇਹਧਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇਹਧਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਸਵਾਮੀ
ਰਾਮਾਨੰਦ, ਸੰਤ ਮਾਨ ਦਾਸ, ਪ੍ਰਮਾਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਬਾਬਾ ਜਿੰਦਾ ਅਤੇ ਸਵਾਮੀ ਸੰਦਨ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਮਹਾਤਮਾ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਦੀਖਿਆ ਗੁਰੂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੋ
ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਂਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਰਮਵਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

3.7.1.1. ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹਨ =====

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਰਾਣਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ
ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦੇ 'ਗੁਰੂ' ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ
ਨੂੰ ਸੰਦਰਭ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।¹ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਸਾਹਿੱਤ 'ਰਵਿਦਾਸ

---

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿਹੂ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ(ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 180.

ਪਰਚਈ। ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵੈਸ਼ਨਵ ਵਿਚ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚੀਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।¹ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ 'ਭਗਤ ਮਾਲ' ਅਤੇ 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿੱਤ' ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। 'ਭਗਤ ਮਾਲ' ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੀਨ ਅਤੇ ਸਰੋਸਟ ਰਚਨਾ ਦੇ ਲੇਖਕ 'ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨਾਭ' ਵਲੋਂ 'ਭਕਤ ਮਾਲ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਚਾਰਾਂ ਸਿੱਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਮਾਦਾਸ' ਦਰਜ ਹੈ।² ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨਾਂ ਨੂੰ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਰੂਪ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੰਤ ਨਾਭ ਦਾਸ ਰਚਿਤ 'ਭਕਤ ਮਾਲ' ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ 'ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 'ਸੰਤ ਪਿਯ ਦਾਸ' ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸਿੱਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।³ ਦੋਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ 'ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਾਹਿੱਤ' ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ, ਚਤੁਰ ਦਾਸ,⁴ ਰਘੂਰਾਜ ਸਿੰਹੂ,⁵ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ⁶ (ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ) ਸਾਧੂ ਬਿਧੀ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ,⁷ ਕਵੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ⁸ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ⁹ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਿੱਸ਼ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪਰਚੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ 'ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ' ਸਨ।¹⁰

1. ਕ੍ਰਿਪਾਵੰਤ ਹੋਸ਼ ਦਫ਼ਤਾ ਦੇਹੂ।। ਬਾਲਕ ਮਰਤ ਰਾਖਿ ਕਿਨ ਠੇਹੂ।।
ਤਬ ਰਾਮਾਨੰਦ ਕੀਯੈ ਵਿਚਾਰੂ।। ਸਮਝਯੈ ਹੈ ਸਬ ਪਰਿਵਾਰੂ।।
ਜੇ ਤੁਮ ਭਗਤ ਹੋ ਹਰੇ ਭਾਈ।। ਤੇ ਹਰਿ ਬਾਲਕ ਏਏ ਜਿਵਾਈ।।
ਤਬ ਚਮਰਾ ਉਠਿ ਨਾਰਾਯੇ ਪਾਈ।। ਜੇ ਜਾਨੇ ਸੇ ਕਰੇ ਗੁਸਾਈ।।
ਸੁਨ ਰਾਮਾਨੰਦ ਕਠਰਨ ਕੀਨੇ।। ਮਾਥੇ ਹਾਥ ਸਬਨਿ ਕੇ ਦੀਨੇ।।
ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 15756, ਲਿਪੀਕਾਲ 1707 ਖ਼ਿ.ਸੰ. ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰਾਜ: ਪ੍ਰਚਸ਼ ਸ਼੍ਰੋਧ ਪ੍ਰਿਤ ਜੋਧਪੁਰ।
2. ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਚੋਬੀ ਵਾਰ, 1981, ਪੰ. 1036.
3. ਭਈ ਨਭ ਬਾਨੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਮਨ ਜਾਨੀ।। ਬੜੇ ਦੰਡ ਦੇਸੇ ਮਾਨੀ ਬੰਗ ਆਯੋਂ ਚਲਯੈ ਆਪ ਹੈ।।
ਦੁਖੀ ਪਿਤ ਮਾਤ ਦੇਖਿ ਧਾਮ ਨਪਟਾਯੈ ਪਾਇ।
ਕੀਜਿਯੈ ਉਪਾਯੈ ਕਿਯੈ ਸਿਖ ਗਯੈ ਪਾਪ ਹੈ।।
ਪਿਯ ਦਾਸ (ਸੰਤ) ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ ਹੱਛਲਿਖਿਤ ਨੰ: 2274 ਪੰਨਾ 82.
4. ਨਾਹਟਾ, ਅਰਾਰ ਚੰਦ (ਸ੍ਰੀ) ਭਕਤ ਮਾਲ (ਚਤੁਰਦਾਸ ਕਿਤ ਟੀਕਾ ਸਾਹਿੱਤ) (ਸੰ) 1965 ਪੰਨਾ 56.
5. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ) 1984 ਪੰਨਾ 251 (ਉੱਚਿਤ)।
6. ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਸ੍ਰੀ ਨਾਭਾ ਜੀ ਕਿਤ ਭਗਤ ਮਾਲ, ਐਰ ਭਕਤਿ ਪ੍ਰੋਕਾਰਿ, ਮਿਤੀਗੀਨ, ਪੰ. 347.
7. ਉਦਾਸੀ ਬਿਧੀ ਦਾਸ (ਸਾਧੂ) ਭਗਤਿ ਸੁਧਾਸਾਰ, ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਨੰ: 4211, ਸਿੱਖ ਰੈਂਡਰੈਂਸ ਨਾਇ. ਐਮਿ. ਤਸਰ।
-ਉਧਿਤ- ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, (ਸੰ) 1984 ਪੰਨਾ 148.
8. ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਕਵੀ) ਹੱਛਲਿਖਿਤ ਨੰ: 611, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀ. ਐਮਿ. ਤਸਰ ਪੰਨਾ 84/ਅ
9. ਨਰੋਤਮ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਭਗਤ ਮਾਲ ਮਿਤੀਗੀਨ, ਪੰਨਾ 495.
10. ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ (ਭਾਈ) ਪਰਚੀ ਗੁਸਾਈ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤਿ ਕੀ, ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੰਨਾ 675/ਬ

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾ ਮੈਕਾਲਿਫ¹, ਡਾ. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ², ਡਾ. ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸੁਕਲ³, ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ⁴, ਡਾ. ਰੋਬਿੰਦ ਤਿਗੁਣਾਇਤ⁵, ਡਾ. ਗਣਪਤ ਚੰਦਰ ਰੁਪਤ⁶, ਵਿਯੋਗੀ ਹਰਿ⁷, ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਬਵਾਲ⁸, ਡਾ. ਨਗੋਂਦ⁹, ਪੋ ਰਤਨ ਚੰਦ¹⁰, ਅਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ¹¹, ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ¹², ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ¹³, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ¹⁴, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਰੀਨ¹⁵, ਪੋ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ¹⁶ ਅਤੇ ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ¹⁷, ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਦੀਖਿਆ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਮੈਕਾਲਿਫ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਉਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਨਾਮੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ।"¹⁸ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਦੀ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ " ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਨੀਚ ਕਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦਾਸ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ।"¹⁹ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਕਰਤਾ ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ²⁰ ਵਿਚ ਆਂਕਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ

1. ਮੈਕਾਲਿਫ, ਐਮ. ਏ. (ਸਿ.) ਸਿੱਖ ਗੋਲੀਜਨ, ਭਾਗ ਛੇਵਾਂ, 1963, ਪੰਨਾ 316.

2. ਵਰਮਾ, ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, 1948 ਪੰਨਾ 320.

3. ਸੁਕਲ ਰਾਮ ਚੰਦਰ, (ਆਚਾਰਯ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀਹਵੀਂ ਛਾਪ, 1983, ਪੰਨਾ 83.

4. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ (ਸਵਾਮੀ) ਪਾਡੇਯ ਵਿਰੋਂਦ੍ਰ (ਸ਼੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਿ, 1955 ਪੰਨਾ 4.

5. ਤਿਗੁਣਾਇਤ, ਰੋਬਿੰਦ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਐਰ ਉਨਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਭੂਮੀ 1961, ਪੰਨਾ 33.

6. ਰੁਪਤ, ਗਣਪਤ ਚੰਦਰ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਇਤਿਹਾਸ, 1965, ਪੰਨਾ 208.

7. ਵਿਯੋਗੀ ਹਰਿ (ਸ਼੍ਰੀ) ਸੰਤ ਸੁਧਾਸਾਰ, 1957, ਪੰਨਾ 85.

8. ਬੜਬਵਾਲ, ਪੀਤਾਬਰ, ਦੱਤ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿ ਮੈਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 100.

9. ਨਗੋਂਦ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਸੰ) ਦੂਜੀ ਵਾਰ, 1976, ਪੰਨਾ 146.

10. ਰਤਨ ਚੰਦ (ਪੋ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1968, ਪੰਨਾ 16.

11. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, 1973, ਪੰਨਾ 67.

12. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ. ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, 1978, ਪੰਨਾ-24.

13. ਮੈਨੀ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ, 1979, ਪੰਨਾ 14.

14. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 33.

15. ਸਰੀਨ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਨੀਚ ਤੇ ਉਚ ਕੋਊਂ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ-ਮਿਤੀ ਗੀਨ, ਪੰਨਾ 14.

16. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪੋ) ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981, ਪੰਨਾ 25.

17. ਦੀਪ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.) ਸਾਧਨ ਮੈਂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ, 1984, ਪੰਨਾ 5.

18. ਮੈਕਾਲਿਫ ਐਮ. ਏ. (ਸਿ.) ਸਿੱਖ ਗੋਲੀਜਨ, ਭਾਗ ਛੇਵਾਂ-1963, ਪੰਨਾ 316.

19. ਤ੍ਰਿਵੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ (ਆਚਾਰਯ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, 1969 ਪੰਨਾ 41.

20. ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ, (ਸ਼੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਮਿਤੀਗੀਨ, ਪੰਨਾ 22.

ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਂਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ¹ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗ ਦੱਤ ਸ਼ਰਮਾ² ਨੇ ਇਹੋ ਮੱਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਸੰਤ ਗੋਰਾ ਦਾਸ³, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆ⁴, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੋਤਸ਼ੀ⁵, ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ⁶ ਰਾਜੀਦਰ ਸਿੰਘ ਸੱਚਦੇਵ⁷ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰਾ ਰਾਮ ਬਾਹੜਵਾਲ⁸ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ-ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਰੇਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ⁹ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ¹⁰, ਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ¹¹, ਪ੍ਰਚੀਨ ਸੋਢ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ।

3.7.1.2. ਆਪ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਮਾਨਸ ਸਿੱਸ਼ ਜਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਸਿੱਸ਼ ਸਨ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਚੰਦ ਦੇਵ ਰਾਮ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਕਰਮਵਾਰ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਮਾਨਸ ਸਿੱਸ਼ ਜਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਸਿੱਸ਼ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਡਾ. ਰਾਮ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ, ਚੌਰਘ ਜੀਵੀ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਪਾਸੋਂ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹੋਣ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਨੈਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸ ਸਿੱਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ

1. ਮਹਾਂਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ(ਬਾਬੂ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, 1984 ਪੰਨਾ 19.
2. ਸ਼ਰਮਾ, ਪ੍ਰਗ ਦੱਤ (ਵਿਚਿਤ੍ਰ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, 1980, ਪੰਨਾ 23.
3. ਗੋਰਾ ਦਾਸ(ਸੰਤ) ਰਵਿਦਾਸਦੀਪ, 1912, ਪੰਨਾ 48.
4. ਨਾਮਧਾਰੀਆ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ(ਗਿ:) ਜਨਮਸਾਖੀ ਊਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1927 ਈ. ਪੰਨਾ 30-31.
5. ਜੋਤਸ਼ੀ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ(ਗਿ:) ਅਸਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਬਹਮ ਗਿਆਨੀ ਊਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਮਿਤੀਗੀਨ ਪੰਨਾ 11.
6. ਅਨੰਦ, ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ(ਗਿ.) ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਤੇ ਅਸਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਪੰਨਾ 27.
7. ਸਚਦੇਵ, ਰਾਜੀਦਰ ਸਿੰਘ(ਸ੍ਰੀ) ਊਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1976, ਪੰਨਾ 15.
8. ਬਾਹੜਵਾਲ, ਮਹਿੰਦਰਾ ਰਾਮ(ਕਵੀ) ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ, ਮਿਤੀਗੀਨ, ਪੰਨਾ 1.
9. ਜੋਧ ਸਿੰਘ, (ਭਾਈ) ਊਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 1.
10. ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਜਗਰਤੀ, (ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਕ) ਡਰਬਰੀ, 1977 ਪੰਨਾ 8.
11. ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ ਬੈਲਵੀਡਿਐਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਨੌਵੀ ਵਾਰ, 1984, ਪੰਨਾ 2.

ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।"¹ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਅਨੁਸਾਰ " ਭਗਤ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਗਤਾਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਨਿੱਜ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਇੰਝ ਕਿਸੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

3.7.1.3. ਆਪ ਨਾ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਨ
=====

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ (ਸਮੇਤ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਗਈ ਬਾਣੀ) ਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤੱਥ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉੱਘੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਮੱਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਆਰ. ਡੀ. ਰਾਨਾਡੇ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ " ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਸੈਨ, ਪੀਪਾ, ਧੰਨਾ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਤ ਭਗਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਨੇ ਤਾਂ ਸੈਨ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 1505 ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਹੈ।³ ਡਾ. ਮੈਕਲੋਡ " ਸਤਿਗੁਰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।"⁴ ਬਦਰੀ ਨਾਰਾਯਣ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ਦਾ ਮੱਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ " ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਅਰਸਤ ਸਹਿਤਾ', 'ਭਗਤ ਮਾਲ', 'ਪਿਠ ਦਾਸ' ਦਾ ਟੀਕਾ, ਗੋਵਾ ਨਰੇਸ਼ 'ਰਘੂਰਾਜ ਸਿੰਹ' ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ, 'ਭਗਤ ਮਾਲ ਰਾਮਰਸਿਕਾਵਲੀ' ਆਦਿ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਿਰ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੱਖ ਵਿਚ ਠੋਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।"⁵ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ " ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਣ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸਿੱਖਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੋਣ।"⁶ (ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ

---

1. ਰਾਧ, ਚੰਦ. ਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਐਰ ਰੰਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰਨਾ 79.
2. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਭ ਪੁਸਤਕ, 1984, ਪੰਨਾ 36.
3. ਰਾਨਾਡੇ. ਆਰ. ਡੀ. (ਪ੍ਰੋ.) ਮਿਸਟਰਿਸਜਮ ਇਨ ਮਹਾਰਾਸਟਰ, 1953, ਪੰਨਾ 190.
-ਉੱਚਿਤ- ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਭ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ) 1984, ਪੰਨਾ 33.
4. ਮੈਕਲੋਡ, ਡਬਲਯੂ ਐਚ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਸਿੱਖ ਰੀਲੀਜ਼ਨ-1968, ਪੰਨਾ 154.
5. ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ, ਬਦਰੀ ਨਾਰਾਯਣ (ਸ੍ਰੀ) ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਪਰਦਾਇ ਤਬਾ ਰਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਪਰ ਉਸਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, 1957, ਪੰਨਾ 184.
6. ਮਜੀਠੀਆ, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ, 1962, ਪੰਨਾ 246.

ਦੇ ਉੱਘੇ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਰੋਲਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਹ 'ਰੂਪ ਕਲਾ' ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਬਾਰਾਂ(ਅਸਲ ਵਿਚ ਤੇਰਾਂ) ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਕਬੀਰ, ਰਮਾਦਾਸ(ਰਵਿਦਾਸ), ਸੈਨ, ਪੀਪਾ, ਧੰਨਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਿਣਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।¹ ਉਹ ਆਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਤ ਇਕ ਸਮੇਂ, ਇਕ ਸਾਥ, ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾ ਹੀ ਹੋਣ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਭਾਈ ਹੋਣਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।"² (ਡਾ. ਤਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਯਣ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਅਨੁਸਾਰ " ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ, ਸੈਨ, ਕਬੀਰ, ਪੀਪਾ, ਰਵਿਦਾਸ, ਧੰਨਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।"³ ਡਾ. ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਡੇਸ਼ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।⁴ ਇਸ ਬਾਰੇ (ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਸਿੱਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਆ ਹੈ ਜੇ ਕਰ ਉਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਿੱਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆਪ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈਂਦੇ।"⁵)

ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਵੀ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੀਝ 'ਰਾਮਪਟਲ' ਜੋ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਝ ਹੈ, ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਅਤੇ 'ਬਵੰਜੀ' ਧਰਮੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੇਤੀ ਸ਼ਿਸ਼ਗਣ 'ਰਾਮਾਨੰਦੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਪੀਪਾ, ਨਾਭਾ ਦਾਸ, ਕੁੱਬਾ ਆਦਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਪਰਮ ਭਗਤ 'ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਰਜ

1. ਚਤੁਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ(ਆਚਾਰਯ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1972, ਪੰ. 227.
2. -ਉੱਗੀ- ਪੰਨਾ 229.
3. ਦੀਕਸ਼ਿਤ, ਤਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਯਣ(ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ, 1963, ਪੰਨਾ 42.
4. ਪਾਡੇਸ਼ ਸੰਗਮ ਲਾਲ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਇੰਬਲ ਕਰਤਿਤ੍ਵ, 1970, ਪੰਨਾ 14.
5. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤਿਤ੍ਵ, ਜੀਵਨ ਅਰ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 13.

ਨਹੀਂ। ਕਾਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੇਕਰ ਆਪ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸੰਤ ਸਿਰੋਮਣੀ, ਮਹਾ-ਅਨੁਭਵੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ, ਸ਼ਿਸ਼-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਨਰਥ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਲੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਦਰਜ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ 'ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ' ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।"¹ ਚੌਢਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ ਵੀ ਹੂਬਹੂ ਇਹ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।"² ਇੰਝ ਉਕਤ ਸਾਰੇ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਠੋਸ ਆਧਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।

3.7.1.4. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ

ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ 'ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ' ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਇਹ ਚਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤ (ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਸੈਨ, ਪੀਪਾ) ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।"³ ਉਹ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਪਾਠ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:-

- (ੳ) ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਪੰਚ ਹੋ ਵਯਾਕੁਲ ਰਾਮਾਨੰਦਾ, ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਅਨਾਥ ਨਾਥ ਗੋਬੰਦਾ।⁴
- (ਅ) ਪਤਰਿ ਨਾਵ ਖੇਵਟਿਯਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਾ ਨਾਮ ਲੈਤ ਹੀ ਤਹਿ ਹੈ।⁵
- (ੲ) ਦੇਈ ਘੋੜਾ ਚਵਿ ਕੋਊ ਨ ਪਹੁੰਤਿ ਸਤਗੁਰੁ ਰਾਮਾ ਕਹੈ ਪੁਕਾਰੀ।⁶
- (ਸ) ਦਾਸਾ ਰਵਿਦਾਸਾ ਯਹੁ ਕਾਲ ਵਯਾਕੁਲ ਭਯੋ, ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਗੁਰੁ ਰਾਮਾ ਆਲੰਬਨ ਸੰਰੇ।⁷
- (ਹ) ਰਾਮਾਨੰਦ ਮੋਹਿ ਗੁਰੁ ਮਿਲਯੋ ਪਾਯਾ ਬਹੁਮ ਵਿਸਾਸ।⁸

---

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ(ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 178 ਤੋਂ 180.
 2. ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੌਢਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ(ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹੇਬ, 1984, ਪੰਨਾ 13.
 3. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ.(ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, 1978, ਪੰਨਾ 27.
 4. ਤੋਂ 8. -ਉਹੀ- ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪੰਨਾ 107, 27, 133, 134 ਅਤੇ 140.

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਭਾਵਨਾ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਹੋਇਆ ਹੈ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ(ਪੰਕਤੀਆਂ) ਲੜੀ ਨੰ: 1,3,4 ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੋਝਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗੋਨ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਦੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਦਰਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ 'ਰਾਮਾਨੰਦ' ਲਫਜ਼ ਨਹੀਂ; ਦੇਖੋ:

(ੳ) ਸੰਸਾਰ ਪਰਪੰਚ ਮੈਂ ਬਿਆਕੁਲ ਪਰਮਾਨੰਦਾ।

ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਅਨਾਥ ਨਾਥ ਗੋਬੰਦਾ।।¹

(ਅ) ਦੇਈ ਘੋੜੇ ਚੰਦ ਕੋਊ ਨ ਪਹੁਤੇ ਸਤਗੁਰ ਕਰੈ ਪੁਕਾਰੀ।।²

(ੲ) ਦਾਸ ਰੰਦਾਸ ਯਹੁ ਕਾਲ ਬਿਆਕੁਲ ਭਯੋ।।

ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਅਵਰ ਆਲੰਬਨ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ।।4।।³

(ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੋਝਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਵਿਚ 'ਰਾਮਾਨੰਦ' ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਭਾਵਨਾ ਵਜੋਂ ਅੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ) ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਆਧਾਰ 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਨਕਲ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਗੋਨ ਨਹੀਂ। 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਵਾਲੇ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗੋਨਤਮ ਮੰਨ ਕੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੰਨਿਆ ਵਧੇਰੇ ਪੁਸ਼ਟਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਡੇ ਸੀਰਿਸ਼ ਵਿਚ 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਵਾਲਾ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਖਰੜਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਡਾ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਸੰਪਾਦਨ ਤੋਂ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਉਸ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਲੇਖਿਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ 'ਰਾਮਾਨੰਦ' ਲਫਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।⁴ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਪੁਸਤਕ 'ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਉਕਾਈ ਖਾ ਰਏ ਹਨ, ਲੜੀ ਨੰਬਰ ਤਿੰਨ ਵਾਲੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ 27 ਉਤੇ 'ਸਤਗੁਰ ਰਾਮਾ ਕਰੈ ਪੁਕਾਰੀ' ਦਰਜ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ 133 ਉਤੇ ਰਾਗ ਕਲਯਾਣ ਵਿਚ 161 ਨੰਬਰ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ

1. ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 12, ਲਿਪੀਕਾਲ 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 219/ਅ

2. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 213/ਅ

3. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 217/ੳ

4. ਸੰਸਾਰ ਪੰਪਚ ਮੈਂ ਬਿਆਕੁਲ ਪਰਮਾਨੰਦਾ।। ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਅਨਾਥ ਗੋਬੰਦਾ।।

- ਉਗੀ - ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2 -ਉਗੀ- ਲਿਪੀਕਾਲ 1733 ਬਿ: ਸੰ: ਪੰਨਾ 142

(ੳ) ਦੇਈ ਘੋੜਾ ਚੰਦ ਕੋਊ ਨ ਪਹੁਤੇ।। ਸਤਗੁਰ ਕਰੈ ਪੁਕਾਰੀ।। -ਉਗੀ- ਪੰ 142/ੳ

(ਅ) ਦਾਸ ਰੰਦਾਸ ਯਹੁ ਕਾਲ ਬਿਆਕੁਲ ਭਯੋ। ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਅਰ ਆਲੰਬਨ ਮੇਰੇ।

-ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 143/ੳ

ਦੀ ਇਹ ਪੰਕਤੀ 'ਸਤਗੁਰ ਕਰੇ ਪੁਕਾਰੀ' ਹੀ ਹੈ ਇਥੇ ਵੀ 'ਰਾਮਾਨੰਦ' ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਖੋਜ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਖੋਜ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਰੀਤ ਕਰਦੇ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਡਾ. ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਕੰਮ ਅਮੁਲ ਦੇਣ ਹੈ ਪਰ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹ-ਛੇਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂ ਟਪਲਾ ਖਾ ਗਏ ਹਨ।"¹ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਲੜੀ ਨੰਬਰ ਦੇ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਪੰਜ ਨੰਬਰ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਆਧਾਰ ਖਰੜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੋਫ਼ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਕੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀ ਵਿਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਡਾ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸਾਖੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਉਪਲਬਧ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਜੇ ਤੱਥ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਵਸੇਂ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

3.7.1.5. ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਨ

=====

ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਇਕ ਸ਼ਬਦ² ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਪਰਮਾਨੰਦ' ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹਨ।³ ਇਹ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਭੁੱਲੇਖਾ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਭੁੱਲੇਖਾ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾ. ਦੋਵੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਖਾ ਉੱਕੇ ਹਨ।⁴ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਇਸ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ' ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਰਾਗ ਆਸਾ'

1 ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ(ਸੰ) 1986, ਪੰਨਾ 12.

2 ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸ ਉਦਾਸ ਤਜੁ ਕੁ ਤਪਨ ਤਪੁ ਗੁਰ-ਗਿਆਨ।
ਭਾਤ ਜਨ ਭੈ ਹਰਨ ਪਰਮਾਨੰਦ ਕਰਹੁ ਨਿਦਾਨ।।

-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ ਆਸਾ, ਪੰਨਾ 486.

3. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ(ਪ੍ਰੋ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਈਮਜ਼, 1977, ਪੰਨਾ 4.

4. ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਦੋਵੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਕ, ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ 1971
ਪੰਨਾ 59.

ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਹ ਭਰਵਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ' ਪਰਮ-ਆਨੰਦ' ਨੂੰ
 ' ਪਰਮਾਨੰਦ' ਸਮਝਣ ਦਾ ਟਪਲਾ ਖਾ ਰਾਏ ਹਨ।"¹ ਕੁਲਵੰਤ ਕੋਰ ਨੇ ਵੀ ਡਾ. ਸਿੰਗਲ ਦੇ ਮੱਤ
 ਦੀ ਧੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।"² ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਮੱਤ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੈ।

3.7.1.6. ਮਾਨ ਦਾਸ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ

ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਆਪ ਨੂੰ ' ਸੰਤ ਮਾਨ ਦਾਸ' ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ
 ਕਰਦੇ ਹਨ।³ ਉਹ ' ਭਵਿੱਖ ਪੁਰਾਣ' ' ਕਾਸ਼ੀ ਮਹਾਤਮਯ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੰਬੰਧੀ
 ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਲਪਨਿਕ, ਅਧਿ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਅਤੇ ਜਾਤੀਵਾਦ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੱਚ ਤੋਂ
 ਦੂਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜੋੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁴ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਤ ਕਥਾ ਸਾਰ ਅਨੁਸਾਰ
 ਜੇਕਰ ' ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ', ਪਰਮ ਉੱਚ ਤਰਕ-ਸੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਸਾਸ਼ਤਾਰਥ ਵਿਚ ਹਰਾ
 ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੀਰ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਵਿਵੇਕ-ਸੁੱਧੀ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਹੀ
 ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ' ਸੰਤ ਮਾਨ ਦਾਸ' ਦੀ ਸਤਸੰਗ ਦੇ ਤੇਜਸਵੀ ਪੁਤ੍ਰਾਪ
 ਸਦਕਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ।⁵ ਦੂਜੇ ਉਹ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ
 ' ਰਾਮਪਟਲ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਚਾਰ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਦੇ ਬਵੰਜਾ ਧਰਮ ਪੁਰਾਰਕਾਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਵਿਚ ਆਪ
 ਦਾ ਨਾਂ ਦਰਜ ਨਾ ਹੋਣਾ (ਜਿਦੋਂ ਕਿ ਰਾਮਾਨੰਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਤੇਜੀ ਸ਼ਿਸ਼ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚ
 ਨਾਂ ਹਨ) ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਹੋਣ ਦੇ ਫਲਸੂਰੂਪ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।⁶ ਤੀਜਾ ਮੱਤ ਦਿੰਦੇ ਸੰਤ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਤੀ
 ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਇਸ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ

ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਣ ਜਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬ੍ਰਾਹਮਚਾਰੀ ਹੋਣਾ,

1. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 32.

2. ਕੁਲਵੰਤ ਕੋਰ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਲੇ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ
 ਅਧਿਐਨ, 1983, ਪੰਨਾ 83.

3. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 177.

4. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 177

5. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 177

6. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 180.

ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਕਰਮਾ ਦੀ ਕੁੱਖ 'ਚ ਗਰਭ ਧਾਰਨਾ, ਜਨਮ ਨੈਣਾ, ਭਰਮਾਤਮਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਹਿਲੀ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਜਾਤ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਦੱਖਿਆ ਮਿਤਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਸਤਨਪਾਨ ਦੀ ਆਗਿਆ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਜਾਂ ਰਘੂ ਚਮਾਰ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨ ਵਰਣ ਭੇਦ, ਛੂਤ ਛਾਤ, ਜਾਤ ਪਾਤ, ਅਤੇ ਉਚ ਨੀਚ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਇਆ ਸਭ ਅਨਉਚਿਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹

ਸੰਤ ਮਾਨ ਦਾਸ ਦੇ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ (1) ਭਵਿਖ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਮਹਾਤਮਯ ਵਿਚ ਮਾਨ ਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਕਥਨ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਚੌਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਟਾ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।² (2) ਮਾਨ ਦਾਸ ਜੀ ਆਪਦੀ ਕੁੱਲ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੇ ਹੀ ਸਰੋਸ਼ਠ ਸੰਤ ਸੈਵੀ ਮਹਾਤਮਾ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਤਿਸੰਗ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।³ (3) ਭਗਤ ਮਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੰਤ ਲੜੀ ਵਿਚ ਮਾਨਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।⁴ (4) ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਜੀ. ਡਬਲਯੂ. ਬਿਬੀਸ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।⁵ (5) ਗੁਜਰਾਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਨਾਂ ਆਂਕਤ ਹੈ। (6) ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਸਥਿਤ ਇਕ ਮਹਾਵੀਰ ਮੀਂਦਰ ਦੇ ਬਿਰਧ ਪੁਜਾਰੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਮਾਨਦਾਸ ਹੀ ਸੁਣਿਆ ਹੈ।⁶ (7) ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਦੱਖਿਆ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਮਾਨਦਾਸ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਦਲੀਲਾਂ ਸਹਿਤ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੰਤ ਮਾਨਦਾਸ ਹੀ ਸਨ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨਹੀਂ।

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 183.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 187.

3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 177.

4. ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਕਿੜ ਭਗਤ ਮਾਲ ਅਤੇ ਪਿਯ ਦਾਸ ਕਿੜਾ ਭਕਤ ਮਾਲ ਕੀ ਟੋਕਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਰਘੁਰਾਜ ਸਿੰਘ ਕਿੜ 'ਰਾਮਰਸਿਕਾਵਲੀ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਵਿਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਦਾਸ (ਮਾਡਦਾਸ) ਇਕ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤ ਸਨ। ਇਹ ਕਿਸ਼ਣ ਚੈਤਨਯ, ਚਤੁਰਭਜਦਾਸ, ਜਯਦੇਵ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਾਗੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ।

- ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 188 ਤੋਂ 191.

5. ਬਿਬੀਸ, ਜੀ. ਡਬਲਯੂ (ਸਿ:) ਦੀ ਚਮਾਰਸ਼, ਪੰਨਾ 26.

6. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 192.

3.7.1.7. ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ
 =====

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਮੱਤ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਆਪ ਦੇ ਦੀਖਿਆ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦਾ ਆਧਾਰ 'ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਅਤੇ 'ਕਬੀਰ ਅਰ ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ' ਵਿਚ ਦੇਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਵਜੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਕੇ.ਐਨ.ਉਪਾਧਿਆਇ, 'ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਈ'¹ ਦੀ ਇਕ ਤੁੱਕ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਸੰਭਵ ਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਮੁੱਢਲੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਣ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲੈ ਲਈ ਹੋਵੇ।"² ਡਾ. ਉਪਾਧਿਆਇ ਇਸ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦਿੜ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਖੁਦ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵੱਡਾ ਭਾਈ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਤੁੱਲ ਆਦਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।"³ ਇੰਝ ਵਿਦਵਾਨ ਸੱਜਣ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਮੱਤ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਹੱਟ ਗਏ ਹਨ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ 'ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ ਆਈ ਇਸ ਤੁੱਕ 'ਗੁਰ ਸਮਾਨ ਕਬੀਰ ਵੱਡ ਭਾਤਾ' ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਭਰਮ ਇਸ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਆਪਣੀ ਬਾਝੀ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਨਮਾਨ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਵੇਂ ਤਾਂ ਉਹ 'ਨਾਮ ਦੇਵ, ਤਿਲੋਚਨ, ਸਧਨਾ, ਸੇਨੁ' ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕੀ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ।"⁴ ਇਹ ਲਿਖਰ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਭਾਤ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣਾ ਵੱਡਪਣ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਡਿਆਈ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਇਹੋ ਭੁਲੇਖਾ 'ਕਬੀਰ ਅਰ ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ' ਕਿਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਦੇਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਤੋਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।⁵ ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ

1. ਤਬ ਰੰਦਾਸਿ ਬਿਚਾਰੀ ਬਾਤਾ। ਗੁਰ ਸਮਾਨ ਕਬੀਰ ਬਡ ਭਾਤਾ।।
 ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੰਪੁਰ, ਗੰਥ ਨੰ: 2 ਲਿਪੀਕਾਲ 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਪੰਨਾ 372/ਅ
2. ਉਪਾਧਿਆਇ.ਕੇ.ਐਨ(ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ 1983, ਪੰਨਾ 18.
3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 18.
4. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਸਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 33.
5. ਰੰਦਾਸ ਕਹੈ ਜੀ: ਸੇ ਤੁਮ ਗਾਵੈ ਸੋਈ ਰਾਉ। ਤਿਰਾ ਗਿਆਨ ਬਿਚਾਰੈ।
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਕਬੀਰ ਗੁਰ ਮੇਰਾ ਭਰਮ ਕਰਮ ਧੋਈ ਡਾਰੈ।।63।।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਰੁ ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ, ਆਈ. ਓ. ਐਲ. ਐਮ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਚ. ਆਈ. ਐਨ-ਏ-12 ਪੰਨਾ

ਟਪਲਾ ਖਾ ਜਾਏ ਹਨ, ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ " ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਵਾਦ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।"¹ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਸੋਧ ਲਈ ਹੈ।² ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ " ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੋਵੇਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਸਨ।³ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਕਬੀਰ ਦਾ ਸਿਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਦਾ ਚੇਲਾ ਦਰਸਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਹੁਣ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ।"⁴ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਨਿਮਰ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾਤਾ ਅਤੇ 'ਹਮ ਤੁਮ ਦੋਨੇ ਗੁਰ-ਭਾਈ' ਕਹਿ ਕੇ ਵਡਿਆਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਤਤਕਾਰ ਵੀ ਹੈ⁵ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਿਸ਼ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਣੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਤਤਕਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸੰਤ ਸਨ ਜੋ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਿਸ਼ ਨਹੀਂ।

3.7.1.8. ਬਾਬਾ ਜੀਦਾ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ

=====

ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਆਧਾਰ 'ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ', ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ' ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ

-
1. ਵਰਮਾ, ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਕਬੀਰ, ਪੰਜਵੀਂ ਛਾਪ, 1966, ਪੰਨਾ 58.
  2. -" ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 224.
  3. ਕਬੀਰ ਕਹੇ ਜੀ: ਭਰਮ ਹੀ ਡਾਰਿ ਦੇ ਕਰਮ ਹੀ ਡਾਰਿ ਦੇ ਡਾਰਿ ਦੇ ਜੀਵ ਕੀ ਦੁਬਧਯਾਈ।
ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਕਰੇ ਬਿਸਰਾਮਾ। ਹਮ ਤੁਮ ਦੋਨਸੂ ਗੁਰ ਭਾਈ।।
ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਰੁ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ, ਆਈ. ਓ. ਐਲ. ਐਮ. ਐਸ. ਐਚ. ਆਈ. ਐਨ. ਏ. 12 ਪੰਨਾ 125.
  4. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸਿਰੋਮੜੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 33.
  5. ਰਵਿਦਾਸ ਕਹੇ ਜੀ: ਤੇਰੀ ਮਾਈ ਤੁਰਕਮੜੀ ਬਾਪ ਜੁਲਾਹਾ ਪੁਤਰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ।।
ਕਬੀਰ ਕਹੇ ਜੀ: ਤੇਰੀ ਮਾਈ ਚਮਾਰੀ ਬਾਪ ਚਮਾਰਾ ਕਹਾ ਭਗਤ ਤੁਮ ਕੀਨੀ।।
ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਰੁ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ, ਆਈ. ਓ. ਐਲ. ਐਮ. ਐਸ. ਐਚ. ਆਈ. ਐਨ. ਏ. 12, ਪੰਨਾ 125.

ਤੇ ਇਹ ਤੱਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਬਾਬਾ ਜੀਦਾ ਪੀਰ' ਦੇ ਚਾਰ ਸਿਸ਼, ਰਵਿਦਾਸ, ਕਬੀਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਹੰਦਾਲ ਸਨ।¹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਦਾ ਪੀਰ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਭਾਈਬਾਲਾ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਇਕ ਸੰਦਰਭ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ 'ਹੰਦਾਲ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ।'² ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫਾਟ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸੀਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਵੀ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਭਰੀ। ਸੋ ਇਸ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਇਥੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਖੇਲੋੜੀ ਹੈ।

3.7.1.9. ਸੰਦਨ ਮੁਨੀ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ =====

'ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ' ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ 'ਸੰਦਨ ਮੁਨੀ' ਦੇ ਸਿਸ਼ ਸਨ³ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਝ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਲਿਖਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੱਤ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੈ।

3.7.2. ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ =====

ਸੀਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪ ਦਾ ਕਿਸੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਰੂ

1. ਡੋਰ ਮਰਦਾਨੇ ਪੁਛਿਆ ਜੀ ਤੁਸਾ ਨੂੰ ਜੋ ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਸੋ ਕਉਣੁ ਮਿਲਿਆ ਆਹਾ ਅਤੇ ਨਾਉ ਉਸਦਾ ਕਿਆ ਆਹਾ। ਤਾਂ ਡੋਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਹਿਆ ਮਰਦਾਨਾ ਨਾਉ ਉਸ ਦਾ ਬਾਬਾ ਜੀਦਾ ਹੋਦਾ ਹੈ। . . . ਅਤੇ ਅਸਾ ਚਹੁਆ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੀਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। . . . ਤਾਂ ਡੋਰ ਮਰਦਾਨੇ ਆਖਿਆ ਜੀ ਚਾਰਿ ਕੇਹੜੇ ਕੇਹੜੇ। ਤਾਂ ਡੋਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਹਿਆ ਮਰਦਾਨਾ ਹਿਕੁ ਤਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਿਆਰ, ਪੂਰਨ ਸਾਧੂ ਆਹਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਬੀਰ ਜੁਲਾਹਾ ਉਹ ਅਸਾ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਥੀ ਭੇ ਵਧਿ ਆਹਾ। ਅਤੇ ਹਿਕ ਅਸੀ ਅਤੇ ਹਿਕੁ ਅਸਾ ਥੀ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਸਓ ਵਰੇ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਅਸਾ ਤਿਹਾ ਬੇ ਵਧਿ ਹੋਵੇਗਾ।

ਬਾਲਾ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਰੱਖ-ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਿੰਟ 1715 ਬਿ.ਸੰ. ਪੰਨਾ 140.

ਉਧਿਤ- ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਕ੍ਰਿਤ੍ਵ ਐਰ ਚਿੰਤਨ, 1975, ਪੰ. 120.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 120.

3. ਭਾਟੋਆ ਮਿਸਰਦੀਪ(ਸ੍ਰੀ) ਆਦਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਕਾ(ਸ਼ਿ) ਸਨਵਰੀ, ਡਰਬਰੀ 1987, ਪੰਨਾ 8.

ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ-ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ ਜੀਵ ਸਨ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਜੋਤਿ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸੀਸਾਰੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੱਖ-ਪਦਰਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ।)

ਡਾ. ਸੰਰਮ ਲਾਲ ਪਾਡੇ " ਆਪ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਖੁੱਦ ਭਾਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾ ਦੇਵੇ।"¹
 (ਡਾ. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਚਰਚਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਉਹ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤੱਕ ਦੇ ਕੇ ਕੱਢਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਮਾਧਵ) ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖਿਲ ਵਿਸ਼ਵ ਉਸਦਾ ਚੇਲਾ ਹੈ ਇਸ ਪਦ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਨਹੀਂ ਲਈ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਦੀਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ।² ਉਹ ਦੀਖਿਆ ਗੁਰੂ ਸੰਬੰਧੀ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਜਦ ਤੱਕ ਕੋਈ ਠੋਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"³

(ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਥ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਜੇ ਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੀਖਸਾ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਰੱਲ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਗੁਰੂ ਕੌਣ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਸਮਤਾ ਆਤਮ ਤੱਤਵ ਚਿੰਤਨ, ਪਰਮਾਤਮ ਤੱਤਵ ਚਿੰਤਨ, ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਾ ਪਰਿਪਰਾਗਤ, ਭਾਰਵਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁੱਚੀ ਇਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਪਰਮ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਪਰਮ ਸੰਤ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕੀ ਸਨ।⁴
 ਉਹ ਆਪ ਦੀ ਦਿੱਖ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਦੇ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਪਰਮ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ ਸਨ।"⁵)

ਚੌਦਵਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ

1. ਪਾਡੇਸ਼ ਸੰਰਮ ਲਾਲ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਇਵੰਮ ਕਰਤਿਤ੍ਵ, 1970 ਪੰਨਾ 31.
2. ਮਾਧੋ ਸਬ ਜਰ ਚੇਲਾ, ਅਬ ਬਿਛਰੇ ਮਿਲੇ ਨ ਦੁਰੇਲਾ।
 ਪਦਮ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਵਿਚਾਰਕ ਐਰ ਕਵੀ, 1977, ਪੰਨਾ 33.
3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 33.
4. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ(ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 192.
5. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 208.

ਮਨਘੜਤ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਆਪ ਖੁੱਦ ਹੀ ਜੋਤੀ ਸ਼੍ਰੀਰੂਪ ਅਤੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਮਹਾਪੁਰੁਸ਼ ਸਨ।" ¹ ਆਪਣੇ ਮੌਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਉਹ ਆਪ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ ਬੋਧ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮੀਂਦਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। (ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਆਪ ਦੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤਰਿਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ " ਸੋਹਿ ਆਧਾਰੁ ਨਾਮੁ ਨਾਰਾਇਣੁ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਨ ਧਨ ਮੋਰੇ" ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਤੁੱਕ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਸੀ।" ² ਇਵੇਂ ਹੀ ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ " ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੰਕਲਪ ਕਿਸੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼੍ਰੀਰੂਪ ਗੁਰੂ ਵਾਲਾ ਹੈ।" ³ ਉਹ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਸਮੁੱਚੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਭਜਨ ਅਤੇ ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਖਣਿਆਂ ਅਤੇ ਭਾਵ ਭਰਤੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਵਾਰੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ 'ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ' ਨੂੰ ਆਪਣਾ 'ਗੁਰੂ' ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।" ⁴ ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਦਾ ਮੌਤ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹੋਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਉਪਰ ਝਾਤ ਪਵਾ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਦੂਜੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਕਿਸੇ ਸਾਧਕ ਵਲੋਂ ਹੀ ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਰੱਥ ਸਾਧਕ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਕ ਹੋਰ ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ ਪਾਖਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੌਤ ਹੈ ਕਿ " ਸੰਸਾਰੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਦੇਹਧਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸੀ।" ⁵ (ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਆਪ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ

1. ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੀਂਦਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ(ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਬ, ਸੰਸਕਰਣ, 1984, ਪੰ. 13.

2. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਭ ਪੁਸਤਕ(ਸੰ) 1984, ਪੰਨਾ 36.

3. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, 1986, ਪੰਨਾ 84.

4.

-ਉਹੀ-

ਪੰਨਾ 85.

5. ਪਾਖਰ ਸਿੰਘ, (ਸ੍ਰੀ) ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਰਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ, 1982, ਪੰਨਾ 1.

ਆਪਣੇ ਮੌਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਮੌਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਭਾਸਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਭਾਵਪੂਰਤ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਪ 'ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਝੂਠੇ ਸਰਲ ਪਸਾਰੇ' ਦਾ ਮਹਾਵਾਕ ਦਿੜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਨਾਮ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਮਹਿਮਾ ਕਰਦੇ ਹਨ¹ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਹਿਜ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦਾ ਨਾਮ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਵਰਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾਮ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਕੇ ਪੁਨੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,² ਜਾਤ, ਜਨਮ ਅਤੇ ਕਾਮ ਦੀ ਜੂਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਮੋਖਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।³ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਆਵਾਗਵਣ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਮਾਨਵ ਮਾਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮੈਂ ਮੇਰੀ, ਛੱਡ ਕੇ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦਾ ਵਾਸ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁴ ਆਪ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪੂਜਾ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਨ ਲਈ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਅਰਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹਨ।⁵ ਇੰਝ ਆਪ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਮ ਦੇ ਸਾਧਕ ਰਾਹੀਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਚਾਹੁਣ⁶ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ 'ਪਰਮਗਤਿ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁶

(ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸੋਝੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਆਪ ਅਜਿਹੀ ਪਰਮ ਉੱਚ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਜੋਤਿ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਰਾ ਧਨਾਸਰੀ, ਪੰਨਾ 694.

2. ਹੋਇ ਪੁਨੀਤ ਭਾਵੰਤ ਭਜਨ ਤੇ ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਏਇ॥

-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲੁ ਪੰਨਾ 858.

3. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੋ ਜਪੈ ਨਾਮ॥ ਤਿਸੁ ਜਾਤਿ ਨ ਜਨਮੁ ਨ ਜੋਨਿ ਕਾਮੁ॥

-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਬਸੰਤਿ ਪੰਨਾ 1196.

4. ਕਹਿ ਬੰਦਗੀ ਛਾਡਿ ਮੈ ਮੇਰਾ॥ ਹਿਰਦੈ ਨਾਮੁ ਸਮਾਰਿ ਸਵੇਰਾ॥

-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ, ਪੰਨਾ 794.

5. ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪਉ ਪੂਜ ਚਰਾਵਉ॥ ਗਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਵਉ॥

-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਗੁਜਰੀ, ਪੰਨਾ 525.

6. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸਰਨਿ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇਰੀ॥ ਜਿਉ ਜਾਨਹੁ ਤਿਉ ਕਹਿ ਗਤਿ ਮੇਰੀ॥

-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ, ਪੰਨਾ 793.

ਨਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਜਰੂਰ ਸਨ।)

ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਝਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਧ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਦਾ ਪਰਪਾਟੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਸੰਤ ਮੰਡਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਗੂਰੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਭਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ ਰੂਰੂ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਸਿੱਖ ਰੂਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਸੰਗ ਰੁਹਾਨੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅੰਤਿਮ ਹੋਣ ਦਾ ਰੰਗ ਰਸ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸੂਦਰ ਨਈਂ ਆਮ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ, ਆਪ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਰੂਰੂ ਧਾਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਗੁੰਝਲ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਪੁੱਖ ਜਾਂ ਅਪਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਰੂਰੂ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਕਾਬੀਰ, ਮਾਨਦਾਸ, ਪ੍ਰਮਾਨੰਦ, ਅਤੇ ਸੰਦਨ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਟਾਇਆ ਹੈ। ਉਕਤ ਚਰਚਾ ਵਿਚੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਸੰਤ ਮਾਨ ਦਾਸ ਦੇ ਆਪ ਦੇ ਰੂਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਮਾਨ ਦਾਸ ਜੀ ਆਪ ਦੇ ਰੂਰੂ ਸਨ। ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਵਲੋਂ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਦਲੀਲਾਂ ਸਹਿਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਖੁੱਦ ਪਰਮ ਰੂਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ ਸਨ।¹ ਇੰਝ ਸੰਤ ਜੀ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਦੇਹਧਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਰੂਰੂ ਧਾਰਨ ਵਾਲਾ ਮੱਤ ਬਿਲਕੁੱਲ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਨਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਤਰਾਜ਼ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਸਮਕਾਲੀਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋ ਕੇ ਸੂਦਰ ਨੂੰ ਨਾਮ ਕੀਜ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ? ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਰਗੁਣ ਅਤੇ ਠਾਕੁਰ ਪੂਜਕ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਪੂਜਾਰੀ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਰੂਰੂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਆਦਿ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਰੂਰੂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰੂਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰੂਰੂ ਦੀ

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਾ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 208.

ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਆਪ ਤਨ ਮਨ ਅਰਪਨ ਕਰਕੇ ਵੀ 'ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।¹ ਆਪ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਜਪਾਂ ਤਪਾਂ ਦੇ ਆਫ਼ੋਬਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।² ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਆਪ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪਰੰਪਰਾਰਤ ਮੱਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਰੱਦੀਆਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤ ਵੀ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਵੀ ਤਰਕਹੀਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿਥੀ 1433 ਬਿ.ਸੰ. ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਮਹਾ-ਨਿਰਵਾਣ 1467 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਨੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ 41 ਸਾਲ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਝ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਨਵਧਾ ਭਾਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਅਜੇਹੀ ਸੋਝੀ ਗੁਰੂ ਬਿਨਾ ਆਉਂਦੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਸਰਗੁਣ ਭਗਤ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।³ ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੋਵਾਂ ਭਾਤਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਮਾਨਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਆਸ(1567-1669 ਬਿ.ਸੰ.) ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਦਰਜ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁴ ਭਾਤ ਵਿਆਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੰਬਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।⁵ ਭਾਤ ਵਿਆਸ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਅੰਤਮ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਤ ਕਵੀ ਦੀ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਰਵਾਗੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ। ਇਸ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਗੁਜਰੀ, ਪੰਨਾ 525.
2. -ਉਹੀ- ਗੁਰੂ ਆਸਾ ਪੰਨਾ 486.
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਬਸੰਤ ਪੰਨਾ 1195.
4. ਚਤੁਵੈ ਸੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ(ਆਚਾਰੀਆ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1971, ਪੰਨਾ 246.
(ਓ) ਜਗਜੀਰ ਸਿੰਘ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਾ(ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 207.
5. ਇਤਨੇ ਹੈ ਸਬ ਕੁਟਮ ਹਮਾਰੇ।
ਸੈਨ ਧਨਾ ਅਰੁ ਨਾਮਾ ਪੀਪਾ, ਐਰ ਕਬੀਰ ਰੰਦਾਸ ਚਮਾਰੇ।।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 69.

ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਭਾਸਦਾ ਹੈ।

3.8. ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

=====

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਵਾਦ ਰਸਤ ਹੈ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਵਿਵਾਦ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਪਰਚਈ/ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਝ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ, ਭਰਤ ਸੇਨ, ਪੰਨਾ, ਪੀਪਾ, ਰਾਜੇ ਝਾਨਾਂ, ਮੀਰਾ ਬਾਈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਕਮਾਲ ਅਤੇ ਕਮਾਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਰਿਣਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਤੱਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰੂਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਡਿਰ ਵੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਝਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ, ਮਿਲਜੋਆਂ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਇਕ ਮੱਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

3.8.1. ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ

=====

ਉੱਚ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਝਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਤੱਥ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਮਾਨੰਦ ਪਿਤਮਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪਏ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕਰਮਕਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ¹ ਸੁਣਾਇਆ

---

1. ਦੂਧ ਤ ਬਛਰੈ ਬਨਹੁ ਬਿਟਾਰਿ ਤੇ।। ਫੂਲੁ ਭਵਰਿ ਜਨੁ ਮੀਨਿ ਬਿਗਾਰਿਓ।।1।।
ਮਾਸੀ ਰੋਬਿੰਦ ਪੂਜਾ ਕਹਾ ਨੀ ਚਰਾਵਉ।। ਅਵਰੁ ਨ ਫੂਲੁ ਅਨੁਪ ਨਾ ਪਾਵਉ।।1।।
।।ਰਹਾਉ।।

ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਘਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਇਆ।¹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਘੋੜਤਾ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਗੁਰੂ ਰੰਬ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ ਖੋਲ੍ਹ ਕੀਤਾ ਹੈ।² ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਲੋੜਾ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ 'ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ' ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਬਿਧ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਸਮੇਤ ਆਪ ਨਾਲ ਬਹੁਮ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ। ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਠੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬੰਦ ਤੋਂ ਬਹੁਮ ਬਾਣੀ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਆਤਮ ਬੋਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤੇ।³ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਿਸ਼ੂ, ਕਬੀਰ, ਅਨਾਨੰਦ, ਪੀਪਾ, ਸੁਰਸਰਾ, ਧੰਨਾ, ਸ੍ਰੀ ਨੰਦ, ਭਵਾਨੰਦ, ਸੁਖਾ ਨੰਦ, ਮਹਾਨੰਦ, ਪਰਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਸੈਨ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਸਿਸ਼ੂ ਹੋ ਗਏ।⁴ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਨੇ 'ਰਘੁਰਾਜ ਸਿੰਹ' ਲਿਖਿਤ 'ਭਕਤ ਮਾਨ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਥਾ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕਰਦਿਆਂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਲੋਂ ਵਰਤਾਏ ਇਕ ਕੋਤਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਅਜੇਹੀ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਜਦੋਂ ਭਗਤੀ ਪਰਿਣਾਮ ਹਿੱਤ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪ ਪ੍ਰਤੀ ਈਰਖਾ ਪਨਪ ਪਈ। ਇਸ ਜਾਤੀ ਅਭਿਆਨ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਸੁਖਮ ਸਰੀਰ ਧਾਰ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਦੇ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਜਲ ਛਕਾਇਆ ਤੇ ਹੀ ਜਲ ਬਹੁਮ ਭੋਗ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕੋਤਕ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।"⁵ ਉਪਰੋਕਤ ਮੱਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਭ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਤਹਿਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਘੋੜਤਾ ਕਿਸੇ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਗੁੰਝਲ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਾਡ ਤੋਂ

1. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਡ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ, 1932 (ਭੂ) ਪੰਨਾ-33.

2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰੰਬ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗੁ ਬਸੰਤ, ਪੰਨਾ 1195.

3. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 197.

4. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 197.

5. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 194.

ਛੱਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾ ਕੇ ਨਿਰਰੁਤ ਸ਼ੁਰੂਪ ਸਵਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਏ, ਦਾ ਨਾਂ ਔਂਕਤ ਕਰ ਜਾਏ। ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਾਘਵਾਨੰਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਘੁਮਾਇਕਤਾ ਸੀਦਰਾਧ ਹੈ।

3.8.2. ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਆਪ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਸਨ

=====

ਪਿੱਛਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੱਤ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਆਏ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਮੱਤ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਆਪ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਸਨ। ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਫਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਕਮੀਰ (ਕਬੀਰ) ਨੇ ਇਕੁਰ ਦਾ ਪੈਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੈਮ ਭਰਤਿ ਦੀ ਜੁਗਤ ਰੰਦਾਸ ਜੀ(ਰਵਿਦਾਸ) ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਸਮਝ ਕੇ ਰਾਮ ਲਿਆ।"¹ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਇਥੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਬੀਰ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਤੋਂ ਛਲ ਕਪਟ ਨਾਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੈ ਹੀ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਮਗਰ ਜੋਗ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚ ਰੁਝ ਗਿਆ ਸੀ।²

ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੁ ਭਵਿੱਖ ਪੁਰਾਣ(ਚੌਥਾ ਖੰਡ) ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ ਵਿਚ ਹਾਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ 'ਕਮਾਲ' ਅਤੇ 'ਕਮਾਲੀ' ਪੁੱਤਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਖਿਆ ਵਿਚ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।³ ਮਹੰਤ ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੁ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਘੁਮਾਇਕ ਸੋਝ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਸੰਤ ਜੀ 'ਭਵਿੱਖ ਪੁਰਾਣ' ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਸ਼ਾਇਕ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁴ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਈ'⁵

1. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਜਮਨਾ ਦਾਸ, ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ(ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸੁ(1932)

ਪੰਨਾ.230.

2.

-ਉਹੀ-

ਪੰਨਾ 230.

3. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੁ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਸ(ਸੰ)1978, ਪੰਨਾ 63.

4.

-ਉਹੀ-

ਪੰਨਾ 177.

5. ਦੇਖੋ ਪਦ ਟਿਪਣੀ ਨੰ: 1 ਪੰਨਾ

ਅਤੇ 'ਕਬੀਰ' ਅਰ ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ।¹ ਦੋਵੇਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੋਵਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਹੋਣਾ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਬੀਰ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਇਥੇ ਕੋਈ ਆਪਸੀ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹੇ ਹੀ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਪੁੱਤਰ ਉੱਚ-ਸੁੱਚਾ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿਸ ਪਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਤੱਥ ਤੋਂ ਕੋਰੀ ਹੈ।²

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਇਕ ਨਰਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧੂ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡੂੰਘੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਝ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ ਹੀ ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ੀ ਝਾਨਾਂ ਦੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਪੀੜਤ ਝਗੜਾ ਪਾ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਆਪ ਇਕ ਭਾਤ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਪਾਸ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰੇ ਲਈ ਭੇਜਦੇ ਹਨ।³ ਅਜਿਹੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਸਾਝ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ⁴ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾ. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ⁵, ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ⁶ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ⁷, ਅਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ⁸, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ

1. ਦੋਬੇ ਪਦ ਟਿਪਣੀ ਨੰ: 3 ਪੰਨਾ 51
2. ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰ ਤਿਲੋਚਨੁ ਸਧਨਾ ਸੰਨੁ ਤਰੀ।
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਸੰਤਹੁ ਹਰਿ ਜੀਉ ਤੇ ਸਭੈ ਸਰੈ।।2।।
— ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1106, (ਗੁਰੂ ਮਾਰੂ)
3. ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਆਚਾਰਯ) ਕਬੀਰ, ਸੰਸਕਰਣ, 1980, ਪੰਨਾ 235.
4. ਭਾਤ ਖੇਕ ਰੰਦਾਸ ਪਠਾਯੋ। ਸੋ ਕਬੀਰ ਕੇ ਬੁਝਨ ਆਯੋ।।
ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੇ ਪਰਚਈ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 15756 ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1707 ਬਿ. ਪੰਨਾ 18, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਰਾਜ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸੋਧ ਪ੍ਰਿਤ: ਜੋਧਪੁਰ।
5. ਉਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ।
— ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਚੌਥੀ ਵਾਰ, 1981, ਪੰਨਾ 1025.
6. ਉਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼, ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ।
ਵਰਮਾ, ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ, 1971 ਪੰਨਾ 224.
7. ਰੰਦਾਸ-ਕਬੀਰ ਦੋਨੋ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ।
ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ-ਸ਼ਾਸ਼ੀ, 1978, ਪੰਨਾ 24.
8. ਇਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
ਮੈਨੀ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, 1966, ਪੰਨਾ 316.
9. ਆਜ਼ਾਦ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਅਨੁ) ਅਨੂ, ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ, ਪੰਨਾ 9.

ਸਿੰਗਲ¹, ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ² ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ।

ਸੰਤ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿਸ਼ਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ, ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ, ਧਰਮ-ਚਰਚਾ, ਗਿਆਨ-ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭਰਮਣ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।³ ਇਹ ਮੱਤ ਵੀ ਇਹ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਆਪ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗੋਸ਼ਟੀ, ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਰੂਪ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਉੱਚਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਸੋ ਦੁਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ, ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਰੂਪ ਸਿੱਖ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ।

3.8.3. ਰਾਸ਼ੀ ਝਾਲਾਂ (ਰਤਨ ਕੁੰਵਰੀ)

ਇਹ ਸਕ੍ਰ-ਵਿਦਿਤ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ੀ ਝਾਲਾਂ ਰੂਪ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪਰਮ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਰਾਸ਼ੀ ਝਾਲਾਂ, ਚਿਤੋੜ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮਹਾਰਾਸ਼ੀ ਸੰਰਚਮ ਸਿੰਘ (ਰਾਸ਼ੀ ਸਾਗਾਂ) ਦੀ ਧਰਮ-ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਦੀ ਸੱਸ ਸੀ।⁴ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਜੁੱਪ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਜਿਵੇਂ 'ਪਰਚਈ ਸਾਹਿੱਤ' ਭਗਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਰ ਭਗਤ ਮਾਨਾਂ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਏ ਉਨੇਖ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਸ਼ੀ ਝਾਲਾਂ ਦੀ ਰੂਪ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਬਾਰੇ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ੀ ਝਾਲਾਂ ਦੀ ਦਾਸੀ 'ਰੂਪਾਂ' ਬਨਾਰਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸੀ। ਦਾਸੀ ਤੋਂ ਰੂਪ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕੋਤਕ ਭਰਪੂਰ ਉਪਮਾ ਜੁੜ ਕੇ ਰਾਸ਼ੀ ਝਾਲੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਕ ਜਾਰ ਪਈ। ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਤੀਰਥ ਰਟਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਰਾਸ਼ੀ ਬਨਾਰਸ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਰੂਪ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਮੰਤਰ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਈ।⁵

-
1. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 33.
  2. ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ 1974, ਪੰਨਾ 14.
  3. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਾ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 64.
  4. ਸਾਧਰ, ਜਸਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਫ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ) 1984 ਪੰਨਾ 44.
  5. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸਾਸ (1932), ਪੰਨਾ 259 ਤੋਂ 265.

ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਬਨਾਰਸ ਜਾਂ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪੰਡਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਾਵੇਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਲਾਮਾਨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ-ਭੋਜ ਦਾ ਆਖੋਜਨ ਕੀਤਾ। ਭੋਜ ਸਮੇਂ ਜਾਤੀ ਅਭਿਆਨ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਭੋਜਨ ਛਕਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁੱਕੀ ਰਸਦ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਭੋਜਨ ਪਕਾਇਆ।¹ ਭੋਜਨ ਛਕਣ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਕੋਤਕ ਵਾਪਰਿਆ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਪੰਡਿਤ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਭੋਜਨ ਛਕ ਰਹੇ ਹਨ।² ਇਸ ਕੋਤਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੰਤ ਸ਼੍ਰੀ ਬ੍ਰਹਮਣ ਰਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਚਿਸ਼ ਬਣ ਗਏ।³ ਸੰਤ ਪ੍ਰਿਯ ਦਾਸ ਨੇ 'ਭਗਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ' ਵਿਚ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਕਿੱਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ 'ਭਗਤ ਮਾਲ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭਨਾ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਸ਼ੀ'⁵ ਆਚਾਰੀਆ ਪਤਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ⁶ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ⁷, ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ⁸, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ⁹ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ¹⁰ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ¹¹, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ¹², ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਰੰਭੋਰ ਖੋਜ ਕਰਨ

1. ਚਰਨ ਗਾਹੈ ਰੰਦਾਸ ਕੇ।।ਦੀਨੋ ਮਸਤਕ ਹਾਥ।।
ਰਾਨੀ ਕੇ ਮਨ ਮਾਨਿਐ।।ਭਯੋ ਭਗਤਿ ਸਭੂੰ ਸਾਥ।।
ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ, ਰੰਬ ਨੰ: 15756 ਲਿਪੀਕਾਲ, 1707 ਬਿ.ਸੰ. ਪੰਨਾ 18/ਅ
2. ਸਬਹਿਨ ਕੈ ਸੀਗਿ ਜੀਵਨ ਬੈਠਾ।।ਉਨਿ ਬਾਪੈ ਉਨਿ ਭਾਪੈ ਦੀਟਾ।।
ਸਬ ਕੇ ਅਚਿਰਜ ਭਯਾ ਤਮਾਸਾ।।ਜੈਤੇ ਬਿਪ੍ਰ ਤਿਤ ਰੰਦਾਸਾ।।
ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ ਰੰਬ ਨੰ: 02 ਲਿਪੀਕਾਲ 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਪੰਨਾ 373/ਉ, ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੰਪੁਰ।
3. ਬਹਰਿ ਸਬੋ ਮਿਲਿ ਮਤੇ ਉਘਾਈ।।ਜਾਇ ਗਹੈ ਰੰਦਾਸ ਕੇ ਪਾਈ।।
ਰਾਲੇ ਬੋਗਿ ਰਹਰ ਨਹਿ ਕੀਨੀ।।ਬੋਨਤੀ ਕਰਿ ਵਾਲੀ ਸੀਗਿ ਲੀਨੀ।।
ਕੈਨੇ ਭਾਤਿ ਹਮ ਚਰਨ ਗਹਾਹੀ। ਬਹੁਤ ਚੂਕ ਪਰੀ ਹਮ ਮਾਹੀ।।
ਘਰ ਤੇਰਾ ਵਿਚਿ ਫੰਡਵਤ ਕਰਤੇ।।ਇਹਿ ਬਿਧਿ ਆਯੇ ਮਨ ਮੈਂ ਡਰਤੇ।।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 373/ਉ
4. ਵਸਤ ਰਿਤੋਰ ਮਾਤ੍ਰ ਰਾਨੀ ਏਕ ਵਾਲੀ ਨਾਮ, ਨਾਮ ਵਿਨ ਕਾਨ ਖਾਲੀ ਆਨ ਸਿਖ ਭਈ ਹੈ।
ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ(ਸ੍ਰੀ) ਭਗਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਨੰ: 2274, ਪੰਨਾ 83.
5. ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਸ਼ੀ, ਬੇਲਬੇਂਡਿਯਰ ਪਿੰਨੀ ਵਰਕਸ ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਨੈਵੀ ਵਾਰ, ਪੰਨਾ 2.
6. ਚਤੁਵੇਦੀ ਪਤਸੂ ਰਾਮ, (ਆਚਾਰਯ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, ਪੰਨਾ 24 3.
7. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ (ਸ਼੍ਰੀਮੀ) ਪਾਡੇਯ ਵਿਰੇਂਦ੍ਰ(ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰਨਾ 163.
8. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੰਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤਤਵ, ਜੀਵਨ ਐਰ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 17.
9. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰਯ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, 1973, ਪੰਨਾ 70.
10. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ.(ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1971, ਪੰਨਾ 41.
11. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ 38.
12. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੁਸਤਕ, 1984, ਪੰਨਾ 44.

ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ੀ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਖੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਜਰਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੱਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਉਹ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ 1502 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਮਾਘ ਦੀ ਸੰਕਰਾਂਤ ਨੂੰ ਮੇਲਾ ਲੱਗਿਆ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਚਿਤੋੜ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਸ਼ੀ ਕੁੰਡ ਦੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ੀ ਵਾਲਾਂ, ਰੀਰਾ ਘਾਟ ਉਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬਰਨਾ ਸੰਦ ਆਤਮ ਤਿਪਤੀ ਪ੍ਰਪਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ 65 ਸਾਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।¹ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਾਂ, ਤਿਥੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਸ਼ੇਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਕਿਸੇ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਚਿਤੋੜ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3.8.4. ਮੀਰਾ ਬਾਈ

ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਰਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਪਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੀਰਾ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪਦ ਵਜੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।² ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਕਾਲ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਦੀ ਸਰਗੁਣ ਭਾਗਤੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣ ਕੇ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮੱਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਮੀਰਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣੇ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮੀਰਾ ਮੇਰਠਾ ਦੇ ਰਾਸ਼ੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਰਾਠੋਰ ਦੀ ਬੇਟੀ ਅਤੇ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਬਾਨੀ ਰਾਉ ਦੂਦਾ ਜੀ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਸੰਕਰਾਂਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਕੰਵਰ ਭੋਜ ਰਾਜ ਨਾਲ 1573 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਹੋਈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਵਿਆਹ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਵਿਚਾਰ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਮਰ ਦੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਪ੍ਰਪਤ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸਰਪਨ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਰਗੁਣ ਭਰਤ ਰਗੀ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਜੁਗਤੀ

1. ਜਰਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 240.

2. ਦੇਖੋ ਪਦ ਟਿਪਣੀ ਨੰ: 3, ਓ.ਐ.ਏ.ਸ.ਹ ਪੰਨਾ 45

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਤੱਥਾਧਾਰਤ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਹਨ: ¹

(ੳ) ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਾਣੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

(ਅ) ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੇ ਦੱਖਿਆ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਹੀ ਸਨ।

(ੲ) ਰਾਜ ਸਥਾਨ ਦੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੋਖਿਕਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੀਰਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ੳ) ਹੁਣ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮੀਰਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ।

(ੴ) ਮੀਰਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪਦ ਵਜੋਂ ਆਇਆ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

(ਕ) ਸਤਸੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ 'ਮੀਰਾ ਕੰਹੇ ਰਵਿਦਾਸ ਕੇ ਚੇਲੀ' ਵਾਲੀ ਛਾਪ ਆਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ਖ) ਇਤਿਹਾਸਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁੰਭ ਸਿਆਮ ਦਾ ਮੀਦਰ (ਮੀਰਾ ਮੀਦਰ) ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਆਪ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ।

(ਗ) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮੀਰਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਿੱਤਰ ਕਿਸ਼ਨਗੜ੍ਹ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਿਆ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੀਰਾ ਸਤਿਸੰਗ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਉਪਰ ਤੁੱਕ ਕੇ ਮੀਰਾ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਲੋਂ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੈ।²

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਜਗਨ ਨਾਥ, ਦਾਮੋਦਰ ਦਾਸ ਸਾਰਥ' ਵਲੋਂ ਮੀਰਾ ਬਾਰੇ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿ " ਮੀਰਾ ਨੇ ਬਠਾਰਸ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਿਆ।"³ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 213.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 221.

3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 217.

ਵਿਵਰਣ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ " ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਰਾਠੋਰ ਵੀਧੀ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਦੀਖਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਤ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਭਾਵਪੂਰਤ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਵਿਚ ਕਠਿਆਈ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਿਸ਼ ਹੋਣ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਚੀਨ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬਲ ਵਿਚਾਰ ਹੋਥੇ 'ਪ੍ਰੇਮ ਅਬੋਧ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।¹⁾ ਹੋਥੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਬੋਧ ਦਾ ਲਿਖਣ ਸਮਾਂ 1750 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ² ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਚੀਨ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅੱਥੇ ਪਰੋਖੇ ਕਰਨਾ ਬੇਜੀ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। (ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। 'ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ 'ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਚਿੱਤ ਭਰਵੰਤ ਭਜਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ।"³ ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬਰਫ਼ਵਾਲ ਅਨੁਸਾਰ "ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਹੀ ਮੀਰਾਬਾਈ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਗੁਰੂ ਸਨ।"⁴ ਡਾ. ਜੀ.ਐਨ. ਡਰਕੂਹਰ⁵ ਡਾ. ਪਦਮਾਵਤੀ ਸਬਨਮ⁶, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ⁷, ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ⁸, ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।)

ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਡ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦਾ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੀ ਉਸਤਾਨੀ ਦਾ ਮਾਮਾ ਬਨਾਰਸ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸੇਵਕ ਸੀ। ਉਸਤਾਨੀ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ

1. ਚੋਪਈ।। ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਰਾਜਕੁਆਰੀ। ਬਿਸ਼ਨ ਭਰਤ ਪਰਮ ਹਿਤਕਾਰੀ।।

ਤਿਸੁ ਸਾਧ ਸੀਰਿ ਕੀ ਇਛਾ ਹੋਈ। ਰਿਵਦਾਸ ਪਾਸਿ ਚਲਿ ਆਈ ਸੋਈ।।

ਤਾਕੈ ਚਰਨ ਜਾਇ ਤਿਨ ਪਕਰੈ। ਖੁਨ ਸੈ ਬਿਪਰ ਤਹਾ ਕੈ ਸਰਾਰੈ।।

ਜਉ ਚਮਾਰੁ ਚੋਖਿਆ ਕਉ ਦੇਈ। ਦਿਜ ਨਾਮ ਕਹੈ ਕੇ ਲੋਇ।।

ਹੋਥੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਬੋਧ, ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2584 ਪੰਨਾ 97, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਸੇਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਲਿਪੀਕਾਲ, 1750 ਬਿ.ਸੰ.

2.

-ਉਹੀ-

ਪੰਨਾ 377.

3. ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਬੇਲਵੀਡਿਯਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, 1983, ਪੰਨਾ 2.
4. ਬਰਫ਼ਵਾਲ, ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ, (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿ ਮੈਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 438.
5. ਡਰਕੂਹਰ, ਜੀ.ਐਨ. (ਡਾ.) ਐਨ ਆਉਟ ਲਾਈਨ ਆਫ਼ ਦਾ ਗੀਲੀਜੀਅਸ ਲਿਟਰੇਚਰ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, 1967, ਪੰਨਾ 306.
6. ਸਬਨਮ, ਪਦਮਾਵਤੀ (ਡਾ.) ਮੀਰਾ: ਇਕ ਅਧਿਐਨ, 1950, ਪੰਨਾ 57.
7. ਚੰਦੜ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ (ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੇਲਾ, 1953, ਪੰਨਾ 213.
8. ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ (ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਸਿਤੀਗੀਨ ਪੰਨਾ 67.

ਦਾ ਜਸ, ਮਹਿਮਾ ਤੇ ਉਸਤਤਿ ਸੁਣੇ ਹੋਈ ਸੀ ਇਹ ਜਸ ਕੀਰਤ ਉਹ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਤ-ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਮੀਰਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਗੋਝ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮੀਰਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਭਰਤੀ ਪ੍ਰੇਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਮੈਢਤਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਕ ਪਿੱਪਲ ਥੱਲੇ ਫੇਰੇ ਜਾ ਲਾਏ। ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਸਰੈਲੀਆਂ ਸਮੇਤ ਆਪ ਦੀ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਈ। ਇਥੇ ਆਪ ਨੇ 1564 ਬਿ.ਸ਼. ਵੈਸਾਖ ਦੀ ਸਤਿਓਂ, ਦਿਨ ਬੁੱਧਵਾਰ ਦੇ ਅੰਮਿਤ ਵੇਲੇ ਹਰਿ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰਤੀ ਦੀ ਜੁਗਤ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਮੀਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਮ ਸਿਸ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ।"¹ (ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ " ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਚਿਤੇੜ ਫੇਰੀ ਸਮੇਂ, ਸਿਸ਼ ਬਣੀ ਸੀ।"² ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ਾਦ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ " ਮੀਰਾਬਾਈ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।"³ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਨੂੰ ਘੁਮਾੜ ਮੰਨਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਮੀਰਾਬਾਈ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਦ ਗੁਣ ਘੁਮਾੜ ਮੰਨੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"⁴) ਏਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਗੁਪਤ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਅਨੁਸਾਰ " ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਏਨਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਏਨਾਂ ਦਾ ਮਿਲਣ ਅਸੰਭਵ ਹੋਵੇ।"⁵ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ " ਮੀਰਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਸ਼ੀ ਦੀ ਯਥਾਰਾ ਸਮੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ।"⁶ (ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪਦ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਹੋਏ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ' ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਭਰਤ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਮੀਰਾ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਿਸ਼ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।"⁷ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ " ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 34 ਜਾਂ 42 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।"⁸) ਡਾ. ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਇ ਅਨੁਸਾਰ 1527-28 ਈ. ਤੱਕ ਜਦੋਂ

-
1. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ਼ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ, ਪੰਨਾ 285-88.
  2. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1972, ਪੰਨਾ 413
  3. ਅਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, 1973, ਪੰਨਾ 70੮
  4. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਤਤ੍ਵ ਜੀਵਨ ਐਂਡ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 10.
  5. ਗੁਪਤ, ਗੁਪਤ ਚੰਦਰ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਕਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਇਤਿਹਾਸ, 1965, ਪੰਨਾ 208.
  6. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਹਿੰਦੂ ਟਾਈਮਜ਼, 1977, ਪੰਨਾ 8.
  7. " ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਭਰਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981, ਪੰਨਾ 8.
  8. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸਿਰੋਮੜੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 37.

ਮੀਰਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸੋਹਰੇ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਰਈ ਤਾਂ 29-30 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਮੀਰਾ, ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜਾ (ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ) ਦੇ ਦੂਰ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਬੜੀ ਭਰਮ ਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਉਪਰੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ।¹ ਸਾਂਤੀ ਸੇਠੀ, ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਤਿਤੋੜ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਮੇਂ, ਅਜਿਹਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਵਰਜਣ ਅਤੇ ਪਹਿਰੇ ਲਾਕੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਭਾਵਜੂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਤਿਸੰਗ ਕਰਦੀ ਰਹੀ।² ਗੀਦਕਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ ' ਮੀਰਾ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੀਰਾ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੀਰਾ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪਰਮ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।"³ ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੋਰ ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੀਰਾ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਭੋਜ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਅਤੇ ਸੱਸ (ਰਾਣੀ ਝਾਲਾ) ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ਤਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਸੀ।"⁴ ਮੀਰਾ ਦਾ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਤੱਥ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਨਾ ਹੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਚਾਰੇ ਕੋਈ ਹਾਵਲਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਸਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਹਮੀ ਭਰਦੇ ਹਨ।⁵ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾ ਗਿਰਧਰ ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਸੀ। ਕੁਝ ਕਾਲ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮੀਰਾ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਨੂੰ ਅਸੰਭਵ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਅਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ 'ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿਛੇ ਹੋਈ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਕੇ ਹਨ ਕਿ " ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਕੋਈ ਐਸੇ ਅਚਾਰੀਆ ਰਹੇ ਹੋਣੇ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੀਵਿਤ ਰਹੇ ਹੋਣੇ।"⁶ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੀਰਾ

-
1. ਉਪਾਧਿਆਇ, ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 9.
  2. ਸੇਠੀ, ਸਾਂਤੀ (ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ) ਮੀਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਵਾਨੀ, 1981, ਪੰਨਾ 16.
  3. ਜਿਗਿਆਸੂ, ਗੀਦਕਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ (ਸ਼੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਰੋਬ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1984, ਪੰਨਾ 37.
  4. ਕੁਲਵੰਤ ਕੋਰ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1986, ਪੰਨਾ 86.
  5. ਭਾਟੀਆ, ਮਿਸ਼ਰਦੀਪ (ਸ਼੍ਰੀ) ਆਦਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਸਨਵਰੀ, ਫਰਬਰੀ, 1987, ਪੰਨਾ 9.
  6. ਚਤੁਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਅਚਾਰੀਆ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1972,

ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਨਾ ਸਹਿਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ², ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ³ ਅਤੇ ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ⁴ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਨ ਭਾਰਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਮੀਰਾ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪਦ ਦਿੰਦਿਆਂ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਯਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁵ ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਸਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਡਾ. ਕਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਨੇ ਕਾਲ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੀਰਾ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।⁶ ਪਰੰਤੂ ਲੇਖਕ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸੰਭਵ ਹੈ ਆਪਣੇ ਸੱਸ ਝਾਲਾ ਰਾਜ਼ੇ ਦੇ ਪਾਸ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।'⁷ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਵਰਗਵਾਸ(1575 ਬਿ.ਸੰ.) ਮੰਨਦਿਆਂ ਦੋਵਾਂ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ 18 ਸਾਲ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਾਂ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਠਲ ਜਿਹੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁸ ਇੰਝ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਨਈਂ ਕੋਈ ਠੋਸ ਆਧਾਰ ਸੋਝ ਜਾਂ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। (ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੀਹਲਾ, ਮੀਰਾ ਕਿਸ਼ਨ

1. ਚਤੁਵੇਦੀ ਪਰਸੂ ਰਾਮ(ਆਚਾਰਯ) ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਕੀ ਪਦਾਵਲੀ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਚੋਬੀ ਵਾਰ 1981, ਪੰ. 95.
2. ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ(ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਚੋਬੀ ਵਾਰ 1981, ਪੰਨਾ 974.
3. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਭਾਰਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਝ ਪੁਸਤਕ, 1983, ਪੰਨਾ 41.
4. ਪਦਮ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਐਰ ਕਵਿ, 1977, ਪੰਨਾ 39.
5. ਦੋਬੇ ਪਦ ਟਿੱਪਣੀ ਨੰ: 3 ਓ.ਐ.ਏ.ਸ.ਹ. ਪੰਨਾ 45
6. ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਨਾਲ(ਡਾ.) ਮੀਰਾ ਬਾਈ(ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ ਐਰ ਆਲੋਚਨਾ) ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1970, ਪੰ. 44.
7. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 45.
8. ਸਿੰਠਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਸਿਰੋਮ ਸ਼ੇ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 37.

ਭਰਾਤ ਸੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਿਸ਼ ਬਣ ਗਈ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੀਰਾ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵੀ, ਇਹ ਮੀਰਾ ਦੀ ਜਾਧਨਾ ਦੇ ਪੜ੍ਹ ਹਨ ਜਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿਵੇਂ 'ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ' ਅੰਤਿਮ 'ਬੁੱਧ' ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇੰਝ ਮੀਰਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸ਼ਨ ਭਰਾਤ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਉਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕਿਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪਦ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਚਰਨਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ, ਕਾਲ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪਰੋੜ ਉਮਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ।) ਤੇਜਾ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਗੁਜਰਾਤ, ਮਰਾਠੀ, ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਮੈਥਿਕ ਲੋਕ ਗੀਤ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਿੱਤਰ, ਅਤੇ ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। (ਜਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3.8.5. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ (1526-1596) (ਬੰ. ਸੰ.)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਰਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਮੱਤ ਪਛਾਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਮਰ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਦੋਵਾਂ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਝ ਇਸ ਤੱਥ ਸੰਬੰਧੀ ਰੁੱਪ ਹਨ। ਸਿਰਫ 'ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਮਿਹਰਸਾਨ' ਵਾਲੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ (ਪੋਥੀ ਸੱਚ-ਖੰਡ) ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸੰਕੇਤ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।¹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਭਰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਵਿਦਾਸ

1. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, 1969 ਪੰਨਾ 79.

ਬਾੜੀ ਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੇਧ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥ ਕੀਤਾ।¹ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਹੀ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਹੋਰਨਾਂ ਭਰਤਾਂ ਸਮੇਤ ਅਜ਼ੀਯਆ ਵਿਖੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।² ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਘੁਮਾਇਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਕਿਉਂ ਕਿ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਭਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਵਰਥਾਯਮ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ, ਨਾਮਦੇਵ ਤਿਲੋਚਨ, ਜੀ ਦੇਵ ਸਧਨਾ ਆਦਿ। ਡਿਰ ਵੀ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਦਿੜ੍ਹ ਹਨ। ਇਕ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲੇਖਕ ਗਿ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਮਿਲੜੀ ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਦਸ ਕੋਹ 'ਪੂਜੇ' ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਉਮਰ 47 ਸਾਲ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਉਮਰ 102 ਸਾਲ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੀ ਉਮਰ 118 ਸਾਲ ਸੀ।³ ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ ਨਾਮਧਾਰੀਆ ਦੇ ਮੱਤ ਨਾਲ ਮੱਤ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਰਹੇ ਨੀਰਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਰਤ ਜੀ (ਰਵਿਦਾਸ) ਕਰਦੇ ਰਹੇ।⁴ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਅੰਮਿਤਸਰੀ ਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ।⁵ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾੜੀ ਨੂੰ ਖੜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੱਤ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾੜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਇਸ ਭਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਨ ਭੂਖੰਡ ਦਾ ਚੋਰਾ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾੜੀ ਵੀ ਇਕੱਤਰ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤੀ।⁶ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾੜੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕੋਲ ਸੀ।⁷ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਨਾਰਸ ਫੈਰੀ, ਉਸ ਕਾਲ ਅੰਦਰ ਭਰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਤ ਹੋਣਾ, ਭਰਤ ਜੀ ਦੀ ਬਾੜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਆਦਿ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁸

'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੇ ਕਰਤਾ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਕਾਸ਼ੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ⁹

1. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, 1969, ਪੰਨਾ 103.

2. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 110.

3. ਨਾਮਧਾਰੀਆ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ) ਸੀ ਭਰਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1927, ਪੰਨਾ 265.

4. ਅਨੰਦ, ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ) ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਰਤ ਜੀ ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ, 1980
ਪੰਨਾ 182.

5. ਅੰਮਿਤਸਰੀ, ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ (ਸ੍ਰੀ) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 143.

6. ਮੈਨੀ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤਾਂ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, 1966, ਪੰਨਾ 57.

7. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਗੁਰਬਾੜੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਰੀ, ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ, 1981, ਪੰਨਾ 5.

8. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਰਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, (ਸੀ) 1984, ਪੰਨਾ 33.

9. ਗਿਆਨੀ, ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਭਾਈ) ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, 1970, ਪੰਨਾ 47.

ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਦੇਵਾਂ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਰਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਦੇ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਨੁਸਾਰ " ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 47 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੇਵਾੜ ਵਿਖੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।"¹ ਦੂਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮੁਤਾਬਕ " ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ 1579 ਬਿ: ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਪਧਾਰੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਹੁਤ ਸਿਰਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂਗੀਆਪ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਈ।"² ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਨੇ ਇਸ ਮੌਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਸੋਫ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਫ਼ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਨਿਬੜਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੈ। ਪੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸਮਾਂ 1554 ਬਿ: ਤੋਂ 1579 ਬਿ: ਸੰਮਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਸੰਬੰਧੀ ਐਟਲਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ, ਦਿੱਲੀ, ਹਰਿਦੁਆਰ, ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਬਨਾਰਸ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ।³ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਜੀਵਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਵਾਂ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿਲਬੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਕੇ.ਐਮ.ਮੁੰਸੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ।"⁴ ਭਾਵੇਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹਿੱਤ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਸੋਫ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦੇ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, " ਸਾਨੂੰ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ ਪੰਤੂ ਇਹ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਯੋਜਨਾ ਨੀ ਕੇ ਆਏ ਸਨ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਮਰ 96 ਸਾਲ ਸੀ, ਨੂੰ ਨਾ ਸਿੱਧੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਧਰਮ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।"⁵ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਮਯ(ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 55.

2. -ਉਗੇ- ਪੰਨਾ 55.

3. ਫੋਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਐਟਲਸ-ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ, 1976, ਪੰਨਾ 50.

4. ਮੁੰਸੀ ਕੇ.ਐਮ.(ਸ੍ਰੀ) ਰੁਜਰਾਤ ਐਂਡ ਇਟਸ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਤੀਜੀ ਛਾਪ, 1967, ਪੰਨਾ 164.

5. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ(ਆਚਾਰੀਆ) ਸੁਗ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ-ਪੰਨਾ 78.

ਆਚਾਰੀਆ ਆਜ਼ਾਦ, ਮੁੰਸੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਤੋਧ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਛਪਿਆ ਜਦੋਂ ਮੁੰਸੀ ਜੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਸਨ। 'ਸੋਧ ਸੰਸਕਰਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਪੂਰੀ ਬੇਜ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।' ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਕਾਰ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਬਾਹੜਵਾਲ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ, "ਸੰਮਤ 1538 ਬਿਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਕਬੀਰ ਆਪਣੇ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਸੰਮਤ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਚੂਹੜਕਾਣਾ ਫੈਰਾ ਲਾ ਕੇ ਤਪੋਸਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਖਰਾ ਸੋਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਘਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਰੁਪਈਆਂ ਦਾ ਇਸ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਨੂੰ ਭੇਜਨ ਛਕਾ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਤੇ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਵਿਗਲ ਵਜਾਇਆ। ਸਾਖੀਕਾਰ ਔਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰਤ ਕੇ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਦਿਆ ਆਪਣੇ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੋਤਿ ਸੰਤ ਜੋਤਿ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕੋ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ।"¹ ਬਾਹੜਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਵਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੋਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਂਝ ਵੀ ਇਹ ਮੱਤ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਰਸਮ ਲਈ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਭਾਵਗੋਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਤ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੋਤ ਵੀ ਰੁੱਪ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

3.8.6. ਭਗਤ ਧੰਨਾ (1472 ਬਿ.ਸੰ.ਜਨਮ)²

ਧੰਨਾ ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਰਚਿਤ 'ਭਗਤ ਮਾਲਾ' ਵਿਚ ਦੁਆਦਸ ਸਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।³ ਭਗਤ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੀ ਜੋਤਿ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੈਠ ਭਗਤ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁴ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਹਾਤਮਾ :

1. ਬਾਹੜਵਾਲ, ਮੰਗੂ ਰਾਮ (ਸ੍ਰੀ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ, ਮਿਤੀਗੋਨ, ਪੰਨਾ 285.

2. ਮੰਕਾਲਿਡ ਐ.ਏ. (ਪ੍ਰੋ.) ਦੀ ਸਿੱਖ ਰੀਲੀਜਨ ਭਾਰ ਛੇਵਾਂ 1963, ਪੰਨਾ 106.

3. ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ, ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਚੌਥੀ ਵਾਰ, 1981, ਪੰ. 1036.

4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਧਨਾਸਰੀ, ਪੰਨਾ 694.

ਭਗਤੀ ਸੰਗ ਜਨਸਧਾਰਨ ਦੇ ਮਨਾ ਵਿਚ ਪੂਜ ਪਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦਾ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਕ ਹੀ 'ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ' ਵਿਚ ਰਚੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਆਰਤੀ ਅਤੇ ਧੰਨਾ ਭਗਤ ਦਾ ਆਰਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜੀ 1467 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।¹ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਅਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ, " ਦੋਹਾ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣ, ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।"² ਸੰਤ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਭਾਈਚਾਰਕ, ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।³ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਗੇਏ ਤਾਂ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਮਦੇਵ ਸਵਰਗ ਸਿਧਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸੈਨ(1505-1577 ਸੰ.) ਆਪ ਤੋਂ ਤੇਤੀ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।⁴ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਦਮਾਨ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ਹੀ " ਆਰਤਾ" ਰਚਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਨੇ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਤੋਂ ਨਾਮ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ।

3.8.7. ਪੀਪਾ ਭਗਤ(1482 ਬਿ.ਸੰ.)

=====

ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਢ ਸੰਤ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵੈਸ਼ਨਵ ਲਿਖਿਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦੀ ਪਰਚਈ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰਚਈ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਗਰੋਨਗੜ੍ਹ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਰਾਜਾ ਪੀਪਾ ਪਹਿਲਾ 'ਜਾਲਪਾ ਦੇਵੀ' ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸੀ।⁵ ਦੋਵੇਂ ਵਲੋਂ ਉਦਾਸੀਨ ਹੋ ਕੇ ਪੀਪਾ ਨੇ 'ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ' ਤੋਂ

-
1. ਚਤੁਵੇਦੀ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ(ਆਚਾਰਯ) ਰਾਮਾਨੰਦ ਕੀ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ(ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੰਪਾਦਕ) 1955 ਪੰਨਾ 36.
  2. ਚਤੁਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ(ਆਚਾਰੀਆ)ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1972, ਪੰ.250.
  3. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਹੂ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ, 1978, ਪੰਨਾ 57.
  4. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 57.
  5. ਸ਼ਰਮਾ ਬੀ.ਪੀ.(ਫ਼ਾ.)ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ(ਸੰ) 1982, ਪੰਨਾ 57.

ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਲਈ।¹ ਇਸ ਪਰਚਈ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋਈ ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਆਪਣੇ ਰਾਨੀ ਸ਼ਿਸ਼ਾ ਸਮੇਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ ਉਤੇ ਗਾਰੋਨਗੜ੍ਹ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਾਰੋਨਗੜ੍ਹ ਪਹੁੰਚਣ ਉੱਤੇ ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾ ਨਿੱਘਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।² ਪੀਪਾ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।³ ਭਗਤ ਮਾਲ, ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਵਿਚ ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਦੁਆਦਸ਼ ਸ਼ਿਸ਼ਾ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਨਾਂ ਹੈ।⁴ ਪਰੰਤੂ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਪੀਪਾ ਭਗਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ " ਬਾਬੇ ਜੀ ਦਾ ਸਤਿਸੰਗ ਜੁਣ ਕੇ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਪੀਪੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਾਤੀ ਆ ਗਈ ਇਸਨੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ (ਗੁਰ-ਮੰਤਰ) ਲਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਅਰਾਮਪੁਰੇ ਦਾ ਵਾਸੀ ਹੋਇਆ।⁵ ਮਹੰਤ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ 'ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨਿਖਾਰੀ ਰਚਿਤ 'ਪਰਗੀਆ ਸਰਵ ਭਗਤੋਂ ਕੀਆਂ' ਛੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।⁶

ਕਿਉਂ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਣਾ 1467 ਬਿ.ਸੰ. ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪੀਪਾ ਦਾ ਜਨਮ 1482 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਇੰਨੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸਮਕਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਲ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਦਾ ਮੱਤ ਵਧੇਰੇ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਹੈ। ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਵੀ ਪੀਪਾ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਹਨ।⁷ ਪਰਗੀਆ ਸਰਵ ਭਗਤੋਂ ਕੀਆਂ ਪ੍ਰਗੀਠ ਰੰਬ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਪੀਪਾ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ ਪੀਪਾ ਭਗਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪੀਪਾ ਭਗਤ ਨੂੰ

-
1. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ.(ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ(ਸੰ) 1982 ਪੰਨਾ 63.
  2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 64.
  3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 65.
  4. ਨਾਭਾ, ਕਾਨ, ਸਿੰਘ(ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਚੌਥੀ ਵਾਰ, 1981, ਪੰਨਾ 1036.
  5. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ(ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ, ਪੰਨਾ 281.
  6. ਹਰੀ ਸਿੰਘ(ਭਾਈ) ਨਿਖਾਰੀ, ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ(ਜੀ) ਪਰਗੀਆ ਸਰਵ ਭਗਤੋਂ ਕੀਆਂ, ਪੰਨਾ 239.
-ਉੱਥੋਂ- ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਜਮਨਾ ਦਾਸ, ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ(ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ, ਪੰਨਾ 281.
  7. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਾ(ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 57.

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਕਹਿਣਾ ਉੱਚਤ ਹੈ।

3.8.8. ਭਗਤ ਸੈਨ(1505-1577 ਬਿ.ਸੰ.)¹

=====

ਭਗਤ ਸੈਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।² ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੀਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸੈਨ ਭਗਤ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੂਠੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ 'ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਧਵਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ। ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਰਾਸ਼ੀ ਝਾਲਾਂ ਵਲੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰ ਨੈਣ ਉਪਰੰਤ ਪੀੜਤਾ ਵੱਲੋਂ ਪਾਏ ਝਰਵੇ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।³ ਇਸ ਪਰਚਈ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸੈਨ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਬੀਰ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਖੇ ਇਕ ਰਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਪ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਹੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਭਗਤ ਸੈਨ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸੰਗ ਆਪ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।⁴ ਇੰਝ ਇਸ ਪਰਚਈ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ 'ਕਬੀਰ ਅਰ ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਸ਼ਟਿਕ ਹੈ, ਭਗਤ ਸੈਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਸ਼ੀ ਵਿਚ 'ਭਗਤ ਸੈਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ'⁵ ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਹਾਮੀ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਵੀ ਭਰਦੇ ਹਨ।⁶ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥ ਇਸ ਜਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਆਪ ਨੇ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਤੋਂ ਚਰਨ-ਘਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।

-
1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਚਾਤਮਯ(ਸੰ)1978, ਪੰਨਾ 57.
  2. ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 15756 ਨਿਪੀਕਾਲ, 1707 ਬਿ.ਸੰ. ਪੰਨਾ 18/ਓ
  3. ਨਿਜ ਹਰਿ ਭਗਤ ਸੈਨਿ ਹੈ ਨਾਉ। ਬਾਧੋਗੜ੍ਹ ਸੇਂ ਸੇ ਚਲਿ ਆਉ।।
-ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 18/ਓ
  4. ਕਰੀ ਬੰਦਨਾ ਸੈਨਿ ਰੰਦਾਸਾ। ਪਹੁੰਚੇ ਆਪਨੇ ਮੰਦਿਰ ਪਾਸਾ।।
-ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 20/ਓ
  5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬਗ੍ਰੰਥ ਮਾਰੂ, ਪੰਨਾ 1106.
  6. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਚਾਤਮਯ(ਸੰ)1978, ਪੰਨਾ 57.

3.8.9. ਭਗਤ ਸਧਨਾ =====

ਭਗਤ ਸਧਨਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ੱਕਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ (1327-1407 ਖ਼.ੜ.) ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।¹ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਗਤ ਸਧਨਾ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।² 'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਵਿਚ 'ਭਗਤ ਸਧਨਾ' ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਿਲਣੀ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਬਹੁਮ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਹਾਰ ਕੇ ਸਧਨਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।³ ਸਧਨਾ ਭਗਤ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਉਕਸਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇਯੋ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਕੇ, ਦਾਨ ਅਤੇ ਭੇਟਾਵਾਂ ਚੜ੍ਹਾ, ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦੇ ਰੱਬ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ੀਪੁਰ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁴ ਵਿਦਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੋਝ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸਧਨਾ ਭਗਤ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਮੱਤ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸਧਨਾ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

3.8.10. ਸੰਤ ਕਮਾਲ =====

ਸੰਤ ਕਮਾਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ ਸੰਤ ਕਮਾਲ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਦੇ ਐਰਸ ਪੁੱਤਰ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਇਕ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ

-
1. ਚਤੁਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰਯ) ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1972, ਪੰ 91.
  2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਮਾਰੂ ਪੰਨਾ 1106.
  3. ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ (ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਿਤੀਗੋਨ, ਪੰਨਾ 98.
  4. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 110.

ਡਕੋਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।¹ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਕਮਾਲ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਸਨ।² ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਦੰਡ ਪੁੱਤਰ ਕਮਾਲ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰੀ ਕਮਾਲੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀਆਂ ਲਈ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।³ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾ ਇਕ ਦੋਹਾ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਗਰੀਬ ਦਾਸ ਦੇ ਰਚੇ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁵ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਬੀਰ ਜੀ ਵਲੋਂ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਖੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਭੰਡਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਆਪਣੇ ਸਿਸ਼ ਕਮਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੋਲਿਆਂ ਸਮੇਤ ਕੇਸੋ, ਬਣਜਾਰੇ ਦੇ ਸੰਗ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਕਾਸ਼ੀ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਕਮਾਲ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਸਨ।

3.8.11. ਕਮਾਲੀ =====

ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਕਮਾਲੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸਮੱਗਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ। ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਉਦੰਡ ਪੁੱਤਰੀ ਕਮਾਲੀ ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਿਸ਼ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।⁶ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕਮਾਲੀ ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਿਸ਼ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁷ ਕਮਾਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਕੁਝ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸੀਆਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਮਾਲੀ ਦਾ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਿਸ਼ ਹੋਣਾ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਜੇ ਤੱਥ ਆਧਾਰਤ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁸

-
1. ਰਤੁਵੈਦੀ, ਪਤਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰਯ) ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1972, ਪੰ 260.
  2. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 63.
  3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 63.
  4. ਉੱਚੀ ਵੀਸ ਕਬੀਰ ਕਾ ਉਪਜਾ ਪੁਤ ਕਮਾਲ, ਰਾਮ ਨਾਮ ਕੇ ਡੇਰਿ ਕੇ ਘਰਿ ਲੇ ਆਯਾ ਮਾਲ।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 63.
  5. ਆਪ ਬਣੈ ਕੇਸੋ ਬਣਜਾਰਾ, ਸੰਗ ਰਵਿਦਾਸ ਕਮਾਲ ਬੇ।
ਹੈ ਹਰਿ, ਹੈ ਹਰਿ ਹੋਤੇ ਆਈ, ਗੁਣ ਛਈ ਅਰ ਪਾਲ ਬੇ।।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 63.
  6. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 63.
  7. ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ (ਸੰ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਸਿਮਰੀਗੋਨ, ਪੰਨਾ 64-69.
  8. ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਮਾਲੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਲਕੀ, ਰੇਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ, ਮਾ ਬਹਮ ਜੋਤ ਮਿਲ ਜਾਉਗੀ।

ਉ. ਕਹਿਤ ਕਮਾਲੀ, ਰੇਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ, ਹਰ ਮੇਰੇ ਅੰਤਰ ਜਾਮੀ।
ਰਸਤਾ ਗੁਰਾਂ ਨੇ ਬਤਾ ਦੀਆ ਮੁੜ ਆਣ ਵੀ ਨਾਹੀ। ਹੋਈ ਆ ਬੰਗਾਗਣ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ।

3.9. ਯਾਤਰਾਵਾਂ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਡੱਸੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਕਨਿਆਣ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਰ ਚਲਾਇਆ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਣਾ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਂਵਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਚੀਨ ਸੋਝ 'ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਜਨਮ ਸਾਖੀ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਸਿਰਧਾਰ ਚੋਟੀ ਉੱਤੇ ਗਏ।¹ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਮੰਤਵ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤਿਉਹਾਰ, ਮੇਲੇ ਅਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਡੇਟਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਭਰਮਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

'ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਰਾਜੇ ਰਤਨ ਕੁੰਵਰੀ(ਝਾਲਾਂ) ਵਲੋਂ ਆਪ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਹਿੱਤ ਕੀਤੇ ਬਹੁਮ ਭੋਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਚਿਤੋੜ ਪਧਾਰੇ ਸਨ।² ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਚਿਤੋੜ ਅਤੇ ਚਿਤੋੜ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਕਾਸੀ ਤੱਕ ਦੇ ਲੰਮੇਰੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਆਏ ਪਿੰਡ, ਨਗਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਫੇਰੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ। ਜਿਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਨੇ ਫੇਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਆਪ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਤ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਝਾੜੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ, ਭਜਨ ਪਾਠਾਂ ਵਿਖਿਆਨ ਨਾਲ ਧੰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਧੂੜ ਹੇਠ ਰਵਿਦਾਸ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਲੱਭਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਭੁੱਲੀ ਭਟਕੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਤਿਸੰਗ, ਦੀਵਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਲਾਏ ਹੋਏ। ਇਸ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਚੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ 'ਪੀਪਾ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ 'ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਅਦਵਾਈ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ

1. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.) ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰਿਪਰਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1969, ਪੰਨਾ 287.

2. ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ, ਆਈ. ਓ. ਐਨ. ਐਮ. ਐਸ. ਐਚ. ਆਈ. ਐਨ. ਏ 12, ਪੰਨਾ 43.

ਸਮੇਤ ਸਿਸ਼ ਮੰਡਲੀ ਰਾਜਾ ਪੀਪਾ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ ਉੱਤੇ ਰਾਰੋਨਰਾੜ ਦੀ ਯਥਾਰਾ ਦਾ ਜਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।¹ ਇਥੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਮੰਡਲੀ ਦੁਆਰਕਾ ਪੁਰੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ² ਜਿਸ ਤੋਂ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਆਪ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ਾਰਠਨ ਲਈ ਜਾਂ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।"³ ਆਪ ਦੇ ਰੋਗੀਦਾਸ ਨਾਂ ਨੂੰ ਨੀ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮੱਤ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 'ਰੋਗੀਦਾਸ' ਚਮਾਰ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਣਾ, ਮੀਰਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਹੈ।"⁴ ਵਿਦਵਾਨ ਮੱਤ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਸਿਕੰਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ ਉੱਤੇ ਦਿੱਲੀ ਗਏ।) ਇਹ ਵਿਚਾਰ 'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ " ਆਪ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ ਉੱਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵੀ ਗਏ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਉਹ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਰੋਦਾਵਰੀ ਤੱਕ ਗਏ। ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਖੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਅਤੇ ਕਮਾਲੀ ਤੋਂ ਇਕ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਪਾਸ਼ ਪੀਤਾ, ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।"⁵ ਪਰੰਤੂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਭਰਮਣ ਦੀ ਰੱਲ ਤਰਕਸ਼ੀਤ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਥੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮੀਰਾ ਅਤੇ ਕਮਾਲੀ ਨਾਲ ਭੱਟ ਦਿਖਾਈ ਹੈ ਜੋ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੋਂ ਸੀਮਾ ਪਾਰ ਤੱਕ ਗਏ ਹੋਣ।"⁶ (ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਮੁਲਤਾਨ ਜਾਣ ਅਤੇ ਠਹਿਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁷ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮਿਲਣੀ ਸਮੇਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਿੱਲੀ ਪਧਾਰੇ ਸਨ ਇਹ ਸੁਭ ਸਥਾਨ ਰੀਰਾ ਪਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾ ਰਹੇ ਹਨ।⁸ ਸੰਤ ਜੀ ਆਪ ਦੇ ਤੀਰਥ ਰਾਜ ਪੁਸ਼ਾਰ ਦੇ ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਅਤੇ ਹਰਿਦਵਾਰ ਦੇ ਅਰਧ ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦਾ ਪੁਸ਼ਾਰ ਫਰਨ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।"⁹ (ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ

-
1. ਸਰਮਾ, ਬੀ. ਪੀ. (ਡਾ.) ਝਾਤ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਸੰ) 1982 ਪੰਨਾ 66.
  2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 68.
  3. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਪ੍ਰਚੀਨ ਜੀਵਨ ਕਥਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਸੰ) 1985, ਪੰਨਾ 75.
  4. ਪਾਡੇਸ਼ ਸੰਦੇਸ਼ ਲਾਨ (ਪ੍ਰੋ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਇਬਮ ਕਰਤਿਤ੍ਵ, 1970, ਪੰਨਾ 18.
  5. ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ (ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਿਤੀਗੀਨ, ਪੰਨਾ 68.
  6. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ (ਸ਼੍ਰੀਮੀ) ਪਾਡੇ ਵਿਰੋਦ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਯ, ਪੰਨਾ 78.
  7. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 64.
  8. ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗਲਬਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਤੀ 16.10.88.
  9. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ-239.

ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਸਦੇ ਹੋਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਭਰਮਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।¹ 'ਰੀਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਨੀ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ " ਗੁਜਰਾਤ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਆਪ ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਮੱਤ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਅਨੁਆਈ ਵਸਦੇ ਹਨ।"² ਅਜਿਹਾ ਆਪ ਦੇ ਭਰਮਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਆਪ ਦੇ ਭਰਮਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵ ਉਧਾਰ ਹਿੱਤ ਕੀਤੇ ਦੋਰਿਆਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੇ ਦੋਰੇ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਆਪ ਭਾਰਨਪੁਰ, ਭੁਟਾਨ, ਨੇਪਾਲ, ਪੋਲੀ-ਭੋਤ, ਬਦਰੀਨਾਥ, ਹੇਮ ਕੁੰਟ, ਲੰਘ ਕੇ ਸਿਰਧਾਰ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ, ਜਿਥੋਂ ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾ ਉਤਰੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ, ਪਾਕਪਟਨ, ਜੈਸਲਮੀਰ, ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੇ ਸੱਪ ਦੇ ਕੱਟੇ ਸਤਾਰਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜੀ ਕੀਤਾ ਜੋਧਪੁਰ, ਬੁੰਦੀ, ਉਦੈਪੁਰ ਟੋਕ ਵਿਚ ਦੀ ਜੰਪੁਰ ਮਥਰਾ ਭਰਤਪੁਰ, ਆਰਠਾ ਅਤੇ ਝਾਂਸੀ ਤੋਂ ਬਨਾਰਸ ਆ ਗਏ।³ ਦੂਜੇ ਭਰਮਣ ਦੀ ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਰਾਨੀਪੁਰ, ਪਾਲਪੀ, ਮਾਧੋਪੁਰ, ਭਾਰਨਪੁਰ, ਨਰਾਇਨਗੜ੍ਹ, ਕਾਲਪੀ, ਨਾਗਪੁਰ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਰਏ। ਇਥੋਂ ਆਪ ਬੁਹਰਾਨਪੁਰ, ਬੀਜਾਪੁਰ, ਭੁਪਾਲ, ਚੰਦੇਰੀ, ਝਾਂਸੀ, ਟੋਕ ਬੁੰਦੀ ਉਦੈਪੁਰ (ਚੌੜ) ਜੋਧਪੁਰ, ਅਜਮੇਰ, ਵਿਚ ਦੀ ਸੁਮੰਦਰ ਬੰਬਾਈ ਆ ਠਹਿਰੇ। ਇਥੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਅਮਰਕੋਟ, ਹੰਦਰਾਵਾਦ, ਕਾਠੀਆਵਾੜ, ਡਿਰ ਬੰਬਈ, ਕਰਾਂਚੀ, ਇਥੇ ਚਾਰ ਦਿਨ ਠਹਿਰ ਕੇ ਜੈਸਲਮੀਰ, ਜੋਧਪੁਰ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਕਾਲਾ ਬਾਰ, ਕੋਹਾਣ, ਦਰਾ-ਖੰਬਰ, ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ। ਇਥੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਕਾਫ਼ਰਸਤਾਨ, ਸਿਰੀ ਨਗਰ, ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਰੋਰਖਪੁਰ ਆਏ। ਇਥੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਕੇ ਪੜਾਪਗੜ੍ਹ ਆ ਪਹੁੰਚੇ, ਇਥੇ ਸੱਤ ਦਿਨ ਸੰਤ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ। ਡਿਰ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਤੋਂ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਚਲ ਪਏ, ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਦੇ ਹੋਏ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਦੀ ਸਿਰਧਾਰ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਆਦਿਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ।⁴ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਲੰਮੀ ਚੜ੍ਹੀ ਸੂਚੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਲਈ ਮਹੰਤ ਨੇ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਸ਼ੁੱਠ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

1. ਚਤੁਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, ਪੰਨਾ 241.

2. ਰੀਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਨੀ (ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਸਹਿਤ) ਬੇਲਵੀਡਿਯਰ, ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਨੇਵਾਂ ਵਾਰ, 1980, ਪੰਨਾ 3.

3. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ, 1932 (ਭੂ) ਪੰਨਾ 233 ਤੋਂ 241.

4. ਸਿੰਘ

(ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫਰਵਾੜਾ, ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਲੋਧੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਕੋਠਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਾਧੂ ਸੰਮੇਲਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਖੁਰਾਕਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਤਹਿਸੀਲ ਗੜਸ਼ਕਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਬੰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਸੰਬਰ 1515 ਈ. (1572 ਬਿ.ਸੰ.) ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਖੁਰਾਕੀ ਪਿੰਡ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਸ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਬਹੁਮੰਜ਼ਿਲਾ 'ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਰ' ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।) ਪੰਜਾਬ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ 'ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਬਾਹੜਵਾਲ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਸ਼ੀਰ ਸਮੇਤ ਸਿੱਖ ਮੰਡਲੀ ਨੇ 1558 ਬਿ. ਸੰ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਚੂਹੜਕਾਏ ਵਿਖੇ ਡੇਰੇ ਲਾਏ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਲੋਂ ਛਕਾਇਆ ਭੋਜਨ ਛਕ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ।² ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਸ਼ੁੱਠ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਡਿਰ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਆਪ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਆਏ ਹੋਣਗੇ। (ਇਸ ਮੌਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਭਗਤੀ ਮੌਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਕਿਹੜਾ ਸੀ? ਆਪ ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਗਏ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਢ ਰੂਪ ਹਨ ਡਿਰ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਚਿਤੌੜ ਪੁੰਗ, ਹਰਿਦਵਾਰ, ਗਾਗਰੋਲਕਾੜ, ਦਿੱਲੀ, ਦੁਆਰਕਾਪੁਰੀ, ਮਥਰਾ, ਪੁਸ਼ਕਰ, ਬਿਝਾਵਨ, ਭਰਤਪੁਰ, ਜੈਪੁਰ, ਜੋਧਪੁਰ, ਉਦੈਪੁਰ, ਮਾਛੋਰਾੜ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ, ਤਮਿਲਨਾਡੂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਭਰਮਣ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਂਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਘਣੀ ਅਬਾਦੀ ਵਸੀ ਹੋਈ ਹੈ।)

3.10. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਤਿੱਖਸੰਮਤ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਤਿੱਖਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਭਿੰਨ ਮੌਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਬਹੁਮੰਜ਼ਿਲ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਆਪ ਚਹੂੰਕੁੰਟਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਡਿਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਜਾਂ ਪਰਵਰਤੀ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਗਮਾਰ ਜਾਤ ਵਿਚ ਜਨਮ ਨੀ ਕੀ

1. ਭਾਟੀਆ ਮਿਸਰਦੀਪ(ਸ੍ਰੀ) ਆਦਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਕਾ(ਸੰ) ਜਨਵਰੀ-ਫਰਬਰੀ, 1987, ਪੰਨਾ 9.

2. ਬਾਹੜਵਾਲ, ਮੰਗੂ ਰਾਮ(ਸ੍ਰੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ, ਸਿਤੀਗੋਨ, ਪੰਨਾ 285.

ਪੂਜ ਪੁਰਸ਼ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਯੋਗੀ, ਮਹਾਕਵੀ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਕਾਨੋਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁੱਝ ਸਾਧ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਮੱਤ ਘੁਟ ਕੀਤਾ ਵੀ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਚੀਨ ਸੋਝ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੋਜੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਪ੍ਰਚੀਨ ਸੋਝ 'ਪੁਰਾਤਨ ਰੋਸ਼ਟਿ-ਸੰਗ੍ਰਹ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੋਝ ਵਿਚ ਇਕ ਕਥਾ 'ਗੁਸਾਈ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਸਮਾਵਨੈ ਕੀ, ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਕਥਾ ਆਪ ਦੇ ਸੰਦੇਹ ਗੁਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।¹

ਕੋਈ ਬਾਨੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ " ਰਵਿਦਾਸ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਸਿਰਧਾਰ ਚੋਟੀ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ।"² ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਜਨਮਸਾਖੀਕਾਰ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਹਿਮਾਲਾ ਖਰਬਤ ਦੀ ਸਿਰਧਾਰ ਚੋਟੀ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਆਦਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।³ ਇਹ ਹੋਰ ਜਨਮਸਾਖੀਕਾਰ ਕਵੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ ਹੈ।⁴ ਡਾ. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦੇ ਸੰਦੇਹ ਗੁਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਘਟਨਾ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਦੇਹੀ ਸਹਿਤ ਪਲੋਕ ਚਲੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਹੋਈ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੇ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਤਰਾਇਆ ਉਸ ਰਾਜ ਘਾਟ ਉੱਤੇ ਆਪ ਤਰੇ ਹੋਛੀ, ਸੰਦੇਹ ਗੁਪਤ ਹੋਏ ਹੋਛੀ। ਇਹ ਮਿਤੀ ਚੇਤ ਵਦੀ ਚਤੁਸੀ 1540 ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"⁵ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਰਚਨਾ 'ਪੁਰਾਤਨ ਰੋਸ਼ਟਿ ਸੰਗ੍ਰਹ' ਵਿਚ ਆਈ ਕਥਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸੰਦੇਹ ਪਲੋਕ ਧਾਮ ਪਹੁੰਚ

-
1. ਪੁਰਾਤਨ ਰੋਸ਼ਟਿ-ਸੰਗ੍ਰਹ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਨੰ: 359, ਪੰਨਾ 355/ਓ.
  2. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1969, ਪੰਨਾ 287.
  3. ਸੰਤ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸਾਸ, ਪੰਨਾ 347.
  4. ਚੰਦੜ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ (ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ, 1953 (ਭੂ) ਪੰਨਾ 280.
  5. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ, (ਸੰ) ਫਰਬਰੀ, 1986, ਪੰਨਾ 64.

ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸੰਦੇਹ ਗੁਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪਿਛੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਤੱਥ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।¹ ਉਸੇ ਵੀ ਲੋਕ-ਹੱਕ ਲਈ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਉੱਚਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ ਉਪਰੰਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਜੀਵਿਤ ਰਹੇ। ਕਬੀਰ ਦਾ ਨਿਯਨ-ਕਾਲ 1575 ਬਿ.ਸੰ. ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਆਯੂ 130 ਸਾਲ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਮਤ 1577 ਤੋਂ 1595 ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ ਵਿਚ ਬਣਦਾ ਹੈ।² ਡਾ. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਆਪ ਦੀ ਆਯੂ 120 ਸਾਲ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ 1575 ਬਿ.ਸੰ. (1518 ਈ.) ਦੱਸਦੇ ਹਨ।³ ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਦੋ ਘੰਟੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ, 28 ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਸੰਮਤ 1575 ਵਾਲੇ ਦਿਹਾੜੇ ਸਫੈਦ ਚਾਦਰਾਂ ਤੱਢ ਪਲੀਘ ਤੇ ਲੈਣ ਗਏ ਤੇ ਭਾਵਨ ਦੀ ਜੋਤਿ ਨਾਲ ਜੋਤਿ ਜਾ ਮਿਲੀ।"⁴ 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾੜੀ' ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਸੋ ਵੀਹ ਬਰਸ ਉਮਰ ਭੋਗੇ।⁵ ਭਾਵਨ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਸਤਯ ਕਥਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਮਤ 1597 ਬਿ.ਸੰ. ਲਿਖਦਿਆਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ 126 ਸਾਲ ਇਕ ਮਹੀਨਾ, 14 ਦਿਨ ਮਿਥੀ ਗਈ ਹੈ।⁶ ਡਾ. ਆਵਤ ਵਰਤ ਮਿਸਰ ਨੇ 1597 ਬਿ.ਸੰ. ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।⁷ ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਤਿਗੁਣਾਇਤ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ ਹੈ।⁸ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ, ਰਾਮ ਚਰਨ ਕੁਰੀਲ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਮੱਤ

1. ਰਾਮਾਨੰਦ, ਸ਼ਾਸਤੀ (ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ) ਪਾਡੇਸ਼ ਵਿਰੋਦ੍ਹ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰ. 86.

2. -ਉਗੋ- ਪੰਨਾ 85.

3. ਵਰਮਾ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ (ਪੋ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ 1971, ਪੰਨਾ 224.

4. ਅਨੰਦ, ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ (ਰਿ:) ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ, 1980 ਪੰ. 190.

5. 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾੜੀ, ਬੇਲਵੀਡਿਯਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ ਨੈਵੀਂ ਵਾਰ, 1983, ਪੰਨਾ 2.

6. ਕੁਰੀਲ ਰਾਮ ਚਰਨ, (ਮਹਾਤਮਾ) ਭਾਵਨ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਸਤਯ ਕਥਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਥਨ)

-ਉਧਿਤ- ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ (ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰਨਾ 85.

7. ਮਿਸਰ, ਆਵਤ ਵਰਤ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਪੰਥ (ਅਧਿਆਸਿਤ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਸ਼੍ਰੇਯ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਲਖਨਊ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 98)

-ਉਧਿਤ- ਮੰਨੀ ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, 1966 ਪੰਨਾ 318.

8. ਤਿਗੁਣਾਇਤ, ਗੋਬਿੰਦ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਯ ਧਾਰਾ ਐਰ ਉਸਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਿਸ਼ਟੇਰੀ ਪੰ. 33.

ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨੌਜਵਾਨ ਸਭਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹੀ ਸੂਚਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਇਹ ਸਾਲ ਮਹੀਨੇ ਦਿਨ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਕਿਵੇਂ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।¹

ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਡੇਸ਼ ਦਾ ਮੱਤ ਹੋਰ ਵੀ ਹੀਰਾਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਾਡੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ " ਇਹ ਸਮਾਂ 1450 ਈ: ਤੋਂ 1540 ਈ: ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।² ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਇਹ ਸੰਮਤ 1584 ਬਿ: ਮੰਨਿਆ ਹੈ।³ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਕਤ ਮੱਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੰਤ ਕਰਮਦਾਸ ਦੀ ਨਿਖਿਤ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਰਮ ਦਾਸ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਛਪੀ 'ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਕਤ ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਮਤ ਦੱਸਦਿਆਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਆਧਾਰ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ 1975 ਈ: ਵਿਚ ਛਪੀ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਆਚਾਰੀਆ ਪਾਸ 1973 ਈ: ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਯਥਾਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਖ਼ਿਸਕ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ। ਦੂਸਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਾਰੇ ਸੰਦੇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਯਤਨ ਸੁਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੀ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ ਇਹ ਵੀ ਵੇਹਵੀਂ ਸਚੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਿਰੁਣੇ ਕਵੀ ਦੀ ਸਧਾਰਨ ਪੱਧਰ

-
1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ (ਸ਼੍ਰੀਮੀ) ਪਾਡੇਸ਼ ਵਿਰੰਦ੍ਰ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰਨਾ 85.
  2. ਪਾਡੇਸ਼ ਸੰਗਮ ਲਾਲ (ਫ਼ਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਕਰਤਿਤ੍ਵ ਇੰਬੰਧ ਰਿੰਤਨ, 1970, ਪੰਨਾ 15.
  3. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, 1973, ਪੰਨਾ 72.

ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।"¹ ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ, ਇਸ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਤਥਾ ਕੀਥਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਹ ਮਨਘੜਤ ਪੰਗਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮੂਲ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਕੜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।"² ਜਦੋਂ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਸ਼ੋੜ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ੋੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ 'ਸੰਤ ਕਰਮ ਦਾਸ' ਰਚਿਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਿਮਾ ਵੀ ਸੰਦਰਭ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ੋੜ ਦਰਜ ਕਰਿਆ, ਸੰਤ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਦੋਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਦੋਹਾ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਮੱਤ ਵੀ ਇਥੇ ਵਿਚਾਰ ਨੀਤਾ ਅਸੰਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਚਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਕਵੀ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਅਤੇ ਉਮਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਰਜ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਉਲਝਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ 'ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵੈਸ਼ਨਵ ਰਚਿਤ 'ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ ਆੰਤਮ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਦੋਹਾ ਦੇ ਕੇ ਕੋਈ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।³ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛਪੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 'ਅਨੰਤ ਦਾਸ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਉਕਤ ਆੰਤਮ ਸਮੇਂ ਦਾ ਦੋਹਾ ਦੇ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜ਼ਰਾ ਜਰਜਰਿਤ ਸਰੀਰ 131 ਸਾਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ।⁴ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਲੈਖਕ ਨੇ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਦੋਹਾ ਵੀ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।⁵ ਲੈਖਕ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ 25 ਉੱਤੇ ਆਪਦਾ ਜਨਮ 1455-56 ਮੰਨਿਆ ਹੈ⁶ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋਣ ਸਮੇਂ (1455-56 ਤੋਂ 1584 ਬਿ.ਸੰ.) 128, ਜਾਂ 129 ਸਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇੰਝ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਇਹ

-
1. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ(ਪ੍ਰੋ.) ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਭਾਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981, ਪੰਨਾ 4.
  2. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, 1986, ਪੰਨਾ 5.
  3. ਹਰਿ ਸਾਗਰ ਮੈਂ ਬੁੰਦ ਸਮਾਨੀ, ਕੋਊ ਨ ਜਾਨੈ ਕਹਾ ਸਮਾਨੀ।
-ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ.(ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1972, ਪੰਨਾ 36.
  4. " ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, 1978, ਪੰਨਾ 36.
  5. ਪੰਦਰਹ ਸੰ ਚਓ ਮਾਸੀ, ਭਈ ਚਿਤੋਰ ਮਹਿ ਭੋਰ।
ਜਰ ਜਰ ਦੇਹ ਕੰਚਨ ਭਈ, ਰਵਿ ਰਵਿ ਮਿਲਯੋ ਸਰੀਰ।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 36.
  6. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 25.

ਮੱਤ ਰੀਡੇਰ ਬੇਜ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੰਦਾਸ ਦੀ ਅਮਰ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਪੰਚ ਭੋਤਿਕ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹਰਿ ਸਾਰਰ ਵਿਚ ਜਮਾ ਰਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ 129-30 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਚਿਤੋੜ ਦੇ ਥੱਲੇ ਰਭੀਰੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੀਨ ਹੋ ਰਈ।"¹ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਤ 'ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ' ਦੀ ਸਥਾਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ ਏਹਾ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਪਾਦਤ ਪੁਸਤਕ ' ਭਾਤ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ " ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ 126 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਚਿਤੋੜ ਵਿਚ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ ਦਿਨ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਹ ਲੀਨਾ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤੀ।"² (ਇਕੋ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਵਾਲਾ ਏਹਾ ਆਂਕਿਤ ਹੈ) ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 'ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਏਹਾ ਦਰਜ ਹੈ। ' ਭਾਤ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਤ 'ਰੰਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਜਿਸ ਸੋਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਸੋਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ 'ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ' ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਸਾਡੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਵਿਚ ਇਹ ਏਹਾ ਆਂਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ' ਦੀ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ 1707 ਬਿ.ਸੰ. ਦੀ ਨਕਲ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਨੇ ਵੀ 1707 ਬਿ.ਸੰ. ਦੀ 'ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ' ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਡੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵੈਸ਼ਨਵ ਲਿਖਿਤ 'ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ' ਦੀਆਂ ਛੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਨਕਲ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਹੋਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਏਹਾ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਨੇ ਇਸ ਏਹੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਦੀਆਂ ਏਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਆਂਕਿਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਆਸੂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਠੋਸ ਨਿਰਣੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ। ਜੇਕਰ ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ' ਭਾਤ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਮੱਤ ਨੂੰ ਆੰਤਮ ਬੇਜ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਆਪ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਨਮ ਤਿੱਥੀ (1584-1458 ਬਿ.ਸੰ. 126 ਸਾਲ) ਗਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ

1. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਭੋਤਿਕ ਸਾਧਨਾ, 1980 ਪੰਨਾ 24.

2. " ਭਾਤ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਸੰ) 1982 ਪੰਨਾ 38.

ਮੱਤ ਸਾਰਥਿਕ ਨਗੇਂ। ਡਾ. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦੀ ਆਜੂ 120 ਸਾਲ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ (ਸੰਤ 1448 ਈ:) ਤੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰਵਾਣ 1496 ਈ: ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।¹ ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਪਦਮ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਹੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਤਿਉਸਮਿਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ 'ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਮਿਤ੍ਰ ਕਾਲ, ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿਥੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਸਨ।² ਦੂਜਾ 'ਭਗਤ ਮਾਲ' ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਅਤੇ ਟੀਕਾ ਭਗਤ ਮਾਲ ਕਿਤ ਪਿਯ ਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ, 1356-1468 ਬਿ.ਸੰ. 112 ਸਾਲ ਹੈ। 1468 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ 13 ਸਾਲ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਉਮਰ (11 ਸਾਲ ਵੱਧ) 24 ਸਾਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਿੱਧ ਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।³ ਤੀਜਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ (1526-1595 ਬਿ.ਸੰ.) ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਭਰਮਣ ਕਰਦਿਆਂ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਭੇਟ 47 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚਮੇਵਾੜ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਦੁਬਾਰਾ 1579 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਧਰਮ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਪਧਾਰੇ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਦੀਰਘ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਰਾਮਕਲੀ 10 ਵਾਂਗੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਔਤਮ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਔਤਮ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ ਇਹ ਸਮਾਂ ਚੇਤ ਵਦੀ 14 ਬਿ.ਸੰ. 1579 ਕਿਸ਼ਨ ਬੁਧਵਾਰ ਬਝਾ ਹੈ।⁴ ਸੰਤ ਜੀ ਔਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਇਸ ਬਾਰੇ ਔਜ ਕਲ, ਬਹੁਤ ਲੋਕ 'ਚਮਾਰ ਚੇਦੇ ਦਾ ਪੁਰਵਾ ਵੀ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਉਮਰ 135 ਸਾਲ ਇਕ ਮਹੀਨਾ 14 ਦਿਨ ਦੇ ਲਗਭਗ ਬਝਦੀ ਹੈ।⁵ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰਥਿਕ ਪ੍ਰਯਤਨ

1. ਪਦਮ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ, 1977, ਪੰਨਾ 41.

2. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 54.

3. -ਉਗੇ- ਪੰਨਾ 54.

4. -ਉਗੇ- ਪੰਨਾ 55.

5. -ਉਗੇ- ਪੰਨਾ 54.

ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੋਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ।

ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ (1375-1475 ਈ:) ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ (1398-1518 ਈ:) ਪੰਨਾ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਤੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਸਿੱਧ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਮਾਂ 1450-1583 ਬਿ.ਸੰ. ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।¹ ਡਾ. ਕੈ.ਐਨ. ਉਪਾਧਿਆਇ ਦਾ ਮੱਤ ਕਬੀਰ ਬੇਜ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ, ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ (1488-1518 ਈ:) ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਰਤਮਾਨ ਹੋਣਾ, ਅਤੇ ਮੀਰਾ (1498 ਈ:) ਨੂੰ ਹੁਰ ਮਤਰ ਦੇਣ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਤੱਕ ਜ਼ਰੂਰ ਜੀਵਿਤ ਸਨ।² ਚੰਦਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ ਇਹ ਸਮਾਂ 1480 ਬਿ.ਸੰ. ਮੰਨਣਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।³ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਤਿਲੋਚਨ, ਸਧਨਾ ਸੈਨ ਦੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਸੰਮਤ 1546 ਤੋਂ 1574 ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।⁴

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਿਰਣੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਵ ਯੁਕਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਯਤਨ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ:

(ੳ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਵਰਗ-ਵਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਛਾਟ ਸਨ।

1. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981, ਪੰਨਾ 33.
2. ਉਪਾਧਿਆਇ ਕੈ.ਐਨ. (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 10.
3. ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੰਦਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਸ਼੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪਰਵਰ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਬ, 1984, ਪੰਨਾ 15.
4. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਝ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ) 1984 ਪੰਨਾ 45.

- (ਅ) ਆਪ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ(1439-1517 ਈ:) ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੇਖਿਆ।
 (ੲ) ਮੀਰਾ ਬਾਈ(1455 ਬਿ.(ਜਨਮ) ਆਪ ਦੀ ਪਰਮ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ।
 (ਸ) ਆਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕਾਲ ਤੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।
 (ਹ) ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਲਬਧ ਚਿੱਤਰ
 ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਦੀਰਘ-ਜੀਵੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।
 (ਕ) ਆਪ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਚੇਤ ਵਦੀ ਚਤੁਦਰਸੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ।

ਇਹ ਸਰਵ ਵਿਦਿਤ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਰਮਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਿਤ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਆਪ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਚੰਦਕਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਜਿਗਿਆਸੂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਆਮਿਤਾ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਗਿਆਸੂ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਵਾਨ ਕਾਲ 1580 ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ ਕੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਹੀ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, 1483 ਬਿ.ਸੰ. ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਦੀਆਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਪੂਰਨ ਵਾਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਮਹਾਤਮਾ ਰਾਮ ਚਰਨ ਕੁਰੀਲ ਹਨ, 1597 ਬਿ.ਸੰ. ਤੱਕ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਗੱਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਤ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਨਿਰੂਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਚੇਤ ਵਦੀ ਚਤੁਦਰਸੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਾਸਤੀ¹, ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ², ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ³, ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ⁴, ਡਾ. ਚੰਦਰ ਦੇਵ ਰਾਯ⁵, ਡਾ. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ⁶ ਅਤੇ ਡਾ. ਸ਼ਕਤੀਧਰ ਸ਼ਰਮਾ⁷ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਇਸ

-
1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਾਸਤੀ(ਸ਼੍ਰੀਮੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰਨਾ 85.
  2. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ(ਆਚਾਰੀਆ) ਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ(ਸੰ) 1983, ਪੰਨਾ 82.
  3. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤਤ੍ਵ ਜੀਵਨ ਐਂਡ ਵਿਚਾਰ, 1970, ਪੰਨਾ 28.
  4. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ(ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ
  5. ਰਾਯ, ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ(ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਐਂਡ ਰਵਿਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰਨਾ 69.
  6. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰ) ਡਰਬਰੀ, 1986, ਪੰਨਾ 54.
  7. ਸ਼ਰਮਾ ਸ਼ਕਤੀਧਰ(ਡਾ.) ਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਆਜ਼ਾਦ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ(ਸਿ) 1983,

ਦਿਵਸ ਨੂੰ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ 1 ਚੈਤ ਦੀ ਚੋਟੇ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ਾ ਨਾਂ ਨਾਲ ਅਠਾਰ੍ਹਣਤ ਗੰਦਰਾਜੀਆ ਲੋਕ ਸ਼ਹੁਤ ਗੇ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੇਜਨ ਛਕਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਜਗਬੋਰ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਵੀ ਖੋਜ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਸੰਤ ਦੀ ਹਮੀ ਭਰਤਿਆਂ ਆਪ ਦਾ ਪਲੋਕ ਰਮਨ ਸਮਾ 14 ਚੈਤ ਕਿਸ਼ਨ ਪੰਖ 1579 ਬਿ.ਸੰ. ਇਨ ਭੁੱਪਵਾਰ ਮੀਨਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਗੇ ਯਾਰ ਚੈਤਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਤਲਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।¹

ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਯੁਆਂਤਿਕ ਯਾਧਾਰ ਸੇਠ ਦੀ ਦੱਸ ਧਾਇਆਂ ਇਹ ਸਮਾਂ ਗਿਠਾਈ ਦੀ ਚਤੁਦਸੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ² ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਸ਼ਰਮਾ ਆਪਣੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛਪੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਸਮਾਂ 1435-1584 ਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।³ ਆਰਾਗੀਆ ਪਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਯਾਜ਼ਾਦ ਸਿਤੀ ਚੈਤ ਵਦੀ ਚਤੁਦਸੀ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।⁴ ਇਸ ਦੱਸ ਦਾ ਬੁਲਾਯਾ ਕਰਦੇ ਡਾ. ਸ਼ਕਤੀਧਰ ਸ਼ਰਮਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਰਾਗੀਆ ਪਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਯਾਜ਼ਾਦ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁਆਂਤਿਕ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਨਿਰਵਾਣ 1534 ਨੂੰ ਚੈਤ ਕਿਸ਼ਨ ਚਤੁਦਸੀ ਦੇ ਦਿਨ ਹੋਇਆ। ਸਾਡੀ ਰਾਣਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਮਾਰ 1528 ਈ. ਸੰਨ ਹੀਕ ਖੈਟਦਾ ਹੈ। ਅਜੇ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਪੰਚਮ, ਤਿਥਿ, ਨੌਤੰਗ ਅਤੇ ਗਿਹ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਾਣਨਾ ਕਰ ਕਦੀ ਹੇ ਇਥੇ ਪੂਰਾ ਰਿਤਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ 151 ਸਾਲ 1 ਮਹੀਨਾ 10 ਦਿਨ ਤੱਕ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ।⁵ ਡਾ. ਸ਼ਕਤੀਧਰ ਸ਼ਰਮਾ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਨਿਰਵਾਣ ਤਿਥੀ ਸਵਾਮੀ ਐਲ. ਡੀ. ਕਾਨੂੰਪਲੀ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਕੈਲੰਡਰ ਅਨੁਸਾਰ ਟੀਕ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੀ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੇ ਚੈਤਰ ਕਿਸ਼ਨ ਚਤੁਦਸੀ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਨੂੰ ਦਿਨ ਸੁਕਰਵਾਰ, 3 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1528 ਈ. ਸਾਕਾ ਸੰਮਤ 1450, ਕਲਯੁੱਗ ਸੰਮਤ 4629 ਤਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ 151 ਸਾਲ 2 ਮਹੀਨੇ 18 ਦਿਨ ਉਮਰ ਭੋਏ ਕੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ।⁶

ਸ਼ਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਪਛਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਏਨੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਨਹੀਂ ਭੋਏ ਸਕਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਯਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਹ ਪੰਜ

-
1. ਜਗਬੋਰ ਸਿੰਹੂ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਜ(ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ-54.
  2. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ.(ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਭਕਿਤ ਜਾਧਨਾ, 1980, ਪੰਨਾ-23.
  3. " ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1972(ਭੂ) ਪੰਨਾ-23.
  4. ਸ਼ਰਮਾ ਸ਼ਕਤੀਧਰ(ਡਾ.) ਯੁਗ ਪਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਯਾਜ਼ਾਦ ਪਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਰਾਗੀਆ) (ਸੰ) 1983, ਪੰਨਾ-82.
  5. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-91.
  6. ਪਿਲੈ, ਐਲ. ਡੀ. ਕਾਨੂੰਪਲੀ (ਸੁਆਮੀ) ਐਨ ਇੰਡੀਅਨ ਇਸਟੀਮੀਜ਼, ਭਾਗ 5(1400-1599 ਈ.) , 1922, ਪੰਨਾ- 258.

ਵਿਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਸੀਕਰਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਸੰਤੋਖ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੁਖਸੀਅਤ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਇਸ ਕਲਜੁਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਕੁਝ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪੇਂ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਭੋਗੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਯੰਗ ਬਾਣੇ ਦੇ ਸ਼ਿਕ ਪਿੰਡ ਭਰੋ ਭਰੋਮਾਜਰਾ ਦਾ ਜੁਮਾ ਰਾਮ ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ 120 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਜੀਵਿਤ ਸੀ।¹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ 23 ਅਪਰੈਲ ਯੂ.ਐਨ.ਆਈ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਛਪੀ ਖਬਰ ਅਨੁਸਾਰ 1857 ਦੇ ਵਦਰ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਏਲਤ (ਏਲਾ ਮਾਛੀ) 183 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਭੋਰ ਕੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ।² ਇੰਦਰੀ ਡਿਰੋਜਪੁਰ ਛਾਉਣੀ ਦੀ ਵਸਨੀਕ ਸ਼੍ਰੀ ਮਤੀ ਰਾਮਦੇਸੀ ਨੇ 135 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗੀ ਜਦੋਂ ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਏਨੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਲਈ 151 ਸਾਲ 2 ਮਹੀਨੇ 18 ਦਿਨ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗਣੀ ਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲ ਹੈ।

3.11. ਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ =====

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਢਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ 'ਭਕਤ ਮਾਲ' ਨਾਭਾ ਦਾਸ, 'ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧੀ' ਅਤੇ ਇਸ ਕਿੱਤ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਟੋਕਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਤੋਂ ਵਿਰਵੀਆਂ ਹਨ। 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗੋਸ਼ਟਿ ਸਰੋਹ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਕਥਾ 'ਰੁਸਾਈ' ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੇ ਸਮਾਵਣੇ ਕੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਹਨ:

3.11.1. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਦੇਹ ਰੁਪਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ =====

ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਗੱਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਮਹਾਤਮਾ ਲੋਕ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ

1. ਬਾਸਲ, ਜਰਾਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਸ਼੍ਰੀ) ਪੰਜਾਬੀ ਟਿੱਬਉਠ, ਸਾਲ 11 ਅੰਕ 283 ਮਿਤੀ 2 ਜੂਨ, 1989

2. ਪੰਜਾਬੀ ਟਿੱਬਉਠ, ਰੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਮਿਤੀ 24.4.89.

ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਦੇਹ ਗੁਪਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। 'ਪ੍ਰਚੀਨ ਗੋਸ਼ਟਿ ਸਰੋਹ' ਵਿਚ ਦਰਜ 'ਕਥਾ ਗੁਸਾਈ' ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ, ਸਮਾਵਨੇ' ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਨੂੰ ਠਾਕੂਰ ਜੀ (ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ) ਬਿਬਾਨ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਦੇਹੀ ਸਹਿਤ (ਸਦੇਹ) ਮਾਤ ਲੋਕ ਤੋਂ ਠਾਕੂਰ ਧਾਮ ਵਿਖੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।¹ 'ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਹਿਮਾਲੀਆ ਦੀ ਸਿਰਧਾਰ ਚੋਟੀ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ।² ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਡ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ " ਆਪ ਦਾ ਹਿਮਾਲੀਆ ਕੀ, ਸਿਰਧਾਰ ਚੋਟੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਦੇਹੀ ਸਹਿਤ ਆਦਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।"³ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਖੀਕਾਰ ਕਵੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ।⁴ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਸੰਗ ਸੰਦੇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁵ ਡਾ. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ " ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਰੀਰਾ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਰੀਰਾ ਦੇ ਤੱਟ-ਪਰ ਸਦੇਹ ਗੁਪਤ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ।"⁶ ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਅਚਾਨਕ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਠ੍ਹੂ ਬਾਰੇ ਸ਼ਰਧਾ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਬਣ ਗਈ ਕਿ ਸੰਦੇਹ ਗੁਪਤ ਹੋ ਗਏ।⁷ ਉਂਜ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

3.11.2. ਆਪ ਕਿਸੇ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਅਚਾਨਕ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਪੁਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਰਏ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਲੀਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਮੱਤ ਵੀ ਜੁੜ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਅਚਾਨਕ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਠ੍ਹੂ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਦੱਖਣ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

1. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਨੰ: 359 ਪੰਨਾ 358 ਉ

2. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, 1969 ਪੰਨਾ 287.

3. ਸੰਤ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਡ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ, 1932 (ਭੂ)

4. ਚੰਦੜ (ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ) (ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੋਕ, 1953 (ਭੂ) ਪੰਨਾ

5. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 242.

6. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ, (ਸੰ) ਡਰਬਰੀ, 1986, ਪੰਨਾ 64.

7. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤਤੂ, ਜੀਵਨ ਐਰ ਵਿਚਾਰ, 1972 ਪੰਨਾ 28.

ਸਰਧਾਨੁਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ।"¹ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ।²
 'ਪਰ ਹੀ ਸਾਹਿਤ' ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸੰਕੀਰਤ ਦਰਜ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਯਾਤਰਾ
 ਕਰਦੇ ਸਨ।³ ਅੰਤਲੇ ਪਹਿਰ ਬਹੁਤ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਵੀ
 ਮੁਮਕਿਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਨਈਂ ਇਹ ਮੱਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

3.11.3. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਪੁਲੋਕ ਰਮਨ ਚਿਤੋੜ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਚਿਤੋੜ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ
 ਕੇ ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਪੰਥ ਦੇ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਮਹਾਨਿਰਵਾਣ ਚਿਤੋੜ ਵਿਚ
 ਹੋਇਆ। ਚਿਤੋੜ ਵਿਖੇ ਕੁੰਭ ਸਿਆਮ ਮੰਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਰਵਿਦਾਸ ਛਤਰੀ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ
 ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ 'ਪਦ ਪਦਿਕਾ' (ਪੈਰ ਚਿੰਨ੍ਹ) ਬੜੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਹੂ
 ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਡਾ. ਐ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਆਪਣੇ ਬੇਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ
 ਹਨ। ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਸੰਤ ਕਰਮ ਦਾਸ ਲਿਖਿਤ 'ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਿਮਾ' ਵਿਚ
 ਇਕ ਹੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਚੇਤ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਚੇਤੇ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਨੂੰ ਚਿਤੋੜੜ,
 ਕੰਭੋਰੀ ਨਦੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੀਨ ਹੋਏ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁴ ਡਾ. ਐ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਵੱਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ
 'ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ ਆਏ ਇਕ ਹੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਚਿਤੋੜੜ ਵਿਖੇ ਹੀ
 ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁵ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣਾ
 ਮੱਤ ਮਿਲਾਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨ, ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ

1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸ਼੍ਰੀਮੀ) ਪਾਡੈਯ ਵਿਰੋਂਦ੍ਰ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਤ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰਨਾ 31.

2. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤਿਤ੍ਵ ਜੀਵਨ ਐਤ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 28.

3. ਪ੍ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਰਮਨ ਕੋ ਕੀਨਾ। ਅਪਨਾ ਸਥਾ ਸੰਗਿ ਹਰਿ ਲੀਨਾ।।

ਜੀਨਵੰਤ ਸੁਮਿਰਨ ਸਬ ਸਾਰੇ। ਆਗੀਕਾਰੀ ਸੰਗਿ ਸਿਧਾਰੇ।।

ਗਯਾਨ ਧਯਾਨ ਨਗੁਨ ਮੁਨ ਧਾਰੈ। ਸਬ ਹੀ ਅਨਭੈ ਸੁਬਦ ਵਿਚਾਰੈ।

ਐਸੇ ਸਥਾ ਸਦਾ ਸੰਗਿ ਸੋਹੈ। ਮਾਨਸ ਕਹਾ ਏਵਤਾ ਸੋਹੈ।।

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2, ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1733 ਪੰਨਾ 372/ਅ.

4. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰਯ) ਯੁਗ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰ) 1983, ਪੰਨਾ 82.

5. ਸ਼ਰਮਾ, ਐ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਝਾੜੇ, 1978, ਪੰਨਾ 36.

ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਮਿਲਾਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨ, ਆਰਗੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਨਿਰੁਝਾ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸੀਦਰਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।¹ ਇਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ 'ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਰੀਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟਾਉਂਦਾ ਦੋਹਾ, ਇਸ ਪਰਚਈ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੋਹੇ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵੀ ਸੀਦਰਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਤ੍ਰ ਚਿੰਤਕ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਮਾਰਕ ਜਰੂਰੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਉਹ ਖੀਡਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਚਿੰਤਕ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਸਨ। ਦੋ ਕਥਾਵਾਂ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਏਪੜੀ/ਤੇ ਰਾਜ ਮਹੱਲ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਉਮੀਡ ਆਈ ਸੀ।"²

ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਦੇਹ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 1573 ਬਿ. ਵਿਚ ਮੀਰ-ਭੋਜ ਤੇ ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੰਮਤ 1584 ਅਰਥਾਤ 11 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਚਿੰਤਕ ਵਿਖੇ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਾਰੀ ਚਿੰਤਕ ਗਏ ਜਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਖੇ ਹੀ ਟਿਕੇ ਰਹੇ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ 11 ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਮੁੜ ਚਿੰਤਕ ਪਧਾਰੇ ਸਨ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰੁਝਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।"³ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਦਾ ਇਸ ਢਾਂਚੇ ਸ਼ੰਕਾ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਨ ਸਗੋਂ ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਸਿਸ਼ਨ ਤਾਂ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੁੱਬੀ ਨੂੰ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਰੀਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਤੱਥ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਰਾਣੀ ਝਾਲਾਂ ਵਲੋਂ ਚਿੰਤਕ ਵਿਖੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਹਮ ਭੋਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਚਿੰਤਕ ਤੋਂ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਗਏ ਸਨ।⁴ 'ਰੀਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ

1. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ(ਪ੍ਰੋ.) ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981, ਪੰਨਾ 4.

2. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ(ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ) ਪਾਡੈਸ ਵਿਰੋਦ੍ਹ(ਸ਼੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰਨਾ 86.

3. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ(ਸੰ) 1986, ਪੰਨਾ 23.

4. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੁਸਤਕ(ਸੰ) 1984, ਪੰਨਾ 234.

ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਚਿੰਤੋੜ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੰਤੋੜ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਰ ਦੀ ਛਤਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚਿੰਤੋੜ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੋਤ ਸਬੱਲ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।¹ ਇੰਝ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਦਾ ਚਿੰਤੋੜ ਵਿਖੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੀਨ ਹੋਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਆਪ ਦੇ ਚਿੰਤੋੜ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜੀ ਝਾਨਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਨੂੰਹ ਮੀਰਾਂ ਦੇ ਰੂਰੂ ਹੋਣ ਪ੍ਰਤੀ ਸਨਮਾਨ ਸੂਚਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਲਖਾਇਕ ਹਨ।

3.11.4. ਆਪ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਸਨ =====

ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਵੀ ਮੱਤ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਲੀਨ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਚੀਨ ਸੋਝਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਤ 'ਰੀਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਚਿੰਤੋੜ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ੀ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।² ਪਰਚੀਕਾਰ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਦਾ ਕਿਸੇ ਯਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦੇ। ਪਰਗੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਸ਼ੀ ਨਗਰ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।³ ਇੰਝ ਇਹ ਪ੍ਰਚੀਨ ਸੋਝ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਪਹਿਰ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆਈਆਂ 'ਰੀਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਾਠ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਪਾਠ, ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਇਸ ਪਰਚਈ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ।⁴

'ਰੀਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਰਗੀ ਤੱਟ ਉੱਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੁਲੋਕ ਰਾਮਨ ਹੋ ਗਏ।⁵ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਸੋਜੂਝੀ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਖੇ ਹੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ।

1. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ, (ਡਾ.) ਰੂਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰੂਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1986, ਪੰਨਾ 90.

2. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਝ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984, ਪੰਨਾ 234.

3. ਕਾਸ਼ੀ ਨਗਰ ਸਥਾਨ ਸੁਵਾਸਾ।। ਤਹੇ ਰਹਤ ਹੈ ਜਨ ਰੀਦਾਸ।।

ਸਬ ਨੂੰ ਮਿਲੈ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਵੈ।। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਕਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਵੈ।

-ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 235.

4. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 204.

5. ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ (ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਪੰਨਾ 120.

ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਧਰਮ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਕਾਸ਼ੀ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ।¹ ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ। ਡਾ. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦਾ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣਾ ਵਿਚ ਸਾਲਾਨਾ ਤਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਹੀ ਸਦੇਹ ਰੁਪਤ ਹੋਣਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।² ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ " ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਸਾਰ ਬਠਾਰਸ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਆ।"³ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਰਿਥ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਆਪ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਮਨ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਖੇ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਰੁਪਾਲ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।⁴

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਅੰਤਰ-ਸਾਖੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਇਹ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਸਾਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਸਦੇਹ ਧਰਮ ਧਮ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਮੱਤ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਜੋ ਸੁਰਪਾਲੁਆ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਵੱਡੇ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੀਜੇ ਚਿਤੋੜ ਰਾਜ ਘਰੇਲੂ ਖਾਨਾ ਜੰਦੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਸਦਾ ਨਾਮ ਭਰਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਲੀਰਾ ਸਮਾਂ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਾਤਮਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਵਲੋਂ ਚਿਤੋੜ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਭਰਮਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵਾਪਸ ਕਾਸ਼ੀ ਪਰਤ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਇੰਝ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਸਨ।

3.12. ਯਾਤਰਾਵਾਂ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਚਹੂੰ ਕੁੰਟਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਆਪ ਨੇ ਸਾਜੀਵਨ ਅਨੇਕਾਂ ਭੁੱਲੇ ਭਟਕੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਅਤੇ ਮੋਖੁਰ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਭਰਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਂਤਮਸ਼(ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 120.

2. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ(ਸੰ) ਡਰਬਰੀ 1986, ਪੰਨਾ 64.

3. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1986, ਪੰਨਾ 90੬

4. ਭਾਰਤੀ ਮਿਸਰਦੀਪ(ਸੰ) ਆਰਿਥ ਗੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤਰੀ(ਸੰ) ਜਨਵਰੀ-ਡਰਬਰੀ, 1987, ਪੰਨਾ 10.

ਘੁੰਮੀ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਆਪਣੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਹਿੱਤ ਆਪ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਖੇ ਸਲਾਨਾ ਉਤਸਵ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਉਸ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਧੂੜ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਲਾ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਡੁੱਲ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜਾਧਨਗੀ ਤੇ ਜਮਾਤ, ਸੂਦਰ ਜਾਤ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਨੇ ਆਰੰਭ ਵਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੌਜੂਦ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਰੋਸ਼ਟ ਕੁੱਲ ਸ਼ਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਹਰਨ ਬੰਦਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਖੇ ਆਪ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਯਾਦਗਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮਠੂਆ ਡੋਹ (ਮਾਛੂਰ) ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਖੰਡਰਾਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਹਿਰ ਤਾਰਾ ਤਾਲਾਬ, ਡਿੱਗੇ ਵੱਠੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਿੰਮਾਂ ਦੇ ਦਰੱਖਤ, ਟੁੱਟੇ ਭੱਜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਬੂਤਰੇ, ਉੱਗੇ ਨੀਵਾਂ ਥੇਹਾਂ ਵਰਗੇ ਧਰਤੀ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯਾਦਗਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇ ਹੁਣ ਖੰਡਰਾਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਾਈ। ਹੁਣ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਖੜੇ ਨਿੰਮਾਂ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਠੂਆ ਡੋਹ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਰ ਉਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਖੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਡਾ. ਐਚ. ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਾਸ਼ੀ ਸਥਿਤ ਰੋਪਾਲ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਬਣੇ ਤਹਿਖਾਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਤੁਲਸੀ ਗੁਫਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਨਿਜੀ ਤੋਰ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਈਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪੜੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, ਇਹ ਮੰਦਰ ਆਪ ਨੇ ਖੁਦ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ।¹ ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਰੋਪਾਲ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਇਥੇ ਹੀ ਭਜਨ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।² ਚਿਤੋੜ ਦੀ ਰਾਣੀ ਵਾਲੀ³ ਨੇ ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦੇਵਠਾਂਨੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੇ

1. ਐਚ. ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਤਤੂ, ਜੀਵਨ ਐਂਡ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 19.

2. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ. ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਭਕਤ ਸਾਧਨਾ, 1980, ਪੰਨਾ 21.

3. " ਭਕਤ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਸੰ.) 1982, ਪੰਨਾ-36.

ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਦੀਖਸ਼ਾ ਲਈ ਸੀ।" ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਯੀਤਮ ਸਮਾਧੀ ਰਾਜਾ ਨਵਰ ਮੱਲ ਦੇ ਬਾਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਣ ਦੇ ਸੰਤ 'ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ' ਇਸ ਬਾਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਆਪ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਕਸਰ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।¹ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪਰਵਕਤਾ, ਰੋਪਾਲ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਬੜੇ ਹੋਣ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ 1750 ਈ: ਤੱਕ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦਾ ਨਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਰ ਹੀ ਸੀ।² ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਥਾਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਦਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਵਲਕਣ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਸਕੋਗ ਵੰਗ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਬਾਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਇਮਾਰਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਇਕ ਭੋਰਾ ਹੈ। ਬਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਚਬੂਤਰਾ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਪ ਦਾ ਹੈ ਹੁਣ ਇਸ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਜਾਲੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ੁੱਦਰ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ, ਬਾਰ ਅਤੇ ਗੁਫਾ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਪੂਜ ਉੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹਸਤੀ ਬਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਇਹ ਸੁਭ ਸਥਾਨ ਬਣਵਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਬਾਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪ ਲਈ ਇਕ ਭਗਤੀ ਸਬਲ, ਗੁਫਾ (ਭੋਰਾ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਣਵਾਈ ਗਈ। ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਗੁਫਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਬੂਤਰਾ ਆਪ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਖੇ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।³

3.12.1. ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸੀਰ-ਗਵਰਧਨਪੁਰ =====

ਵਾਰਾਨਸੀ ਤੋਂ ਦਸ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਪਿੰਡ ਸੀਰ-ਗਵਰਧਨਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਖੋਜ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ

-
1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ(ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 73.
  2. ਭਾਟੀਆ ਮਿਸਰਦੀਪ(ਸ੍ਰੀ) ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤਰਕਾ(ਸੰ) ਜਨਵਰੀ, ਫਰਬਰੀ, 1987, ਪੰਨਾ 10.
  3. ਮਹੀ, ਸੋਹਣ ਲਾਲ(ਸ੍ਰੀ) ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤਰਕਾ, ਭਾਟੀਆ ਮਿਸਰਦੀਪ(ਸੰ) ਜਨਵਰੀ-ਫਰਬਰੀ, 1987, ਪੰਨਾ 9.

‘ਬੀਤਾ ਰਾਮ ਘੋੜਾ’ ਨੇ ਫਰਬਰੀ 1964 ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਰ ਦੀ ਨੀਂਹ 8 ਫਰਬਰੀ, 1972 ਨੂੰ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਹੇਠ ਆਪ ਦਾ ਜਕਮ ਦਿਵਸ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਭਰ ਤੋਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪ ਦਾ ਜਸਕੀਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਮਲੀ ਦਾ ਇਕ ਦਰੱਖਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਰੱਬਾਂ ਦਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3.12.2. ਲੋਹਟਾ ਵੀਰ

ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਰ ਸੀਰ ਗਵਰਧਨਪੁਰ ਤੋਂ ਰੀਰਾ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਸਥਾਨ ‘ਲੋਹਟਾ ਵੀਰ’ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਆਏ ਪੀਂਛਤ ਅੰਨੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਗੂ ਕਿਦਾਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਮਾਰ ਬੈਠੇ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਾਲ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ‘ਲੋਟਿਆ ਬੀਰ’ (ਲੋਹਟਾ ਵੀਰ) ਕਰਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3.12.3. ਰਾਮ ਨਗਰ

ਰੀਰਾ ਦੇ ਪਾਰ ਰਾਮ ਨਗਰ ਰਾਜੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਜੰਜੂ ਦਿਖਾਏ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਭੋਜਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਮੱਤ ਭਾਵਨਾਮੂਲਕ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ (ਪ੍ਰਾਚੀਨ) ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਘਟੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਤੱਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰਚਈ ਸਾਰਿੱਤ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਘਟਨਾ ਰਾਸ਼ੀ ਝਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਭੋਜ ਸਮੇਂ ਚਿਤੋੜ ਵਿਖੇ ਵਾਪਰੀ ਸੀ।

3.12.4. ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥ ਮੰਦਰ

ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਥਾਨ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਤਿਸੀਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਬੜੇ ਇਮਾਰਤ

ਦੀ ਬਨਾਵਟ(ਨਕਸ਼ਾ) ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਸਮਝਦੇ ਸਾਨ ਸੰਭਵ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਥਾਨ ਰਾਜ ਪ੍ਰਵਾਰ ਲਈ ਸਤਿਸੰਗੇ ਘਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਮੌਜੂਦਾ ਪੂਜਾ ਪੱਧਰੀ ਇਥੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਲਈ ਕੋਈ ਪੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਨਾ ਹੀ ਪੁਜਾਰੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ।

3.12.5. ਗਿਆਨ ਥਾਪੀ ਮਸਜਿਦ =====

ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਮੰਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਉਚੇਂ ਚਬੂਤਰੇ ਉਤੇ ਵੱਸੀ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਇਥੇ ਇਕ ਰਾਤ ਜੇਲ ਵਿਚ ਕੱਟੀ।¹ 'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਅਤੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਰਿੰਤ ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਵਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਨੈਣ ਦਾ ਮੱਤ ਦਰਜ ਹੈ। ਪ੍ਰਚੀਨ ਸਾਰਿੰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਰੀਰਾ ਦੇ ਕਿਠਾਰੇ ਉਤੇ 'ਦਸਾ ਅਸ਼ਮੇਧ ਘਾਟ' ਨਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਖੱਬਰ ਤਾਰੇ ਸਨ।

ਰੀਰਾ ਕਿਠਾਰੇ ਹੀ 'ਅੱਸੀ ਘਾਟ' ਸਥਾਨ ਹੈ ਇਥੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਰੀਰਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਆਪ ਪਾਸ਼ੇ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਨੀਵਾਣ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਜਾ ਲੱਭੇ ਫਿਰ ਪਾਸ਼ੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਲੋਂ, ਪੀੜਤਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਚਲ ਪਿਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ 'ਉਲਟੀ ਰੀਰਾ ਵਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਲਟੀ ਰੀਰਾ ਵਰੀ ਉਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ 'ਪੰਚ ਰੀਰਾ ਘਾਟ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਸਥਾਨ ਮੀਦਾਰਾੜ, ਚੋਕ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਿੱਧ ਹੈ ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਚੀਨ ਛਾਦਾਰ ਨੀਮ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਹੈ। ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਇਥੇ ਆਪ ਨੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰ ਮੰਤਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੀਰਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਥਾਨ 'ਚੋਕ' ਹੈ ਜੋ ਵਾਰਾਨਸੀ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਿੱਧ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਹਿਤਾਰ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਨੇ ਹਿਰਨੀ

---

1. ਮਰੇ, ਸੋਹਣ ਲਾਲ(ਸ੍ਰੀ) ਆਦਿ ਗੁਰਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਭਾਟੀਆ, ਮਿਸ਼ਰਦੀਪ(ਸੀ) ਜਨਵਰੀ ਫਰਬਰੀ 1987, ਪੰਨਾ 9.

ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਹੱਥੋਂ ਬਚਾਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਥਾ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪ੍ਰਗੀਠ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ।

ਰਿਹਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਰਾਜ ਘਾਟ ਵਿਖੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਰ' ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਸਾਬਕ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਈ। ਹੁਣ ਇਸ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਾਗ ਨਾਲ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੀ ਧੀ ਮੀਰਾ ਕੁਮਾਰ ਵਲੋਂ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਯਾਦਗਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਚਿਤੋੜਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁੰਡ ਸਿਆਮ ਮੰਦਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ 'ਰਵਿਦਾਸ ਛਤਰੀ' ਅਤੇ ਇਕ ਚਬੂਤਰੇ ਉੱਤੇ 'ਪਦ ਪਾਦਿਕਾ' (ਪੈਰ ਚਿੰਨ੍ਹ) ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਰਾਜੇ ਵਾਲਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਬਣਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।¹

ਧਾਰ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਮਾਡਵਗੜ੍ਹ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਆਪ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਕੁੰਡ ਅਤੇ ਕੁੱਟੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।¹ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਕੁੰਡ ਗੁਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਦੇ ਨਾਸਿਕ ਤੀਰਥ ਉੱਤੇ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਜਲ ਰਾਮ ਕੁੰਡ, ਲਛਮਣ ਕੁੰਡ, ਸੀਤਾ ਕੁੰਡ, ਭਰਤ ਕੁੰਡ, ਅਤੇ ਹਨੂੰਮਾਨ ਕੁੰਡ ਵਿਚੋਂ ਵਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਦਾਵਰੀ ਵਿਚ ਜਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।² ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰਿਦਵਾਰ ਵਿਚ ਹਰਿ ਕੀ ਪੋੜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ।³ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਸਥਿਤ ਇਲੋਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਰਵਿਦਾਸ ਕੁੰਡ ਬਣਿਆ ਹੈ।⁴ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਤੀਰੂਪਤਿ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਬਾਲਾ ਜੀ ਪਰਬਤ ਦੇ ਥੱਲੇ 'ਬੰਕੀਣ-ਕੋਨਾ' ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੱਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਧ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।⁵

1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ(ਸ਼੍ਰੀਮੀ) ਪਾਡੇ ਵਿਰੋਦ੍ਹ(ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰ. 158.

2. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ(ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 241.

3. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 240.

4. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 241.

5. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ(ਸ਼੍ਰੀਮੀ) ਪਾਡੇ ਵਿਰੋਦ੍ਹ(ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰ. 77.

ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜ ਵਿਚ ਜੂਨਾਰੜ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਗਲੀ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਸ਼ਾਸਕਿਰ ਪਹਾੜੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਇਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਗਏ ਪਰੰਤੂ ਇਥੇ ਪਾਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸੰਕਟ ਵਲੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੇ ਜਲ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਰ ਪਈ। ਇਹ ਵੱਡਾ ਅੰਸ਼ਿਤ ਫੁੰਡ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ।¹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਨਵੀਨ ਹਨ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹੈਠ ਇਕ ਮੰਦਰ ਜਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਤਹਿਸੀਲ ਰਵੜਕੋਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖੁਰਾਣੀ (ਖੁਰਾਣੀਗੜ੍ਹ) ਵਿਚ ਉਧਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਸਥਾਨ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ 1515 ਈ: ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਏਦਾਸ ਸੇਵਾਦਾਸ, ਸਹਿਜੇਬਾਈ, ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਅਤੇ ਰਾਣਾ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਆਏ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਭਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸਾਲ ਸਤਿਸੰਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇਕ ਚਰਨ ਛੋਹ ਰੀਆ ਨਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਚਰਨ ਛੋਹ ਪਾਕੇ ਡੁੱਟਿਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।² ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹਰ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਪੁਰਾਣੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦਾ ਠੇੜੇ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੱਟ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਥੇ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪੁਸ਼ਟੀ ਮਾਤਰ ਤਿੰਨ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਚਾਰੇ ਕਿਸੇ ਰੱਖ-ਲਿਖਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਖੀਨਾ, ਧੋਗੜ੍ਹ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਡਰਵਾੜਾ, ਤੱਕ ਹਕੀਮਾਂ, ਬੱਲ, ਨਗਰ, ਜਲੰਧਰ, ਸ਼ਿਰਦੂਰ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇੰਞ ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਸਮੂਹ ਸਮਾਜ ਨੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਕਰਮਯੋਗੀ ਪਰਮ ਉੱਚ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਭਰਤੀਪਰਕ ਅਤੇ ਲੋਕ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੀ ਸੁੱਚੀ ਚੌਕੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸਦਾਵੇਂ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

1. ਭਾਟੀਆ, ਸਿਸਰਦੀਪ(ਸ੍ਰੀ) ਯੋਜਨਾ, ਮਾਰਚ, 1933, ਪੰਨਾ-43.

2. " ਆਦਿ ਗੁਰਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤਰਕਾ(ਸੰ) ਅਰਸਤ, 1937, ਪੰਨਾ-3.

ਅਧਿਆਇ ਰੋਬਾ
=====

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਆਲੋਚਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੋਭ ਸਾਸਰੀ
=====

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੋਝ ਸਮਾਜੀ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸਵੈ-ਨਿਖਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਰੀਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਨਿਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਨੇ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰ ਕਮਨਾਂ ਠਾਠ ਸੁੱਧ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਆਪ ਦੇ ਸਵਰਗ ਧਾਮ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਨੌਗਭਗ ਇਕ ਸਦੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਆਪਦੀਆਂ ਚਰਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਰੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਨਈਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੂਠ ਸਰੋਤ ਕੀ ਸੀ ? ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚਰਨਾਵਾਂ ਮੂਠ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੋਧਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਬਾਣੀ ਰੀਝਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਠ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਰੀਝ, ਨੂੰ ਨੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਏ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਠਾਠ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।¹

ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਰੀਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਠ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਰੀਝ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦੀਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਨਿਖਤਾਂ, ਸ਼ਬਦ, ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਵਰਣ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਉਪਨਬਦ ਚਰਨਾਵਾਂ ਫੁਟਕਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਗੁਰੂ ਰੀਝ ਸਾਹਿਬ, ਸਰਬਾਗੀ, ਪੰਚ ਬਾਣੀ ਅਤੇ 'ਦਾਦੂ ਦਿਆਨ ਜੀ' ਕੀ ਅਨਭੈ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਰੀਝਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੀਝਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ।

(ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਨੌਰਾ ਠਾਠ ਆਧੁਨਿਕ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਬਾਣੀ ਸੋਝਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਠਾਠ ਕੁਝ ਬਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ 'ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਮੰਨਣ ਨਈਂ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।) ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੂਰੂਪ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਈਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੋਝ ਸਮਾਜੀ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਬਾਣੀ

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ(ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ- 2

ਸੋੜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਰੂਪ, ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਨਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।)

ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਸੋੜ (ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਿੱਪੀ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸੋੜ (ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਿੱਪੀ)

4.1. ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਭਿੰਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਸ ਸੋੜ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਹੀ ਵੇਰਵਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਿਹੜੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਉਪਯੋਗ ਕਰੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸੋੜਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਯਥਾਯੋਗ ਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

4.1.1. ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਨਿੱਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਸੋੜ

ਸੂਕ੍ਰੇਵਾਲੀ ਪੋਥੀ, ਬੰਨਜੀਅਮ ਸੰਗ੍ਰਹਾਣੀ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: ਆਰ 13- ਸੀ ਉਪਨਭਦ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 217 ਤੋਂ ਪੰਨਾ 228 ਤੱਕ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਤੇਰਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ 69 ਸ਼ਬਦ, ਇਕ ਆਰਤੀ, 2 ਸਾਖੀਆਂ ਆਂਕਤ ਹਨ। 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਪਦ ਮਾਡਯਾ' ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ 'ਪਰਚੈ ਰਾਮ ਰਮੈ ਜੈ ਕੋਈ' ਨਾਨ ਸੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪੂਰਣ ਨਿਖਣ ਉਪਰੰਤ' ਹਰਿ-ਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਡਾ. ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਚੰਨ ਰਾਗੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਾ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪੂਰਣ' ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਾਠ ਮੈਨਾਣ ਨਈ ਆਧਾਰ ਸੋੜ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋੜ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਨਿਖਿਤ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੰਪੁਰ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 12 ਅਨੁਸਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 70 ਸ਼ਬਦ ਪੰਨਾ 208 ਤੋਂ 220 ਤੱਕ 13 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਿਪੀ ਕਾਨ 1693 ਬਿ. ਸੰ. ਹੈ। ਸਾਖੀ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਛਾਣ ਰਿੰਨ, 'ਓ' ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਬਿੰਦਾਬਨ ਸ਼ੇਧ ਸੰਸਥਾਨ, ਬਿੰਦਾਬਨ, ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਹੱਥ ਨਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 9693 - ਜੋ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 272 ਤੋਂ 282 ਤੱਕ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਾਨ 1700 ਬਿ. ਸੰ. ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-79, ਆਰਤੀ-2 ਅਤੇ ਸਾਖੀਆਂ 4 ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਅ' ਹੈ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ ਵਿਚ ਹੱਥ ਨਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 34, ਨਿਖੇੜਾ ਕਾਨ 1715 ਬਿ. ਸੰ. ਗੁਟਕਾ ਸਾਈਜ਼ ਵਿਚ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪੰਨਾ 264 ਤੋਂ 276 ਤੱਕ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ 70 ਸ਼ਬਦ, 2 ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਡਿੰਡੂਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸੁਆਮੀ ਪਿਰਾਗ ਜੀ ਸਿਸ਼ ਸੁਆਮੀ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਤਤਿਸ਼ਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਨਿਖਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਏ' ਹੈ।

ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੰਪੁਰ, ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 02 ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੰਨਾ 137 ਤੋਂ 144 ਤੱਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਾਨ 1733 ਬਿ. ਸੰ. ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 79 ਸ਼ਬਦ ਸਮੇਤ 'ਪ੍ਰਨਾਦ ਚਰਿਤ' ਅਤੇ 6 ਸਾਖੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਨਿਖਿਤ ਨਰਹਰਿ ਦਾਸ। ਸਥਾਨ ਪਠਾਵਣ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਹੋਰ ਹੱਥ-ਨਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ 'ੳ' ਹੈ।

ਸਵ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਯਾਦਗਾਰੀ ਨਾਇਬਰੇਗੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2706 'ਦਾਦੂ ਦਿਆਨ ਜੀ ਕੀ ਅਨਭੈ ਬਾਣੀ' ਨਾਂ ਨਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ 223 ਤੋਂ 235 ਤੱਕ 67 ਸ਼ਬਦ, ਇੱਕ ਆਰਤੀ, ਦੋ ਸਾਖੀਆਂ ਉਪਲੱਭ ਹਨ। ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਾਨ 1755 ਬਿ. ਸੰ. ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਧ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਪਤਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਕ' ਹੈ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਸ਼ੇਧ ਸੰਸਥਾਨ, ਚੋਪਾਸਨੀ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 148 ਦੇ ਪੰਨਾ 181 ਤੋਂ 200 ਤੱਕ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 80 ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਰਤੀਆਂ ਅਤੇ 6 ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਾਨ 1782 ਬਿ. ਸੰ. ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਅਸਿਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਗਨਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਮੂਲ ਭਾਵ ਉਹੀ ਰੱਖਕੇ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ

ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ, 'ਖ' ਹੈ।

ਸਵ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਯਾਦਗਾਰੀ ਨਾਇਬਰੀਗੇ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2646 ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੰਤ ਰੱਜਬ' ਦੀ 'ਸਰਬਾਗੀ' ਉਪਨਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਪੀ ਕਾਨ 1813 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ। ਨਿਪੀਕਾਰ ਸੁਰਤਾ ਰਾਮ ਦਾ ਸ਼ਿੱਸ਼ ਬਾਬਾ ਮਨੀ ਰਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 21 ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਇੱਕ ਸਾਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਨੂੰ 'ਗ' ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਚਯ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਿਤਸਠਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 6937 ਦੇ ਪੰਨਾ 201 ਤੋਂ 209 ਤੱਕ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ 62 ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਿਪੀਕਾਨ 1816 ਬਿ. ਸੰ. ਅਤੇ ਨਿਪੀਕਾਰ ਅਮਰਦਾਸ ਯੋਗੀ ਹੈ। ਇਹ 'ਰੱਜਬ' ਕਿਤ ਸਰਬਾਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਪੀ ਹੈ। ਪਾਠ ਮੇਨਾਣ ਲਈ ਇਸ ਕਿਤ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ, 'ਘ' ਹੈ।

ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ ਪ੍ਰਯਾਗ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 1376-2219, 'ਸੰਤ ਕਾਵਯ' ਨਾਂ ਨਾਨ ਦਾਦੂ ਪੰਥੀ ਸੰਤ ਆਜਿਜ਼ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਿਪੀ ਕਾਨ 1822 ਬਿ. ਸੰ. ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-41, ਆਰਤੀ-ਇੱਕ ਅਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦੋ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਚਿੰਨ੍ਹ, 'ਸ' ਹੈ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਚਯ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਿਤਸਠਾਨ, ਉਦੇਪੁਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2542, ਨਿਪੀਕਾਨ 1841, ਨਿਪਿਕ ਬਹਮਦਾਸ, ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪੰਨਾ 350 ਤੋਂ 366 ਤੱਕ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ 80 ਸ਼ਬਦ ਚਾਰ ਸਾਖੀਆਂ 15 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ਬਾਣੀ 'ਐਸੀ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ ਰੇ ਭਾਈ' ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਖਿਤ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੈ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਚਯ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਿਤਸਠਾਨ, ਜੈਪੁਰ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2 ਨਿਪੀਕਾਨ 1849 ਬਿ.ਸੰ. ਨਿਪੀਕਾਰ 'ਦਾਦੂ ਪੰਥੀ ਸਨੇਹੀ ਰਾਮ', ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ 71 ਪਦ, 2 ਸਾਖੀਆਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ, 'ਜ' ਹੈ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਚਯ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਿਤਸਠਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਹੱਥ ਨਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 11648 ਨਿਪੋਕਾਨ 1853 ਬਿ. ਸੰ. ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੰਨਾ 541 ਤੋਂ 559 ਤੱਕ 77 ਸ਼ਬਦ, 2 ਆਰਤੀਆਂ ਅਤੇ 6 ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਟ' ਹੈ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਚਯ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਿਤਸਠਾਨ ਜੋਧਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੱਥ-ਨਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 21364 ਉਪਨਭਦ ਹੈ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਦੇ 80 ਸ਼ਬਦ, 4 ਸਾਖੀਆਂ, 13 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਆਂਕਿਤ ਹਨ। ਨਿਪੋਕਾਨ 1883 ਬਿ. ਸੰ. ਅਤੇ ਨਿਪੋਕਾਰ ਨਿਸ਼ਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਠ' ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੰਪੁਰ ਦੇ ਹੱਥ-ਨਿਖਿਤ ਬਸਤਾ ਨੰ: 16 ਵਿੱਚ ਪੰਨਾ 279 ਤੋਂ 289 ਤੱਕ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 82 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਚਾਰ ਸਾਖੀਆਂ ਉਪਨਬਦ ਹਨ। ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਿਪੋਕਾਨ 1941 ਬਿ. ਸੰ. ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਵੇਂ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਨਿਖਿਆ ਗਿਆ ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚੀਨ ਸੂਰੂਪ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਤ' ਹੈ।

ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਪਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 02 ਵਿੱਚ 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਨਾਵਾਂ 'ਪ੍ਰਠਮਾਦ ਚਰਿਤ' ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ 10 ਬੰਦ ਹਨ। ਨਿਪੋਕਾਨ 1733 ਬਿ. ਸੰ. ਨਿਪੋਕ ਨਰਹਰਿ ਦਾਸ ਹੈ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਚਯ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਿਤਸਠਾਨ, ਉਦੇਪੁਰ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਾਣੇ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 3237 ਨਿਪੋਕਾਨ 1763/1706 ਈ. ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ 'ਪ੍ਰਠਮਾਦ ਚਰਿਤ' ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕ੍ਰਿਤ 10 ਬੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਚਯ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਿਤਸਠਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਾਣੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 1882 ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਪਦ ਮੁਕਤਾਵਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ' ਪ੍ਰਠਮਾਦ ਚਰਿਤ' ਪੰਨਾ 68, 69 ਉਤੇ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 15 ਬੰਦ ਹਨ। ਉਕਤ ਲੜੀ ਨੰ: 4.1.16 ਤੋਂ ਨੰ ਕੇ 4.1.18 ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ 'ਪ੍ਰਠਮਾਦ ਚਰਿਤ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪਾਠ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਲੜੀ ਨੰ: 4.1.16 ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਜ ਪਾਠ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਦੂਜੇ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ ਮਿਲਾਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਸਮੇਂ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਓ.ਐ.ਏ. ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 1882 ਵਿਚ ਦਰਜ ਪ੍ਰਠਮਾਦ ਚਰਿਤ' ਦਾ

ਨਿਪੋਕਾਨ 1819 ਬਿ.ਸੰ. ਨਿਪੋਕਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸ੍ਰੀ ਸੁਭਾਗ ਸਿੰਘ (ਸਿੰਘ) ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਾਵਾ ਵੀ ਕੁਝ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਖਰੜੇ ਪ੍ਰਪਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਰਣਿਤ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਾਠ ਮੰਨਾਣ ਨਈਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਪਰੰਤੂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲੱਭਤ ਨਈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨਈਂ ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿਤੀ-ਬੱਧ ਹੋਰ ਨਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ' ਦਾ ਸੂਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪਾਠ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

4.1.2 ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਿੱਪੋ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਪਤ ਹੋਰ ਨਿਖਿਤ ਸੋਤ =====

ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਿੱਪੋ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਖਰੜੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਖਰੜੇ ਮਿਲਦੇ ਵੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਹੀ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਡਿਫਰ ਵੀ ਨਿਮਨ ਨਿਖਿਤ ਖਰੜਿਆਂ ਵੇਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ :-

ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਿੱਪੋ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਖਰੜਾ ਮਹੀਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਟਕਾ ਸਾਈਜ਼ ਖਰੜੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਉਤੇ ਨਿਮਨ ਨਿਖਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੂਲ ਮਤਿਰ ਦਰਜ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਨਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, "ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਤਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਹੋਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨਿਖੀ।। ਸਤਿਗੁਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਨ।। ਹੋਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਖਣ ਨੀਂਗਿਆ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਿਖਿ। ਆਜ ਸਾਵਣ ਸੰਗਰਾਂਦੀ ਸਤਾਈ ਸੰਮਤ 1527 ਬਿਕਰਮ ਸਾਵਣ 27 ਦੀ ਨਿਖੀ ਹੋਈ ਕਨਮੀ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹੀਤ ਸਿਪਤ ਦਾਸ ਕਬੀਰ ਪੰਥੀ, ਸਿੱਖ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਕਬੀਰ ਪੰਥੀ ਨੇ, ਯਹ ਹੋਈ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਬਾਣੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀ।

ਅੱਗੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਨਿੱਪੋ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੋਈ 1930 ਈ. ਵਿੱਚ ਮਹੀਤ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ

ਇਹ ਪੋਥੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਹੀ ਨਕਲ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੱਗੇ ਉਹੀ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੋਥੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਪਰੰਤ ਨਿਖੀ ਗਈ। ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੰਮਤ ਸੰਕਾ ਗਸਤ ਹੈ। ਉੱਜ ਵੀ ਇਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ।

ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਐਮਿਡਸਰ ਵਿਚ ਰੱਖ-ਨਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2308 , ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੀ 'ਪਚੀਸੀ' ਭਾਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕਾ ਬੋਲਣਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ 25 ਬੰਦ ਹਨ ਜੋ ਰੱਖ-ਨਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪੰਨਾ 454-55 ਉੱਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਨਿਪੀਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿੱਪੀਕਾਨ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਜ਼ਦੀ ਹੈ।¹ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਸਵ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਯਾਦਗਾਰੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ 'ਭਗਤੋਂ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਫੁਟਕਲ ਭਾਗਤਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਨਈਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

4.2. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸੋਝ ਸਾਮੰਗੀ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਿਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮੰਗੀ

---

1. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਾਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਝ ਪੁਸਤਕ(ਸੰ.) 1984, ਪੰਨਾ-376.

ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਲਿਖਨ ਲਿਖਿਤ ਹੈ :-

4.2.1. ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਸੋਫ਼:

1. ਸਰਬਾਗੀ ਸੰਕਲਨ ਕਰਤਾ, ਸੰਤ ਰੱਜਬ, ਸੰਪਾਦਕ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ
2. ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਬੈਨਵੀਡਿਅਰ ਪਿੰਨੀ ਵਰਕਸ, ਨੋਵੀ ਵਾਰ, 1984, ਈ.
3. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ ਤਬਾ ਵਿਰੇਦ ਪਾਡੇਯ 1955.
4. ਸੰਤ ਸੁਧਾ-ਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਵਿਐਗੀ ਹਰਿ, 1958.
5. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪ੍ਰੋ. ਰਤਨ ਚੰਦ, 1968.
6. ਸੰਤ ਰੰਦਾਸ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਇਵਮਕ੍ਰਿਤ੍ਵ, ਡਾ. ਸੰਗਮ ਨਾਠ ਪਾਡੇਯ 1970.
7. ਸੰਤ ਰੰਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਤ੍ਵ ਜੀਵਨ ਐਰ ਵਿਚਾਰ, ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ ਸਿੰਹੂ, 1972.
8. ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ, 1973.
9. ਅਥ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਣੀ-ਗ੍ਰੰਥ, ਸ਼੍ਰੀ ਭਾਗ, ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ, 1975.
10. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਐਰ ਕਵੀ ਡਾ. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, 1977.
11. ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਣੀ, ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ, 1978.
12. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ, ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ, 1978.
13. ਰਵਿਦਾਸ ਵਚਨ ਸੁਧਾ, ਡਾ. ਸ਼ਰਨਦਾਸ ਭਨੋਟ, 1981.
14. ਸੰਤ ਕਵੀ ਰੰਦਾਸ ਮੁਨਾਕਣ ਐਰ ਪਦੇਯ, ਡਾ. ਐਨ ਸਿੰਘ, 1983.
15. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਡਾ. ਕਾਸੀ ਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਇ, 1984.
16. ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਚੰਦਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ, 1984.
17. ਨੀਚ ਤੇ ਉਚ ਕੀਐ ਮੈਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਰੀਨ, ਮਿਤੀਗੋਨ ।
18. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਇੰਦਰਾਜ ਸਿੰਘ, 1986.
19. ਰੰਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਆਰਤੀ, ਡਾ. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ, 1988.

4.2.2. ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਿਪੀ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ (ਸੰ.), 1604 ਈ.
2. ਰਵਿਦਾਸਦੀਪ, ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਏਸ, 1912 ਈ.
3. ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਸੰਤ ਦਰਬਾਰੀ, ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਡ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ, 1932.

4. ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, 1974 ਈ.
5. ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, 1976 ਈ.
6. ਸਟੀਕ ਭਗਤ ਬਾਣੀ, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ, ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, 1977.
7. ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, 1980.
8. ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ(ਸੰ.) 1984.
9. ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, 1984.
10. ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੋ ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ, 1984.
11. ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਤਨਾਕਰ, ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਤਾ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ, 1984.
12. ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਨ, 1986.
13. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ(ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ)ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ ਅਨੂ.(ਪੰ.) 1986.

4.2 1.1. ਸੁਕੁਬਾਗੀ

ਇਹ ਵੱਡੇ ਅਕਾਰੀ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਸੰਤ ਰੱਜਬ(1567-1689 ਬਿ.ਸੰ.) ਦੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਨਿੱਪੀ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਮੁਨੀ ਘਾਨਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ 1627 ਈ. ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸੰਕਲਨ 1601 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਨ ਨੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਿਤ ਨਈਂ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ 1813 ਬਿ. ਸੰ. ਵਿਚ ਨਕਲ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਬਹੁਤ ਨਕਲ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਨ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ 12 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ 27 ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ 8 ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰੱਖ-ਨਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪਦ ਦਰਜ ਹਨ ਜੋ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਭੁਲੇਖੇ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਨਟ ਵਿਚ ਝਜ ਸ਼ਬਦ 'ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਨਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਂਕਤ ਹੈ।¹ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ

---

1. ਤੁਮ ਬਿਨ ਅੰਸੈ ਕੋਣ ਕਰੈ,
ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ ਗੁਸਈ, ਮੇਰੇ ਮਾਥੈ ਮੁਕਟ ਧਰੈ।। ਟੇਕ।।

ਸਿੰਗਨ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸਰਬਾਗੀ, ਟੈਕਣ ਕਾਪੀ, ਪੰਨਾ 72

ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।¹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ 'ਰਾਗ ਆਸਾਵਰੀ' ਵਿਚ ਕਰਮਵਾਰ ਹਰਦਾਸ² ਅਤੇ ਭਗਤ ਪੀਪਾ³ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕਰਮਵਾਰ ਰਾਗ ਆਸਾ⁴ ਅਤੇ ਰਾਗ ਮਲਾਰ⁵ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ।

'ਸਰਬਾਗੀ' ਵਿਚ ਇਹ ਪਦ ਵਿਕ੍ਰਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਸੰਕਲਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੀ ਭੁੱਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ। ਉਕਤ ਸੰਤ, 'ਰਵਿਦਾਸ' ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਭੁੱਲ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੋਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੱਥਨਿਖਿਤ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ 'ਉਕਤ' ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਣਾ ਭਾਰੀ ਭੁੱਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸ਼ੁਰੂਪ ਸਹਿਤ ਦਰਜ ਹਨ।

4.2.1.2. ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ 6 ਸ਼ਾਖੀਆਂ 87 ਸ਼ਬਦ 12 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਭੇਦ ਰੂਪ ਇਸ ਰਚਨਾ

1. ਐਸੀ ਨਾਲ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਕਉਨੁ ਕਰੈ।।
ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜੁ ਗੁਸਈਆ ਮੇਰਾ ਮਾਥੈ ਛਤੁ ਧਰੈ।।ਰਹਾਉ।।
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ ਮਾਰੂ, ਪੰਨਾ-1106.
2. ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ
ਕਹੀਤਾ ਗਐ ਨਿਸਤਰਿ ਤਰਿ।।ਟੈਕ।।
- ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮ ਪਾਠ(ਡਾ.) ਸਰਬਾਗੀ, ਟੈਕ ਪ੍ਰਤੀ ਪੰ 78.
3. ਮਨਾ ਭਜਿ ਰੈ ਹਰਿ ਚਰਣਾ
ਪਰਮ ਪੁਨੀਤਿ ਆਰਤਿ ਹਰਣਾ, ਐਰ ਜੰਜਾਨ ਸਬ ਤਜਿਸਿ ਲਈ।
ਬੈਦ ਪੁਰਾਣ ਜੈ ਕੋਟਿ ਸਾਸਤੁ ਪਵੇ ਬਿਨਾ ਭਗਵੰਤ ਨਹੀ ਮੁਕਿਤ ਹੋਈ।।ਟੈਕ।।
- ਉਹੀ- ਪੰਨਾ -79.
4. ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰੈ
ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਜਨ ਗਏ ਨਿਸਤਰਿ ਤਰੇ।।1।।ਰਹਾਉ।।
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ ਆਸਾ, ਪੰਨਾ-487.
5. ਹਰਿ ਜਪਤ ਤੇਉ ਜਨਾ ਪਦਮ ਕਵਲਾਸਪਤਿ ਤਾਸ ਸਮਤੁਲਿ ਨਹੀ ਆਨ ਕਉ।।
ਏਕ ਹੀ ਏਕ ਅਨੈਕ ਹੋਇ ਬਿਸਬਰਿਓ ਆਨ ਰੇ ਆਨ ਭਰਪੁਰਿ ਸੋਉ।।1।।ਰਹਾਉ।।
- ਉਹੀ- ਰਾਗ ਮਲਾਰ, ਪੰਨਾ-1293.

ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਆਧਾਰ ਸੋਫ਼ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦੇਹਮੁਕਤ ਨਹੀਂ।

4.2.1.3. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ

ਸ਼੍ਰੀਮੀਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ ਅਤੇ ਵਿਰੇਂਦ ਪਾਡੇਯਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 97 ਸ਼ਬਦ, 6 ਸਾਖੀਆਂ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਾਦ ਲੋਲਾ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਕਿੰਨ ਸੋਫ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਪਾਠ ਦਾ ਮੋਨਾਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਗ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਨਾ ਹੀ ਫੁੱਟਨੋਟ ਵਿਚ ਪਾਠਾਂਤਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਚਲਾਦ ਲੋਲਾ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਧ ਭਾਗਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਥਾ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਹੈ। ਡਾ. ਚੰਦਰ ਦੇਵ ਰਾਯ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਥਾ ਧੋਰਾਣਿਕ ਹੈ ਦੂਜੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਹੀਣ ਹੈ।¹

4.2.1.4. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ

ਇਹ ਪ੍ਰੋ. ਰਤਨ ਚੰਦ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਵਿਚੋਂ ਨੈ ਕੇ 52 ਸ਼ਬਦ ਤਿੰਨ ਸਾਖੀਆਂ ਚਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਖੋਜੀ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

4.2.1.5. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਇਵਮਕਰਤਿਤ੍ਵ

ਸੰਗਮ ਨਾਲ ਪਾਡੇਯਚਿਤ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਣੀ ਦੇ 107 ਪਦ, 6 ਸਾਖੀਆਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 39 ਪਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਹਨ ਬਾਕੀ 'ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਗਰੀ' ਦੇ

---

1. ਰਾਯ, ਚੰਦਰ ਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰਨਾ-90.

ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ ਜੀਵਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚੱਢ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਪਤਨੀ ਸਹਿਤ ਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਸਥਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਥੇ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਅਗਿਆਤ ਤੱਥ ਹੈ।"¹ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਦੀ ਇਸ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਤੋਂ ਬੇਜ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਲ ਰਹੀ।² ਅਸੀਂ ਖੁਦ ਵੀ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਕੋਈ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉੱਜ ਵੀ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਆਪਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਮੰਨਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਘੱਲੇ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲਾ ਸਵਰਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਹੱਲਾ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੀ ਰਵਾਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਮਰੇ ਹੋਏ ਢੇਰ ਢੇਰ ਤੇ ਸਮੇਟਣ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸੁੱਚ-ਭਿੱਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਥਾਨ ਅਜਿਹਾ ਕਿੱਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਇਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮਹੱਲ ਆਪ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਲਈ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਬੜੀ ਹੋਈ ਗੁਫਾ ਆਪ ਦੇ ਭਾਗੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।

3.3.2.3. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਨਾਰਸ ਜਾਂ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਮੰਡੂਆ ਡੋਹ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪ੍ਰਚੀਨ ਮੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਬਨਾਰਸ ਨਗਰੀ ਦੀ ਇਕ ਬਸਤੀ ਮਛੂਰ ਵਿਖੇ ਆਪ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਬਨਾਰਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਚੀਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਲਹਿਰ ਤਾਰਾ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਚੀਨ ਸ਼੍ਰੋਤ 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।³ ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਜਨਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ --

1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ (ਸਵਾਮੀ) ਪਾਡੇਸ਼ ਵਿਰੋਦ੍ਹ (ਸੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰ 67.

2. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੀ) 1984 ਪੰਨਾ 29.

3. ਨਗਰ ਬਨਾਰਸੀ ਉਤਿਮ ਠਾਊਂ।। ਪਾਪ ਨ ਨੀਯਰੀ ਆਵੈ ਕਾਊਂ।।

ਮੁਵੇ ਨ ਕੋਊ ਨਤਕਹਿ ਜਾਈ।। ਸੰਕਰ ਰਾਮ ਸੁਨਾਵੈ ਆਈ।।

ਸੁਤਿ ਸੁਮਿਤਿ ਕੇ ਹੈ ਅਧਿਕਾਰੂ।। ਤਹਾ ਰਵਿਦਾਸ ਲਖੈ ਅਵਤਾਰੂ।।

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ, ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 15756 ਨਿਯੋਗਕਾਲ 1707 ਬਿ.ਸੰ. ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਰਾਜ: ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਿਤ: ਜੋਧਪੁਰ।

ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਭਾਸਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੇਵੇਂ ਸੀਦਰਾਧ ਹਨ।

4.2.1.8. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮ ਸ਼

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਗੱਦੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 153 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 77 ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ 95 ਸ਼ਬਦ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਭੇਦ ਰੂਪ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸੋਝਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਬਾਕੀ 56 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੋਝ ਮੈਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਜੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸੋਝ ਨਾਲੋਂ ਮੈਥਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਯੋਗ ਅਤੇ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਸੁਧਾਅ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਗੁਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਬੋਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੋਝ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨੀ ਅਤਿਅੰਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਅਤੇ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਹੈ।

4.2.1.9. ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ

ਇਹ ਰਚਨਾ ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਬੋਧੀ ਘਾਨਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ 175 ਸ਼ਬਦ, 41 ਸਾਖੀਆਂ, 'ਪ੍ਰਠਮਾਦ ਚਰਿਤਰ' ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਰੋਸ਼ਨੀ' ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ 40 ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੁਪਾਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ 22 ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇੰਝ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 114 ਹੀ ਹੈ। ਨੋਖਕ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਗ੍ਰਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਨਿੱਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਲਈ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ 'ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੰਪੁਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 02 ਨਿਪੀ ਕਾਲ 1733 ਬਿ. ਸੰ. ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 03 ਨਿਪੀ ਕਾਲ 1817 ਬਿ. ਸੰ. ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸੋਝਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ ਸੰਸਥਾਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨੋਖਕ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਨਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰਮਵਾਰ

78 ਪਦ, ਛੇ ਸਾਖੀਆਂ, ਤਿੰਨ ਆਰਤੀਆਂ ਤੇਰਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਾਦ ਚਰਿਤ, ਦਰਜ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਪਦ-71 ਸਾਖੀਆਂ-6, ਆਰਤੀ-ਇਕ ਹੈ। ਪਰਿਤੂ ਡਾ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਬਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਅਤੇ ਪਦ-ਛੇਦ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਸ਼ੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੀ ਆਂਕੜ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।¹ ਇੰਝ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਨੂੰ ਠੇਜ਼ ਲੱਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੂਧੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਪਾਠ ਭੇਦ ਅਤੇ ਪਦ-ਛੇਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂ ਟਪਲਾ ਖਾ ਗਏ ਹਨ: ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਆਪ ਦਾ ਪਦ ਨੰ: 48 ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਜਲ ਬਲਿ ਜੀਵ ਜੀਤ ਜਹਾ ਤਹਾ ਲੋ, ਕਰਮ ਪਾਸਾ ਜਾਈ।।

ਮੋਹ ਪਾਸ ਅਸਾਧ ਬਾਧਾ, ਕਰਿਐ ਕੋਠ ਉਪਾਈ।।2।।

ਰੇਖਾਕਤ ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ 'ਕਰਮ ਪਾ ਸਾਜਿਦਾ' ਦੂਜੀ 'ਮੋਹ ਪਾਸ ਅਬਧ ਬਾਧੇ, ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਹੈ। 82ਵੇਂ ਪਦ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਪੰਚ ਹੋ ਬਯਾਕੁਲ ਰਾਮਾਨੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੂਕੇ ਅਤੇ 'ਸਾਬਰ' ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭੀ ਦੇਵਾਂ ਵਿਚ 'ਪਰਮਾਨੰਦ ਜਾਂ 'ਪ੍ਰਮਾਨੰਦਾ' ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਨਾ 124 ਉਤੇ ਕਰਮ ਕੇਸਰਿ ਕਾਲ ਦੀ ਥਾਂ, ਕਾਮਿ ਕੰ ਸਿਰ ਕਾਲ, ਪਦਛੇਦ ਸਹੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।² ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਉਕਾਈਆਂ ਵੀ ਦੇਖੋ, ਪੰਨਾ 133, ਸ਼ਬਦ ਲੜੀ ਨੰ: 162 ਦੀ ਆਖਰੀ ਪੰਕਤੀ³, ਦਾਸ ਰਵਿਦਾਸ ਯਹੁ ਕਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਭਯੋ, ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮਾ ਆਨੰਬਨ ਮੇਰੇ।।4।। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੰਪੁਰ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 12, ਨਿਪੀ ਕਾਲ 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਅਤੇ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਹੋਈਆਂ ਸਭਨਾਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਆਂ ਵਿਚ; ਦਾਸ ਰਵਿਦਾਸ ਯਹੁ ਕਾਲ ਬਿਆਕੁਲ ਭਯੋ, ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਅਵਰ ਆਨੰਬਨ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ।।4।। ਹੈ।⁴

1. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ.(ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਣੀ(ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-21

2. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ(ਸੰ.) 1986, ਪੰਨਾ-12.

3. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ.(ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਣੀ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-133

4. ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਾ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 12, ਨਿਪੀਕਾਲ 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਪੰਨਾ-2 17.

ਇਵੇ ਹੀ ਪੁਸਤਕ ਪੰਨਾ 133 ਸ਼ਬਦਲੜੀ ਨੰ: 161 ਵਿਚ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਹੈ :

ਦੇਇ ਘੋੜਾ ਚਢਿ ਕੇਉ ਨ ਪਹੁੰਤਿ, ਸਤਗੁਰ ਕਹੈ ਪੁਕਾਰੀ॥13॥¹

ਪੰਚੀਤੂ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਨੂੰ ਪੰਨਾ 27 ਉਤੇ **ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਿਆਂ** : "ਦੇਇ ਘੋੜਾ ਚਢਿ ਕੇਉ ਨ ਪਹੁੰਤਿ, ਸਤਗੁਰ ਰਾਮਾ ਯਹੈ ਪੁਕਾਰੀ॥ ਕਰ ਨਿਆ ਹੋ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਕਤ ਦੱਸੇ ਗਏ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਤ ਵਿਚ ' ਸਤਿਗੁਰ ਕਹੈ ਪੁਕਾਰੀ' ਹੈ।³ ਇਥੇ 'ਰਾਮਾ' ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ' ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਨਫ਼ਜ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ।⁴

ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਦਾਹਰਨ ਮਾਤਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਸ਼ੁਧੀਆਂ ਦੇਖੋ: ਪੰਨਾ 79, ਲੜੀ ਨੰ: 26 ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ:; ਬੋਲੇ ਬੋਲ ਅਬੋਲ ਕੇ ਪਕਰੇ, ਬੋਲ ਬੋਲ ਕੇ ਖਾਈ।⁵ ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਦਾ ਸਹੀ ਪਦ ਛੇਦ: ਬੋਲੇ ਬੋਲ ਅਬੋਲ ਕੋਪ ਕਰੇ, ਬੋਲ ਬੋਲ ਕੂੰ ਖਾਈ। ਠੀਕ ਹੈ, ਇਹ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਉਕਾਈਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਤਰਾਂ ਹਨ:

ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ

ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ, ਰੀਬ ਨੰ: 12,

ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੰਨਾ-210,

(1) ਪੰਨਾ 73 ਸ਼ਬਦ ਲੜੀ ਨੰ: 12

ਅਖਿਨ ਖਿਨੈ ਨਹੀਂ ਕਾ ਕਹਿ ਪੀਡਤ। ਕੋਨ ਕਰੈ

ਪੀਡਤ ! ਅਖਿਨ ਖਿਨੈ ਨਹੀਂ, ਕਾ ਕਹਿ ਗਾਉਂ ਸਮਝਾਈ।

ਕੋਈ ਨ ਕਹੈ ਸਮਝਾਈ।

ਅਬਰਣ ਬਰਣ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਜਾਕੈ।। ਸੁ ਕਹਾ ਨਯੋ

ਅਬਰਣ ਬਰਣ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਜਾਕੈ, ਸੁ ਕਹਾ

ਨਾਈ ਸਮਾਈ।। ਟੇਕ।।

ਨੋ ਜਾਈ ਸਮਾਈ।। ਟੇਕ।।

ਸੀਤ ਬਾਈ ਉਸਨ ਨਹੀਂ ਸਰਬਤ।।

ਸੀਤ ਨ ਉਸਨ ਬਾਉ ਨਹੀਂ ਸਰਬਤ,

ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰਾਕਾਰ ਨਿਰਲੇਪਹਿ।। ਨਿਰੰਬਿਕਾਰ

ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰਾਕਾਰ ਨਿਰਲੇਪੀ, ਨਿਰੰਬਿਕਾਰ

ਨਿਰਾਸੀ।

ਨਿਰਾਸੀ।

1. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ.(ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਸ਼ੀ(ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-133

2. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ-27.

3. ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਰੀਬ ਨੰ: 2, ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1733 ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੰਨਾ-142.

4. ਦੇਖੋ ਪਦ ਟਿਪਣੀ ਨੰ: 1 ਤੇ 3 ਪੰਨਾ 149

5. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ.(ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਸ਼ੀ(ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-79.

(2) ਪੰਨਾ 87, ਸ਼ਬਦ ਨੰ: 43

ਬੰਦੇ ਜਾਨਿ ਸਾਹਿਬ ਗਨੇ(214 ਓ)

ਬੰਦੇ ਜਾਨੇ ਸਾਹਿਬ ਗਨੇ

(3) ਪੰਨਾ 98, ਸ਼ਬਦ 70

ਮਾਧੈ ਭਰਮ ਕੈਸੈ ਨ ਬਿਨਾਈ, ਤਾਬੰ ਦੂਜੇ ਮਾਧੈ ਭਰਮ ਕੈਸੈ ਨ ਬਿਨਾਈ।। ਤਾਬੰ ਦੁੱਤਿ

ਦਰਸੈ ਆਈ।। ਟੇਕ।।

ਭਾਵ ਦਰਸਾਈ।। ਟੇਕ।।

ਕਨਕ ਕੁਟਕ ਸੁਤ ਪਦ ਜੁਦਾ, ਰਜੁ

ਕਨਕ ਕੁਟਕ ਪਦ ਸੁਤਦਾਰ।। ਰਜ ਭੁਜਿਓ ਜੈਸੈ

ਭੁਜਿਓ ਭਰਮ ਜੈਸਾ।

ਬਿਗਤਾ ਬਿਗਤਿ ਘਟੈ ਨਹੀਂ ਕਬਹੂੰ

ਬਿਗਤਾ ਬਿਗਤ ਗਤਾਗਤ ਨਾਹੀ।। ਖਿਨੈ ਬਸੈ ਸਬ

ਵਸਤ ਬਸੈ ਸਬ ਮਾਹੀ।। 2।।

ਮਾਹੀ।। 2।।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਦ-ਛੇਦ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਸੂਧੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਬੇਜ ਰਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਨੜੀ ਨੰਬਰ 67 'ਜਨਮ ਅਮੋਲ ਅਕਾਰਬ ਜਾਤ ਰੈ' ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲਾ ਰਵਿਦਾਸ ਛਾਪ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸ਼ਬਦ¹ ਸੰਤ ਰੱਜਬ ਦੀ 'ਸਰਬਾਗੀ' ਵਿਚ 'ਬਿਦਿਆ ਦਾਸ' ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਂਕਿਤ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।² ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੋਫ਼ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਹੀਬ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਰਹਿਬਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਦੇਹ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸਰਮਾਂ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੋਫ਼ ਬਿਧੀਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਸੰਤ ਜਾਹਿਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹਿੱਤ ਹੁੰਦਾ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਸੋਫ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਇਹ ਬੇਜ ਰਹਿਬ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਸੋਫ਼ ਵਿਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚੀਨ ਆਧਾਰ ਸੋਫ਼ ਆਂਕਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

1. ਸਰਮਾ ਬੀ.ਪੀ.(ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਣੀ, (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-66.

2. ਰੱਜਬ(ਸੰਤ) ਸਰਬਾਗੀ, ਟੀਕਤ ਕਾਪੀ, ਸਿੰਗਨ ਪਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) 1989, ਪੰਨਾ-206.

ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ ਦੇ ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ' ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ ਦੀ ਖੋਜ ਪੁਸਤਕ, ਦਾਦੂ ਸੰਨਿਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 1, 2 ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਇਸ ਬਾਬੇ ਦੇ 13 ਪਦ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਾਵਾ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀ ਕੀਤੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਪਾਠ ਭੇਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ, ਡਾ. ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ ਰਾਯ¹, ਚੰਦ੍ਰਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ² ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿੱਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਧੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਹੈ। ਜਿਗਿਆਸੂ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਸਤਜੁਗ ਵਿੱਚ ਹੋਏ, ਰਾਮ ਤਰੇਤੇ ਯੁਗ ਵਿਚ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਨੂੰ ਰਾਮ ਭਗਤ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲੀ ਗਈ ਹੈ।' ਜਿਗਿਆਸੂ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਆਪ ਦਸਰਬ ਪੁੱਤਰ 'ਰਾਮ' ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਥੇ 'ਰਾਮ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਬੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਕੋਈ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

4.2.1.10. ਸੰਤ ਕਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਮੁਨਾਕਨ ਐਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼

ਡਾ. ਐਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ ਦੇ 100 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 228 ਸਾਖੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਸੰਕਲਨ ਦਾ ਸੋਫ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਨੜੀ ਨੰ: 3, 6, 9 ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।³ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ

-
1. ਰਾਯ ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਐਰ ਰਵਿਦਾਸ ਏਕ ਤੁਨਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, 1978 ਪੰਨਾ-90.
  2. ਜਿਗਿਆਸੂ ਚੰਦ੍ਰਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ(ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪਵਰ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹੇਬ, 1984, ਪੰਨਾ-237.
  3. ਐਨ.ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਕਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਮੁਨਾਕਨ ਐਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 1983, ਪੰਨਾ- 7.

ਇਸ ਨਈਂ ਇਥੇ ਇਸਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

4.2.1.11. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ

ਇਹ ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਨੜੀ ਵਿਚ ਨੰਬਰ 1 (ਗੁਰਮੁਖੀ ਸ਼ੈਲੀ) ਅਤੇ 2, 7, 9 ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹਨ।¹ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਖੋਜ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਾਨਵ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਨਈਂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ।

4.2.1.12. ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਬ

ਚੰਦਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ ਦੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 102 ਸ਼ਬਦ, 18 ਸਾਖੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਿਸੇ ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਨਈਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦੇਹ ਹੈ। ਉੱਚੇ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਅਸੁੱਧ ਹੈ।

4.2.1.13. ਰਵਿਦਾਸ ਵਚਨ ਸੁਧਾ

ਡਾ. ਸਰਨ ਦਾਸ ਭਨੋਤ ਰਚਿਤ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ 93 ਸ਼ਬਦ ਦਰਜ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਰਮ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤਿਪਤੀ ਨਈਂ

1. ਉਪਾਧਿਆਇ, ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ(ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1983 ਪੰਨਾ-11.

ਰਚੀ ਹੈ¹ ਜੋ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੋਢ ਕੀ ਹੈ ਲੇਖਕ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਰਾਗ ਹਟਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਨਾ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਇਹ ਰਚਨਾ ਬੇਜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ।

4.2.1.14. ਨੀਚ ਤੇ ਉਚ ਕੀਐ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ

ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਰੀਨ ਦੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸੋਢਾਂ ਦੀ ਨੜੀ ਨੰਬਰ-1 ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਸੋਢਾਂ ਦੀ ਨੜੀ ਵਿੱਚ ਨੰਬਰ-2 ਹੈ, ਜਿਸ ਵਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ।

4.2.1.15. ਸੀਤ ਰਵਿਦਾਸ

ਇੰਦਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 58 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 6 ਸਾਖੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਸੋਢ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

4.2.1.16. ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਆਰਤੀ

ਡਾ. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਆਰਤੀਆਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੋਢ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਆਰਤੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦੋ ਪ੍ਰਚੀਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਰਚਿ ਗਈਆਂ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੋਢ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦੇਹਯੁਕਤ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨੜੀ ਨੰਬਰ 4 ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖੀ 'ਵਿਸ਼ੇਸ਼' ਹਰਿ ਦੀ ਕਿਰਤਾਂ ਸੀਤ ਸੁਧਾ-ਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 22 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਪੰਜ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੋਢ ਵਿਚ 8 ਸ਼ਬਦ

1. ਭਨੋਤ, ਸਰਨ ਦਾਸ (ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ ਵਚਨ ਸੁਧਾ, 1981, ਪੰਨਾ-26.

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਥਾਂਕੀ 14 ਸ਼ਬਦ ਸਾਹਿਬਲੀ ਥਾਂਕੀ ਵਿਚ ਮਿ-
ਸਿੰਹੁ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਥਾਂਕੀ ਦੇ 40
ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਗਿਤ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।
ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਥਾਂਕੀ ਦੇ ਵਿਕਲੋਤਰੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖੋਜ
ਦਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੰਤ
ਕਾਵਯ' ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ 'ਕਲਿਆਣ' ਦੇ 'ਸੰਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ' ਵਿਚ ਵੀ
ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ 28 ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਥਾਂਕੀ ਕਿਸ ਸੋਫ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ
ਹੈ ਇਥੇ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ
ਸਕਦੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਤ ਵਿਵਰਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 'ਰਵਿਦਾਸ ਥਾਂਕੀ' ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਗਈ
ਚਰਚਾ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿੱਠਾ ਇਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ
ਸਮਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਫਾਂ ਨੂੰ
ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਖੋਜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ
ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਾ ਕਰਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਿਆਂ
ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਸੋਫਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਥਾਂਕੀ ਨੂੰ ਹੀ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

4.2.2.1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ =====

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪੂਜਨੀਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਹ ਸਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਸਿੱਖ
ਧਰਮ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 1661 ਬਿ.ਸ਼. ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤਾ।
ਇਸ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਗਾਥਾਂ ਵਿਚ ਗਲੀ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਦਰਜ
ਹੈ। ਇਸ ਪੂਜਨੀਕ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪਾਠ ਹੂਬਹੂ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਛਾਪਣ ਦਾ ਕਰਮ ਚਲਿਆ
ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਫ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ
ਥਾਂਕੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੋਫਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਥਾਂਕੀ ਦੀ
ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵਾਰਣ ਲਈ ਆਧਾਰ ਸੋਫ ਵਜੋਂ ਹੱਥਾਰੇ।

4.2.2.2. ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ =====

ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜੀ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਰਚੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਖੇ ਸੰਬੰਧੀ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕਬਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੋਰਾ ਦਾਸ ਚੱਕ ਹਕੀਮਾ ਵਾਲੇ ਨੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ' ਘੜ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਮਦਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਨਿਰੀ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਬਲਕਿ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਨ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਮਹਿਨਾਚਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।¹ ਇਵੇਂ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

4.2.2.3. ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸੁ =====

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਨਾਵਾ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ ਦੇ 15 ਸ਼ਬਦ ਤਿੰਨ ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੋਝ ਸਾਮੱਗੀ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਨੇਖਕ ਨੇ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਕ ਹੱਥ ਨਿਖਤ ਪੋਥੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦੇਹਯੁਕਤ ਹੈ (ਇਸ ਪੋਥੀ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਹੱਥ ਨਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ) ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨੇਖਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੋਝਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੇ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

---

1. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸੁ, 1932 (ਭੂਮਿਕਾ) ਪੰਨਾ-355.

ਇਹ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਮੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ 'ਰੰਦਾਸ' ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਰਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ ਨਾ ਹੈ ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਚੀਨ ਸੋਝਾਂ ਵਿਚ ਰੰਦਾਸ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਤ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾ ਮੁਨਕ ਤੱਥ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੋਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ।

4.2.2.4. ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਝ ਪੁਸਤਕ

=====

ਇਹ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਦੀ ਖੋਜ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਝੇ ਵਾਨੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਬਾਝੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਝੇ ਦੇ 103 ਸ਼ਬਦ 21 ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ' ਦਰਜ ਹੈ। ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਇਸ ਬਾਝੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੋਝ 'ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਾ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 12 ਨਿੱਪੀ ਕਾਲ 1693 ਬਿ. ਸੰ. ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਖਰੜੇ ਵਿਚ 70 ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਸਾਖੀ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਬਾਝੇ ਦੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੋਝਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਿੱਪੀਬਧ ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਖਰੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਠ ਮੇਲਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਬਾਝੇ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਨਿੱਪੀ-ਕਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੋਝ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਨੇ ਇਸ ਸੋਝ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ 11 ਪ੍ਰਚੀਨ ਸੋਝਾਂ ਤੋਂ, ਸਮੇਤ ਇਕ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਅਤੇ 10 ਸਾਖੀਆਂ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਸੋਝ ਦੱਸਿਆ, ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਡਾ. ਸਾਬਰ ਆਪ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਉਪਰ ਜੋ ਸਾਖੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਸੰਦਿਗਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪਖੋਂ ਇਹ ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਬਾਕੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ।¹ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ' ਦਾਦੂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਰਾਯਣ

---

1. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਝ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984, ਪੰਨਾ-279.

ਦੇ ਬਸਤਾ ਨੰ: 7 ਨਿੱਪੀਕਾਨ 1710 ਬਿ.ਸੰ. ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਮੇਨਾਨ ਹੋਰ ਨਿਪੀਬੱਧ ਸੋਝਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ-ਨਿਖਿਤ ਖਰੜਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਬੇਜ ਕਾਰਜ ਨਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

4.2.2.5. ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ =====

ਇਹ ਰਚਨਾ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਚਨਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਡਾ. ਜੱਗੀ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ ਅਤੇ ਨਿਪੀਕਾਨ ਦਿੱਤੀਆਂ 'ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਾਰਠਨਾ ਸਭਾ ਵਾਰਾਨਸੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੋਝ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਨਾਵਾ 86 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸੱਤ ਸਾਖੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਮੇਨਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਐਥੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮਿਸ਼ਰੀਬੱਧ ਖਰੜੇ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਇਸ ਨਈ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੀਨਤਾ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ।

4.2.2.6. ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਤਨਾਕਰ =====

ਇਸ 16x10 ਇੰਚ ਸਾਈਜ਼ ਅਤੇ 1248 ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਆਕਾਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਤਾ ਸੁਆਮੀ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਅੱਘਨਾਸ ਜਾਪ, ਗਾਥਾ ਛੰਦ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮਾਨੁਸ਼ ਜੂਨ, ਨਾਮ ਬਿਨ ਪਸੂਓ ਮੀਦਾ, ਨਾਮ ਬਿਰਹੀਣੇ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮਿਥਿਆ ਕਾ, ਸੁਪਨੇ ਕਾ, ਹੰਸ ਪ੍ਰੇਮ, ਸ਼ਬਦ ਕਾ, ਸੁਰਤ ਕੀ ਪੁਕਾਰ, ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਾਂ, ਤਿਥ ਵਾਰ ਕਾ, ਆਦਿਪੱਤੀ ਅੱਖਰੀ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮਿਸ਼ਰਤ ਭੰਨ ਭੰਨ ਕਾ, ਇਤਹਾਸ, ਸੁਰਬੀਰ ਕਾ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮੁਰਖ, ਚੁਗਨ, ਸੂਮ, ਸਾਕਤ, ਅਕਿਤਘਨ, ਚਾਰ ਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਸੁਲੇਖੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ

ਹੱਥ ਨਿਖਿਤ ਸੋਫ਼ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ 'ਰਤਨਾਕਰ' ਸੁਆਮੀ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ ਦੀ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ।¹ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਣਾ ਭਾਰੀ ਕੁੱਲ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਸੋਫ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ।

4.2.2.7. ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ

ਇਹ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਦੀ ਖੋਜ ਕਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ 183 ਸ਼ਬਦ 265 ਸਾਖੀਆਂ 'ਪ੍ਰਠਮਾਦ ਚਰਿਤ' ਗਯਾਨ ਗੋਸ਼ਟੀ (ਫਰਮਾਣੀ) ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ-ਕਬੀਰ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ 'ਗਯਾਨ ਗੋਸ਼ਟੀ' ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਕਿਤ ਸਾਧਨਾ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਗੋਸ਼ਟੀ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜੇ ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 183 ਸ਼ਬਦ 265 ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ 40 ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਅਤੇ 22 ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਬਜਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹਨ। ਇੰਨੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 121 ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਬਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਠਾਰਾਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਸੋਫ਼ ਅਤੇ ਸਤਾਰਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਡਾ. ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਚੰਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ 'ਬੰਨਜ਼ੀਅਮ ਸੰਗ੍ਰਹਾਨਿਆ' ਵਿਚ ਪਏ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ ਆਰ. 13 ਸੀ ਨੂੰ ਪਾਠ ਮੈਲਾਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਡਾ. ਚੰਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਉੱਤੇ-ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ 16ਵਾਂ ਸਦੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪੂਰਨ ਨਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸਿੰਗਲ ਦੀ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 70 ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਸਾਖੀ ਦਰਜ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪਾਠ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਤੋਂ ਪਾਠ ਵਿਚ

---

1. ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ (ਸੁਆਮੀ) ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਤਨਾਕਰ, 1984, ਪੰਨਾ-1248.

ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਖਿਲਵਾੜ ਬਾਰੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਘਾਟਾਂ ਰੜਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਾਣੀ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਸਰੋਤ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਹੈ ਔਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਰੱਖਕੇ ਉਕਰਾਂਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਚੀਨਤ ਪ੍ਰਚੀਨ ਸੰਗ੍ਰਹ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਚੀਨ ਬਾਣੀ ਸੋਝਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਾਖੀਆਂ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਗਿਆਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਖੁਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਉਹ ਵੀ ਇਥੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਨੌਂ ਕੇ 'ਗਯਾਨ ਗੋਸ਼ਠੀ' (ਰਮੀਝੇ) ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਾ ਦਾ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 12 ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਿਪੀਕਾਨ 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੋਝ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਏ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ' ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੋਝ (ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ' ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੀ ਆਧਾਰ ਸੋਝ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਆਏ ਹਾਂ।

4.2 28. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ

ਇਹ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ ਅਨੁ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 37 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 50 ਸਾਖੀਆਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਔਕਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਰਵਿਦਾਸ ਸਭਾ ਸੂ.ਕੇ.' ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜੋ ਬੇਜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਹੀਨ ਹੈ।

1. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਅਨੁ. ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ (ਪੰ. ਅਨੁ.) 1986
ਪੰਨਾ- ੮ (ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ)

4.2.29. ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਬਾਣੀ ਗ੍ਰੰਥ

ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਪਿਛਲੇ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਫਲ-ਸ਼ੁਰੂਪ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਲੋਂ ਬੇਜੈ ਗਏ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸ਼ੀਰ ਗਵਰਧਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਬਣੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਇਕ ਆਦਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੋਝ ਕੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਡਾ. ਜਸਬੋਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਇਸ ਵਾਸ਼ੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਨਵੀਨ ਹੈ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਨਿਪੀ ਕਰਤਾ ਨੇ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਚਿਨਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਉਲੱਥਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।"¹ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਬੇਜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ 'ਆਦਿ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤਰ' ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ 'ਬਾਰਾਂ ਮਾਸਕ ਉਪਦੇਸ਼; (ਸ਼ਾਦੀ ਉਪਦੇਸ਼(ਲਾਵਾਂ) ਸੁਹਾਗ ਉਸਤਤਿ ਛਪੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਗੁਟਕਾ ਸਾਈਜ਼ ਵਿਚ ਛਪੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਨਿੱਤ ਕਰਤਵਯ' (ਨਿਤਨੇਮ) ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਦਮ ਆਧੁਨਿਕ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਸਾਬਰ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ "ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ, ਬਾਰਾਮਾਹ ਅਤੇ ਲਾਵਾਂ ਆਦਿ ਛਪੇ ਹੋਏ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਨਿੱਪੀ, ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ।"² ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਚੀਨ ਸੋਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਦੂਜੇ ਇਹ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਵੀਨ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ

1. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੋਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਝ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984, ਪੰਨਾ-297.

2.

ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਸੰਦਿਗਧ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਖਰੜਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਨਈਂ ਰਲੀਯੋ ਕੀਤਾ ਹੈ¹ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਲਗਭਗ 225 ਸ਼ਬਦ, 200 ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫੁਟਕਲ ਬਾਣੀਆਂ, ਸਿਮਰਨ, ਨਿਤਨੇਮ, ਸਾਤੋਵਾਰ, ਪੰਦਰਹ ਤੀਬ, ਬਾਰਖਮਾਸਾ, ਸ਼ਾਦੀ ਉਪਦੇਸ਼, ਸੁਹਾਗ ਉਸਤਤਿ, ਸਤ ਮਹਿਮਾ, ਅੰਨ ਦੇਵ ਪਾਠ ਗਿਆਨ ਅੱਖਰੀ ਬਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦੇ ਅੰਠ, ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਨੌਂ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ 175 ਦੇ ਲਗਭਗ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਬਾਕੀ ਉਕਤ ਸਾਰੀ ਨਵੀਨ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ, ਸਿਮਰਨ, ਨਿਤਨੇਮ ਆਦਿ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੋਤ ਕੀ ਹੈ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ। ਸਾਰਾ ਖਰੜਾ, ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ 'ਰਬਿਦਾਸ' ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਰਚਨਾ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਕਿਸੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਇਥੇ ਇਸ ਸੰਦਿਗਧ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਜਿਵੇਂ, ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਈਂ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਖੋਜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਤੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਜਿੱਥੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਚਰਚਾ ਵਿਚੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਸਮਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਝਾਂ ਦੀ ਵੀਡ ਭਾਲ ਕਰਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ। ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਖੋਜ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਦੀ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਬਾਣੀ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਸੋਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਨਿਪੀਕਾਲ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਸੋਤਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਮੇਤ, ਵਿਵਰਣ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੋਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਤਿਆਰ ਕਰਾਂਗੇ।

1. ਆਦਿ ਅਮਤ ਬਾਣੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਰਿਸਰਚ ਫੋਰੈਸ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਸਥਾਨ ਦਿੱਲੀ, 9.4.89.

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ
=====

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ
=====

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ

ਚੋਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸ਼ੁੱਠ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਤਿਖਜਨਕ ਨਹੀਂ। (ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹਯੁਕਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਚਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ 'ਆਪ ਦੀ' ਸੰਪੂਰਨ ਬਾਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਤਰਕਹੀਣ ਹੈ ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਿਖਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਹੈ।¹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਵੀ ਮੌਤ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਕੰਵਨ ਚੋਣਵੀਂ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ, 40 ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਸਰਵ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।² ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪਏ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਦੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 42 ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 82 ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣੀ ਉਚਿਤ ਹੈ।

5.1. ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਾਵੈਲਿਖਿਤ ਪੋਥੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਇਹ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਿ

-
1. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, 1963, ਪੰਨਾ-81.
  2. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ(ਸੰ.), 1986, ਪੰਨਾ -2.

ਆਪ ਕਿਸ ਨਿਪੀ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਇਹ ਮੱਤ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਵੀ ਸਨ ਜਾਂ ਆਪ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਉਚਾਰੀ ਗਈ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਦੇ ਸ਼ਿੱਸ਼ਗਣ ਹੀ ਕਾਨੀਬੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਆਪ ਜਾਂ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿੱਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਣੀ ਤਾਂ ਨਿਪੀਬੰਧ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਗੋਪਨੀਯ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਠੋਕਾਂ ਪਾਸ ਹਨ ਜੋ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ।¹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਆਪਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਧੋਬੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਦਰਜਨਾਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਖਰੜੇ ਨਿੱਪੀਬੰਧ ਹੋ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੰਪੁਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀ ਕੀਤਾ ਖਰੜਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਇਹ ਨਕਲ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ ਧੋਬੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਜੋ ਹੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਨੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ। ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਪੜੀ ਹੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਵੈ-ਲਿਖਿਤ ਮੂਲ ਰਬਿ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਬਿ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ 34 ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ।²

ਇਸ ਮਹਾਨ ਰਬਿ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾਮ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।³ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਸਿੱਖਿਅਤ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਬਿ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ 'ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਵਾਲੀਆਂ ਧੋਬੀਆਂ' ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਿੱਪੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।⁴ ਇਹ ਬਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੋਬੀਆਂ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਲਿਖਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ ਮੱਤ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮੱਧ-ਯੁਗੀਨ (1550-1700 ਬਿ.ਸੰ.) ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਤ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਨੁ ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-2.

2. ਨਾ ਨਾ ਖਿਆਨ ਪੁਰਾਨ ਬੇਦ ਬਿਧਿ ਚਉਤੀਜ ਅਛਰ ਮਾਗੇ।।
—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਬਿ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1106.

3. ਪੜੀਐ ਗੁਨੀਐ ਨਾਮ ਸਭੁ ਸੁਨੀਐ ਅਨਭਉ ਭਾਉ ਨ ਦਰਸੀ।।
—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਬਿ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ-ਰਾਮਕਲੀ, ਪੰਨਾ-974.

4. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਬਿ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, 1963, ਪੰਨਾ-21.

ਬਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ।"¹ ਚੀਂਦਕਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ ਇਸ ਮੌਤ ਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਆਪ ਨਿਖਦੇ ਸਨ।"² ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਪ ਨਿਖਦੇ ਜਨ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪੋਥੀ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਨੇ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲੈਣੇ ਠਾਇਆ। ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮ ਚਰਚੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ। ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਫਸੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਜੋ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਤ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਆਪ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਹੁਣ ਸਮੇਂ, ਕਾਲ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਭਾਸਦਾ ਹੈ।

5.2. ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ੁਰੂਪ ਮੌਖਿਕ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਤਰਕਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਮੰਨਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀ।³ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣਿਆ। ਮੌਖਿਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਪ ਇੰਨਾ ਭਾਵਪੂਰਤ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸੰਤ ਜਗਜ਼ੀਰ ਸਿੰਹੂ ਆਪ ਦੇ ਸਵੈ ਰੱਖ-ਨਿਖਿਤ ਬਾਣੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੰਠਗਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਖੰਡਕਾਵਿ ਅਤੇ ਗੀਤਕਾਵਿ ਦੀ ਗਣਨਾ ਤਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕੌਣ ਕਰੇ? ⁴ ਡਾ. ਚੰਦਰ ਦੇਵ ਰਾਯ⁵ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ⁶ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀ

1. ਚਤੁਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਚੋਥੀ ਵਾਰ, 1981 ਪੰਨਾ-123.

2. ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੀਂਦਕਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ (ਸ਼੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੰਦਾਸ, 1984, ਪੰਨਾ-6.

3. ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਰਾਮਾਨੰਦ (ਸ਼੍ਰੀਮਾ) ਪਾਡੇਯਵਿਰੋਦ੍ਹ (ਸ਼੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰਨਾ-88.

4. ਜਗਜ਼ੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸ਼੍ਰੀ) 1978, ਪੰਨਾ-2.

5. ਰਾਯ, ਚੰਦ ਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਐਰ ਰੰਦਾਸ ਏਰ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰਨਾ-87.

6. ਸਾਬਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੰਤ ਪੁਸਤਕ (ਸ਼੍ਰੀ), 1984, ਪੰਨਾ-277.

ਹੋਣਾ ਸਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਮੋਖਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਲਾ ਮੱਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਤਿਸੰਗ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮਹੱਤਵ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਨੁਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਸਤਿਸੰਗ ਸਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਮਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਵਖਿਆਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਆਪਦੇ ਅਨੰਨ ਭਾਗਤ ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਦ ਮੂੰਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹੋ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਮਧੁਰ ਸਰਸ ਬਾਣੀ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ, ਸ਼ਹਿਰ-ਸ਼ਹਿਰ ਸਤਿਸੰਗ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਇੰਝ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਮੋਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀ ਪਰੰਤੂ ਮੋਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਇਨਾਵਾ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿਖਿਤ ਰੂਪ ਵੀ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਿੱਸ਼ਗਣਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਹਿੱਤ ਪੁੰਨ ਖੱਟਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪੋਥੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਭ ਕਰਮ ਅਧੀਨ ਆਪ ਦੇ ਸਿੱਸ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਨਈਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੱਥ ਨਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤਿਨਿਖੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੋਖਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

5.3. ਪਾਠਾਤਰ

ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਠਾਤਰਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਾਠ ਭੇਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਠਾਤਰ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਝਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਅਭਾਵ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।² ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਅਨੁਸਾਰ "ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਠਾਤਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਿਪੀਕਾਰ"

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗੁ ਆਸਾ, ਪੰਨਾ-486.

2. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ (ਸ਼੍ਰੀਮੀ) ਪਾਂਡੇਯਵਿਰੋਦ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰ. 90. (ਓ) ਜੌਰੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1984, ਪੰਨਾ-7.

ਦੇ ਇਲਾਕਾਈ ਬੇਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ।¹ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਾਤਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ, ਅਰਥ ਸਿਖਿਅਤ ਅਤੇ ਅਸਿਖਿਅਤ ਨਿਪੀਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਨਿਪੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਣਾ। ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਲਾਕਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਰੰਗ ਦੇਣਾ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੌਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਵਲੋਂ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ-ਨਿਪੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣਾ। ਇਹ ਕੁਝ ਤੱਥ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸੂਰੂਪ ਨੂੰ ਫਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਪਾਠ ਮੰਨਾਣ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠਾਤਰ ਨਿਰੰਤਰ ਪਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਾਠਾਤਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ ਨੜੀ ਨੰ: 64 ਵਿਚ ਗਿਆਰਵੀਂ ਪੰਕਤੀ:²

ਮਨ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਸਭ ਕੇ ਕਹੈ, ਪੀਂਡਤ ਸੇ ਜੇ ਅਨਭੈ ਰਹੈ।।5।।

ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:³

ਮਨ ਕਾ ਸੁਭਾਉ ਸਭੁ ਕੋਈ ਕਰੈ।।ਕਰਤਾ ਹੋਇ ਸੁ ਅਨਭੈ ਰਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ 'ਕਰਤਾ' ਭਾਵ 'ਪਰਮਾਤਮਾ' ਨੂੰ 'ਅਨਭੈ' ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਤ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀ ਵਿਚ 'ਕਰਤਾ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਪੀਂਡਤ' ਨੜਜ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਬਦਲ ਫੇਰ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀ ਦੇ ਨਿਪੀਕਾਰ ਵਲੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਫੇਰ ਇਹ ਉਕਤ ਕਾਰਨਾਂ ਕਾਰਣ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ 'ਪਾਠਾਤਰ' ਹੱਥ-ਨਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਨ। 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀ ਵਿਚ ਵੀ 'ਕਰਤਾ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਪੀਂਡਤ' ਨੜਜ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ⁴ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ।

1. ਸਾਬਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ(ਸੰ.)1984, ਪੰਨਾ-277.

2. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਜੀਵਨ ਐਰ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ-174.

3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗੁ ਭੈਰਉਂ, ਪੰਨਾ 1197.

4. ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 12, ਨਿਪੀਕਾਨ 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਹੱਥ-ਨਿਖਿਤ ਪੰਨਾ-208/8

ਇਹ ਸਿਰਫ ਉਦਾਹਰਣ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਨ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਨੁਕਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸਾਰੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਐਖਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਆਪ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਤ ਭਗਤ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਰਨਾ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।"¹ ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਜੋ 'ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਸ਼ਬਦ ਨੜੀ ਨੰ: 67 ਉਤੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਛਾਪ ਨਾਨ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।² ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੰਤ ਰੱਜਬ ਕਿਤ 'ਸਰਬਾਗੀ' ਵਿਚ 'ਬਿਦਿਆ ਦਾਸ' ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।³ ਇਹ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਉਦਾਹਰਣ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਉਕਤ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ (ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਸਮੇਤ) ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜੋ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਤਿਨਿਯੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਨੇਖਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੋਢ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਨਿਰਾਧਾਰ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ' ਮੰਨਣਾ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਵਿਚ ਪਾਠਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਨ ਕੁਝ ਸੰਦਿਗਧ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਨਾ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

5.4. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਬਾਰੇ

ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਉਨੇਖ, 'ਸੁਰਤ ਸ਼ਬਦ ਯੋਗ ਕਨਪਦਰੁਮ' ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇੰਨੀ ਨਿਮਰ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਸਨ ਕਿ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਆਪ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਨਾਨ ਨੰਦੇ ਗਏ ਜੋ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਗੋਰ ਦੇ ਨਾਨ ਹੀ ਜਨ ਗਈ।⁴ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਤਰਕ

1. ਸਿੰਗਨ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ(ਸ੍ਰੀ) 1986, ਪੰਨਾ-7.

2. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ.(ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ(ਸ੍ਰੀ) 1978, ਪੰਨਾ-66.

3. ਸਿੰਗਨ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਸਰਬਾਗੀ, ਟੈਕਣ ਕਾਪੀ, ਪੰਨਾ-206.

4. ਉਦਿਯਤ ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੰਦਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ(ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਬ, 1984, ਪੰਨਾ-131.

ਨਹੀਂ ਹੈ ਆਪ ਅੰਤਿਮ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਨਾਨ ਕਿਵੇਂ ਨਿਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਜਨ-ਜਾਗਰਣ ਨਈਂ ਅਗਰਦੂਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਭਲਾ ਉਹ ਆਪ ਅਜਿਹੀ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਨਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ? ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਮ ਕਾਢ ਨੂੰ ਚਾਨੂ ਰੱਖਣ ਵਾਨੇ ਦੰਡੇ ਨੇਕਾ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਧਾਰਨਾ ਮਹਾਤਮਾ ਰਾਮ ਚਰਨ ਕੁਰੀਨ,¹ ਚੀਦਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ², ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ³, ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਦਾਸ⁴ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰੀਤ ਪੁਰੋਹਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਜਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਖਪਾਤੀ ਨੇਕਾ ਵੱਲੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਹਿੱਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁵ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਠੀਕ ਉਮਰ ਭੋਗੀ ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਾਣੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਨ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਨ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ " ਜੇ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਆਪਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਦਰਜਨਾਂ ਪ੍ਰਚੀਨ ਨੁਸਖੇ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਪੀਕਾਨ, ਨਿਪੀਕਾਰ ਆਦਿ ਸੂਚਨਾ ਦਰਜ ਹੈ।⁶ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਦੀ ਹੱਥ-ਨਿਖਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਥੋੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕਾ ਦੇ ਬੀਜ ਫੁੱਟੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਮੂਨ ਬਾਣੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਸੁਨੱਭ ਨਹੀਂ, ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਨੂੰਨੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਦੀ ਵਿਮਨ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਪੋਥੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਜਨਾ ਦੇਣੀਆਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਚੀਨ ਸੰਗ੍ਰਹਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਈਆਂ ਹੱਥ-ਨਿਖਤਾ ਪੋਥੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

5.5. ਬਾਣੀ ਨਾਨ ਖਿਨਵਾੜ

ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਦਨ ਫੇਰ ਦਾ ਕਰਮ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ, ਪੁਰਾਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਸਤਗੁਰੂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੱਚੀ ਹੈ ਬਾਣੀ'⁷ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਪੱਸ਼ਟ

-
1. ਕੁਰੀਨ, ਰਾਮ ਚਰਨ (ਮਹਾਤਮਾ) ਭਗਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਸਤਯ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ-8.
  2. ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੀਦਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰਵਿਦਾਸ, 1984, ਪੰਨਾ-132.
  3. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਾ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-2
  4. ਸੰਤ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸਾਦ, 1932 (ਭੂ)
  5. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਾ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-2.
  6. ਸਿੰਗਨ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਸੰ.) 1986, ਪੰਨਾ-11.
  7. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ, ਅਨੰਦੁ, ਪੰਨਾ-920.

ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਈਰਖਾਨੂ ਨੌਕਾ, ਵਲੋਂ ਮਹਾ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ 'ਛਾਪ' ਨਾਨ ਆਪਣੇ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਿਨਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਫਨਸ਼ੁਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ ਦਾ ਮੌਲੀ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਖਦੇ ਹਨ, " ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸੰਤ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸੰਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧਗਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਪ ਆਪਣੇ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਨ ਬਦਲ ਨੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਪਛਾਣਨਾ ਕਠਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।¹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸੁਆਰਥੀ ਨੌਕਾ ਦੇ ਵਾਰ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕੀ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਪਾਠਾਂਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਨ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਫੋਟੋਕਾਪੀ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਕਰਮ ਨੂੰ ਅਜੇਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਚਲਦੇ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਸੰਕਿਨਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਨਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਿਹਾਜ ਨਾਨ ਕੋਈ ਮੰਨ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਸ ਵਿਚੋਂ 'ਓਮ' ਕੱਟ ਕੇ 'ਸੋਹੰਗ' 'ਦੇਵ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਗੁਰੂ' ਹਰ ਤੇ ਹਰਿ ਦੀ ਥਾਂ ਵੀ 'ਗੁਰੂ' ਵੇਦ ਦੀ ਥਾਂ 'ਗੁਰਮਤ' ਜਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ' ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੀਜਾ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਨਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਠੀਕੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।²

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਦੰਡੇ ਨੌਕ ਅੱਜ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਨੇ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਵਿਚਾਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਆਨ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਨਗਨ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੀ 'ਸਾਧੂ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ' ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਮਤ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਨਿਪੀਕਾਰ ਹੱਥ-ਨਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਕਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਨੰਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਨਾਕਾਈ ਬੋਲੀ ਵੀ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਅਨਪੜ੍ਹ ਨਿਪੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਅਜੇਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਨਾਮ ਨੌਵਾਂ ਸਵਾਰਥੀ ਨੌਕਾ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਮੰਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਨਈ

1. ਚਤੁਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਸੰਤ ਕਾਵਯ, ਚੋਥੀ ਛਾਪ 1981, ਪੰਨਾ-81.

2. ਸਿੰਗਨ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਸੰ.) 1986, ਪੰਨਾ-6.

ਖੋਜ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਦਨ ਫੇਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹਨ। ਕਈ ਨਿਰਾਨੇ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਕਵੀ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਮਰੋੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਏ ਗਏ ਜਾਂ ਪਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੰਡੇ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥੀ ਨੌਕਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਵਿਧੀਬੱਧ ਪਰਖ ਪ੍ਰਚੋਨ ਦੇ ਤਰਾਜ਼ੂ ਵਿਚ ਤੋਲਿਆ ਨਿੱਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੱਲਾਂ ਉਤਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸੰਪੂਰਨ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੁਧ ਗ੍ਰੰਥ ਉਪਨਬਦ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਚੀਨ ਨਿੱਪੀਬੱਧ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਠ ਮੈਨਾਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪਾਠ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੀ 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਦੇ ਸਮੂਹ ਖਰੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮੈਨਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਪਾਠਾਂ/ਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਨਈਂ ਪਾਠ ਮੈਨਾਣ ਨਈਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ ਦੱਸ ਕੇ 'ਪਾਠਾਂ/ਤਰਾਂ' ਪਦ ਟਿਪਣੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਏਪਾਠ ਭੇਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪਾਠ ਭੇਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਨਈਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਬਾਣੀ ਨਈਂ ਯੂਕੇ ਵਾਲੀ ਪੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀ ਵਿਚ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਮੈਨਾਣ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚੀਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਾਨ ਕਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਚੀਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ੍ਰੋਤ ਅਤੇ ਨਿਪੀਕਾਨ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇੰਝ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਬਾਣੀ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ/ਸਾਖੀ ਦੀ ਪ੍ਰਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸੁੱਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪਾਠ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਕਿ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

5.6. ਮਲ ਬਾਣੀ

ਮੂਲ ਥਾੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿ ਰਾਮ ਥਾੜੀ ਦੇ ਪਾਠਾਂਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤੀਨਿਖੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਣ ਰਿੰਨੂ, ਨਿਸ਼ਨ ਲਿਖਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :-

1. ਬੈਲਜੀਅਮ ਸੰਗ੍ਰਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: ਆਰ. 13-ਜੀ - ਯੂ.ਕੇ.
2. ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ ਜੰਪੁਰ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 12 -- ਓ
3. ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ੇਯ ਸੰਸਥਾਨ ਬਿੰਦਾਬਨ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 9693-ਜੀ - ਅ
4. ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਿਤਸਠਾਨ ਜੰਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 34 -- ਏ
5. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਗ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 1376-2219 - ਸਾ
6. ਸਵ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2706 -- ਕ
7. ਰਾਜਸਥਾਨ ਸ਼ੇਯ ਸੰਸਥਾਨ ਚੋਪਾਸਨੀ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 143 -- ਖ
8. ਸਵ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2646 -- ਗ
9. ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੇਯ ਪ੍ਰਿਤਸਠਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 6937 -- ਘ
10. ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੇਯ ਪ੍ਰਿਤਸਠਾਨ, ਜੰਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2 -- ਜ
11. ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੇਯ ਪ੍ਰਿਤਸਠਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 11648 -- ਟ
12. ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਿਤਸਠਾਨ ਜੋਧਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 21364 -- ਠ
13. ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੰਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 16 -- ਤ
14. ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੰਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2 -- ਹ

ਪੁਸ਼ਟੀਕਰਨ

1. ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2 -- ਓ
2. ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਿਤਸਠਾਨ, ਉਦੈਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 3237 -- ਅ
3. ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਿਤਸਠਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 1882 -- ਏ

ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ

ਕ੍ਰਪੁ ਭਰਿਓ ਜੈਸੇ ਦਾਦਿਰਾ ਕਛੁ ਦੇਸੁ ਬਿਦੇਸੁ ਨ ਬੁਝਾ॥
 ਐਸਾ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਬਿਖਿਆ ਬਿਮੋਹਿਆ ਕਛੁ ਆਰਾ ਪਾਰੁ ਨ ਸੁਝਾ॥੧॥
 ਸਗਲ ਭਵਨ ਕੇ ਨਾਇਕਾ ਇਕੁ ਛਿਨੁ ਦਰਸੁ ਦਿਖਾਇ ਜੀ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
 ਮਨਿਨ ਭਈ ਮਤਿ ਮਾਧਵਾ ਤੈਰੀ ਗਤਿ ਲਖੀ ਨਾ ਜਾਇ।
 ਕਰਹੁ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕ੍ਰਮੁ ਚੁਕਈ ਮੈ ਸੁਮਤਿ ਦੇਹੁ ਸਮਾਝਾਇ॥2॥
 ਜੋਗੀ ਸਰ ਪਾਵਹਿ ਨਹੀਂ ਤੁਝ ਗੁਣ ਕਥਨੁ ਅਪਾਰ॥
 ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਕੈ ਕਾਰਣੈ ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ॥3॥1॥¹

ਰਾਗੁ ਆਸਾ

ਸੰਤ ਤੁਝੇ ਤਨੁ ਸੰਗਤਿ ਪ੍ਰਾਨ॥
 ਸਤਿਗੁਰ ਗਿਆਨ ਜਾਨੈ ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਦੇਵ॥1॥
 ਸੰਤ ਚੀ ਸੰਗਤਿ ਸੰਤ ਕਥਾ ਰਸੁ॥
 ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਝੈ ਦੀਜੈ ਦੇਵਾ ਦੇਵ॥1॥ਰਹਾਉ॥
 ਸੰਤ ਆਚਰਣ ਸੰਤ ਚੇ ਮਾਰਗੁ ਸੰਤ ਚ ਓਲ੍ਹਾ ਓਲ੍ਹਾਣੀ॥2॥
 ਅਉਰ ਇਕ ਮਾਗਉ ਭਗਤਿ ਚਿੰਤਾਮਣਿ॥
 ਜਣੀ ਨਖਾਵਹੁ ਅਸੰਤ ਪਾਪੀਸਣਿ॥3॥
 ਰਵਿਦਾਸੁ ਭਣੈ ਜੋ ਜਾਣੈ ਸੇ ਜਾਣੁ।
 ਸੰਤ ਅਨੰਤਹਿ ਅੰਤਰੁ ਨਾਹੀ॥4॥2॥²

---

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 346.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 486.

ਰਾਗੁ ਆਸਾ

ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰੇ॥
 ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਜਨ ਗਏ ਨਿਸੰਤਰਿ ਤਰੇ॥1॥ਰਹਾਉ॥
 ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਕਬੀਰ ਉਜਾਗਰ॥
 ਜਲਮ ਜਲਮ ਕੇ ਕਾਟੇ ਕਾਗਰ॥1॥
 ਲਿਖਤ ਨਾਮਦੇਉ ਦੂਧੁ ਪੀਆਇਆ॥
 ਤਉ ਜਗ ਜਲਮ ਸੰਕਟ ਨਹੀਂ ਆਇਆ॥2॥
 ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮ ਰੀਗਿ ਰਾਤਾ॥
 ਇਉ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਨਰਕ ਨਹੀਂ ਜਾਤਾ॥3॥5॥¹

ਰਾਗੁ ਆਸਾ

ਮਾਟੀ ਕੇ ਪੁਤਰਾ ਕੀਸੇ ਨਚਤੁ ਹੈ॥
 ਦੇਖੇ ਦੇਖੇ ਸੁਨੈ ਬੋਲੈ ਦਉਰਿਓ ਫਿਰਤੁ ਹੈ॥1॥ਰਹਾਉ॥
 ਜਬ ਕਛੁ ਪਾਵੈ ਤਬ ਗਰਬੁ ਕਰਤੁ ਹੈ॥
 ਮਾਇਆ ਗਈ ਤਬ ਰੋਵਨੁ ਲਾਤੁ ਹੈ॥1॥
 ਮਨ ਬਚ ਕਮ ਰਸ ਕਮਹਿ ਨੁਭਾਨਾ॥
 ਬਿਨਸਿ ਗਇਆ ਜਾਇ ਕਹੂੰ ਸਮਾਨਾ॥
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਜੋ ਜਗੁ ਭਾਈ॥
 ਬਾਜੋਗਰ ਸਉ ਮੋਹਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਨਿਆਈ॥3॥6॥²

---

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 487.

2. -ਓਹੀ- ਪੰਨਾ 487.

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਦੁਲਭ ਜਨਮੁ ਪੁੰਨ ਫਲ ਪਾਇਓ ਬਿਰਥਾ ਜਾਤ ਅਭਿਭੇਕੈ॥
 ਰਾਜੈ ਇੰਦੁ ਸਮਸਰਿ ਗ੍ਰਹਿ ਆਸਨ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਕਰਹੁ ਕਿਹ ਲੇਖੈ॥੧॥
 ਨਾ ਬੀਚਾਰਿਓ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਕੋ ਰਸੁ॥
 ਜਿਹਰਸ ਅਨਰਸ ਬੀਸਰਿ ਜਾਗੇ ॥੧॥॥ਰਹਾਉ॥
 ਜਾਨਿ ਅਜਾਨ ਭਏ ਹਮ ਬਾਵਰ ਸੋਚ ਅਸੋਚ ਦਿਵਸ ਜਾਗੇ॥
 ਇੰਦੁ ਸਬਲ ਨਿਬਲ ਬਿਬੇਕ ਬੁਧਿ ਪਰਮਾਰਥ ਪਰਵੇਸ ਨਗੇ॥੨॥
 ਕਹੀਅਤ ਆਨੇ ਅਚਰੀਅਤ ਅਨ ਕਛੁ ਸਮਝ ਨ ਪਰੈ ਅਪਰ ਮਾਇਆ॥
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ ਦਾਸ ਮਤਿ ਪਰਹਰਿ ਕੋਪੁ ਕਰਹੁ ਜੀਅ ਦਇਆ॥੩॥੩॥¹

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਸੁਖ ਸਾਗਰੁ ਸੁਰਤਰ ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਕਾਮਧੇਨੁ ਬਸਿ ਜਾਕੇ॥
 ਚਾਰਿ ਪਦਾਰਥ ਅਸਟ ਦਸਾ ਸਿਧਿ ਨਵ ਨਿਧਿ ਕਰਤਲ ਤਾਕੇ॥੧॥
 ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨ ਜਪਹਿ ਰਸਨਾ॥
 ਅਵਰ ਸਭ ਤਿਆਗਿ ਬਚਨ ਰਚਨਾ॥੧॥॥ਰਹਾਉ॥
 ਨਾਨਾ ਖਿਆਨ ਪੁਰਾਨ ਬੈਦ ਬਿਧਿ ਚਉਤੀਸ ਅਖਰ ਮਾਂਗੇ॥
 ਬਿਆਸ ਬਿਚਾਰਿ ਕਹਿਓ ਪਰਮਾਰਥੁ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਰਿ ਨਾਗੇ॥੨॥
 ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਉਪਾਧਿ ਉਦਾਸ ਰਚਤ ਫੁਨਿ ਬਡੈ ਭਾਗਿ ਨਿਵਲਾਗੇ॥
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਪਗਾਸੁ ਰਿਦੈ ਧਰਿ ਜਨਮ ਮਰਨ ਭੈ ਭਾਗੇ॥੩॥੪॥²

---

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 658.

2. -ਓਗੀ- ਪੰਨਾ 658.

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤਉ ਹਮ ਮੇਰਾ॥
 ਜਉ ਤੁਮ ਚੰਦ ਤਉ ਹਮ ਭਏ ਹੈ ਚਕੋਰਾ॥1॥
 ਮਾਧਵੇ ਤੁਮ ਨ ਤੋਰਹੁ ਤਉ ਹਮ ਨਗੀਂ ਤੋਰਹਿ॥
 ਤੁਮ ਸਿਉ ਤੋਰਿ ਕਵਨ ਸਿਉ ਜੋਰਹਿ॥1॥ਰਹਾਉ॥
 ਜਉ ਤੁਮ ਦੀਵਰਾ ਤਉ ਹਮ ਬਾਤੀ॥
 ਜਉ ਤੁਮ ਤੀਰਥ ਤਉ ਹਮ ਜਾਤੀ॥2॥
 ਸਾਚੀ ਘੋਤਿ ਹਮ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰੀ॥
 ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰਿ ਅਵਰ ਸੀਗਿ ਤੋਰੀ॥3॥
 ਜਹ ਜਹ ਜਾਉ ਤਹਾ ਤੈਰੀ ਸੇਵਾ॥
 ਤੁਮ ਸੋ ਠਾਕੁਰੁ ਅਉਰੁ ਨ ਦੇਵਾ॥4॥
 ਤੁਮਰੈ ਭਜਨ ਕਟਹਿ ਜਮ ਫਾਸਾ॥
 ਭਗਤਿ ਹੋਤ ਗਾਵੈ ਰਵਿਦਾਸਾ॥5॥5॥¹

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਜਲ ਕੀ ਭੀਤਿ ਪਵਨ ਕਾ ਬੰਭਾ ਰਕਤ ਬੂੰਢ ਕਾ ਗਾਰਾ॥
 ਹਾਡ ਮਾਸ ਨਾੜੀ ਕੇ ਪਿੰਜਰੁ ਪੰਖੀ ਬਸੈ ਬਿਚਾਰਾ॥1॥
 ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਆ ਮੇਰਾ ਕਿਆ ਤੇਰਾ॥
 ਜੀਸੇ ਤਰਵਰ ਪੰਖਿ ਬਸੇਰਾ॥1॥ਰਹਾਉ॥
 ਰਾਖਹੁ ਕੰਧ ਉਸਾਰਹੁ ਨੇਵਾ॥
 ਸਾਢੇ ਤੀਨਿ ਹਾਥ ਤੈਰੀ ਸੀਵਾ॥1॥
 ਬੀਕੇ ਬਾਲ ਪਾਗ ਸਿਠਿ ਡੇਰੀ॥
 ਇਹੁ ਤਨੁ ਹੋਇਕੋ ਭਸਮ ਕੀ ਵੇਰੀ॥3॥
 ਉਚੈ ਮੰਦਰ ਸੁੰਦਰ ਨਾਰੀ॥
 ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਬਾਜੀ ਹਾਰੀ॥4॥
 ਮੈਰੀ ਜਾਤਿ ਕਮੀਲੀ ਪਾਤਿ ਕਮੀਲੀ ਓਛਾ ਜਲਮੁ ਹਮਾਰਾ॥
 ਤੁਮ ਸਰਨਾਗਤਿ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਚੰਦ ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰਾ॥5॥6॥²

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 659.

2. -ਤੰਗੀ- ਪੰਨਾ 659.

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਚਮਰਟਾ ਗਾਠਿ ਨ ਜਨਈ॥ ਲੋਗੁ ਗਠਾਵੈ ਪਨਗੋ॥1॥ਰਹਾਉ॥
ਆਰ ਨਗੋਂ ਜਿਹ ਤੋਪਉ॥ ਨਗੋਂ ਰਾਬੀ ਠਾਉ ਰੋਪਉ॥1॥
ਲੋਗੁ ਗੀਠਿ ਗੀਠਿ ਘਰਾ ਬਿਗੁਚਾ॥ਹਉ ਬਿਨੁ ਗਾਠੇ ਜਾਇ ਪਹੂਚਾ॥2॥
ਰਵਿਦਾਸੁ ਜਪੈ ਰਾਮ ਨਾਮਾ॥ਮੋਹਿ ਜਮ ਸਿਉ ਨਾਗੇ ਕਾਮਾ॥3॥7॥¹

ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ

ਹਮ ਸਰਿ ਦੀਨੁ ਦੀਆਨੁ ਨ ਤੁਮ ਸਰਿ ਅਬ ਪਤੀਆਰੁ ਕਿਆ ਕੀਜੈ॥
ਬਚਨੀ ਤੇਰ ਮੇਰ ਮਨੁ ਮਾਨੈ ਜਨ ਕਉ ਪੂਰਨੁ ਦੀਜੈ॥1॥
ਹਉ ਬਲਿ ਬਲਿ ਜਾਉ ਰਮਾਈਆ ਕਾਰਨੈ॥
ਕਾਰਨ ਕਵਨ ਅਬੋਲ॥1॥ਰਹਾਉ॥
ਬਹੁਤ ਜਨਮ ਬਿਛੁਰੇ ਬੇ ਮਾਧਉ ਇਹੁ ਜਨਮੁ ਤੁਮਾਰੈ ਲੇਖੇ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਆਸ ਲਗਿ ਜੋਵਉ ਚਿਰ ਭਇਓ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖੇ॥2॥²

ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ

ਉਚੈ ਮੰਦਰ ਸਾਲ ਰਸੋਈ॥
ਏਕ ਘਰੀ ਫੁਨਿ ਰਹਨੁ ਨ ਹੋਈ॥1॥
ਇਹੁ ਤਨੁ ਐਸਾ ਜੈਸੇ ਘਾਸ ਕੀ ਟਾਟੀ॥
ਜਲਿ ਗਇਓ ਘਾਸੁ ਰਲਿ ਗਇਓ ਮਾਟੀ॥1॥ਰਹਾਉ॥
ਭਾਈ ਬੰਧ ਕੁਟੰਬ ਸਹੇਰਾ॥
ਓਇ ਭੇ ਲਾਗੈ ਕਾਢੁ ਸਵੇਰਾ॥2॥
ਘਰ ਕੀ ਨਾਰਿ ਉਰਹਿ ਤਨ ਲਾਗੀ॥
ਊਠਿ ਤਉ ਭੂਤੁ ਭੂਤੁ ਕਹ ਭਾਗੀ॥3॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸਭੈ ਜਗੁ ਨੂਟਿਆ॥
ਹਮ ਤਉ ਏਕ ਰਾਮੁ ਕਹਿ ਛੂਟਿਆ॥4॥3॥³

-
1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 659.
  2. -ਓਹੀ- ਪੰਨਾ 694.
  3. -ਓਹੀ- ਪੰਨਾ 794.

ਰਾਗੁ ਬਿਨਾਵਲੁ

ਦਾਰਿਦੁ ਦੇਖਿ ਸਭ ਕੋ ਹਸੈ ਐਸੀ ਦਸਾ ਹਮਾਰੀ॥
 ਅਸਟ ਦਸਾ ਸਿਧਿ ਕਰਤਨੈ ਸਭ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੁਮਾਰੀ॥1॥
 ਤੂੰ ਜਾਨਤ ਮੈ ਕਿਛੁ ਨਹੀਂ ਭਵਖੰਡਨ ਰਾਮ॥
 ਸਗਲ ਜੀਅ ਸਰਨਾਗਤੀ ਪੁਤ ਪੂਰਨ ਕਾਮ॥1॥ਰਹਾਉ॥
 ਜੇ ਤੇਰੀ ਸਰਨਾਗਤਾ ਤਿਨ ਨਾਹੀ ਭਾਰੁ॥
 ਉਚ ਨੇਚ ਤੁਮ ਤੇ ਤਰੈ ਆਨਜੁ ਸੰਸਾਰ॥2॥
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਅਕਥ ਕਥਾ ਬਹੁ ਕਾਇ ਕਰੀਜੈ॥
 ਜੀਸਾ ਤੂ ਤੈਸਾ ਤੂਹੀ ਕਿਆ ਉਪਮਾ ਦੀਜੈ॥3॥1॥1॥¹

ਰਾਗੁ ਕੋਠ

ਮੁਕੰਦ ਮੁਕੰਦ ਜਪਹੁ ਸੰਸਾਰ॥ ਬਿਨੁ ਮਕੰਦ ਤਨੁ ਹੋਇ ਅਉਹਾਰ॥
 ਸੋਈ ਮੁਕੰਦੁ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਦਾਤਾ॥ ਸੋਈ ਮੁਕੰਦੁ ਹਮਰਾ ਪਿਤ ਮਾਤਾ॥1॥
 ਜੀਵਤ ਮੁਕੰਦੇ ਮਰਤ ਮੁਕੰਦੇ॥ਤਾਕੇ ਸੇਵਕ ਕਉ ਸਦਾ ਅਨੰਦੇ॥1॥ਰਹਾਉ॥
 ਮੁਕੰਦ ਮੁਕੰਦ ਹਮਾਰੇ ਘੁਨੈ॥ਜਪਿ ਮੁਕੰਦ ਮਸਤਕਿ ਨੇਸਾਨੈ॥
 ਸੇਵ ਮੁਕੰਦ ਕਰੈ ਬੰਰਾਗੀ॥ਸੋਈ ਮੁਕੰਦੁ ਦੁਰਬਲ ਧਨੁ ਲਾਧੀ॥2॥
 ਏਕ ਮੁਕੰਦ ਕਰੈ ਉਪਕਾਰੁ॥ਹਮਰਾ ਕਹਾ ਕਹੈ ਸੰਸਾਰੁ॥
 ਮੈਟੀ ਜਾਤਿ ਹੁਏ ਦਰਬਾਰਿ॥ਤੁਹੀ ਮੁਕੰਦ ਜੋਗ ਜੁਗ ਤਾਰਿ॥3॥
 ਉਪਜਿਓ ਗਿਆਨੁ ਹੁਆ ਪਰਗਾਸ॥ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਕੀਨੈ ਕੀਟ ਦਾਸ॥
 ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਅਬ ਤਿਸਨਾ ਚੂਕੀ॥ਜਪਿ ਮੁਕੰਦ ਸੇਵਾ ਤਾਹੁ ਕੀ॥4॥1॥1॥¹

---

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 858.

2. -ਉਗੀ- ਪੰਨਾ 875.

ਰਾਗੁ ਗੋਡ

ਜੇ ਓਹੁ ਅਠਿਸਠਿ ਤੋਰਥ ਲੁਵੈ॥ ਜੇ ਓਹੁ ਦੁਆਦਸ ਸਿਲ ਪੂਜਾਵੈ॥
 ਜੇ ਓਹੁ ਕੂਪ ਤਟਾ ਦੇਵਾਵੈ॥ ਕਰੈ ਨਿੰਦ ਸਭ ਬਿਰਥਾ ਜਾਵੈ॥1॥
 ਸਾਧ ਕਾ ਨਿੰਦਕੁ ਕੈਸੇ ਤਰੈ॥ ਸਰਪਰ ਜਾਨਹੁ ਨਰਕ ਹੀ ਪਰੈ॥1॥ਰਹਾਉ॥
 ਜੇ ਓਹੁ ਗੁਹਨ ਕਰੈ ਕੁਲ-ਖੇਤਿ॥ ਅਰਪੈ ਨਾਰਿ ਸੋਗਾਰ ਸਮੋਤਿ॥
 ਸਗਲੇ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਸੁਵਨੀ ਸੁਨੈ॥ ਕਰੈ ਨਿੰਦ ਕਵਨੈ ਨਗੀ ਗੁਨੈ॥2॥
 ਜੇ ਓਹੁ ਅਨਿਕ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕਰਾਵੈ॥ ਭੂਮਿ ਦਾਨ ਸੋਭਾ ਮੰਡਪਿ ਪਾਵੈ॥
 ਅਪਨਾ ਬਿਗਾਰਿ ਬਿਗਾਨਾ ਸਾਵੈ॥ ਕਰੈ ਨਿੰਦ ਬਹੁ ਜੋਨੀ ਹਾਵੈ॥3॥
 ਨਿੰਦਾ ਕਹਾ ਕਰਹੁ ਸੰਸਾਰਾ॥ ਨਿੰਦਕ ਕਾ ਪਰਗਟਿ ਪਾਹਾਰਾ॥
 ਨਿੰਦਕੁ ਸੋਧਿ ਸਾਧਿ ਬੀਚਾਰਿਆ॥ ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਪੀ ਨਰਕਿ ਸਿਧਾਰਿਆ॥4॥¹

ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ

ਐਸੀ ਲਾਲ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਕਉਨੁ ਕਰੈ॥
 ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜੁ ਗੁਸਈਆ ਮੇਰਾ ਮਾਥੈ ਛਤੁ ਧਰੈ॥ਰਹਾਉ॥
 ਜਾਕੀ ਛੇਤਿ ਜਗਤ ਕਉ ਲਾਗੈ ਤਾ ਪਰ ਤੂਹੀ ਢਰੈ॥
 ਨੀਚਹ ਉਚ ਕਰੈ ਮੇਰਾ ਗੋਬਿੰਦੁ ਕਾਹੂ ਤੇ ਨ ਡਰੈ॥1॥
 ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰੁ ਤਿਲੋਚਨੁ ਸਧਨਾ ਸੰਨੁ ਤਰੈ॥
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸੁ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਸੰਤਹੁ ਹਰਿ ਜੀਉ ਤੇ ਸਭੈ ਸਰੈ॥2॥1॥²

ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ

ਸੁਖ ਸਾਗਰ ਸੁਰਿਤਰੁ ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਕਾਮਾਧੈਨ ਬਸਿ ਜਾਕੇ ਰੇ॥
 ਚਾਰਿ ਪਦਾਰਥ ਅਸਟ ਮਹਾ ਸਿਧਿ ਨਵਨਿਧਿ ਕਰਤਲ ਤਾਕੈ॥1॥
 ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨ ਜਪਸਿ ਰਸਨਾ॥
 ਅਵਰ ਸਭ ਛਾਡਿ ਬਚਨ ਰਚਨਾ॥1॥ਰਹਾਉ॥
 ਨਾਨਾ ਖਿਆਨ ਪੁਰਾਨ ਬੇਦ ਬਿਧਿ ਚਉਤੀਸ ਅਛਰ ਮਾਗੇ॥
 ਬਿਆਸ ਬੀਚਾਰਿ ਕਹਿਓ ਪਰਮਾਰਥੁ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਰਿ ਨਾਗੇ॥2॥
 ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਉਪਾਧਿ ਰਹਤ ਹੋਇ ਬਡੇ ਭਾਗਿ ਨਿਵ ਲਾਗੇ॥
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ ਦਾਸ ਮਤਿ ਜਨਮ ਮਰਨ ਭੈ ਭਾਗੇ॥3॥2॥³

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 875.

2. -ਓਗੀ- ਪੰਨਾ 1106.

3. -ਓਗੀ- ਪੰਨਾ 1105.

ਰਾਗੁ ਬਸੰਤ

ਤੁਝਹਿ ਸੁਝੰਤਾ ਕਛੁ ਨਾਹਿ॥ ਪਹਿਰਾਵਾ ਦੇਖੇ ਉਭਿ ਜਾਇ॥
 ਗਰਬਵਤੀ ਕਾ ਨਾਹੀ ਠਾਉ॥ ਤੇਰੀ ਗਰਦਨਿ ਉਪਰਿ ਨਵੈ ਕਾਉ॥1॥
 ਤੂੰ ਕਾਇ ਗਰਬਹਿ ਬਾਵਲੀ॥
 ਜੀਸੇ ਭਾਦਉ ਖੰਬਾਰਾਜੁ ਤੂ ਤਿਸ ਤੇ ਖਰੀ ਉਤਾਵਲੀ॥1॥ ਰਹਾਉ॥
 ਜੀਸੇ ਕੁਰੰਕ ਨਗੀਂ ਪਾਇਓ ਭੇਦੁ॥ ਤਨਿ ਸੁਰਧਿ ਢੂਢੈ ਪਏਸੁ॥
 ਅਪਤਨ ਕਾ ਜੋ ਕਰੇ ਬੋਚਾਰੁ॥ ਤਿਸੁ ਨਗੀ ਜਮ ਕੰਕਰੁ ਕਰੇ ਖੁਆਰੁ॥2॥
 ਪੁਤ੍ਰ ਕਲਤੁ ਕਾ ਕਰਹਿ ਅਹੰਕਾਰੁ॥ ਠਾਕੁਰੁ ਲੇਖਾ ਮਗਨਾਹਾਰੁ॥
 ਫੇੜੇ ਕਾ ਦੁਖੁ ਸਹੈ ਜੋਉ॥ ਪਾਛੇ ਕਿਸਹਿ ਪੁਕਾਰਹਿ ਪੀਉ ਪੀਉ॥3॥
 ਸਾਧੂ ਕੀ ਜਉ ਲੋਹਿ ਓਟ॥ ਤੇਰੇ ਮਿਟਹਿ ਪਾਪ ਸਭ ਕੋਟਿ ਕੋਟਿ॥
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੋ ਜਪੈ ਨਾਮੁ॥
 ਤਿਸੁ ਜਾਤਿ ਨ ਜਨਮੁ ਨ ਜੋਨਿ ਕਾਮੁ॥4॥1॥¹

ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ

ਹਰਿ ਜਪਤ ਤੇਉ ਜਨਾ ਪਦਮ ਕਵਲਾਸਪਤਿ ਤਾਸ ਸਮਤੁਲਿ ਨਗੀਂ ਆਨ ਕੋਉ॥
 ਏਕ ਹੀ ਏਕ ਅਨੇਕ ਹੋਇ ਬਿਸਬਰਿਓ ਆਨਾ॥
 ਰੇ ਆਨ ਭਰਪੂਰਿ ਸੋਉ॥1॥ ਰਹਾਉ॥
 ਜਾਕੈ ਭਾਗਵਤੁ ਲੇਖੀਐ ਅਵਰੁ ਨਗੀਂ ਪੇਖੀਐ ਤਾਸ ਕੀ ਜਾਤਿ ਅਛੇਪ ਛੀਪਾ॥
 ਬਿਆਸ ਮਹਿ ਲੇਖੀਐ ਸਨਕ ਮਹਿ ਪੇਖੀਐ ਨਾਮ ਕੀ ਨਾਮਨਾ ਸਪਤ ਦੀਪਾ॥1॥
 ਜਾ ਕੈ ਏਦਿ ਬਕਗੀਦਿ ਕੁਲ ਗਊ ਰੇ ਬਧੁ ਕਰਹਿ ਮਾਲੇਅਹਿ ਸੇਖ ਸਗੀਦ ਪੀਰਾ॥
 ਜਾਕੈ ਬਾਪ ਵੈਸੀ ਕਰੀ ਪੂਤ ਅੀਸੀ ਸਗੀ ਤਿਹੂ ਰੇ ਲੋਕ ਪਰਸਿਧ ਕਖੀਰਾ॥2॥
 ਜਾਕੈ ਕੁਟੰਬ ਕੇ ਵੇਢ ਸਭ ਵੇਰ ਵੇਵੰਤ ਡਿਰਹਿ ਅਜਹੁ ਪੰਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ॥
 ਆਚਾਰ ਸਹਿਤ ਬਿਪੁ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ
 ਤਿਨ ਤਨੈ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸਾਨ ਦਾਸਾ॥3॥2॥²

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1196.

2. -ਓਹੀ- ਪੰਨਾ 1293.

ਸਿਰੀ ਰਾਗ*

ਤੋਗੇ ਮੋਗੇ ਮੋਗੇ ਤੋਗੇ¹ ਅੰਤਰੁ ਕੀਸਾ² ॥
 ਕਲਕ ਕਟਿਕ³ ਜਲ⁴ ਤਰੰਗ⁵ ਜੀਸਾ⁶ ॥੧॥
 ਜਉਪੈ⁷ ਹਮ ਨ ਪਾਪ ਕਰੀਤਾ⁸ ਅਰੋ⁹ ਅਨੀਤਾ ॥
 ਪਤਿਤ¹⁰ ਪਾਵਨ ਨਾਮੁ¹¹ ਕੀਸੇ¹² ਹੁੰਤਾ¹³ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਤੁਮੁ ਜੁ ਨਾਇਕ ਆਛਹੁ¹⁴ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ॥
 ਪਛੁ¹⁵ ਤੇ¹⁶ ਜਨੁ ਜਾਨੀਜੈ¹⁷ ਸੁਆਮੀ¹⁹ ॥੨॥
 ਸਗੀਰੁ ਆਰਾਏ ਮੋਕਉ ਬੀਚਾਰੁ ਦੇਹੁ ॥
 ਰਵਿਦਾਸ ਸਮਦਲ ਸਮਝਾਵੈ ਕੋਉ ॥²⁰ — ਪੰਨਾ 93.

1. ਹਮ ਤੁਮ ਤੁਮ ਤੁਮ ਹਮ ਅੰਤਰ ਅੰਸਾ(ਖ) ਤੋਗੇ ਮੋਗੇ ਤੋ ਅੰਤਰ ਅੰਸਾ(ਏ)
2. ਅੰਸਾ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਟ.)
3. ਕੁਟਕ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਹ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) ਕੁਟ(ਏ) ਕੁੰਡਲ (ਸਾ ਖ) ਕੁਟਲ(ਕ.ਜ.)
4. ਤਰੰਗ (ਟ)
5. ਜਲ(ਟ)
6. ਤੀਸਾ(ਖ)
7. ਦੇਵਾ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਹ.ਸਾ.ਖ.ਘ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਰਾਮ ਦੇਵਾ(ਏ.ਕ.)
8. ਕਰਤਾ(ਏ.ਸਾ.) ਕਰੀਤ ਅਨੀਤਾ(ਟ.) ਕਰੀਤਾ ਹੋ (ਘ. ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੰਕਤੀ ਇਥੇ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਅਨੀਤਾ ਨੂੰ ਅਨੰਤ ਪਤਿਤ ਪਾਠ ਮਿਲਦਾ ਹੈ) ਕਰੀਤਾ ਹੋ (ਤ)
9. ਅਰੋ (ਸੂ.ਕੇ. ਏ.ਸਾ) ਹੋ(ਹ)
10. ਪ੍ਰਤੀ ਖ ਵਿਚ ਪਤਿਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨੜਜ ਹੈ।
11. ਤੇਰਾ ਬਿਰਦ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ) ਤੇਰਾ ਨਾਮ (ਏ.ਖ.) ਤੇਰਾ ਬਿਰਦ (ਸਾ) ਤੇਰਾ ਨਾਵ (ਘ.ਹ.)
12. ਕਯੈ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਕਯੋ (ਕ.ਖ.) ਤੇਰੇ (ਘ.ਘ.)
13. ਹੋਤਾ (ਸੂ.ਕੇ.ਆ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਖ.ਘ.ਤ)
14. ਤੁਮੁ ਹੀ ਮੈ ਕੋਈ ਨਰ (ਸੂ.ਕੇ.ਠ.ਤ) ਤੁਮ ਹੀ ਮੈ ਕੋਈ ਨਿਰਾਮ ਕਹਤ ਤੂ(ਖ)
ਤੁਮ ਹੀ ਮੈ ਕੋਈ ਨਰ (ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਜ.ਦ) ਤੁਮੀ ਮੈ ਕੋਈ ਨਰ ਅਤਜਾਮੀ(ਸਾ)
15. ਠਾਕੁਰ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਸਵਾਮੀ ਤੈ ਸੈਵਗ ਪ੍ਰਾਟ ਸੈਵਗ ਤੈ ਸਵਾਮੀ ਪ੍ਰਤੀ(ਖ)

-
16. ਬੰ (ਸ਼ੁਕੇ.ਓ.ਯ.ਸ.ਕ.ਜ.ਠ.ਤ) ਤੰ(ਹ.ਘ.ਟ.)
 17. ਜਾਣਿਯੋ (ਸ਼ੁਕੇ.ਓ.ਹ.ਕ.ਘ.ਜ.) ਜਾਣਿਯੋ (ਯ.ਏ.ਤ.ਠ.) ਜਾਣੇਏ (ਟ)
 18. ਬੰ (ਸ਼ੁਕੇ.ਓ.ਯ.ਏ.ਫ਼ਾ.ਕ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ) ਤੰ (ਹ.ਘ.)
 19. ਸਵਾਮੀ (ਸ਼ੁਕੇ.ਯ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਤ)
 20. ਤੁਮ¹ ਸਬਠਨ² ਮਾਂ ਸਬ³ ਤੁਮ⁴ ਮਾਂਗੇ।।
 ਰੰਦਾਸ ਦਾਸ ਅਸਮਝਿਸ⁵ ਕਹੰ ਕਹਾਂ ਗੇ⁶।।(ਸ਼ੁਕੇ)*
 * ਉਪਰੋਕਤ ਪਾਠ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੁਤਿ ਨਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਤ ਪਾਠ ਭੇਦ ਅਨੁਸਾਰ
 ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਓ. ਤੁਮ (ਓ.ਯ.ਹ.ਏ.ਯ)
 ਯ. ਸਬਠੰ(ਯ.ਜ) ਸਬਠਿ(ਸਾ)ਸਬਠ(ਟ)
 ਏ. ਤੁਮ (ਓ.ਯ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਘ.)
 ਸ. ਸਬ (ਯ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਘ.) ਸੰਬ(ਖ) ਤੁਮ(ਜ.ਟ.)
 ਹ. ਅਸਮਝਿਸ (ਓ.ਯ.ਏ.ਸਾ.ਖ.ਘ.) ਅਸਮਝਿਸ(ਹ)
 ਕ. ਕਾਂਕਗੇ(ਯ)

* ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ
 ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਪੁਤਿ-ਨਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਠੋੜੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ *

ਮੇਰੀ ਸੰਗਤਿ¹ ਧੋਰ² ਸੋਚ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ॥

ਮੇਰੀ³ ਕਰਮੁ ਕੁਟਿਲਤਾ⁴ ਜਲਮੁ ਕੁਭਾਤੀ⁵॥1॥1॥

ਰਾਮ ਗੁਸਈਆ ਜੀਅ ਕੇ ਜੀਵਨਾ⁶ ॥

ਮੋਹਿ⁷ ਨ ਬਿਸਾਰਹੁ⁸ ਮੈ ਜਨੁ ਤੇਰਾ⁹॥1॥1॥ਰਹਾਉ॥

ਮੇਰੀ¹⁰ ਹਰਹੁ¹¹ ਬਿਪਤਿ ਜਨ ਕਰਹੁ ਸੁਭਾਈ॥

ਚਰਣ ਨਾ ਛਾਡਉ¹² ਸਰੀਰ¹³ ਕਲ ਜਾਈ॥2॥

ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਉ ਤੇਰੀ ਸਾਭਾ¹⁴॥

ਬੋਗਿ ਮਿਲਹੁ¹⁵ ਜਨ¹⁶ ਕਰਿ¹⁷ ਨ¹⁸ ਬਿਲਾਬਾ¹⁹॥3॥1॥1॥ - ਪੰ. 345.

-
1. ਸੰਗੁਟ (ਸੂਕੇ. ਓ. ਅ. ਏ. ਹ. ਕ. ਖ. ਘ. ਸਾ. ਜ. ਟ. ਠ. ਤ.)
  2. ਸੋਚ ਧੋਰ (ਸੂਕੇ. ਓ. ਅ. ਏ. ਹ. ਕ. ਖ. ਘ. ਸਾ. ਜ. ਟ. ਠ. ਤ.)
  3. 'ਮੇਰੀ' ਪਾਠ ਨਗੀਂ ਹੈ (ਸੂਕੇ. ਓ. ਏ. ਹ. ਕ. ਖ. ਜ. ਟ. ਠ. ਤ.)
  4. ਕੁਟਿਲ (ਸੂਕੇ. ਓ. ਅ. ਏ. ਹ. ਕ. ਖ. ਘ. ਸਾ. ਟ. ਠ. ਤ.) ਕਰਨ(ਜ.) ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ(ਸੂਕੇ. ਓ. ਏ. ਹ. ਕ. ਖ. ਘ. ਜ. ਟ. ਠ.) ਮੇਰੀ ਜਾਤਯ (ਤ.)
  5. ਕੁਭਾਤੀ (ਹ. ਸਾ. ਘ. ਟ.)
  6. ਕਾ ਲੁ ਹੈ ਜਗਜੀਵਨ ਮੇਰਾ (ਸੂਕੇ. ਓ. ਅ. ਏ. ਹ. ਕ. ਖ. ਘ. ਸਾ. ਜ. ਟ. ਠ. ਤ.)
ਰਾਮਾ ਹੈ ਜਗਜੀਵਨ ਮੇਰਾ (ਟ.)
  7. ਤੂੰ (ਸੂਕੇ. ਓ. ਅ. ਏ. ਹ. ਕ. ਖ. ਘ. ਸਾ. ਜ. ਟ. ਠ. ਤ.)
  8. ਬਿਸਾਰੀ ਰਾਮ (ਸੂਕੇ. ਓ. ਅ. ਏ. ਹ. ਕ. ਖ. ਘ. ਸਾ. ਜ. ਟ. ਠ. ਤ.)
  9. ਤੇਰਾ (ਸੂਕੇ. ਓ. ਅ. ਏ. ਹ. ਕ. ਖ. ਸਾ. ਜ. ਟ. ਤ.)
  10. 'ਮੇਰੀ' ਪਾਠ ਨਗੀਂ ਹੈ (ਸੂਕੇ. ਓ. ਏ. ਹ. ਖ. ਜ. ਟ. ਘ. ਤ.)
  11. ਬਿਪਤਿ (ਓ.) ਭਾਵੈ ਕਰਹੁ ਕੁਭਾਵ (ਸੂਕੇ. ਓ. ਕ. ਸਾ. ਜ. ਟ. ਠ. ਤ.)
ਭਾਵੈ ਕਰਹੁ ਕੁਭਾਵ (ਅ.) ਭਾਵੈ ਧਰਹੁ ਕੁਭਾਵ (ਏ. ਹ. ਖ. ਘ.)
  12. ਛਾਡੈ (ਸੂਕੇ. ਹ.) ਛੋਡੈ (ਅ) ਛਾਡੈ (ਓ. ਏ. ਕ. ਖ. ਸਾ. ਜ. ਟ. ਠ. ਤ.)
  13. ਜਾਈ ਸੁ ਜਾਵ (ਸੂਕੇ. ਓ. ਹ. ਕ. ਖ. ਸਾ. ਟ. ਠ. ਤ.) ਭਾਵੈ ਜਾਈ ਸੁ ਜਾਵ (ਏ) ਜਾਵ ਸੁ ਜਾਵ (ਅ)
  14. ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਕਛੁ ਤੇਹੁ ਅਵਲੰਬਨ (ਸੂਕੇ. ਓ. ਅ. ਏ. ਹ. ਕ. ਖ. ਘ. ਸਾ. ਜ. ਟ. ਠ. ਤ.)
  15. ਮਿਲੈ (ਸੂਕੇ. ਓ. ਅ. ਏ. ਹ. ਖ. ਘ. ਸਾ. ਜ. ਟ. ਠ. ਤ.) ਮਿਲਹੁ (ਕੇ .)
  16. ਜਿਨਿ (ਸੂਕੇ. ਓ. ਅ. ਏ. ਹ. ਕ. ਸਾ. ਠ. ਤ.) ਜਿਨ (ਖ. ਜ. ਟ.)
  17. ਕਰ (ਸੂ. ਓ. ਅ. ਏ. ਕ. ਸਾ. ਜ. ਤ.) ਕਰੈ (ਹ. ਖ. ਘ. ਟ. ਠ.)
  18. ਹੁ (ਸੂਕੇ. ਓ. ਅ. ਏ. ਕ. ਸਾ. ਜ. ਤ.)
  19. ਬਿਲੰਬਨ (ਸੂਕੇ. ਓ. ਅ. ਏ. ਹ. ਕ. ਖ. ਸਾ. ਜ. ਟ. ਠ. ਤ.)

* ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾ ਸ਼ੀ ਤੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ

ਬੇਗਮਪੁਰਾ¹ ਸਹਰ ਕੇ² ਠਾਉ³ ॥
 ਦੁਖੁ⁴ ਅੰਦੇਹੁ⁵ ਨਗੀਂ ਤਿਹਿ ਠਾਉ⁶ ॥
 ਨਾਂ ਤਸਵੀਸ ਖਿਰਾਜੁ ਨ ਮਾਲੁ ॥⁷
 ਖਉਫੁ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸੁ ਜਵਾਲੁ ॥⁸
 ਅਬ ਮੋਹਿ⁹ ਖੁਬ ਵਤਨ¹⁰ ਗਾਹ¹¹ ਪਾਈ ॥
 ਉਹਾ¹² ਖੀਰਿ¹³ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਭਾਈ¹⁴ ॥ 1 ॥ 1 ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਕਾਇਮੁ ਦਾਇਮੁ ਸਦਾ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ॥
 ਦੇਮ ਨ ਸੇਮ ਏਕ ਸੇ ਆਗੀ ॥
 ਆਬਾਦਾਨੁ ਸਦਾ ਮਸਹੂਰ¹⁵ ॥
 ਉਹਾ ਗਲੇ ਬਸਹਿ ਮਾਮੂਰ¹⁶ ॥ 2 ॥
 ਤਿਉ ਤਿਉ ਸੈਲ ਕਰਹਿ ਜਿਉ ਭਾਵੈ ॥¹⁷
 ਮਹਰਮ ਮਹਲ ਨ¹⁸ ਕੇ ਅਟਕਾਵੈ ॥
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ¹⁹ ਖਲਾਸ ਚਮਾਰਾ ॥
 ਜੇ ਹਮ²⁰ ਸਹਰੀ²¹ ਸੁ ਮੀਤੁ ਹਮਾਰਾ ॥ 3 ॥ 2 ॥

— ਪੰ 345.

-
1. ਬੇਗਮਪੁਰ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਹ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਬੇਗਰ (ਘ)
  2. ਕਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਹ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ)
  3. ਠਾਵ (ਓ.ਐ.ਹ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  4. ਡਿਕਰ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਹ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  5. ਅੰਦੇਸ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਹ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  6. ਠਾਵ (ਓ.ਹ.) ਠਾਈ (ਤ.) ਤਿਹ ਠਾਵ (ਖ.ਟ.) ਪ੍ਰਤੀ ਘ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੀ ਠਾਵ ਪਾਠ ਹੈ। ਤਿਹਿ ਲਡਜ ਨਗੀ ਆਇਆ।
  7. ਨਗੀ ਤਹਾਂ ਜੀਸ ਖਲਾਤਨ ਮਾਰ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਹ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਮੀਰ) ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਨਗੀਂ ਜੀਸ ਖਲਾਤਨ ਮਾਰ (ਹ)
  8. ਹੈਫ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸ ਜਵਾਲ (ਯੂ.ਕੇ. ਓ. ਏ. ਸਾ. ਕ. ਖ. ਘ. ਜ. ਟ. ਠ. ਤ.) ਹੈਫ ਨ ਖ ਤਾ ਨ ਤਰਸ ਜਵਾਲ (ਹ) ਪ੍ਰਤੀ ਅ ਵਿੱਚ ਹੈਫ ਪਿਛੋਂ ਨ ਲਡਜ ਨਗੀਂ ਹੈ ਬਾਕੀ ਪਾਠ ਸਮਾਨ ਹੈ।

ੜ. ਨੋ ਚਲਦਾ

-
9. ਹੰਮ (ਯੂਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਓ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
10. ਬਤਨ (ਯੂਕੇ.ਐ.ਏ.ਓ.ਕ.ਜ.) ਬਾਤਨ (ਖ) ਰਤਨ (ਘ.) ਉਤਨ(ਟ)
11. ਘਰ ਪਾਯਾ (ਯੂਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਓ.ਕ.ਖ.ਘ. ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
12. ਉਜਾ (ਯੂਕੇ.ਐ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਜ.) ਬਜੁ (ਓ) ਉਜੁ (ਖ) ਵਾਜਾਈ(ਤ) ਉਜੈ(ਹ)
ਉਚਾ(ਟ) ਵੰਜਾਈ(ਠ)
13. ਖੰਚ (ਯੂਕੇ. ਓ.ਖ.ਟ.ਤ) ਪੰਚ(ਟ) ਯੋਚ(ਠ)
14. ਭਾਯਾ (ਯੂਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਓ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) ਭਯਾ (ਜ)
15. ਆਵਨ ਜਾਣ ਰਹਮ ਮਹਸੂਰ (ਯੂਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਸ.) ਆਵਨ ਜਾਣ ਰਹਮ ਮਹਸੂਰ
(ਖ.ਘ.ਹ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
16. ਜਹਾ ਗਨਿਆਵ ਬਸੀ ਮਾਬੂਦ (ਯੂਕੇ. ਓ.ਹ.ਐ.ਏ.ਸਾ.ਖ.ਘ.ਟ(ਬੇਰੇ)ਠ(ਬਜੈ)
ਪਤੀ ਕ ਵਿੱਚ 'ਮਾਬੂਦ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਮਹਬੂਬ' ਹੈ ਤਾਕੀ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।
17. ਜੋਈ ਸੰਨ ਕਰੀ ਸੋਈ ਭਾਵੈ (ਯੂਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
18. ਕੋ (ਯੂਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ. ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
19. ਕਹੀ ਰੰਦਾਸ (ਯੂਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਓ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
20. ਓਸ (ਯੂਕੇ.ਐ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਓਹਿ (ਘ.ਹ.)
21. ਸਹਰਿ (ਯੂਕੇ.ਐ.ਕ.)

ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ*

ਘਟ ਘਟ ਘਟ ਡੂਗਰ ਘਣਾ¹ ਇਕੁ² ਨਿਰਗੁਣ³ ਬੈਠੁ ਹਮਾਰ॥
 ਰਮਈਏ ਸਿਉ ਇਕ ਬੈਠਤੀ ਮੇਰੀ ਪੂੰਜੀ ਰਾਖੁ ਮੁਰਾਰਿ॥1॥
 ਕੇ ਬਨਜਾਰੇ ਰਾਮ ਕੇ ਮੇਰਾ ਟਾਂਡਾ ਲਾਇਆ ਜਾਇ ਰੇ⁴॥1॥ਰਹਾਉ॥
 ਹਉ ਬਨਜਾਰੇ ਰਾਮ ਕੇ ਸਹਜ ਕਰਉ ਬਾਪਾਰੁ⁵॥
 ਮੈ ਰਾਮ ਨਾਮ ਧਨੁ ਲਾਇਆ ਬਿਖੁ ਲਾਦੀ ਸੰਸਾਰਿ⁶॥2॥
 ਉਰਵਾਰ ਪਾਰ ਕੇ ਦਾਨੀਆ ਲਿਖਿ ਲੇਹੁ ਆਲ ਪਤਾਨੁ॥
 ਮੋਹਿ ਜਮਡੰਡੁ ਨ ਲਾਗਈ ਤਜੀਲੇ ਸਰਬ ਜੰਜਾਨੁ॥3॥⁷
 ਜੰਸਾ ਰੰਗੁ ਕੁਸੰਭ⁸ ਕਾ⁹ ਤੰਸਾ ਇਹੁ¹⁰ ਸੰਸਾਰੁ॥
 ਮੇਰੇ ਰਮਈਏ ਰੰਗੁ ਮਜੀਠੁ¹¹ ਕਾ ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ¹²॥4॥1॥-ਪੰ.346

-
1. ਘੋਘਟ ਘਾਟ ਘਨੈ ਘਨੈ ਰੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ) ਘਟੇ ਘਣਾ(ਅ.ਏ.ਠ) ਘਨੇ ਘਣਾ (ਕ.ਸਾ)
 ਘੋਘਟ ਘਾਟ ਘਣਾ ਘਣਾ (ਹ) ਘਣਾ ਘਣਾ(ਘ)ਘੋਘਟ ਪੰਥ ਚੁਹਿਲਿਆ ਰੇ(ਖ)
  2. ਇਕ ਪਾਠ ਪੜੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਘ.ਠ) ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।
  3. ਨਰਗੁਣ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਹ.ਘ.ਠ)
  4. ਮੈ ਬਨਜਾਰੇ ਰਾਮ ਕੇ॥ਹਰਿ ਜੁ ਕੇ ਟਾਂਡੇ ਲਾਦੈ ਜਾਵਰੇ(ਖ)
 ਹਰਿ ਕੇ ਟਾਂਡੇ ਲਾਦਯੇ ਜਾਈ ਰੇ(ਕ.ਠ) ਬਨਜਾਰਾ ਰਾਮ ਕਾ(ਓ.ਅ.ਏ.ਠ)
 ਹਰਿ ਕੇ ਟਾਂਡੇ ਲਾਦੈ ਜਾਈ ਰੇ . . . ਮੈ ਬਨਜਾਰੇ ਰਾਮ ਕੇ(ਯੂ.ਕੇ.ਕ.ਘ.ਸਾ.ਹ)
 ਹਰਿ ਜੀ ਕੇ ਟਾਂਡੇ ਲਾਦੈ ਜਾਉ ਰੇ(ਹ.ਘ)
  5. ਰਾਮ ਨਾਮ ਧਨ ਪਾਏ॥ਤਾ ਬੈ ਸਹਜਿ ਕਰੇ ਬਧੋਯਾਰੇ ਰੇ(ਯੂ.ਕੇ.)ਇਹ ਪਾਠ ਪੜੀ(ਓ)
 ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਮ ਨਾਮ ਧੰਨ ਪਾਪਯੇ(ਤ) ਬੈ ਸਹਜਿ ਕਰੇ ਬਧੋਪਾਰਰੇ(ਅ.ਸਾ)
 ਰਾਮ ਨਾਮ ਧੰਨ ਪਾਏਯੇ। ਤਾ ਬੈ ਸਹਜਿ ਕਰੇ ਬਧੋਪਾਰ ਰੇ(ਕ.ਸਾ.ਠ)
  6. ਰਾਮ ਨਾਮ ਹਮ ਲਾਦਿਯੇ॥ ਤਾ ਬੈ ਬਿਖ ਲਾਦਯੇ ਸੰਸਾਰ ਰੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸ.ਠ.)
 ਰਾਮ ਨਾਮ ਹੰਮ ਲਾਹਿਯੇ॥ ਤਾ ਬੈ ਬਿਖ ਲਾਦਯੇ ਸੰਸਾਰ ਰੇ(ਓ)
  7. ਇਹ ਪਾਠ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ
 ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਨ ਲਿਖਤ ਪਾਠ ਵੀ ਜੇ (ਓ)
 ਪੜੀ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਨਤਹਿ ਧਰਤੀ ਧਨ ਧਰਯੈ॥ਅਨਤਹਿ ਢੂਢਣ ਜਾਈ॥
 ਅਨਤ ਕੋ ਧਰਯੋ ਨ ਪਾਈਯੇ॥ਤਾ ਥੈ ਚਾਲਯੋ ਮੂਲ ਗਵਾਈ ਹੈ॥2॥
 ਰੀਣਿ ਗਵਾਈ ਸੋਈ ਕਰਿ॥ਦਯੋਸ ਗਵਾਯੋ ਖਾਈ॥
 ਰੀਰਾ ਯਹੁ ਤਨ ਪਾਇ ਕਰਿ॥ਕੋਠੀ ਕੈ ਬਦਲੈ ਜਾਈ ਹੈ॥3॥
 ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਪੂਜੀ ਭਈ॥ਬਸਤ ਲਈ ਨਿਰਮੋਲ॥
 ਸਹਜ ਬਲਦਿਯਾ ਲਾਇ ਕਰਿ॥ਚਹੁ ਦਿਸਿ ਟਾਡੈ ਮੇਲ ਰੈ॥4॥

8. ਕਸੂਭ(ਯੂਕੇ) ਪਤੰਗ(ਓ.ਅ.ਏ.ਖ.ਘ.ਠ.ਤ)ਕਸੂਭ(ਕ.ਹ)
 9. ਕਾ ਉਪਰੰਤ (ਰੈ) ਪਾਠ ਵੀ ਹੈ(ਯੂਕੇ.ਅ.ਹ.ਕ.ਸਾ)
 10. ਰਮਦੀਯਾ ਰੰਗ ਮਜੋਠ ਕਾ (ਯੂਕੇ.ਓ.ਅ.(ਕੇ) ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ)ਰਮਦੀਯੋ ਰੰਗ ਮਜੋਠ ਕੋ
 (ਸਾ.ਠ.ਤ)
 11. ਯਹੁ (ਯੂਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਠ.ਤ)
 12. ਤਾਥੈ ਭਣੈ ਰੰਦਾਸ ਬਿਚਾਰ ਰੇ(ਯੂਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ(ਚਮਾਰ) ਕ.ਸਾ.ਠ.ਤ)
 ਭਸਿ ਰੰਦਾਸ ਬਿਚਾਰ(ਖ) ਤਾਤੈ ਭਇ ਰੰਦਾਸ ਬਿਚਾਰ ਰੇ(ਘ.ਹ)
 * ਹੋਥ ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਿਤਲਿਖੀਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ
 ਕੇਦਾਰੋ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂਗੋ ਬੰਗਗਣਿ

ਸਤਿਜੁਗਿ¹ ਸਤੁ² ਤੇਤਾ³ ਜਗੋ⁴ ਦੁਆਪਰਿ⁵ ਪੂਜਾਚਾਰ⁶ ॥
 ਤੀਨੇ ਜੁਗ ਤੀਨੇ ਦਿੜੀ⁷ ਕਲਿ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਅਧਾਰ ॥1॥
 ਪਾਰੁ⁸ ਕੈਸੇ⁹ ਪਾਇਬੇ ਰੇ ॥
 ਮੋਸਉ¹⁰ ਕੋਉ¹¹ ਨ ਕਹੈ ਸਮਝਾਇ¹² ॥
 ਜਾਤੇ¹³ ਆਵਾਗਵਨੁ ਬਿਨਾਇ¹⁴ ॥1॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਧਰਮ ਲਿਰੂਪੀਐ ਕਰਤਾ ਦੀਸੈ ਸਭ ਲੋਇ¹⁵ ॥
 ਕਵਨ ਕਰਮ ਤੇ ਛੁਟੀਐ¹⁶ ਜਿਹ ਸਾਧੈ ਸਭ ਸਿਧਿ ਹੋਇ¹⁷ ॥2॥
 ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਬੀਚਾਰੀਐ¹⁸ ਸੰਕਾ ਸੁਨਿ¹⁹ ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ ॥
 ਸੰਸਾ ਸਦ ਹਿਰਦੈ ਬਸੈ²⁰ ਕਉਨੁ²¹ ਹਿਰੈ ਅਭਿਆਨੁ ॥3॥
 ਬਾਹਰੁ ਉਦਕਿ ਪਖਾਰੀਐ²³ ਘਟ ਭੋਤਰਿ ਬਿਬਿਧ ਬਿਕਾਰ ॥
 ਸੁਧ²⁴ ਕਵਨ²⁵ ਪਰ ਹੋਇਬੇ²⁶ ਸੁਚ ਕੁੰਚਰ ਬਿਧਿ ਬਿਉਹਾਰ²⁷ ॥4॥
 ਰਵਿ ਪ੍ਰਸਾਸ²⁸ ਰਜਨੀ ਜਥਾ ਗਤਿ ਜਾਨਤ²⁹ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ॥
 ਪਾਰਸ³⁰ ਮਾਨੇ ਤਾਬੇ³¹ ਛੁਏ ਕਲਕ ਹੋਤ ਨਹੀ ਧਾਰ ॥5॥
 ਪਰਮ ਪਰਸ ਗੁਰੁ ਭੇਟੀਐ ਪੂਰਬ ਲਿਖਤ ਲਿਲਾਟ ॥
 ਉਲਮਨ ਮਨ ਮਨ ਹੀ ਮਿਲੈ ਛੁਟਕਤ ਬਜਰ ਕਪਾਟ ॥6॥
 ਭਗਤਿ ਜੁਗਤਿ ਮਤਿ ਸਤਿ ਕਰੀ ਭ੍ਰਮ ਬੰਧਨ ਕਾਟਿ ਬਿਕਾਰ ॥
 ਸੋਈ ਬਸਿ ਰਸਿ ਮਨ ਮਿਲੈ ਗੁਨ ਨਿਰਗੁਨ ਏਕ ਬਿਚਾਰਿ ॥7॥^{32*}
 ਅਨਿਕ³³ ਜਤਨ ਲਿਗੁਰੁ³⁴ ਕੀਏ³⁵ ਟਾਰੀ³⁶ ਨ ਟਰੈ ਭ੍ਰਮ ਡਾਸ³⁷ ॥
 ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਨਹੀ ਉਪਜੈ ਤਾਤੇ³⁸ ਰਵਿਦਾਸ³⁹ ਉਦਾਸ ॥8॥ ॥1॥

- ਪੰ. 346.

1. ਸਤਜੁਗ (ਉ.ਅ.ਏ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ)
2. ਤਪ (ਉ)
3. ਤੇਤਾ (ਏ.ਟ.ਠ.ਤ)
4. ਮੁਖ (ਉ.ਅ.ਖ) ਤੁਤਪ(ਟ) ਤਪ(ਠ) ਤਪਾ(ਤ)
5. ਦਵਾਪਰ (ਉ.ਅ.ਖ.ਟ) ਦਵਾਪਰਿ(ਏ) ਦੁਪਰ(ਤ)
6. ਅਚਾਰ (ਉ.ਅ.ਏ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ)
7. ਤੀਨਸੂ ਜੁਗਨਿ ਤੀਨਸੂ ਦਿੜੀ (ਉ.ਅ.ਏ.ਖ.ਠ.ਤ) ਤਿਹੂੰ ਜੁਗਾ ਤੀਨੁ ਦੁਟੀ(ਟ)ਇਨ ਮੈ ਕਛੁ ਨ ਸੁਸੁਟੀ(ਏ)

8. ਮਰਮ (ੳ.ਅ.ੲ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
 9. ਕੈਸੈ (ੳ.ਅ.ੲ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
 10. ਪੰਡਿਤ (ੳ.ਅ.ੲ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
 11. ਕੋਈ (ੳ.ਅ.ੲ.ਠ.ਤ.) ਕੋਨ(ਖ) ਕਯੂ ਨ (ਟ)
 12. ਸਮਝਾਈ (ੳ.ਅ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
 13. ਤਾ ਬੈ ਮੇਰੀ(ੳ) ਤਾਤੈ ਮੇਰੇ(ਟ.) ਜਾਬੈ ਮੇਰੇ (ਅ.ੲ.ਖ.ਠ.ਤ.)
 14. ਬਿਲਾਈ(ੳ)
 15. ਨੋਈ(ੳ.) ਕੋਇ(ੲ)
 16. ਜਿਹਿ ਧਰਮੇ ਭੁ ਛੂਟੀ ਹੈ (ੳ.ਖ.) ਕੋਨ ਧਰਮ ਭੁ ਛੂਟਿਆ(ੲ)ਜਾਹਿ ਧਮ ਭੁ ਛੂਟਿਏ(ਅ.ਠ.ਤ.)ਜਿਦਿ ਧਰਮੈ ਭੁ ਛੂਟਿਹੈ(ਟ)
 17. ਤਾਹਿ ਨ ਚੋਨਹੈ ਕੋਈ (ੳ.ਅ.ਖ.ਠ.ਤ.) ਸੇ ਧਰਮ ਨ ਚੋਨਹੈ ਕੋਇ (ਟ)
 18. ਅਕਰਮ ਕਰਮ ਬਿਚਾਰਿਏ(ੳ.ਅ.ੲ.ਠ.ਤ.) ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਬਿਚਾਰੀਏ (ੲ)
 19. ਸੁਣਿ ਸੰਕਯਾ (ੳ.ਅ.ਠ.ਤ.) ਸੰਕਯਾਸੁਨਿ(ੲ) ਸੁਨਿ ਸੁਮਤ (ੲ)
 20. ਜਾਕੈ ਹਿਰਦੈ ਤੈ ਭਰਮ (ੳ.ਅ.ਠ.ਤ.) ਸਧੇ ਸਦਾ ਹਿਰਦੈ ਰਹੈ(ੲ) ਸੰਸਾਰ ਸਦਾ ਹਿਰਦੈ ਬਸੈ(ੲ) ਹਰਿ ਬਿਨ (ੳ.ਅ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਰਾਮ ਬਿਨ(ੲ)
 21. ਕੋਨ (ੳ.ਅ.ੲ.ਟ.ਠ.ਤ.)
 22. ਹਰੈ (ੳ.ਅ.ੲ.ਟ.ਠ.ਤ.)
 23. ਬਾਹਰਿ ਅੰਗ ਪਖਾਲਿਏ(ੳ.ਅ.ੲ.ਠ.ਤ.) ਕਿਹਿ ਬਿਧਿ ਅੰਗ ਪਖਾਲਿਏ(ੲ)
 24. ਸੁਚਿ (ੳ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਸੁਚਯ(ਅ.)
 25. ਕੋਨ(ਖ.ਟ.)
 26. ਹੋਈਏ(ੳ.ਅ.) ਹੋਹਿਏ(ਟ.)
 27. ਕੁੰਜਰ ਗਤਿ ਬਯੋਹਾਰ(ੳ.ਅ.ਠ.ਤ.) ਕੁੰਜਰ ਸਚ ਬਯੋਹਾਰ(ੲ) ਜੈਸੈ ਕੁੰਠ ਬਿਧਿ ਬਯੋਹਾਰ(ਖ) ਜੈਸੈ ਕੁੰਜਰ ਬਿਧਿ ਬਯੋਹਾਰ(ਟ.)
 28. ਪਕਾਸ (ੳ.ਅ.ੲ.ਖ.ਟ.ਠ) ਖੁ ਰਬਯ ਪਕਾਸ(ਤ)
 29. ਦੋਸੈ (ੳ.ਅ.ੲ.ਖ.ਠ.ਤ.) ਯੂ ਕਤ ਦੋਸੈ ਸੰਸਾਰ(ਟ.)
 30. ਮਿਲਿ (ੳ.) ਸਨਿ(ਅ.) ਪਾਰਸ ਮਨਿ(ੲ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
 31. ਛਿਵੈ (ੳ.ਠ.ਤ.) ਛਿਯਾ (ਟ) ਛਿਏ(ਅ.) ਛਿਯੈ(ੲ)ਛਿਯੈ(ਖ)
 32. ਇਹ ਪਾਠ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।* ਲਿਖਨ ਲਿਖਤ ਪਾਠ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਨਗੋਂ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੁਤਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹੀ(ੳ) ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-
 ਧਨ ਜੋਬਨ ਪੜ੍ਹ ਨ ਮਿਲੈ।। ਕੁਲ ਕਰਣੀ ਆਚਾਰ।।
 33. ਅਨੇਕ (ੳ.ਅ.ੲ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਏਕੈ ਅਨੇਕ ਬਿਭੋਈਯਾ।। ਤਾ ਕੂੰ ਜਾਣੈ ਸਬ ਸੰਸਾਰ।।6।।
 34. ਕਰਿ (ੳ.ਅ.ੲ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.) 35. ਟਾਰੀਯੈ (ੳ.ਅ.ੲ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
 36. ਟਾਰਿ ਨ ਟਰੈ (ੳ.ੲ.ਖ.ਟ.ਠ.) ਟਾਰੀ ਟਰੈ ਨ (ਅ.ਤ.)
 37. ਪਾਸ (ੳ.ਅ.ੲ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.) 38. ਤਾਬੈ (ੳ.ਅ.ੲ.ਖ.ਠ.ਤ.) ਤਾਤੈ (ਟ)
 39. ਜਨ (ੳ.ਖ.ਟ) ਰੰਦਾਸ(ਅ.ੲ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
 ਪੜ੍ਹੀ(ਖ) ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਧੂਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਆਸਾ

ਮਿਗ਼¹ ਮੀਨ ਕਿੰਗ² ਪਤੰਗ ਕੁੰਚਰ³ ਏਕ ਦੇਖ ਬਿਨਾਸ⁴॥
 ਪੰਚ ਦੇਖ⁵ ਅਸਾਧ⁶ ਜਾ⁷ ਮਹਿ ਤਾਕੀ ਕੇਤਕ ਆਸ॥⁸॥੧॥
 ਮਾਧੇ ਅਬਿਦਯਾ ਹਿਤ ਕੀਨ⁹॥
 ਬਿਬੇਕ ਦੀਪ ਮਲੇਨ॥¹⁰ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
 ਤਿਗ਼ਦ¹¹ ਜੋਨਿ ਅਚੇਤ ਸੰਭਵ¹² ਪੁੰਨ¹³ ਪਾਪ ਅਸੋਚ¹⁴॥
 ਮਾਨੁਖਾ¹⁵ ਅਵਤਾਰ¹⁶ ਦੁਲਭ¹⁷ ਤਿਹੀ¹⁸ ਸੰਗਤਿ ਧੋਰ॥੨॥
 ਜੀਅ ਜੰਤ ਜਹਾ ਜਹਾ ਲਗੁ¹⁹ ਕਰਮ ਕੇ ਬਸਿ ਜਾਇ॥²⁰
 ਕਾਲ²¹ ਫਾਸ²² ਅਬਧ²³ ਲਾਗੇ²⁴ ਕਛੁ²⁵ ਨ²⁶ ਚਨੈ ਉਪਾਇ²⁷॥੩॥
 ਰਵਿਦਾਸ²⁸ ਦਾਸ ਉਦਾਸ ਤਜੁ²⁹ ਕੁ ਤਪਨ³⁰ ਤਪੁ ਗੁਰ ਗਿਆਨ॥
 ਭਗਤ ਜਨ ਭੈ³¹ ਹਰਨ³² ਪਰਮਾਨੰਦ³³ ਕਰਹੁ ਨਿਦਾਨ॥੪॥੧॥

- ਪੰਨਾ 486.

-
1. ਮਿਗ਼ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਮਘ(ਅ) ਯੈ ਮਿਗ਼ (ਖ)
  2. ਕਿੰਗ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਕਿੰਗ(ਕ.ਖ.)
  3. ਕੁੰਚਰ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.)
  4. ਏਕ ਦੇਖ ਬਿਨਾਸ (ਏ) ਏਕਏਕ(ਹ) ਯੈਕਯੈਕ ਦੇਖ ਬਿਨਾਸ(ਠ)ਦੇਖ ਯੈਕ ਬਿਨਾਸ(ਖ)
ਯੈਕ(ਤ)
  5. ਬਯਾਧਿ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਇਤਾ ਪੰਚਿ ਅਜਾਧ ਦੇਹੀ (ਏ)
  6. ਅਜਾਧਿ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਬੰਸੈ (ਹ)
  7. ਇਹਿ ਤਨ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਯਾਤਨ(ਖ)
  8. ਕੀਨ ਤਾਕੀ ਆਸ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.)
  9. ਕਛੁ ਕਛੁ ਅਬਿਦਯਾ ਹਿਤ ਕੀਨ(ਖ)
  10. ਤਾ ਥੈ ਮੈ ਤੇਰ ਨਾਵ ਨ ਲੈਨੁ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਕ.ਜ.ਠ.ਤ) ਮਾਧੇ ਜੀ ਤੇਹ ਨਾਵ ਨ ਲੈਨ
(ਖ) ਤਾ ਤੈ ਮੈ ਤੇਰਾ ਨਾਵ ਨ ਲੈਨੁ (ਘ.ਟ.ਹ.)
  11. ਤਸੁਗ (ਸੂ.ਕੇ.ਐ) ਤਿਗ਼ਨ(ਟ) ਤਿਗੁਗ(ਓ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.ਹ.)
  12. ਸਮਭੁਮਿ (ਸੂ.ਕੇ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਸੰਭੁਮਿ (ਓ.ਐ.ਹ.)ਕੁਮ ਕੁਮ(ਟ)

ਡ. ਨੋ. ਚਲਦਾ

-
13. ਪਾਪ ਪੁਨਿ (ਸੂ.ਕੇ.ਐ.ਏ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਹ.) ਪਾਪ ਪੁਨਯ (ਉ.ਹ.)
  14. ਨ ਸੋਚ (ਉ.ਐ.ਏ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਸੋਚ (ਹ) ਨਾਹਿ ਤੰਜੋਯ ਸੋਚ(ਖ)
  15. ਮਾਨਿਖ (ਉ.) ਮਾਨਿਖਾ (ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.)
  16. ਐਤਾਰ (ਉ.ਐ.ਏ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.)
  17. ਦੁਲਭ (ਉ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.)
  18. ਤਹੁ ਸੰਕੁਟ (ਉ.ਤ.) ਤਓ ਸੰਕਟ(ਖ) ਤਿਹੁ ਸੰਕੁਟ (ਐ.ਏ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਹ.)
  19. ਜਲਿ ਬਲਿ ਜੋਵ ਜੰਤ ਜਹਾ ਤਹਾ (ਉ.ਐ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਨੂੰ (ਏ)
  20. ਕਰਮ ਬਸਿ ਸਬ ਆਹਿ ਰੈ (ਖ) ਕਰਮ ਬਸਿ ਹੰਵ ਜਾਈ (ਉ.ਕ.)
ਕਰਮ ਪਾਸਿ ਜਾਈ(ਐ) ਕਰਮ ਪਾਸਾ ਜਾਈ(ਏ.ਕ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.ਹ.)
  21. ਸੋਹ (ਉ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.)
  22. ਪਾਸਿ (ਉ.ਐ.ਏ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਬੰਧ(ਖ)
  23. ਅੰਬਧ (ਉ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਅੰਬਧ(ਤ)
  24. ਬਾਧਯੋ (ਉ.ਐ.ਏ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਹ.) ਬਾਧੋ(ਖ.ਤ)
  25. ਕਰਿਏ(ਉ.ਐ.ਏ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਚਲੈ (ਖ)
  26. ਕੁੰਣ (ਉ.) ਕੋਣ (ਐ.ਏ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਨਾ ਕੋਓ(ਖ)
  27. ਉਪਾਈ (ਉ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.)
  28. ਰੀਦਾਸ (ਉ.ਐ.ਏ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.)
  29. ਬਨਭਵ (ਉ.ਏ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਅਨਭਵ (ਐ) ਅਨਭੈ (ਖ)
  30. ਜਪਨ (ਉ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਤ.ਹ.)
  31. ਭੈ (ਉ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਭਾਵਤ ਜਨ ਭਵ (ਟ)
  32. 'ਹਰਨਾ' ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਪਾਠ ਹੈ: ਕਹਿਵਤ (ਉ) ਕਯਤ(ਤ)ਕਹਿਏ(ਟ)ਕਹਿਏਤ(ਐ.ਕ.)
ਕਹਿਯਤ(ਏ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ)
  33. ਅੰਸੇ ਪਰਮ ਨਿਧਾਨ(ਉ.ਐ.ਏ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.)ਪਰਮ ਕਰਨ ਨਿਧਾਨ(ਖ)

ਰਾਗੁ ਆਸਾ

ਤੁਮ¹ਚੰਦਨ ਹਮ²ਇਰੰਡ³ਬਾਪੁਰੇ⁴ਸੰਗਿ⁵ਤੁਮਾਰੇ⁶ਬਾਸਾ॥
 ਲੇਚ ਰੂਖ⁷ ਤੈ⁸ਉਚ⁹ਭਏ ਹੈ¹⁰ਗੰਧਿ¹¹ਸੁਗੰਧਿ ਨਿਵਾਸਾ॥੧॥
 ਮਾਧਉ¹²ਸਤਸੰਗਿਤਿ¹³ਸਰਨਿ¹⁴ਤੁਮਾਰੀ¹⁵॥
 ਹਮ ਅਉਗਨ ਤੁਮ ਉਪਕਾਰੀ॥¹⁶ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
 ਤੁਮ¹⁷ਮਖਤੂਠ ਸੁਪੇਦ¹⁸ਸਪੀਅਲ¹⁹ਹਮ²⁰ਬਪੁਰੇ²¹ਜਸ ਕੀਰਾ॥
 ਸਤਸੰਗਿਤਿ ਮਿਲਿ ਰਹੀਐ ਮਾਧਉ ਜੀਸੈ ਮਧੁਪ ਮਖੀਰਾ॥੨॥²²
 ਜਾਤੀ²³ਓਛਾ²⁴ਪਾਤੀ²⁵ਓਛਾ ਓਛਾ ਜਲਮੁ ਹਮਾਰਾ॥
 ਰਾਜ²⁶ਰਾਮ ਕੀ ਸੈਵ ਨ ਕੀਨੀ ਕਹਿ²⁷ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰਾ²⁸॥੩॥੩॥
 — ਪੰ. 486.

-
1. ਤੁਮ, (ਸੂਕੇ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਠ.ਤ)
  2. ਮੰ (ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
  3. ਅਰੰਡ (ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
  4. ਬਾਪੁਰੇ (ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
  5. ਨਿਕਟਿ (ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਨਿਕਟ(ਖ)
  6. ਤੁਮਹਾਰੀ (ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
  7. ਬਖ (ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਟ.ਠ) ਬਿਰੇਖ (ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਤ.)
  8. ਬੈ (ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਠ.ਤ) ਤੈ (ਖ.ਜ.ਟ.)
  9. ਉਚਾ (ਅ) 10. 'ਹੈ' (ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।
  11. ਤੇਰੀ ਬਾਸ ਸੁਵਾਸ(ਸੂਕੇ.ਐ.ਏ.) ਤਰੀ ਬਾਸ ਸੁਬਾਸਿਨਬਾਸਾ(ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਠ.ਤ)
  12. ਮਾਧੈ (ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  13. ਸੰਗਿਤਿ (ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ)
  14. ਸਰਨ(ਐ.ਏ.ਟ.ਤ) ਸਰਣਿ(ਕ.ਤ.)
  15. ਤੁਮਹਾਰੀ (ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਠ.ਤ)
  16. ਜਗਜੀਵਨ ਕਸਨ ਮੁਰਾਰੀ (ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਮੁਰਾਰੀ(ਖ)
  17. ਤੁਮ, (ਸੂਕੇ.ਏ.ਕ.ਠ.ਤ.) 18. ਗੁਲਾਲ (ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਠ.ਤ.)ਗੁਲਾਬ(ਟੇ)
  19. ਚਤਰਭੁਜ (ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਪਰਮਪਦ (ਖ)
  20. ਮੰ(ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) 21. ਬਪੁਰੇ(ਸੂਕੇ.ਐ.)ਬਪੁਰੇ(ਐ.ਏ.ਕ.ਜ.ਠ.ਤ)ਬਪਰਾ(ਖ.ਟ.)
  22. ਇਹ ਪਾਠ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰੱਖਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ
ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਪਾਠ ਹੈ:—
ਪੀਵਤ ਡਾਲ ਫੂਲ ਰਸ ਅਮ੍ਰਿਤ॥ਸਹਜਿ ਭਈ ਸਤਿ ਗੀਰਾ॥(ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਕ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
ਪੀਵਤ ਡਾਲ ਫੂਲ ਰਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਗਿਤਿ ਭਏ ਮੁਕੀਰਾ(ਏ.ਖ.)
  23. ਜਾਤਿ ਭੀ (ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) 24. ਵੇਛੀ (ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  25. ਜਲਮ ਭੀ ਬੇਛੀ ਬੇਛਾ ਕਰਮ ਹਮਾਰਾ(ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  26. ਹਮ ਸਰਨਗਿਤਿ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਕੀ (ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  27. ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸ(ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) 28. ਬਿਚਾਰਾ(ਸੂਕੇ.ਐ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)

ਰਾਗੁ ਆਸਾ

ਕਹਾ ਭਇਓ ਜਉ ਤਨੁ ਭਇਓ ਛਿਨੁ ਛਿਨੁ¹ ॥

ਪੇਮ ਜਾਇ² ਤਉ³ ਡਰਪ⁴ ਤੇਰੇ⁵ ਜਨੁ⁶ ॥ 1 ॥

ਤੁਝਹਿ⁷ ਚਰਨ ਅਰਬਿੰਦ⁸ ਭਵਨ⁹ ਮਨੁ ॥

ਪਾਠ ਕਰਤ ਪਾਇਓ¹⁰ ਪਾਇਓ ਰਾਮਈਆ¹¹ ਧਨੁ ॥ 1 ॥ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਸੰਪਤਿ ਬਿਪਤਿ ਪਟਲ ਮਾਇਆ ਧਨੁ ॥

ਤਾਮਹਿ¹² ਮਗਨ ਹੋਤ¹³ ਨ¹⁴ ਤੇਰੇ ਜਨੁ ॥ 2 ॥

ਪੇਮ ਕੀ ਜੇਵਹੀ ਬਾਧਿਓ ਤੇਰੇ ਜਨ¹⁵ ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ¹⁶ ਛੁਟਿਬੇ ਕਵਨ¹⁷ ਗੁਨ¹⁸ ॥ 3 ॥ 4 ॥ - ਪੰਨਾ 487.

1. ਕਹਾ ਭਯੋ ਜੇ ਜਗਤ ਤਨ ਛਿਨ ਛਿਨ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)

ਕਹਾ ਭਯੋ ਜੇ ਜਗਤ ਤਨ ਛਿਨ ਛਿਨ(ਅ)

2. ਘਟੈ (ਖ)

3. ਭੈ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਤ.ਟ.ਠ)

4. ਡਰੈ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)

5. ਤੇਰੇ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.)

6. ਨਿਜ ਜਨ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਨਿਜਨ(ਘ)

7. ਤੁਝਾ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)

8. ਅਰੁਬੰਦ (ਸੂ.ਕੇ.ਅ.ਏ.ਛ.ਠ) ਚਰਨਾਰਬਿੰਦ(ਟ)

9. ਭਵਰ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)

10. ਪਾਯੋ ਪਾਯੋ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) ਮੈਂ ਪਾਯੋ ਪਾਯੋ (ਹ)

11. ਮੈਂ ਰਾਮ ਧੰਨ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) ਮੈਂ ਰਮਈਆ ਧਨ(ਖ) ਰਾਮ ਧੰਨ(ਹ)

12. ਤਾਮੈਂ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)

13. ਹੋਇ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਹ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)

14. ਕੈਸੇ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.) ਕੈਸੇ (ਹ.ਕ.ਘ.ਤ.ਠ) ਕੈਸੇ ਤਿਰੇ ਜਨ(ਖ)

15. ਪੇਮ ਰਜਾ ਨੇ ਰਾਖੇ ਰਿਦੈ ਧਰਿ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਹ.ਅ(ਰਾਖੇ) ਏ.ਘ.ਤ.ਟ(ਰਾਖ)ਠ) ਪੇਮ ਰਜਾ ਨੇ

16. ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸ (ਸੂ.ਕੇ.ਹ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) - ਰਾਖੇ ਰਿਦੈ ਧਰਿ(ਕ) ਪੇਮ ਰਜਾ ਨੇ ਬੰਧ ਤੇਰੇ ਜਨ(ਖ)

17. ਕੈਨ (ਅ)

18. ਪਰਿ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਹ.ਘ.ਟ.ਠ.) ਪਤਿ(ਕ) ਪਰ(ਤ)

ਰਾਗੁ ਗੁਜਰੀ *

ਦੂਧੁ ਤ ਬਛਰੈ ਬਨਹੁ ਬਿਟਾਰਿਓ¹॥
 ਫੁਲੁ² ਭਵਰਿ³ ਜਨੁ ਮੀਨਿ⁴ ਬਿਗਾਰਿਓ⁵॥1॥
 ਮਾਈ ਕੋ ਬੰਦ⁶ ਪੂਜਾ ਕਹਾ ਨੈ⁷ ਚਰਾਵਉ॥
 ਅਵਰੁ ਨ ਫੁਲੁ⁸ ਅਨੂਪ⁹ ਨਾ¹⁰ ਪਾਵਉ¹¹॥1॥1॥ ਰਹਾਉ॥
 ਮੰਲਾਗਰ ਬੇਰੇ, ਰੈ ਭੁਇਅੰਗਾ॥¹²
 ਬਿਖੁ ਅੰਮਿਤੁ ਬਸਹਿ¹³ ਇਕ¹⁴ ਸੰਗਾ॥2॥
 ਧੂਪ ਦੋਪ ਨਈ ਬੇਦਹਿ ਬਾਸਾ॥
 ਕੀਸੇ ਪੂਜ ਕਰਹਿ ਤੇਰੀ ਦਾਸਾ॥3॥¹⁵
 ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪਉ ਪੂਜ ਚਰਾਵਉ॥
 ਗੁਰ ਪਸਾਦਿ ਨਿਜਨੁ ਪਾਵਉ॥4॥¹⁶
 ਪੂਜਾ¹⁷ ਅਰਚਾ ਆਹਿ¹⁸ ਨ ਤੇਰੀ॥
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ¹⁹ ਕਵਨ²⁰ ਗਤਿ ਮੇਰੀ²¹॥5॥1॥1॥ - ਪੰਨਾ 525.

-
1. ਬਨਹਰ ਦੂਧੁ ਜੁ ਬਛ ਜੁਠਾਰਯੋ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ (ਬਿਟਾਰਯੋ) ਟ.ਠ.ਤ)
  2. ਪਹੁਪ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਹ.ਗ.ਘ.ਠ.) ਪਹੋਪ (ਅ.ਟ.) ਬਾਸ(ਖ)
  3. ਭਵਰ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਖ.ਗ.ਘ.ਟ.ਠ.)
  4. ਮੀਨ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਖ.ਗ.ਘ.ਟ.ਠ)
  5. ਬਿਟਾਰਯੋ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਠ) ਬਿਗਾਰਯੋ (ਖ.ਘ.ਟ.ਤ) ਬਿਠਾਰਯੋ (ਗ)
  6. ਰਾਮਹਿ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਟ.ਠ)
  7. ਚਰਾਉ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਤ.ਟ.ਠ.)
  8. ਫਲ ਅਰੁ ਫੁਲ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਤ.ਟ.ਠ.)
  9. ਅਛੁਤੇ (ਏ.ਤ.) ਫਲ ਫੁਲ (ਘ)
  10. ਨਗੀ (ਅ)
  11. ਪਾਉਂ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਖ.ਗ.ਘ.ਤ.ਟ.ਠ)

ਫੁਟ ਨੋਟ ਚਲਦਾ

-
12. ਮਲਿਆਗਿਰ ਬੰਧਯੋ ਭਵੰਗਾ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਟ.ਤ.ਠ)
13. ਏਉ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਙ.ਟ.ਠ)
14. ਏਕੰ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਘ.ਹ.ਟ.ਠ) ਯੈਕੰ (ਅ.ਕ.ਖ.ਗ.ਤ)
15. ਠਹਿਰਾਉ ਨੰ: 3 ਅਤੇ 4 ਦਾ ਪਾਠ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ:-
(ਸੂਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
16. ਬੰਨੇ ਦਰਜ ਪਾਠ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਹਥ-ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:- (ਸੂਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
ਮਨ ਗੋ ਪੂਜਾ ਮਨ ਗੋ ਧੂਪ।।
ਮਨ ਗੋ ਸੇਉ ਸਹਜ ਸਰੂਪ ।।3।।
17. ਸੈਵਾ ਪੂਜਾ (ਖ)
18. ਨਾ ਜਾਨੂੰ ਰਾਮ ਤੇਰੀ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਹ(ਜਾਨੈ) ਖ.ਗ(ਜਾਣੈ) ਘ.ਠ.ਤ.ਟ)
19. ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ (ਸੂਕੇ. ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਙ.ਟ.ਠ.)
20. ਕੈਨ (ਅ.ਖ.ਟ)
21. ਮੇਰੀ (ਸੂਕੇ. ਓ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਙ.ਟ.ਠ.)
- * ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਆਸਾਵਰੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਜਬ¹ਹਮ²ਹੋਤੇ³ਤਬ⁴ਤੂ ਨਾਗੇ ਅਬ ਤੂਗੇ⁵ਮ⁶ਨਾਗੇ॥
 ਅਨਲ ਅਗਮ ਜੈਸੇ⁷ਲਹਰਿ ਮਾਇ ਓਦਧਿ ਜਨ ਕੇਵਲ ਜਨ ਮਾਗੇ॥1॥
 ਮਾਧਵੇ⁸ਕਿਆ⁹ਕਗੇਅੰ¹⁰ਭੁਮੁ ਐਸਾ॥
 ਜੈਸਾ ਮਾਕੇਅੰ ਹੋਇ ਨ ਤੈਸਾ¹¹॥1॥ਰਹਾਉ॥
 ਨਰਪਤਿ¹³ ਏਕੁ¹⁴ ਸਿੰਘਾਸਨਿ¹⁵ ਸੋਇਆ¹⁶ ਸੁਪਨੇ¹⁷ ਭਇਆ ਭਿਖਾਰੀ¹⁸॥
 ਅਛਤ¹⁹ ਰਾਜ ਬਿਛਰਤ²⁰ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ²¹ ਸੇ²² ਗਤਿ ਭਈ ਹਮਾਰੀ॥2॥
 ਰਾਜ²³ ਭੂਇਆਗ²⁴ ਪ੍ਰਸੰਗ²⁵ ਜੈਸੇ ਹਰਿ ਅਬ²⁶ਕਛੁ ਮਰਮੁ²⁷ਜਨਾਇਆ²⁸॥
 ਅਲਿਕ ਕਟਕ ਜੈਸੇ ਭੂਨਿ ਪਰੇ²⁹ਅਬ ਕਹਤੇ ਕਹਨੁ ਨ ਆਇਆ³⁰॥3॥
 ਸਰਬੈ³¹ਏਕੁ³² ਅਨੇਕੈ³²ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਘਟ ਭੁਗਵੈ³⁴ ਸੋਈ॥
 ਕਹਿ³⁵ ਰਵਿਦਾਸ ਹਾਥ ਪੰ ਨੇਰੈ³⁶ ਸਹਜੇ³⁷ਹੋਇ³⁸ ਸੁ³⁹ਹੋਈ॥4॥1॥

-- ਪੰਨਾ 658.

-
1. ਜਬੈ (ਘ)
  2. ਮੈ (ਖ)
  3. ਹੂਤੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਕ.ਘ.ਜ.ਰ.ਟ.ਠ.ਤ) ਹੋਤੇ(ਅ) ਹੋਤੀ(ਖ)
  4. ਤਬੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਸ.ਘ.ਜ.ਟ.)
  5. ਤੁਮ, ਹੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.ਟ.ਠ.ਤ)
  6. ਹਮੈ(ਟ)
  7. ਸਲਿਲਤਾ ਗਵਨ ਕੀਯੋ(ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)ਸਲਿਲ ਗਵਨ ਜੈਸੈ(ਖ) ਸਲੇਲ ਗਵਨ ਕੀਯੋ(ਓ)
  8. ਮਾਯੋ (ਠ)
  9. ਕਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.ਠ.ਤ)
  10. ਕਹਿਯੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.ਠ.ਤ) ਕਹਿਏ(ਟ)
  11. ਤੁਮ, ਕਹਿਯਤ ਹੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਜ.ਹ.ਟ.ਠ.ਤ) ਤੁਮ ਜਾਨਤ ਹੈ ਜੈਸਾ ਤੈਸਾ(ਖ)
 ਤੁਮ ਕਹਿਯਤ ਹੈ (ਘ) ਹਨ ਜੈਸਾ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਕ.ਜ.ਹ.ਟ.ਠ.ਤ) ਹਨ ਜੈਸੀ(ਅ)
 ਹਤ ਜੈਸਾ(ਘ)
  13. ਨ੍ਰਪਤਿ (ਓ.ਅ.ਕ.ਹ.)
  14. ਯੈਕ(ਖ.ਜਵਰ)
  15. ਸੈਜ ਸੁਖ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.ਟ.ਠ.ਤ)

ਫੁਟ ਨੋਟ ਚਲਦਾ

-
16. ਸੂਤਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.ਟ.ਠ.ਤ)
17. ਸੁਪਿਨ (ਯੂ.ਕੇ.) ਸੁਪਨੈ (ਖ.ਟ.ਤ.) ਸੁਪਿਨੈ (ਓ.ਐ.ਕ.ਘ.ਜ.ਹ.ਠ)
18. ਭੋਖਯਾਰੀ (ਓ)
19. ਅਛਿਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਕ.ਜ.ਟ.) ਅਛਿਤੈ (ਖ) ਅਛਿਤ(ਓ) ਅਛਿਤ ਹੀ (ਐ.ਠ.ਤ)
20. ਬਹੁਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.ਠ.ਤ) ਬਹੋਤ (ਟ)
21. ਪਾਯੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਕ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਪਾਯਾ (ਖ.ਘ.ਹ.)
22. ਸਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਕ.ਜ.ਠ.)
23. ਰਜ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.ਟ.ਠ.ਤ)
24. ਭੁਜੰਗ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.ਟ.ਠ.ਤ.)
25. ਰਜਲੀ ਪਕਾਸਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਕ.ਘ.ਜ.ਹ.ਟ.ਠ.ਤ) ਜੀਸੋਂ ਭਏ ਪਸਨਤਾ (ਖ)
26. ਅਸ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਕ.ਹ.ਟ.)
27. ਬਰਮ (ਅ)
28. ਜਨਾਵਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਕ.ਜ.ਹ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਲਖਾਵਾ (ਖ)
29. ਸਮਝਿ ਪਰੀ ਮੋਹਿ ਕਲਕ ਅਲਪਕਤ. (ਓ.ਐ.) ਸਮਲਿ ਪਰੀ ਮੋਹਿ ਕਲਕ ਅਲਿਕਤ ਜ ਯੋਂ
(ਕ.ਜ.ਹ.ਠ.ਤ.) ਸਮਲਿ ਪਰੀ ਮੋਹਿ ਕਲਕ ਅਲਿਕਤ ਲੈ (ਟ) ਕਲਕ ਕੁਟਲ ਕਛੁ
ਲਖਯਾ ਨ ਪਰਈ (ਖ)
30. ਅਬ ਕਛੁ ਕਹਤ ਨ ਆਵਾ (ਓ.ਐ.ਕ.ਜ.ਹ.ਠ.ਤ.) ਕਰਤਾ ਪਾਰ ਨ ਪਾਵਾ (ਖ)
31. ਕਰਤਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਐ.ਕ.ਹ.ਠ.ਤ) ਆਪਨ ਯੋਕ ਨਿਰੰਗੁਨ ਗੁਨ ਰਹਿਤਾ (ਖ)
32. ਯੋਕ (ਜ.ਨ.ਠ.ਤ) 33. ਭਾਈ ਜੁਗ ਭੁਗਤਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਐ.ਤ.) ਭਾਈ ਜੁਗਿ ਭੁਗਤਾ
(ਕ.ਜ.ਹ.ਠ)
34. ਸਬ ਬਿਧਿ (ਓ.ਐ.ਕ.ਹ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
35. ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ (ਓ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.ਠ.ਤ)
36. ਭਗਤਿ ਯੋਕ ਉਪਜੀ (ਓ.ਐ.ਕ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.) ਭਗਤਿ ਪਸਾਦੈ (ਖ) ਭਗਤਿ ਇਕ ਉਪਜੀ (ਹ)
37. ਸਹਜੈ (ਓ.ਐ.ਕ.ਘ.ਜ.ਹ.ਠ.ਤ.) ਅਨਭੈ ਹੋਇ ਸੁ ਹੋਈ (ਖ)
38. ਹੋਈ (ਓ.ਐ.ਘ.ਜ.ਹ.ਠ.ਤ)
39. ਸ (ਓ.ਐ.ਹ.) ਸੁ (ਕ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ)

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਜਉ¹ ਹਮ ਬਾਧੇ ਮੋਹ ਫਾਸ² ਹਮ³ ਪੈਮ ਬਧਨਿ⁴ ਤੁਮ ਬਾਧੇ⁵ ॥
 ਅਪਨੇ⁶ ਛੂਟਨ ਕੇ⁷ ਜਤਨੁ ਕਰਹੁ⁸ ਹਮ ਛੂਟੇ ਤੁਮ⁹ ਆਰਾਧੇ¹⁰ ॥1॥1॥
 ਮਾਧਵੇ ਜਾਨਤ ਹਹੁ ਜੈਸੀ ਤੈਸੀ¹¹ ॥
 ਅਬ ਕਹਾ ਕਰਹੁਗੇ ਐਸੀ¹² ॥1॥1॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਮੀਨੁ ਪਕਰਿ ਫਾਕਿਓ¹³ ਅਰੁ ਕਾਟਿਓ ਰਾਧਿ¹⁴ ਕੀਓ¹⁵ ਬਹੁ ਬਾਲੇ ॥
 ਖੰਡ ਖੰਡ ਕਰਿ ਭੋਜਨੁ ਕੀਨੇ¹⁶ ਤਉ ਨਾ ਬਿਸਰਿਓ¹⁷ ਪਾਲੇ ॥2॥
 ਆਪਨ ਭਾਪੈ ਨਾਗੇ ਕਿਸੀ ਕੇ ਭਾਵਨ ਕੇ ਹਰਿ ਰਾਜਾ ॥
 ਮੋਹ ਪਟਲ ਸਭੁ ਜਗਤੁ ਬਿਆਪਿਓ ਭਗਤ ਨਗੇ ਸੰਤਾਪਾ ॥3॥¹⁸
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ¹⁹ ਭਗਤਿ ਇਕ²⁰ ਬਾਢੀ ਅਬ²¹ ਇਹ ਕਾ ਸਿਉ ਕਹੀਐ ॥
 ਜਾ ਕਾਰਨਿ²² ਹਮ ਤੁਮ ਆਰਾਧੇ²³ ਸੇ²⁴ ਦੁਖੁ ਅਜਹੂ ਸਹੀਐ²⁵ ॥4॥2॥

— ਪੰਨਾ 658.

-
1. ਤੈ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  2. ਪਾਸਿ ਮੇਂ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
  3. ਹੰਮ ਤੂੰ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.)
  4. ਜੈਵਰਿਯਾ (ਸੂਕੇ.ਅ.ਏ.ਕ.ਜ.ਠ.) ਜੈਵਰੀਯਾ (ਖ) ਜੈਵਰੀ (ਓ) ਜਿਵਰਯਾ (ਹ)
ਜੈਯਰੀ (ਤ)
  5. ਬਾਧਯੇ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਜ.) ਬਾਧਯੈ (ਤ)
  6. ਆਪਨੇ (ਓ)
  7. ਕੇ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਠ.)
  8. ਕਰਤ ਹੈ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਟ.ਠ.) ਕਰੋ (ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.) ਕਰਤ ਹੈ (ਜ)
  9. ਤੂੰ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  10. ਆਪਾਧਯੇ (ਸੂਕੇ) ਆਰਾਧਯੇ (ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ)
  11. ਰਾਮ ਰਾਇ ਕਾ ਕਹਿਯੇ ਯਹੁ ਐਸੀ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  12. ਜਨ ਕੀ ਜਾਨਤ ਹੈ ਜੈਸੀ ਤੈਸੀ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  13. ਕਾਟਯੇ ਅਰੁ ਫਾਟਯੇ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਕ.ਹ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  14. ਬਾਟਿ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਕ.ਹ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  15. ਕੀਯੇ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਕ.ਹ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  16. ਕੀਨ੍ਹੈ (ਕ) ਲੀਯੇ (ਖ)
  17. ਬਿਸਰਯੇ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਟ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਠ.ਤ)

-
18. ਠਹਿਰਾਉ ਨੰਬਰ 3 ਵਾਲਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।
19. ਕਰੀ ਰੰਦਾਸ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
20. ਇਬ(ਕ) ਰੁਚਿ (ਖ) ਇਬ(ਏ.ਐ.ਤ)
21. ਕਾਕੇ ਡਰਡਰਿਐ(ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਹ.ਕ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਅਬ ਕਾ ਕੋਡਰ ਗਹਿਐ(ਖ)
22. ਜਾ ਡਰ ਕੋ (ਸੂ.ਕੇ.ਐ.ਖ.ਜ.ਠ.) ਜਾ ਡਰ ਕੂੰ(ਏ.ਟ) ਜਾ ਡਰ ਕਾਰਾਣਿ(ਓ)
ਜਾ ਡਰ ਸੋ(ਹ)
23. ਕੋਂ ਸੇਵੋਂ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਹ.ਕ.ਖ.ਠ.) ਕੂੰ ਸੇਵੈ(ਏ.ਟ.ਤ) ਕੋਂ ਸੇਉਂ(ਜ)
24. ਸੁ (ਸੂ.ਕੇ)
25. ਸਹਿਐ (ਸੂ.ਕੇ.ਖ) ਭਰੀਏ(ਟ) ਸਹਿਏ(ਏ.ਐ) ਸਹਿਐ(ਠ.ਤ) ਸਹਿਐ(ਕ.ਹ.ਜ)
ਸੋ ਡਰ ਅਬ ਨਹੀਂ ਡਰਿਏ(ਸੂ.ਕੇ.)

ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ

ਚਿਤ¹ ਸਿਮਰਨ² ਕਰਉ³ ਨੈਨ ਅਵਿਲੋਕਨ⁴
 ਸਵਲ⁵ ਬਾਂਲ⁶ ਸੁਜਸੁ⁷ ਪੂਰਿ ਰਾਖਉ⁸॥
 ਮਨੁ ਸੁ⁹ ਮਧੁਕਰੁ¹⁰ ਕਰਉ¹¹ ਚਰਨ¹² ਹਿਰਦੈ¹³ ਧਰਉ¹⁴
 ਰਸਨ ਅੰਮਿਤ ਰਾਮ ਨਾਮ ਭਾਖਉ¹⁵ ॥1॥1॥
 ਮੇਰੀ ਘੋਤਿ ਗੋਬਿੰਦ¹⁵ ਸਿਉ¹⁷ ਜਿਨਿ ਘਟੈ¹⁸॥
 ਮੈ ਤਉ ਮੋਨਿ¹⁹ ਮਹਗੀ ਨਈ ਜੀਅ²⁰ ਸਟੈ॥1॥1॥ਰਹਾਉ॥
 ਸਾਧਸੰਗਿਤਿ²¹ ਬਿਲ ਭਾਉ²² ਨਗੀ²³ ਉਪਜੈ।
 ਭਾਵ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ²⁴ ਨਗੀ²⁵ ਹੋਇ ਤੇਰੀ॥
 ਕਰੈ²⁶ ਰਵਿਦਾਸੁ ਇਕ ਬੈਲਗੀ ਹਰਿ ਸਿਉ²⁷
 ਪੰਜ ਰਾਖਹੁ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੇਰੀ²⁸ ॥2॥1॥2॥

- ਪੰਲ 694.

-
1. ਹਰਦੈ (ਯੂ.ਕੇ) ਹਿਰਦੈ (ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  2. ਸੁਮਿਰਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.) ਸੁਮਰਨ (ਟ)
  3. ਕਰੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.) ਕਰੂੰ (ਓ.ਏ.ਸਾ)
  4. ਅਵਿਲੋਕਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  5. ਸਰਵਲ (ਯੂ.ਕੇ.ਐ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਸਰਬਣੈ (ਓ.ਏ.)
  6. ਹਰਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  7. ਕਥਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਐ.ਹ.ਕ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਗੁਣ ਕਥਾ (ਓ.ਏ.ਖ.) ਸੁੰਨਿ (ਖ)
  8. ਰਾਖੂ (ਯੂ.ਕੇ.ਐ.ਹ.ਕ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਰਾਖੈ (ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.)
  9. ਸੁ (ਯੂ.ਕੇ) ਰਾਮ ਚਰਣ ਭਜੈ (ਓ.ਖ.) ਰਾਮ ਚਰਣ ਭਜੂੰ (ਏ)
  10. ਮਧਕਰ (ਯੂ.ਕੇ.ਕ.ਜ.ਟ) ਮਨ ਕਰੂੰ ਮਧਕਰਾ (ਓ.ਏ.ਖ)
  11. ਕਰੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਐ.ਹ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
  12. ਚਰਣ (ਯੂ.ਕੇ.ਐ.ਹ.ਕ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  13. ਚਿਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਐ.ਹ.ਕ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
  14. ਧਰੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਐ.ਹ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਧਰੂੰ (ਸਾ.ਟ.)

ਫੁਟ ਨੋਟ ਚਲਦਾ

-
15. ਰਾਮ ਰਸਾਇਨ ਰਸ ਨ ਚਾਖੂੰ(ਯੂ.ਕੇ.ਕ.ਟ.) ਰਾਮ ਰਸਾਇਨ ਰਸ ਨ ਚਾਖੇ(ਹ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ)
ਕਸਨ ਸਦਾ ਰਸ ਰਸਣ ਚਾਖੂੰ(ਉ.ਏ.) ਰਾਮ ਰਸ ਸਦਾ ਰਸਨ ਚਾਖੇ(ਖ)
  16. ਗੋਪਾਲ (ਯੂ.ਕੇ.ਉ.ਘ.ਏ.ਹ.ਕ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਗੋਪਾਲ ਜੀ(ਖ) ਗੋਬਿੰਦ(ਅ)
  17. ਸ੍ਰੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਟ.) ਸ੍ਰੀ(ਉ.ਘ.) ਸ੍ਰੀ(ਅ.ਕ.ਹ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ)
  18. ਘਟੈ ਹੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਉ.ਘ.ਏ.ਹ.ਕ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਘਟੈ ਹੋ (ਖ)
  19. ਮੋਨਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਘ.ਕ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਖਰੀ ਮਹਿਗੀ(ਉ.ਏ.ਖ.) ਮਹਿਗੀ (ਫ.ਕ.ਸਾ.ਟ.ਠ.)
  20. ਤਨ ਸਟੈ ਹੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਉ.ਘ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਤਿਨ ਸਟੈ ਹੋ (ਸਾ)
  - 21.
  22. ਭਾਵ (ਯੂ.ਕੇ.ਹ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
  23. ਕਯੈ (ਉ.ਏ.ਘ.ਖ.ਸਾ.ਠ.ਤ.)
  - 24.
  25. ਕਸੂ (ਯੂ.ਕੇ.ਏ.ਘ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.)
  26. ਬਦੰਤ ਰੰਦਾਸ (ਯੂ.ਕੇ.ਉ.ਘ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
  27. ਰਘੁਲਾਥ (ਯੂ.ਕੇ.ਉ.ਏ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.) ਰਾਜਾ ਰਾਮ(ਖ) ਸੁਣਿ ਗੋਬਿੰਦ(ਅ.ਠ.ਤ.) ਰਾਮ(ਹ)
ਜਗਨਾਥ(ਸਾ) ਸੁਣਿ ਬੀਨਤੀ(ਯੂ.ਕੇ.ਉ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਬੀਨਤੀ(ਅ)
  28. ਗੁਰ ਪਸਾਦਿ ਕ੍ਰਪਾ ਕਰੈ ਮੇਰੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਉ.ਘ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਗੁਰ ਪਸਾਦਿ ਕ੍ਰਪਾ ਕਰੈ
ਹੋ ਮੇਰੀ (ਏ)

ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ

ਨਾਮੁ¹ ਤੇਰੇ² ਆਰਤੀ ਮਜਨੁ ਮੁਰਾਰੇ॥
 ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ³ ਬਿਨੁ ਝੁਠੇ ਸਕਲ⁴ ਪਾਸਾਰੇ॥१॥॥ਰਹਾਉ॥
 ਨਾਮੁ⁵ ਤੇਰੇ ਆਸਨੇ⁶ ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਉਰਸਾ
 ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ⁷ ਕੇਸਰੇ⁸ ਲੇ ਛਿਟਕਾਰੇ॥
 ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ⁹ ਅੰਭੁਲਾ¹⁰ ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਚੰਦਨੇ¹¹
 ਘਸਿ ਜਪੰ¹² ਨਾਮੁ¹³ ਲੈ¹⁴ ਤੁਝਹਿ¹⁵ ਕਉ¹⁶ ਰਾਰੇ॥१॥॥
 ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਚੰਦਾ ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਬਾਤੀ
 ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਤੇਲੁ ਲੇ ਮਾਹਿ ਪਸਾਰੇ॥
 ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਕੇ ਜੋਤਿ ਲਗਾਈ¹⁷ ਭਇਉ¹⁸ ਉਜਿਆਰੇ ਭਵਨ ਸਕਲਾਰੇ॥२॥॥
 ਨਾਮੁ¹⁹ ਤੇਰੇ ਤਾਗਾ ਨਾਮੁ²⁰ ਫੂਲ ਮਾਲਾ ਭਾਰ ਅਠਾਰਹ ਸਕਲ²¹ ਜੁਠਾਰੇ॥²²
 ਤੇਰੇ ਕੀਆ²³ ਤੁਝਹਿ²⁴ ਕਿਆ²⁵ ਅਰਪਉ²⁶ ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਤੂਹੀ ਚਵਰ ਵੇਲਾਰੇ॥²⁷
 ਦਸ ਅਠਾ²⁸ ਅਠਸਠੇ ਚਾਰੇ ਖਾਣੇ²⁹ ਇਹੰ³⁰ ਵਰਤਣਿ³¹ ਹੈ ਸਕਲ³²
 ਸੰਸਾਰੇ॥

ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸੁ³³ ਨਾਮੁ³⁴ ਤੇਰੇ ਆਰਤੀ ਸਤਿਨਾਮੁ³⁵ ਹੈ ਹਰਿ ਭੋਗ ਤੁਹਾਰੇ³⁶
 ॥३॥३॥ -ਪੰ 694.

1 ਨ ਨਾਵ (ਟ)	2. ਤੁਮਹਾਰੇ (ਟ)
3. ਨਾਮ (ਟ)	4. ਸਕਲ(ਟ)
5. ਨਾਮੁ(ਟ)	6. ਆਸਨ(ਟ)
7. ਤੇਰੇ(ਟ)	8. ਕੇਸਰਿ(ਟ)
9. ਤੇਰੇ(ਟ)	10. ਅਠਿਲਾ(ਟ)
11. ਚੰਦਨੇ(ਟ)	12. ਜਪੰ(ਟ)
13. ਨਾਮੁ(ਟ)	14. ਲੈ(ਟ)
15. ਤੁਝੰ(ਟ)	16. ਕਉ(ਟ)
17. ਜਗਾਈ(ਟ)	18. ਭਯੇ (ਟ)
19. ਨਾਵ(ਟ)	20. ਨਾਵ(ਟ)
21. ਸਕਲ(ਟ)	22. ਜੁਠਾਰੇ(ਟ)
23. ਕੀਯੇ (ਟ)	24. ਕੁਝੰ(ਟ)
25. ਕਾ(ਟ)	26. ਅਰਪੂ(ਟ)
27. ਨਾਵ ਤੇਰੇ ਤੁਝੰ ਚਵਰ ਚੁਲੇਰੇ(ਟ)	28. ਅਸਟਾਦਸ(ਟ)
29. ਚਯਾਰਿਖਾਣੀ(ਟ)	30. ਯਹ(ਟ)
32. ਸਕਲ(ਟ)	31. ਬਰਤਨ(ਟ)
33. ਰਵਿਦਾਸ(ਟ)	34. ਨਾਮ(ਟ)
36. ਲਗਾਈ (ਟ)	35. ਅਠਿਰਠਤ ਹਰਿ(ਟ)

ਰਾਗੁ ਜੈਤਸਰੀ*

ਨਾਥ ਕਛੁਅ ਨ ਜਾਨਉ॥¹
 ਮਨੁ ਮਾਇਆ² ਕੈ ਹਾਥਿ ਬਿਕਾਨਉ³॥1॥ਰਹਾਉ॥
 ਤੁਮ ਕਹੀਅਤ ਹੈ⁴ ਜਗਤ ਗੁਰ ਜੁਆਮੀ⁵॥
 ਹਮ ਕਹੀਅਤ⁶ ਕਲਿਜੁਗ⁷ ਕੈ ਕਾਮੀ॥1॥
 ਇਨ⁸ ਪੰਚਨ⁹ ਮੇਰੇ ਮਨੁ ਜੁ ਬਿਗਾਰਿਓ¹⁰॥
 ਪਲੁ ਪਲੁ¹¹ ਹਰਿ ਜੀ ਤੇ¹² ਅੰਤਰੁ ਪਾਰਿਓ¹³॥2॥
 ਜਤ ਦੇਖਉ ਤਤ¹⁴ ਦੁਖ ਕੀ¹⁵ ਰਾਸੀ॥
 ਅਜੇ ਨ ਪਤੁਇ¹⁶ ਨਿਗਮ¹⁷ ਭਏ¹⁸ ਜਾਖੀ॥3॥
 ਗੋਤਮ ਨਾਰਿ¹⁹ ਉਮਾਪਤਿ ਸੁਆਮੀ॥
 ਸੋਸੁ ਧਰਨਿ ਸਹਸ ਭਗ²⁰ ਗਾਮੀ॥4॥
 ਇਨ ਦੂਤਨ ਖਲੁ ਬਧੁ ਕਰ ਮਾਰਿਓ॥²¹
 ਬਡੇ ਨਿਲਜੁ ਅਜਹੂ ਨਾਹਿ ਹਾਰਿਓ॥²²5॥
 ਕਹਿ²³ਰਵਿਦਾਸ ਕਹਾ ਕੀਸ²⁴ਕੀਜੀ॥
 ਬਿਨੁ ਰਘੁਨਾਥ²⁵ਸਰਨਿ²⁶ ਕਾਕੀ ਲੇਜੀ॥6॥

- ਪੰ 710.

-
1. ਤੁਮ ਸਬ ਜਾਨੈਂ ਦੇਵ ਤੁਮ ਸਬ ਜਾਨੈਂ(ਕ.ਠ.ਤ) ਮੈਂ ਕਾ ਜਾਨੂੰ ਦੇਵ ਮੈਂ ਕਾ ਜਾਨੂੰ(ਯੂ.ਕੇ.ਏ.ਜ.)
 ਮੈਂ ਕਾ ਜਾਨੈਂ ਦੇਵ ਮੈਂ ਕਾ ਜਾਨੈਂ(ਓ.ਖ) ਮੈਂ ਕਾ ਜਾਨੈਂ ਦੇਵ ਮੈਂ ਕਾ ਜਾਨੂੰ(ਅ)
 ਮੈਂ ਕਹਾ ਜਾਨੈਂ ਦੇਵ ਮੈਂ ਕਹਾ ਜਾਨੈਂ (ਹ.ਘ.)
  2. ਮਾਯਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.)
  3. ਬਿਕਾਨੂੰ (ਯੂ.ਕੇ. ਬਿਕਾਨੈਂ(ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.) ਦੇਵ ਮੈਂ ਕਾ ਜਾਨੈਂ (ਏ) ਬਿਕਾਨੈਂ
 ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਦੁਹਰਾਰੇ ਸਿਰਫ ਪੜੀ ਏ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ।
  4. ਤੁਮ ਤੇ ਆਹਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.)
  5. ਸਵਾਮੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਤ.)
  6. ਕਹਿਯਤ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.) ਕਹਿਤ(ਅ)
  7. ਕਲੀਜੁਗ(ਓ)

ਫੁਟ ਨੋਟ ਚਲਦਾ

-
8. ਈਨਿ (ਓ.ਹ.ਕ.ਜ.ਠ.)
  9. ਮਿਲੋ(ਓ) ਪਾਚੋਨ(ਖ) ਮਿਲਿ(ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਜ.ਠ.)
  10. ਬਿਗਾਰਯੋ(ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਠ.)
  11. ਦਿਨ ਦਿਨ (ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਜ.ਠ.) ਪਲ ਪਲ(ਖ)
  12. ਅੰਤਹ(ਏ) ਸੂੰ(ਓ) ਸਯੋ(ਹ) ਸੋ(ਅ.ਕ.ਖ.ਜ.ਠ.) ਬਿਚਿ(ਏ)
  13. ਪਾਰਯੋ(ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਠ.)
  14. ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਜਾਊ ਤਹਾਂ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.)
  15. ਕੀ ਹੈ (ਖ)
  16. ਜੈਨ ਪਤਿ ਯਾਈ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.) ਪਤਪਾਰੁ(ਖ)
  17. ਸਾਧ(ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.)
  18. ਹੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.)
  19. ਗਾਵਤ ਨਿਸ਼ਾਮ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.)
  20. ਸੈਸੇ ਸਹੀਸ ਮੁਖ ਕੀਰਤਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.)
  21. ਅਤੇ 22. ਠਹਿਰਾਓ ਨੰਬਰ 5 ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਨਾਲ ਦੱਸੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਪਾਠ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ :--

ਚੰਚਲ ਮਨਵਾ ਚਹੂੰ ਦਿਸਿ ਯਾਵੈ।। ਜਿਭਯਾ ਇੰਦ੍ਰੀ ਹਾਥਿ ਨ ਆਵੈ।।(ਯੂ.ਕੇ.)
 ਲੋਕ ਬੰਦ ਮੇਰੀ ਸੁਕਤ ਬੜਾਈ।। ਲੋਕ ਲੋਕ ਮੇ ਪੰ ਤਜੀ ਨ ਜਾਈ।।(ਓ)
 ਸੰਨਕ ਸਨੰਦਨ ਮਹਾ ਮੁਨਿ ਗਿਆਲੇ।। ਸੁਖ ਨਾਰਦ ਬਯਾਸ ਇਹੀ ਖਾਲੇ।।(ਓ)
 ਜਮ ਦੂਤਨਿ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਕਰਿ ਮਾਰਯੋ।। ਤਉ ਨਿਲਜ ਅਜਹੂ ਨਹੀਂ ਹਾਰਯੋ।।4।।(ਯੂ.ਕੇ.)
 ਹਰਿ ਪਦ ਬਿਮੁਖ ਆਸਨ ਗੇ ਛੂਟੈ।। ਤਾਬੈ ਤਿਸਨਾ ਦਿਨ ਦਿਨ ਨੂਟੈ।।(ਯੂ.ਕੇ.)
 ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਕਰਮ ਲੇਏ ਭਟਕਾਵੈ।। ਤੁਮਹਿ ਦੇਸ ਹਰਿ ਕੋਨ ਲਾਵੈ।।5।।(ਯੂ.ਕੇ.)
 ਕੇਵਲ ਰਾਮ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਲੇਯਾ।। ਸੰਤੁਤਿ ਬਿਖੈ ਸਵਾਦਿ ਚਿਤ ਦੀਯਾ।।(ਯੂ.ਕੇ.)

23. ਕਰੀ ਰੰਦਾਸ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.) 24. ਲਾ ਕਹਿਯੋ(ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.)
25. ਜਗਲਾਥ(ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਕ.ਜ.ਠ.ਤ.)
26. ਬਹੁਤ(ਓ.ਏ.ਹ.ਖ.ਘ.) ਸਦਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਕ.ਜ.ਠ.ਤ.) ਦੁਖ ਸਹਿਯੋ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.)
 ਦੁਖ ਸਹਿਯੋ(ਕ)

* ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰੱਖ-ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤਿਨਿਯੋਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗ ਸੂਹੀ*

ਸਹ ਕੀ¹ ਸਾਰ ਸੁਹਾਗਨਿ ਜਾਨੈ॥
 ਤਜਿ ਅਭਿਆਨੁ ਸੁਖ² ਰਲੇਆ ਮਾਨੈ॥
 ਤਨੁ ਮਨੁ ਦੇਇ³ ਨ⁴ ਅੰਤਰੁ ਰਾਖੈ॥
 ਅਵਰਾ ਦੇਖਿ ਨ ਸੁਨੈ ਅਭਾਖੈ⁵॥1॥1॥
 ਸੋ⁶ ਕਤ⁷ ਜਾਨੈ⁸ ਪੀਰ ਪਰਾਈ॥
 ਜਾਕੈ⁹ ਅੰਤਰਿ¹⁰ ਦਰਦੁ ਨ ਪਾਈ¹¹॥1॥1॥ਰਹਾਉ॥
 ਦੁਖੀ ਦੁਹਾਗਨਿ ਦੁਇ ਪਖ ਹੀਲੈ॥
 ਜਿਨਿ ਨਾਹ ਨਿਕੀਤਰਿ ਭਗਤਿ ਨ ਕੀਲੈ¹²॥
 ਪੁਰਸਲਾਤ¹³ ਕਾ ਪੰਬੁ ਦੁਹੇਲਾ॥
 ਸੰਗਿ¹⁴ ਨ ਸਾਥੀ ਗਵਨੁ ਇਕੇਲਾ¹⁵॥2॥1॥
 ਦੁਖੀਆ ਦਰਦਾਵੰਦੁ ਦਰਿ ਆਇਆ¹⁶॥
 ਬਹੁਤੁ ਪਿਆਸ¹⁷ ਜਬਾਬੁ ਨ ਪਾਇਆ¹⁸॥
 ਕਹਿ¹⁹ਰਵਿਦਾਸ ਸਰਨਿ²⁰ ਪਛ²¹ ਤੇਰੀ॥
 ਜਿਉ ਜਾਨਹੁ ਤਿਉ ਕਰੁ ਗਤਿ ਮੋਰੀ²²॥3॥1॥1॥ — ਪੰਨਾ 793.

-
1. ਸੁਖ ਨਾ (ਹ) ਸੁਖ ਕੀ(ਖ.ਘ.)
  2. ਪੀਵ ਰਲਿ ਆਨੈ(ਹ)
  3. ਦੇ (ਹ)
  4. ਅੰਤਰ ਨਗੀ(ਹ.ਟ.) ਅਲਤ ਨਗੀ ਆਨੈ(ਖ)
  5. ਦੀਨ ਸੁਨਾਈ ਐਰ ਨਗੀ ਭਾਖੈ(ਹ) ਆਨ ਸੁਨਾਈ ਐਰ ਨਗੀ ਭਾਖੈ(ਖ.ਏ.)ਰਾਮ ਰਸਾਇਨ
ਰਸ ਨ ਚਾਖੈ(ਖ.ਟ)
  6. ਕੋ (ਹ)
  7. ਕਾ(ਹ.ਘ.) ਕਹਾ (ਖ.ਟ.)
  8. ਜਾਨੈ ਰਾਮ (ਖ) ਜਾਨਤ(ਘ)
  9. ਜਾਕੀ(ਹ.ਖ.ਟ.) ਜਾ ਜਾਕੀ(ਘ)

-
10. ਦਿਲ(ਹ.ਖ) ਦਿਲ ਮੰ(ਖ.ਟ.) ਦਿਲਿ (ਘ)
  11. ਠਾਈ(ਹ) ਠਾ ਆਈ(ਖ.ਟ.) ਠਾ ਭਾਈ(ਘ)
  12. ਨੇਹ ਲਿਠਿ ਸਯੋ ਸੇਵ ਨ ਕੀਲ੍ਹੇ(ਹ.ਘ.ਟ.) ਨੇਹ ਲਿਠਿ ਕਰਿ ਸੇਵ ਨ ਕੀਲ੍ਹੇ(ਖ)
  13. ਪੈਮ ਪ੍ਰੋਤਿ(ਹ.) ਸਯਮ ਪੈਮ(ਖ.ਘ.) ਸਯਮ ਪ੍ਰੋਮ(ਘ)
  14. ਸੰਗ (ਹ) ਚਲਨ ਅਕੇਲ ਤਹਾ ਕੋਈ ਸੰਗ ਨ ਹਵੇਲ(ਖ.ਘ.)
  15. ਅਕੇਲ(ਹ)
  16. ਖਾਲਿਕ ਦਵਾਰਿ ਬੰਦਾ ਚਲਿ ਆਯ(ਹ) ਖਾਲਿਕ ਦਵਾਰਿ ਬੰਦਾ ਚਲਿ ਆਯ(ਘ)
ਖਾਲਿਕ ਤੇ ਦਹਬੰਦ ਜਗਾਯ(ਖ.ਟ.)
  17. ਉਮੈਦ (ਹ.ਖ.ਘ.ਟ.)
  18. ਪਾਯ(ਹੜਖ.ਘ.)
  19. ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ(ਹ.ਖ.ਘ.ਟ.)
  20. ਪਲਹ(ਹ.ਘ.) ਕਵਨ ਗਤਿ ਮੇਰੀ(ਖ.ਟ.)
  21. ਮੰ(ਹ) ਹਮੰ(ਘ)
  22. ਜਯੋ ਜਾਣੈ ਤਯੋ ਕਰੋ ਮਤਿ ਮੇਰੀ(ਹ.ਘ.)
ਸੇਵਾ ਬੰਦਗੀ ਨ ਜਾਨੈ ਰਾਮ ਤੇਰੀ(ਖ.ਟ.) ਪ੍ਰਭੀ ਘ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ ਅਧੂਰਾ
ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

* ਹਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸ਼ਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲੁ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ*

ਜੋ ਦਿਨ ਆਵਾਂਗਿ¹ ਸੋ² ਦਿਨ³ ਜਾਗੀ॥
 ਕਰਨਾ ਕੂਚੁ ਰਹਨੁ ਬਿਰੁ ਨਾਗੀ⁴॥
 ਸੰਗੁ ਚਲਤ ਹੈ ਹਮ ਭੋ ਚਲਨਾ⁵॥
 ਦੂਰਿ ਗਵਨੁ ਸਿਰ ਉਪਰਿ ਮਰਨਾ॥1॥॥
 ਕਿਆ⁶ ਤੂ ਸੋਇਆ⁷ ਜਾਗੁ⁸ ਇਆਨਾ⁹॥
 ਤੈ¹⁰ ਜੋਵਨੁ¹¹ ਜਗਿ ਸਚੁ¹² ਕਰਿ ਜਾਨਾ॥1॥॥ਰਹਾਉ॥
 ਜਿਨਿ¹³ ਜੋਉ¹⁴ਦੀਆ ਸੁ¹⁵ ਰਿਜਕੁ¹⁶ ਅੰਬਰਾਵੈ¹⁷॥
 ਸਭ ਘਟ¹⁸ ਭੀਤਰਿ ਹਾਟੁ¹⁹ ਚਲਾਵੈ²⁰॥
 ਕਰਿ²¹ ਬੀਦਗੀ ਛਾਡਿ ਮੈ ਮੇਰਾ॥
 ਹਿਰਦੈ²² ਸਮੁ²³ ਸਮਾਰਿ²⁴ ਸਵੇਰਾ॥2॥॥
 ਜਨਮੁ ਸਿਰਾਨੈ²⁵ ਪੰਬੁ ਨ ਸਵਾਰਾ²⁶॥
 ਸਾਖੁ²⁷ ਪਰੀ ਦਹਦਿਸ²⁸ ਅਧਿਆਰਾ²⁹॥
 ਕਹਿ³⁰ ਰਵਿਦਾਸ ਨਿਦਾਨਿ³¹ ਦਿਵਾਨੈ³²॥
 ਚੇਤਸਿ³³ ਨਾਗੇ ਦੁਨੀਆ³⁴ ਫਨ³⁵ ਖਾਨੇ॥3॥॥2॥॥ — ਪੰਨਾ 794.

-
1. ਆਵੈ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.)
  2. ਸੁ (ਅ)
  3. ਦੁਖ ਮੈ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.)
  4. ਕੀਜੈ ਕੂਚ ਰਹਯਾ ਸਚ ਨਾਗੀ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.) ਕਰਿਨੈ ਕੂਚ ਰਹੇ ਸਚ ਨਾਗੀ(ਖ)
  5. ਚਲਯਾ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.) ਸੰਗੀ ਚਲਿ ਗਯੇ ਹਮ ਕੋ ਭੀ ਚਲਨਾ(ਖ)
  6. ਕਯਾ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.ਸਾ.) ਕਾ(ਟ)
  7. ਸੋਵੈ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.) ਸੋਵੇ ਰੈ(ਖ)
  8. ਜਾਗੇ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਸਾ.) ਯਾਗ(ਤ)
  9. ਦਿਵਾਨੈ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.)
  10. ਝੂਠਾ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਸਾ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
  11. ਜੀਵਨੈ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਸਾ.) ਜੀਵਨ(ਹ) ਸਾ ਜੀਵਨੈ(ਅ.ਏ.ਖ.ਠ.ਤ)
  12. ਤੈ ਸਤਿ(ਖ) ਸਤਿ (ਟ.ਸਾ.)ਸਾਰ(ਘ)
  13. ਜਿਨੈ(ਏ)
  14. ਜੀਵ(ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਜੀਯ(ਏ.ਸਾ.)

-
15. ਸੋ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
  16. ਰਜੀਕ(ਖ)
  17. ਅਮੜਾਵੈ(ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.)ਉਮੜਾਵੈ(ਟ) ਅਮਰੋਵੈ(ਖ)
  18. ਘਟ ਘਟ(ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.)ਘਟ ਗੀ(ਘ)
  19. ਰਹ (ਸੂ.ਕੇ.) ਰਹਟ(ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.)
  20. ਚਲੋਵੈ(ਖ)
  21. ਓਠ(ਓ)
  22. ਹਰਦੈ(ਸੂ.ਕੇ.ਤ.) ਹਿਰਦੈ (ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.)
  23. ਕਰੀਮ(ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
  24. ਸਭਾਲਿ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਸੰਭਾਰਿ(ਟ)
  25. ਸਰਾਂਨਾਂ ਕਛੂ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਘ.ਜ.ਘ.ਤ.)ਸਿਗਲਾ ਕਛੂ(ਖ) ਸਿਗਲਾ(ਹ.ਕ.ਟ.ਠ.ਸਾ.)
  26. ਕੀਯਾ ਪਸਾਰਾ(ਹ.ਕ.ਟ.ਸਾ.) ਸਵਾਰਯਾਂ(ਖ)
  27. ਸੰਝਪੜੀ(ਹ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਸਾ.) ਸਾਂਝਪਰੀ(ਤ)
  28. ਚਹੁਦਿਸ (ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਘ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.)
  29. ਅੰਧੀਆਰਾ(ਟ)
  30. ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ(ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.)
  31. ਅਗਯਾਰ(ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਸਾ.) ਨਾਦਾਨ(ਠ.ਤ.) ਨਾਂਦਾਨ(ਐ.ਏ.)
  32. ਦਿਵਾਨਾਂ(ਸੂ.ਕੇ. ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.)
  33. ਅਜਹੂ ਨ ਰੇਤੇ(ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.)
  34. ਦੁਨਿਆਂ(ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.) ਦੁਲੀ(ਕ) ਦੁਨਿ(ਹ)
  35. ਛੰਦ ਖਾਨਾ(ਸੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.)

ਇਸ ਪਦ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਤ ਪਾਠ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ(ਓ) ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ:—

ਜੋ ਬੋਲੀਯੈ ਲੁਣਯੰਗਾ ਸੋਈ॥ ਡੇਰ ਡਾਰ ਤਾਮੇ ਕਛੂ ਨ ਹੋਈ॥

ਛਤਿਯੇ ਕੂਰ ਭਜਹੁ ਹਰਿ ਰਚਣਾ॥ ਤਾਕਾ ਸਿਟੈ ਜਲਮ ਅਰ ਮਰਣਾ॥੩॥

ਆਗੈ ਪੰਥ ਖਰਾ ਹੈ ਭੀਣਾ॥ ਖਾਂਡਾ ਧਾਰ ਨਿਸਾ ਹੈ ਪੈਣਾ॥

ਤਿਸ ਉਪਰ ਸਾਰਗ ਹੈ ਤੇਰਾ ਪੰਥੀ ਪੰਥ ਸਵਾਰ ਸਵੇਰਾ॥੪॥

ਕੰਯਾ ਤੇ ਖਰਚਾ ਕੰਯਾ ਤੇ ਖਾਯਾ॥ ਰਲਿ ਦਰਹਾਲ ਦੀਵਾਨ ਬੁਲਾਯਾ॥

ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹੋ ਲੇਖਾ ਲੈਸੀ॥ ਭੀੜ ਪੜੈ ਬੰਦੈ ਭਾਰਿ ਭਾਰ ਦੇਸੀ॥੫॥

- * ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਬਿਲਾਬਲੁ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਜਿਹ¹ਕੁਲ² ਸਾਧੁ ਬੈਸਨੈ³ ਹੋਇ⁴॥
 ਬਰਨ ਅਬਰਨ ਰੰਕੁ ਨਗੇ ਏਸੁਰੁ
 ਬਿਮਲ ਬਾਸੁ ਜਾਨੈ ਜਗਿ ਸੋਇ॥⁵ ॥॥ਰਹਾਉ॥
 ਬਹਮਨ ਬੈਸ ਸੂਦ, ਅਰੁ ਖਤੁ⁶
 ਭੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਛ ਮਨ ਹੋਇ⁷॥॥॥
 ਹੋਇ⁸ ਪੁਲੋਤ⁹ ਭਗਵੰਤ¹⁰ ਭਜਨ ਤੇ ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਦੋਇ॥१॥
 ਧੀਨ ਸੁ ਗਾਉ ਧੀਨ ਸੋ ਠਾਉ¹¹ ਧੀਨ ਪੁਲੋਤ ਕੁਟੰਬ ਸਭ ਲੋਇ¹²॥
 ਜਿਨਿ ਪੀਆ ਸਾਰ ਰਸੁ ਤਜੇ ਆਨ
 ਰਸ ਹੋਇ ਰਸ ਮਗਨ ਡਾਰੇ ਬਿਖੁ ਖੋਇ¹³॥२॥
 ਪੀਡਤ ਸੂਰ¹⁴ ਛਤ੍ਰਪਤਿ¹⁵ ਰਾਜਾ¹⁶ ਭਗਤ¹⁷ ਬਰਾਬਰਿ ਅਉਰੁ ਨ ਕੋਇ॥
 ਜੈਸੇ ਪੂਰੰਨ ਪਾਤ ਰਹੈ ਜਲ ਸਮੀਪ¹⁹
 ਭਨਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜਨਮੇ ਜਗਿ ਉਇ²⁰॥३॥२॥

-ਪੰਨਾ - ੪੫੪

-
1. ਜਾ(ਗ)	2. ਕੁਲਿ(ਗ)
3. ਭਾਗਵੰਤ(ਗ)	4. ਹੋਈ(ਗ)
5. ਗਿਨਿਯੋਂ ਨ ਅਬਰਨ ਬਰਨ ਰੰਕ ਧਨ ਬਿਮਲ ਬੈਸ ਮਾਨਿ ਯੋਬ ਸੋਈ(ਗ)	
6. ਬਾਹਮਨ ਛਤਰ, ਬੈਸ ਸੂਦ, ਲੋ(ਗ)	
7. ਨਾਰਿ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਛੋ ਹੋਈ(ਗ)	8. ਹੀਹ(ਗ)
9. ਪੁਲੋਤ(ਗ), 10. ਭਜੈ ਭਗਵੰਤ(ਗ), 11. ਗਾਵ ਚਾਵ ਦੇਸ ਸੋਈ ਪਾਵਨ(ਗ)	
12. ਹੋਇ ਪੁਲੋਤ ਲਾ ਕੇ ਲੋਈ(ਗ)	
13. ਲੋਹ ਸਾਰ ਰਸ ਭਗਤਿ ਗਯਾਨ ਪਰ, ਤਜੈ ਸੰਸਾਰ ਜਾਨਿ ਜਯੋ ਛੋਈ(ਗ)	
14. ਸੂਰ ਪੀਡਤ (ਗ)	15. ਨਿਪ (ਗ)
16. ਪਾਤਿਸਾਹ(ਗ)	17. ਕਾਵਿ ਦਾਸ(ਗ)
18. ਐਰ ਨ ਕੋਈ(ਗ)	
19. ਪਰਵਨਿ ਪਾਨ ਸਮਾਨ ਰਹੈ ਨਿਤ(ਗ)	
20. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜਗ ਮੋ ਜਨ ਸੋਈ(ਗ)	

ਇਹ ਸੁਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ(ਗ) ਵਿਚੋਂ ਰਾਗ ਸਿਲਾਬਲੁ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੇ

ਪਤੀਐ ਗੁਲੇਐ ਲਮੁ ਸਭੁ ਸੁਲੇਐ¹ ਅਨਭਉ ਭਉ ਨ ਦਰਸੈ² ॥
 ਲੋਹਾ ਕੰਚਨੁ³ ਹਿਰਨ⁴ ਹੋਇ⁵ ਕੈਸੇ⁶ ਜਉ⁷ ਪਾਰਸਹਿ⁸ ਨੋ ਪਰਸੈ ॥1॥
 ਦੇਵ¹⁰ ਸੰਸੇ¹¹ ਗਾਠਿ ਨਾ ਛੂਟੈ ॥
 ਕਾਮ ਕੋਧ ਮਾਇਆ¹² ਮਦ ਮਤਸਰ ਇਨ¹³ ਪੰਚਹੁ¹⁴ ਮਿਨਿ ਨੂਟੈ ॥1॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਹਮ ਬਡ ਕਬਿ¹⁵ ਕੁਲੇ ਨ ਹਮ ਪੀਡਤ ਹਮ ਜੋਗੀ ਸੀਨਿਆਸੀ¹⁶ ॥
 ਗਿਆਲੇ ਗੁਲੇ ਸੂਰ ਹਮ ਦਾਤੇ¹⁷ ਇਹ¹⁸ ਬੁਧਿ¹⁹ ਕਬਹਿ²⁰ ਨਾ ਨਾਸੀ ॥2॥
 ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ²¹ ਸਭੈ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਸਿ²² ਭੂਨਿ ਪਰੇ ਜੈਸੇ²³ ਬਉਰੇ²⁴ ॥
 ਮੋਹਿ ਅਧਾਰੁ ਨਾਮੁ ਨਾਰਾਇਨ²⁵ ਜੀਵਨ²⁶ ਪ੍ਰਾਨ ਧੰਨ ਮੋਰੇ²⁷ ॥3॥ ॥1॥

— ਪੰਨਾ 973.

-
1. ਪਤੀ ਗੁਨੋਂ ਕਛੂ ਸਮਝਿ ਨ ਪਰਈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
ਪਵਿਯੋ ਗੁਨਿਯੋ ਸਰਬਠੋ ਸੁੰਨਯੋ(ਖ)
  2. ਅਨਭੈ ਭਾਵ ਨ ਦਰਸੈ(ਖ) ਜੋ ਨੋ ਅਨਭੈ ਭਾਵ ਨ ਦਰਸੈ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ(ਤੋ)ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
  3. ਕੰਚਨੁ ਪਾਠ ਪਤੀ ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਟ)
  4. ਹਰਨ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
  5. ਹੋਇ ਉਪਰੰਤ ਧੂ ਪਾਠ ਹੈ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ(ਬਯੰ) ਕ.ਤ.ਠ(ਧੋ)ਖ(ਧੰ)ਘ.ਟ)
  6. ਕੈਸੇ(ਓ.ਘ.ਹ)
  7. ਜੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਛ.ਟ.ਠ)
  8. ਪਾਰਸ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
  9. ਨਹੀਂ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
  10. ਰਾਮ ਬਿਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
  11. ਸੰਸੇ (ਓ) ਸੰਸੈ (ਟ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ) ਸੰਸਾ(ਘ)
  12. ਮੋਹ ਮਦ ਮਾਯਾ(ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਠ.ਤ) ਤਿਸਲਾ ਕਾਮ ਕੋਧ ਮਦ ਮਛਰ(ਖ) ਲੋਭ ਮਿਨਿ
ਮਾਯਾ(ਟ)
  13. ਈਨਿ(ਓ.ਕ) ਯੈ(ਖ.ਘ.)

ਫੁਟ ਨੋਟ ਚਲਦਾ

-
14. ਪੰਚਨਿ(ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਤ.ਠ.) ਪਾਚੇ(ਖ) ਪੰਚਿ(ਘ.ਹ) ਪੰਚਨ(ਤ.ਟ)
  15. ਹਮੋ (ਖ)
  16. ਸਿਨਯਾਸੀ(ਓ.ਏ.ਕ.ਘ.ਤ)
  17. ਦਾਤਾ(ਯੂਕੇਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
  18. ਯਹੁ (ਯੂਕੇਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
  19. ਮਤਿ (ਯੂਕੇਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) ਬੁਧਿ(ਖ)
  20. ਕਦੈ (ਯੂਕੇਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) ਕਬਣ (ਖ)
  21. ਕਹੈ ਵੈਦਾਸ (ਯੂਕੇਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
  22. ਔਰ ਅਸਮਝਸਿ (ਯੂਕੇਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਤ.ਟ.ਠ.) ਏਹੈ ਅਸਮਝਸਿ(ਖ)
  23. ਭਰਮ (ਯੂਕੇਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.)
  24. ਭੋਰੈ (ਯੂਕੇਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
  25. ਏਕ ਅਧਾਰ ਨਾਵ ਨਾ ਹਰਿ ਕੋ (ਯੂਕੇਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਤ(ਯੇਕ) ਟ)
  26. ਜੀਵਨਿ (ਯੂਕੇਕ.) ਯੇਕ ਅਧਾਰ ਨਾਵ ਨਾਰਾਇਨ (ਖ)
  27. ਪੁਨ ਜੀਵਨਿ ਧਨ ਸੋਰੈ (ਖ)

ਰਾਗੁ ਕੇਦਾਰਾ

ਖਟੁ ਕਰਮ ਕੁਲ¹ ਸੰਜਗਤੁ² ਹੈ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਹਿਰਦੈ³ ਲਾਹਿ॥
 ਚਰਣਾਰਬਿੰਦ ਨ ਕਥਾ ਭਾਵੈ⁴ ਸੁਪਚ ਤੁਨਿ⁵ ਸਮਾਨਿ॥1॥
 ਰੇ ਚਿਤ ਰੇਤਿ ਰੇਤ⁶ ਅਚੇਤ॥ ਕਾਰੇ ਨਾ ਬਾਲਮੀਕਹਿ⁷ ਦੇਖ॥
 ਕਿਸੁ ਜਾਤਿ ਤੇ ਕਿਹ ਪਦਹਿ ਅਮਰਿ⁸ ਰਾਮ ਭਗਤਿ ਬਿਸੇਖ⁹॥1॥ ਰਹਾਉ॥
 ਸੁਆਨ¹⁰ ਸਤ੍ਰੁ ਅਜਾਤੁ ਸਭ ਤੇ¹¹ ਕਿਸੁ¹² ਲਾਵੈ ਰੇਤੁ¹³॥
 ਠੇਕੁ¹⁴ ਬਪੁਰਾ¹⁵ ਕਿਆ¹⁶ ਸਰਾਹੈ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਪਵੈਸ॥2॥
 ਅਜਮਲੁ ਪਿੰਗੁਲਾ ਲੁਭਤੁ ਕੰਚਰੁ ਗਏ ਹਰਿ ਕੈ ਪਾਸਿ॥
 ਅੰਸੇ ਦੁਰਮਤਿ ਨਿਸਤਰੇ ਤੂ ਕਿਉ ਨ ਤਰਹਿ ਰਵਿਦਾਸ¹⁷॥3॥1॥

- ਪੰਨਾ 1124.

1. ਸਹਿਤ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਤ.ਠ) ਸਹੇਤ(ਅ) ਸਹਤ(ਹ.ਟ.)
2. ਜੁ ਬਿਪਰ ਹੋਤੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ)
3. ਚਿਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਹਿਤ(ਜ)
 ਦਿਵ ਲਾਹਿ ਰੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਦਿਫ ਚਿਤ ਲਾਹਿ ਰੇ (ਸਾ)
4. ਹਰਿ ਕਥਾ ਸੰਹੇਤ ਲਾਹ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਕ.ਖ.ਟ.) ਹਰਿ ਕਥਾ ਸੋਹੇਤ ਲਾਹੇ (ਜ.ਸਾ.ਟ.ਤ.)
5. ਤੁਨੈ ਤਾਹਿ ਰੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਤੂਨੈ ਲਾਹੇ ਰੈ (ਓ.ਏ.ਏ.ਹ.)
6. ਚੇਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਤ.) ਰੇਤ(ਟ) ਰੇ ਚਿਤ ਚੇਤ ਰੇ ਚਿਤ(ਸਾ)
7. ਬਾਲਮੀ(ਯੂ.ਕੇ.ਹ.) ਬਾਲਮੀਕ(ਓ.ਏ.ਏ.ਕ.ਖ.ਸ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ)
8. ਜਾਤਿ ਬੈ ਕੋਈ ਪਦਿ ਨ ਪਹੁੰਚਯਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਠ.ਤ.) ਜਾਤੈ ਕੋਈ ਪਾਦਿ
 ਨ ਪਹੁੰਚੈ(ਟ)
9. ਬਿਸੇਖ ਉਪਰੰਤ ਰੇ ਪਾਠ ਵਾਧੂ ਹੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਬਸੇਖ (ਟ)
10. ਸਵਾਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ.)
11. ਥੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਠ.ਤ.) ਤੈ (ਏ.ਹ.ਟ.)
12. ਅੰਤਰਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਏ.ਕ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਹਰਿ ਸੋ(ਹ)
13. ਰੇਤ ਉਪਰੰਤ ਰੇ ਪਾਠ ਵਾਧੂ ਹੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
14. ਠੇਕ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਕ.ਜ.ਸਾ.) ਠੇਕ(ਏ.ਏ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.) 15. ਬਾਕੀ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ.)
 ਬਾਕੋ (ਏ.ਟ.)
16. ਕਰਾ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸ.), ਜਾਨੈ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.)
 ਪਵਿਦਾਸੈ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.) ਪਵਿਤਰੇ(ਤ) ਪਵੇਤਰੇ(ਟ) ਪਵਿਤਰੇ(ਠ)
 ਅਜਮੇਲ ਦਾਜ ਵਨਿਕਾ ਤਾਤੀ(ਯੂ.ਕੇ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਅਜਮੇਲ ਪੰਗੁਲਾ ਲੁਬੰਧੀ(ਓ.ਏ.)
 ਅਧਮ ਜੀਵ ਦੁਰੈ ਕੇਤੇ(ਖ) ਕਾਰੀ ਕੰਜਰ ਕੀ ਪਾਸਿ ਰੇ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ.)
 ਦੁਰਮਤੀ(ਯੂ.ਕੇ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਸੁਕੰਤ ਕੀਸੇ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਠ.ਤ.)
 ਪਾਤੁ ਕੀਸੇ(ਟ) ਹੈ(ਅ) ਤੇ (ਟ) ਕਸੂ ਨ ਤਿਰੈ ਰੇਦਾਸ ਰੇ(ਯੂ.ਕੇ.ਏ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਰਾਗੁ ਤੋਰੋ

ਬਿਨੁ ਦੇਖੇ ਉਪਜੈ ਨਗੇ ਆਸਾ ॥ ਜੇ ਦੋਸੈ ਸੇ ਹੋਇ ਬਿਨਾਸਾ ॥
 ਬਰਨ ਰਹਿਤ ਜੇ ਜਾਪੈ ਨਾਮੁ² ॥ ਸੇ ਜੋਗੀ³ ਕੇਵਲ ਨਿਹਕਾਮੁ⁴ ॥ 1 ॥
 ਪਰਰੈ ਰਾਮੁ⁵ ਰਵੈ⁶ ਜਉ⁷ ਕੋਈ ॥
 ਪਾਰਸੁ⁸ ਪਾਸੈ ਦੁਬਿਧਾ⁹ ਨ ਹੋਈ ॥ 1 ॥ ਰਹਾਉ 19
 ਸੇ ਮੁਨਿ ਮਨ ਕੀ ਦੁਬਿਧਾ ਖਾਇ ॥ ਬਿਨੁ ਦੁਆਰੇ ਤੈਲੈ ਸਮਾਇ ॥¹¹
 ਮਨ ਕਾ ਸੁਭਾਉ ਸਭੁ ਕੋਈ ਕਰੈ ॥ ਕਰਤਾ ਹੋਇ ਸੁ ਅਨਭੈ ਰਹੈ¹² ॥ 2 ॥
 ਵਲ ਕਾਰਨ¹³ ਫੂਲੈ ਬਨਰਾਇ¹⁴ ॥ ਫਲੁ ਲਾਗਾ¹⁵ ਤਖ ਫੂਲੁ¹⁶ ਬਿਲਾਇ¹⁷ ॥
 ਗਿਆਨੈ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਅਭਿਆਸੁ ॥¹⁸
 ਗਿਆਨੁ ਭਿਆ ਤਹ ਕਰਮਹ ਨਾਸੁ ॥¹⁹ 3 ॥
 ਘਿੜ ਕਾਰਨ²⁰ ਦਧਿ ਮਥੈ ਸਇਆਨ²¹ ॥ ਜੀਵਤ²² ਮੁਕਤ²³ ਸਦਾ ਨਿਰਬਾਨ ॥
 ਕਹਿ²⁴ ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਮ ਬੈਰਾਗ ॥ ਰਿਦੈ ਰਾਮੁ ਕੀ ਨ ਜਪਸਿ ਅਭਾਗ²⁵ ॥ 4 ॥

- ਪੰਨਾ 1167.

-
1. ਜੇ ਦੋਸੈ ਸੇ ਸਕਲ ਬਿਨਾਸ ॥ ਬਿਨੁ ਦੇਖੇ ਉਪਜੈ ਨਗੇ ਆਸ (ਖ)
 ਕਰਮ ਰਹਿਤ ਜੇ ਸੁਮਿਰੈ ਰਾਮ ਤੈ ਭਗਤਾ ਕਹਿਯੈ ਨਿਹਕਾਮ (ਖ)
 ਜੇ ਦੋਸੈ ਸੇ ਸਕਲ ਬਿਨਾਸ ॥ ਅਣਦਿਠੈ ਨਾਗੇ ਬਿਸਵਾਸ ॥ (ਸੂਕੇ ਓ. ਏ. ਹ. ਕ. ਖ. ਘ. ਜ. ਤ. ਜ. ਟ. ਠ.)
 ਜੇ ਦੋਸੈ ਸੇ ਸਕਲ ਬਿਨਾਸਾ (ਅ) ਅਣਦੀਠਾ ਨਾ ਗੇ ਬਿਸਵਾਸਾ (ਅ)
  2. ਬਰਨ ਰਹਿਤ ਕਰੈ ਜੇ ਰਾਮ (ਸੂਕੇ ਕ. ਖ. ਘ. ਜ. ਤ. ਟ. ਠ. (ਰਹਤ)) ਬਰਣ ਰਹਿਤ ਕਰੈ ਜੇ ਰਾਮ
  - 3 (ਓ. ਅ. ਏ. ਜ. ਟ. ਤ.) ਭਗਤ (ਸਾ)
  3. ਭਗਤਾ (ਸੂਕੇ ਓ. ਅ. ਏ. ਹ. ਖ. ਜ. ਟ. ਠ.)
  4. ਨਿਹਕਾਮ (ਓ. ਏ. ਸਾ)
  5. ਰਾਮ (ਸੂਕੇ ਓ. ਅ. ਏ. ਹ. ਕ. ਖ. ਘ. ਜ. ਤ. ਜ. ਟ. ਠ)
  6. ਰਮੈ (ਸੂਕੇ ਓ. ਅ. ਏ. ਹ. ਕ. ਖ. ਘ. ਜ. ਤ. ਜ. ਟ. ਠ)
  7. ਜੈ (ਸੂਕੇ ਓ. ਅ. ਏ. ਹ. ਕ. ਖ. ਘ. ਜ. ਤ. ਜ. ਟ. ਠ)
  8. ਪਾਰਸ (ਸੂਕੇ ਓ. ਅ. ਏ. ਹ. ਕ. ਖ. ਘ. ਜ. ਤ. ਟ. ਠ.)
  9. ਦੁਬਿਧ (ਸੂਕੇ ਓ. ਅ. ਹ. ਕ. ਸਾ. ਟ. ਠ) ਕੰਚਨ (ਸ) ਦੁਬਿਧਿ (ਘ. ਤ. ਜ)

ਫੁਟ ਨੋਟ ਚਲਦਾ

10. ਟੇਕ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਹ.ਜ.ਟ.)
11. ਸੋ ਮਨ ਕੋਣ ਜਲਮ ਕੂ ਖਾਈ।।ਬਿਨ ਛਾਰੈ ਤ੍ਰੈਲੋਕ ਸਮਾਈ(ਸੂਕੇ.ਅ.ਹ.ਕ.ਤ.ਟ.ਠ.)
ਸੋ ਮਨ ਕੂਣ ਜੁ ਮਨ ਕੂ ਖਾਈ।।ਬਿਣ ਛੇਰੇ ਤਿਸ ਲੋਕ ਸਮਾਈ(ਉ.ਏ.ਖ.ਘ.ਸਾ.)
ਸੋ ਮਨ ਕੋਣ ਜੁ ਮਨ ਕੋ ਖਾਈ (ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਤ.ਜ.ਟਠ .)
12. ਮਨ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਜਡ ਠੇ ਕਰੈ।। ਪੀਡਿਤ ਸੋ ਜੋ ਅਨਭੈ ਰਹੈ (ਸੂਕੇ.ਉ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.
ਤ.ਜ.ਟ(ਪੀਡਿਤ) ਠ)
13. ਕਾਰਨਿ (ਸੂਕੇ.ਕ.ਘ.ਹ.) ਕਾਰਨ (ਖ.ਸਾ.ਟ.) ਕਾਰਣ(ਓ) ਕਾਰਣਿ(ਅ.ਏ.ਜ.ਠ.)
14. ਬਨਰਾਈ (ਸੂਕੇ.ਉ.ਹ.ਏ.ਖ.ਘ.) ਬਨਰਾਯ(ਅ) ਬਣਰਾਈ(ਏ)
15. ਉਪਜਯੋ ਫਲ (ਉ.ਅ.ਏ.ਕ.ਘ.ਸਾ.ਤ.ਠ.ਹ) ਉਪਜੈ ਫਲ(ਸੂਕੇ.ਜ.ਟ.)
16. ਪਰੂਪ (ਸੂਕੇ.ਉ.ਅ.ਹ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ)
17. ਸਿਲਾਈ (ਸੂਕੇ.ਉ.ਹ.ਅ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਨਸਾਈ(ਏ.ਖ.)
18. ਗਿਆਨ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਕਰਾਈ(ਸੂਕੇ.) ਗਿਆਨ ਕਾਰਨਿ ਕਰਮ ਕਮਾਈ(ਖ.ਘ.ਸਾ.ਤ.ਜ.)
ਗਯਾਨਹਿ ਕਾਰਣ ਕਰਮ ਕਰਾਈ(ਓ) ਗਯਾਨਹਿ ਕਾਰਣਿ ਕਰਮ ਕਰਾਮੀ(ਅ.ਏ.ਕ.ਟ.(ਕਾਰਨ)
ਠ.ਹ(ਗਿਆਨ ਹੀ)
19. ਉਪਜਯੋ ਗਯਾਨ ਤਬ ਕਰਮ ਨਸਾਈ (ਸੂਕੇ.ਉ.ਅ.ਏ(ਸਿਲਾਈ) ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ)
20. ਕਾਰਨਿ (ਸੂਕੇ.ਹ.ਕ.ਘ.) ਕਾਰਣਿ(ਅ) ਘੜ ਕਾਰਨ ਦਧ(ਟ) ਘੜ ਕਾਰਣਿ(ਠ)
21. ਸਯਾਨ(ਸੂਕੇ. ਉ.ਅ.ਕ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.)
22. ਜੀਵਨ (ਸੂਕੇ) ਤਬ ਜੀਵਨ(ਓ) ਜੀਵਨਿ(ਟ)
23. ਮੁਕਤਿ (ਸੂਕੇ.ਉ.ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.ਸਾ.ਟ.ਠ) ਕ੍ਰਿਯਾਨ(ਟ.ਠ.)
24. ਕਹੈ ਰੈਦਾਸਯਹੁ (ਸੂਕੇ.ਅ.ਏ.ਕ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ੜ) ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ(ਖ) ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸ(ਤ)
ਕਹੈ ਰਯਦਾਸ ਯਹੁ(ਓ)
25. ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਿਨ ਜਪਹੁ ਸੁਭਾਗ(ਸੂਕੇ.ਅ.ਏ.ਖ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ) ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਯੰਨ ਸਪਹੁ ਸੁਭਾਗ (ਓ)
ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਿਨ ਜਪਹੁ ਅਭਾਗ(ਕ) ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਯੰਨ ਰਜੋ ਸੁਭਾਗ(ਘ)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਵਾਧੂ ਪਾਠ ਰਵਿਦਾਸ ਭਾਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਹੋਂਦ-ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ?
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪਾਠ ਸੂਕੇ ਵਾਲੀ ਪੜੀ ਵਿਚੋਂ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਬਟਕ ਬੀਜ ਜੈਸਾ ਆਕਾਰ।।ਪਸਰਯੋ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਬਿਬਰਾਰ।

ਜਹਾ ਕਾ ਉਪਜਨਾ ਤਹਾ ਸਮਾਈ।। ਸਹਜ ਸੁਨਿ ਮੋ ਰਹਯੋ ਲਕਾਈ।।3।।

ਜੈ ਮਨ ਬਾਦੇ ਸੋਈ ਬਾਦ।। ਅਸਾਵਸ ਮੋ ਜਯੂ ਦੀਸੈ ਚੰਦ।।

ਜਨ ਮੋ ਜੈਸੇ ਤੂਝਾ ਤਿਰੈ।। ਪਰਚੈ ਪੰਡ ਜੀਵੈ ਨਹੀ ਮਰੈ।।4।।

ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ *

ਨਾਗਰ ਜਨਾ¹ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਸਿਖਿਆਤ² ਚੰਮਾਰੀ॥
 ਹਿਰਦੈ³ ਰਾਮ ਗੋਬੰਦ⁴ ਗੁਨਸਾਰੀ॥१॥॥ਰਹਾਉ॥
 ਸੁਰਸਰੀ⁵ ਸਨਲ⁶ ਕ੍ਰਿਤ⁷ ਬਾਰੂਣੀ⁸ ਰੇ⁹ ਸੰਤ ਜਨ ਕਰਤ ਨਗੀਂ ਪਾਨੀ॥
 ਸੁਰਾ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਨਤ¹⁰ ਅਵਰ¹¹ ਜਨ ਰੇ ਸੁਰਸਰੀ ਸਿਲਤ ਨਹਿ¹² ਹੋਇ¹³ ਆਨੀ॥੧॥
 ਤਰ ਤਾਰਿ¹⁴ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਕਰਿ ਮਾਨੀਐ ਰੇ¹⁵ ਜੈਸੇ ਕਾਗਾਰਾ¹⁶ ਕਰਤ ਬੰਚਾਰੀ॥
 ਭਗਤਿ ਭਾਗਉਤੁ¹⁷ ਲਿਖੀਐ¹⁸ ਤਿਹ ਉਪਰੈ ਪੂਜੀਐ¹⁹ ਕਰਿ²⁰ ਨਮਸਕਾਰ²¹॥੨॥
 ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟਬਾਢਲਾ ਵੇਰ ਵੇਵੀਤਾ ਨਿਤਹਿ ਬਾਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ॥²²
 ਅਖ ਬਿਪ੍ਰ ਪਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ
 ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਸਰਣਾਇ ਰਵਿਦਾਸੁ ਦਾਸਾ॥੩॥੨॥²³ - ਪੰਨਾ 1293.

-
1. ਐਸੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਕ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
  2. ਭਿਖਯਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਕ.ਜ.) ਲਿਖਤ (ਸਾ) ਭਿਖਯਾਤ(ਅ.ਏ.ਹ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) ਪਤੀ (ਖ) ਵਿਚ ਇਹ ਪਾਠ ਨਹੀਂ।
  3. ਹਰਦੈ (ਯੂ.ਕੇ) ਹਿਰਦੈ(ਅ.ਕ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
  4. ਗੋਬੰਦ ਗੁਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਕ.ਤ.)
  5. ਸੁਬਸਤੀ(ਟ)
  6. ਜਨ ਲੀਯਾ(ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਕ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਤ) ਸੁਰ ਲੀਆ (ਓ.ਏ.ਖ.) ਜਨ(ਹ)
  7. ਕ੍ਰਿਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ)
  8. ਬਾਰੂਣੀ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  9. 'ਰੇ' ਉਪਰੰਤ ਜਿਵੇਂ ਪਾਠ ਆਉਂਦਾ ਹੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਤਾਸ(ਹ.ਘ.)
  10. ਨਿਤ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਕ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਤਿਤ(ਤ)
  11. ਗੰਗ ਜਨ ਮਾਨੀਐ(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਕ.ਰ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਜਨ ਮਾਨੀਐ(ਏ)
  12. ਨਗੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਐ.ਏ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
  13. ਹੋਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਏ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਹੋਈ(ਓ)

ਤੁਹ ਨੋਟ ਚਲਦਾ

-
14. ਤਤ ਕਏ ਮਾਨੀਐ (ਸੂਕੇ) ਤਤਕਰਾ (ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
15. 'ਰੇ' ਪਾਠ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਪ ਪੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ (ਸੂਕੇ ਓ.ਅ.ਏ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਤ.)
16. ਕਾਗਦ ਗਰ (ਸੂਕੇ ਅ.ਏ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਕਾਗਦ (ਹ.ਖ.) ਕਾਗਦਾ (ਟ.ਘ.)
17. ਭਗਵੰਤ (ਸੂਕੇ ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
18. ਜਬ ਉਪਰੋਂ ਲੇਖਯੇ (ਸੂਕੇ ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
19. ਤਬ ਪੂਜਿਯੇ (ਸੂਕੇ ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਤ.)
20. ਕਰਿ (ਸੂਕੇ ਓ.ਅ.ਕ.ਹ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
21. ਨਿਸਸਕਾਰ (ਏ.ਜ.)
22. ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
23. ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਪਾਠ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਨਾਲ ਦੱਸੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। (ਸੂਕੇ ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਹ.ਖ.ਘ.)
- ਅਨੇਕ ਅਯਮ ਜੀਵ ਨਾਵ ਗੁਣਿ ਓਧਰੇ,
ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਭਏ ਪਰਸਿ ਸਾਰੀਂ।।
ਭਣਤ ਰੰਦਾਸ ਰਰੰਕਾਰ ਗੁਣ ਗਾਵਤਾ।।
ਸਤ ਸਾਧੂ ਭਏ ਸਹਿਜ ਪਾਰੀਂ।।3।।

ਰਾਗੁ ਮਲਰ

ਮਿਲਤ ਪਿਆਰੇ ਘੁਨ ਨਾਬੁ ਕਵਨ ਭਗਤਿ ਤੇ॥¹

ਸਾਧਾ ਸੰਗਤਿ ਪਾਈ ਪਰਮਰਤੇ॥ ਰਹਾਉ॥

ਮੰਲੇ ਕਪਰੇ ਕਹਾ ਲਉ ਧੋਵਉ॥² ਆਵੈਗੀ ਲੀਏ ਕਹਾ ਲੁ ਸੋਵਉ³॥१॥

ਜੋਈ ਜੋਈ ਜੋਰਿਓ ਸੋਈ ਸੋਈ ਡਾਟਿਓ॥⁴

ਝੂਠੈ ਬਨਜਿ ਉਠਿ ਗੀ ਗਈ ਹਾਟਿਓ॥⁵ 2॥

ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਭਇਓ ਜਬ ਲੇਖੇ॥⁶

ਜੋਈ ਜੋਈ ਕੀਠੈ⁷ ਸੋਈ⁸ ਸੋਈ ਏਖਿਓ॥३॥३॥

— ਪੰਨਾ 1293.

1. ਕੋਨ ਭਗਤਿ ਥੈ ਰਹੈ ਪਯਾਰੇ ਪਾਹੁਨੇ ਰੇ (ਸੂਕੇ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਚ.ਸਾ)-ਪੜੀ ਅ ਵਿੱਚ 'ਰੇ' ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੋਨ ਭਗਤਿ ਤੈ ਰਹੈ ਪਯਾਰੇ ਪਾਹੁਨੇ ਰੇ (ਹ.ਘ.) ਕੋਨ ਭਗਤਿ ਸਸੂ ਰਵੇ ਪਯਾਰੇ ਪਹੁਵੇ ਰੇ(ਓ)
2. ਘਰਿ ਘਰਿ ਦੇਖੇ ਮੈ ਅਜਕ ਭਾਵਨੇ ਰੇ (ਸੂਕੇ) ਭਾਵਨੇ ਦੀ ਥਾ ਅਭਾਵਨੇ(ਕ.ਟ.ਠ) ਘਰ ਘਰ ਦੇਖਯੇ ਛੇ ਮੈ ਅਜਕ ਅਭਾਵਣੇ ਰੇ (ਓ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਤ) ਭਾਉਣੇ(ਸਾ) ਘਰਿ ਘਰਿ ਦੇਖੇ ਰੇ ਮੈ ਅਧਿਕ ਅਭਾਵਨੇ ਰੇ(ਅ.ਕ)
3. ਮੰਲ ਮੰਲ ਕਪੜਾ ਕੇਤਾ ਕ ਧੋਉ (ਸੂਕੇ.ਓ.ਠ.ਤ) ਕੇਤਾ ਏਕ (ਕ.ਟ.) ਮੰਲ ਮੰਲ ਕਪੜਾ ਕਹਾ ਨੇ ਧੋਉ (ਏ.ਹ.) ਕਹਾ ਲੁ(ਅ) ਕਹਾ ਲਾ(ਸਾ) ਮੰਲ ਮੰਲ ਬਸ ਤਰ ਕਿਤਾ ਏਕ ਖੋਉ(ਅ) ਕਿਤਾ ਯੋਕ(ਖ)
4. ਜੂੰ ਜਸੂ ਜੋੜੇ ਤਯੂ ਤਯੂ ਡਾਟੈ (ਸੂਕੇ.ਘ.ਨ.) ਜਯੂੰ ਜਯੂੰ ਜੋੜੇ ਤਯੂੰ ਤਯੂੰ ਡਾਟੈ(ਹ) ਜਯੋਂ ਜਯੋਂ ਜੋੜੈ ਤਯੋ ਤਯੋ ਡਾਟੈ(ਓ.ਖ.) ਜਯੋਂ ਜਯੋਂ ਜੋੜੈ ਤਯੂ ਤਯੂ ਡਾਟੈ (ਅ.ਏ.ਚ.ਸਾ) ਜੋੜੇ ਰੇ(ਕ) ਡੋਟੇ ਡਾਟੈ(ਤ)
5. ਝੂਠੈ ਸੈ ਬਨਜਿ ਰੇ ਉਠਿ ਗਯੈ ਹਾਟੈ (ਸੂਕੇ.ਕ.ਸਾ.ਠ.ਤ) ਰਯੋ ਗਾਣੇ (ਓ) ਝੂਠੈ ਸੈ ਜੋਵਨ ਉਠਿ ਰਯੋ ਹਾਟੈ (ਅ) ਝੂਠੈ ਸੈ ਬਨਜਿ ਓਰਿ ਰਯੋ ਹਾਟੈ(ਹ) ਝੂਠੈ ਸੈ ਬਨਜਿ ਉਠਿ ਗਯੋ ਹਾਟੈ (ਏ.ਖ.ਘ)
6. ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਯੋ ਜਬ ਲੇਖੇ (ਸੂਕੇ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਠ.ਤ) ਪਰੋ (ਓ)
7. ਕੀਠੈ ਰੇ (ਸੂਕੇ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਠ) ਕਿਠੈ ਰੇ (ਓ) ਕੀਆ(ਘ) ਕੀਠੈ(ਹ.ਤ)
8. ਸੋਈ ਡਿਰ (ਓ.ਏ) ਸੋਈ(ਕ)
9. ਦੇਖੇ (ਸੂਕੇ.ਅ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਠ.ਤ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਰਗੀ

ਜੇ ਤੂੰ ਰੋਪਾਣੀ ਨਹਿ ਕੀਰੀ।
 ਤਾ ਤੂੰ ਕੂੰ ਦੁਖ ਮੇ ਦੁਖਹੁ ਹੋ।। ਦੁਖ ਕਰਾ ਤੇ ਪੰਚ
 ਖਾਲੇ ਪਗਠਿ ਸਮੈ ਜਦ ਫਹਕਥੇ।। ਝੁਟੇ ਹੀ ਭੇਖ ਝਨੈ ਹੈ।।
 ਝੁਟੇ ਤੈ ਸਾਰੇ ਹੋਵ ਜੈ ਹੈ।। ਗਾਰ ਕੈ ਸਰਨਿ ਜਦ ਐਰੈ।।
 ਕਨ ਰਾਮ ਸਬਦ ਬੁਨਿ ਤਨ ਰਾਖਾ ਜੁਪ।। ਝੁਟੇ ਹੀ ਸੁਫ ਦੂਰੇ ਹੈ।।
 ਜੰਮੈ ਹੀ ਨ ਭੇਲ ਬਿਨ ਭਾਏ।। ਏਪਕ ਜਲ੍ਹੀ ਬਝਿ ਜੈ ਹੈ।।
 ਜੇ ਜਨ ਰਾਮ ਨਾਮ ਭੀਰੋ ਜਾਏ।। ਐਰ ਨ ਹੋਨੈ ਠੀਰੈ ਹੈ।।
 ਕਹਿ ਰੈਦਾਸ ਸਮਝਿ ਰੇ ਨੁਕਥ ਨਤ।। ਘੁਟ ਰਝੇ ਪੁਣਿ ਤੈ ਹੈ।।¹

ਰਾਗੁ ਰਾਮਰਗੀ

ਕਾ ਰਾਉਂ ਕਛੁ ਰਾਝੀ ਨ ਹੋਈ।। ਰਾਉਂ ਰੂਪ ਸਹਜੈ ਸੋਈ।। ਟੇਕ।।
 ਨਹੀ ਆਕਾਸ ਨਹੀਂ ਧਰ ਝੇਧਤ।। ਪਵਨ ਪੁਰ ਘਟ ਚੰਦਾ।।
 ਨਹੀਂ ਅਬ ਰਾਮ ਕਿਸਨ ਰੁਝ ਭਾਯੇ।। ਬੋਲਤ ਰੈ ਸੁਛ ਛੰਦਾ।।
 ਨਹੀਂ ਅਬ ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕੁਰਾ ਬੰਨ।। ਸੁੰਨਿ ਸਹਜ ਰੈ ਭਾਝੀ।।
 ਨਹੀਂ ਅਬ ਮੈ ਤੈ ਤੈ ਮੈਂ ਨਾਹੀ।। ਕਾ ਸਥੈਂ ਕਹੈ ਸਤਾਈ।।
 ਸਮਝਿ ਬਿਚਾਰਿ ਬੋਲਿ ਕਹਾ ਖੋ।। ਆਪ ਹੀ ਆਪ ਸਮਾ ਝਾ।।²

ਰਾਗੁ ਕੈਰੂ

ਤਿਸੁਧ ਜੇਨੀ ਬਾਖ ਜਮ ਕੀ ਅਰੁ ਭਾਜ।।
 ਤੁਮਹਾਰੇ ਭਜਨ ਬਿਨ ਭਰਮਤ ਡਿਰਥੇ।।
 ਸਮਤਾ ਅਹੈ ਬਿਝੈ ਮਹਿ ਸਾਠੇ।। ਇਹ ਸੁ ਕਾਹੂੰ ਨ ਦੁਖਰ ਤਰਥੇ।।
 ਤੁਮਹਾਰੇ ਨਾਮ ਬੇ ਖਾਸ ਛਾਡੀਐ ਅਨ ਕੀ ਆਸ।।
 ਸੰਸਾਰੀ ਧਰਮ ਸੀ ਮੈਰੇ ਮਨ ਨ ਧੀਜੀ।।
 ਰੈਦਾਸ ਦਾਸ ਕੀ ਸੇਵਾ ਮਾਨ ਹੋ ਏਵਾਧਿ ਦੇਵ,
 ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਨਾਮ ਪੁਟ ਕੀਜੀ।।³

1. ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ(ਹ) 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਿਠਿਕੀ ਤੋਂ ਐਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2. -ਉਹੀ-

3. ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਿਟੀ ਪੈਲੇਸ ਜੰਪੁਰ ਦੇ ਰੀਝ ਨੰ: 1853 ਨਿਪੀਕਾਨ 1738 ਬਿ.ਸੰ. ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਮੰਦਰ ਸ਼ੋਕਾਨੇਰ ਦਾ ਰੀਝ ਨੰ: 21, ਨਿਪੀਕਾਨ 1827, ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

-ਸਾਖਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਟਰਾਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਮੋਤ ਪੁਸਤਕ(ਸੰ) 1984.

ਰਾਗੁ ਰਾਮਗਰੀ

ਅਬ ਕਾ ਕਹਿ ਕੋਨ ਬਤਾਉ॥
 ਅਬ ਕਹਿ ਦੇਵਲਿ ਦੇਵ ਸਮਾਉ॥ ਟੇਕ॥
 ਕਾ ਸੋ ਰਾਮ ਕਹੈ ਸੁਨਿ ਭਾਈ॥ ਕਾ ਸੋ ਕਿਸਨ ਕਰੀਮਾ॥
 ਕਾ ਸਯੋਂ ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕਹੈ ਅਬ॥ ਕਾ ਸਯੋਂ ਕਹੂੰ ਲਯੋ ਲੈਣਾ॥ 1॥
 ਕਾ ਸਯੋਂ ਤਪ ਤੀਰਥ ਬੜ ਪੂਜਾ॥ ਕਾ ਸਯੋਂ ਨਾਉਂ ਕਹਾਉ॥
 ਕਾ ਸਯੋਂ ਭਿਸਿਤ ਦੇਜਿਗੁ ਲਾ ਸਤਿ ਕਰਿ॥ ਕਾ ਸਯੋਂ ਕਹੂ ਕਹਾਈ॥ 2॥
 ਕਾ ਸਯੋਂ ਜੀਵ ਜੀਵ ਕਹੈ ਮਾਯੋ॥ ਸੁਨਿ ਸਹਜਿ ਘਰਿ ਭਾਈ॥
 ਕਾ ਸਯੋਂ ਗੁੰਨੀ ਨ ਗੁਣ ਕਹ ਮਾਯੋ॥ ਕਾ ਸਯੋਂ ਕਹੈ ਬਤਾਈ॥ 3॥
 ਜਲ ਕੇ ਤਰੀਗ ਜਲ ਮਾਹਿ ਸਮਾਈ॥ ਕਹਿ ਕਾ ਕੋ ਨਾਵ ਧਰਿਯੈ॥
 ਐਸੇ ਤੇ ਮੈ ਯੋਕ ਰੂਪ ਹੈ ਮਾਯੋ॥ ਆਪਣ ਗੇ ਨਿਰ ਵੁਰਿਯੈ॥ 4॥
 ਭਣੈ ਰੰਦਾਸ ਅਬ ਕਾ ਕਹਿ ਗਾਉ॥ ਜਉ ਕੋਈ ਐਰ ਗੇ ਹੋਈ॥
 ਜਾ ਸਯੋ ਗਾਈ ਹਿ ਗਾਈ ਕਹਤ ਹੈ॥ ਪ੍ਰਮ ਰੂਪ ਹਮ ਸੋਈ॥ 5॥¹

ਰਾਗੁ ਰਾਮਗਰੀ

ਆਰੀ ਮੰਦਾ ਹੰਵ ਰਹਯਾ॥ ਪਰ ਕੋਰਤਿ ਨ ਜਾਈ॥
 ਕੂ ਕਰ ਚੋਕਿ ਚਹੋਤਿਯੈ॥ ਡਿਰਿ ਵਹੈ ਸੁ ਭਾਈ॥ ਟੇਕ॥
 ਸੁਰਸਰੀ ਮੈ ਜੁ ਸੁਰਾ ਪਰਯੋ॥ ਕੋ ਕਰੈ ਨ ਬਿਚਾਰ॥
 ਰਾਮ ਨਾਮ ਹਿਰਦੈ ਬਸੈ॥ ਸਬ ਸੁਖ ਨਿਧਿ ਸਾਰ॥ 1॥
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਸੁੰਨਿ ਕੈਸਬੇ॥ ਅੰਤਹਕਰਨ ਬਿਚਾਰ॥
 ਤੁਮਹਾਰੀ ਭਗਤਿ ਕੈ ਕਾਰਨੈ॥ ਡਿਰਿ ਹਵੈ ਹੋ ਚਮਾਰ॥ 2॥

ਰਾਗੁ ਰਾਮਗਰੀ

ਸੰਤੋ ਕੁਲਪਖਿ ਭਗਤਿ ਹਵੈਸੀ ਕਲਿਜਗ ਮੈ॥ ਨਿਪਖ ਬਿਰਲਾ ਲਿਹੁਬਹਿਸੀ॥
 ਜਾਣਿ ਪਿਛਾਣਿ ਹਰਖਿ ਮਨ ਹੁਲਸਯੋ॥ ਬਿਨ ਪਿਛਾਣਿ ਮਿਲਤਾ ਸੁਰਝਾਸੀ॥ ਟੇਕ॥
 ਅਪਸਵਾਰਥ ਪਰਮੇਧਿ ਦਧਯਾਦੇ॥ ਪਰਮਾਰਥ ਨ ਦਿਢਾਸੀ॥
 ਬਿਨ ਵਿਸਵਾਸ ਵਾਂਝ ਸੂਤਿ ਜੈਸੈ॥ ਹਰਿ ਕਾਰਣਿ ਕਯੋ ਰਾਸੀ॥ 1॥
 ਭਾਵ ਭਗਤਿ ਹਿਰਦੈ ਨਹੀਂ ਆਸੀ॥ ਵਿਖੈ ਲਾਗਿ ਸੁਖ ਪਾਸੀ॥
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਪੂਰਾ ਗੁਰ ਪਾਯੈ॥ ਸਵਾਗ ਕੋ ਸਵਾਗ ਦੁਖਾਸੀ॥ 2॥³

1. ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ(ਹ)1733 ਬਿ.ਸੰ.ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਤੋਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2. -ਉਗੀ-

3.

-ਉਗੀ-

ਰਾਗੁ ਰਉੜੀ

ਪੂਰਬੀ ਪਰੀਸੀ ਭਗਤ ਰਿਵਦਾਸ ਕਾ ਝੋਲਾ ॥

ਸੁਨਿ ਗੁਰਦੇਵ ਬਿਨੈਤੀਆ ਕਰਉ ਬੰਦਨਾ ਲਖਬਾਰ ॥

ਸੋਈ ਕਰਹੁ ਉਪਦੇਸੁ ਮੋਹਿ ਜਿਤੁ ਨਾਗੈ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪਿਆਰੁ ॥1॥

ਨਾਰਾਇਨ ਮੇਰੇ ਬੀਨੁਲਾ ਦਰਸਨ ਦੇਹੁ ਰਸਈਆ ॥ਰਹਾਓ॥

ਗੁਰ ਕਰਤਾਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸੁਰ ਪੂਰਨ ਭਗਵਾਨਾ ॥

ਗੁਰੁ ਅਬਨਾਸੀ ਸੁਬ ਮੈ ਗੁਰੁ ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਘਾਨਾ ॥2॥

ਗੁਰ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ ਦੁਖ ਹਿਰਨ ਭੈ ਭੰਜਨ ਅਘਨਾਸ ॥

ਗੁਰ ਘਰ ਉਪਕਾਰੀ ਸਰਨ ਸੁਰ ਭਗਤ ਰਤੇ ਗੁਨ ਤਾਸ ॥3॥

ਅਤ ਸੰਜਮ ਜਪ ਤਪ ਕਰੈ ਨਵ ਖੰਡ ਧਰਵ ਫਿਰਾਇ ॥

ਮਨ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰੀਤ ਨ ਛੂਟਸੀ ਜੇ ਲਖ ਕਰਮ ਕਮਾਇ ॥4॥

ਬਿਨ ਅਮਲੈ ਅਮਲੈ ਨਾ ਰਹੈ ਜਨ ਬਿਨੁ ਮੀਨ ਸਰਾਇ ॥

ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੇਰਾ ਜਨਮ ਸਰਨ ਦੁਖੁ ਜਾਇ ॥5॥

ਕੋਕਿਨ ਐਬ ਪਗੀਤਿ ਚਾਤਿਕੁ ਬੁਦ ਪਿਆਰੁ ॥

ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੂੰ ਪਾਵਹਿ ਸੋਖ ਦੁਆਰੁ ॥6॥

ਕਾਇਆ ਹੀਸ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹੈ ਪਿਆ ਸੰਗਿ ਉਲਝੀ ਨਾਰਿ ॥

ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੂੰ ਕਾਰਜੁ ਲੈਹ ਸਵਾਰਿ ॥7॥

ਜਿਵ ਜਨ ਦੁਧ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹੈ ਰਉ ਬਛਰੈ ਪਿਆਰ ॥

ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੂੰ ਪਾਵਹਿ ਸੋਖ ਦੁਆਰੁ ॥8॥

ਭੂਖੈ ਪ੍ਰੀਤਿ ਅਨਾਜ ਸਿਵ ਮਾਤ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸਿਵ ਹੈਤੁ ॥

ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੂੰ ਜਨਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਜੇਤੁ ॥9॥

ਤਸਕਰ ਦੋਰੀ ਨ ਤਜੈ ਦੇਖਿ ਦੀਪੁਕ ਪਰੈ ਪਤੰਗੁ ॥

ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੇਰਾ ਚੂਕੈ ਜਮ ਸਿਵ ਸੰਗੁ ॥10॥

ਸਿਘ ਮਾਸ ਅਤਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹੈ ਤਿਖਾਵੰਤ ਜਨ ਨੇਰ ॥

ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੇਰੀ ਕਾਟੈ ਦੁਭਯਾ ਪੀਰ ॥11॥

ਜਿਉ ਰਾਜ ਕਾਮੁ ਸੁਆਦ ਰਸ ਕੜ ਬੰਧ ਬਧਾਵੈ ਆਪੁ ॥

ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੇਰੇ ਕਾਟੈ ਦੁਖ ਸੰਤਾਪੁ ॥12॥

ਉਨਵ ਘਨ ਘਟ ਕਾਲੋਆ ਮਨ ਬਿਗਸੈ ਸੋਰ ਆਨੰਦ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੂੰ ਪਾਵਹਿ ਪਰਮਾਨੰਦ।।13।।
 ਦੇਖੁ ਜੁ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰੁੰਕ ਕੀ ਜੁਨਿ ਨਾਦ ਤਜੈ ਜਿਨਿ ਪ੍ਰਾਨ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰਿ ਤੂ ਦਰਗਹ ਪਾਵਹਿ ਮਾਨ।।14।।
 ਚਕਵੀ ਸੂਰਜਿ ਅਤਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹੈ ਦੇਖਿ ਮਿਲ ਪਿਆ ਆਇ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੇਰਾ ਮੋਹ ਕਾ ਪੜਦਾ ਜਾਇ।।15।।
 ਜਿਵ ਨਵਤਨ ਸਿਮ ਗੁਰ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹੈ ਮਿਲਿ ਧਰਨੀ ਇੰਦੁ ਸੋਗਾਰ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਸਭ ਸਿਸਟਿ ਕਰੈ ਜੈਕਾਰੁ।।16।।
 ਭਵਰੁ ਕੁਸਮ ਸਿਉ ਉਲਾਝਿਆ ਅਤਿ ਪ੍ਰੀਤ ਚੰਦ ਚਕੋਰ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਪੈਰੇ ਵਸਗੋਤਿ ਆਵਹਿ ਚੋਰ।।17।।
 ਜੁਆਰੀ ਜੁਏ ਹੇਤੁ ਹੈ ਕਰ ਨੋਭੀ ਧਨ ਸਿਵ ਪਿਆਰੁ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੇਰੇ ਕਾਟੈ ਰੋਗ ਬਿਕਾਰ।।18।।
 ਪਰ ਨਾਰੀ ਬਿਖਈ ਰਚੀ ਜੈਸੈ ਪਸੂ ਹਰੀ ਆਉ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਨਿਜ ਮਹਲੀ ਪਾਵਹਿ ਠਾਉ।।19।।
 ਬਿਨ ਖੀਰੈ ਬਲੁ ਨ ਰਹਿ ਸਕੈ ਜਲ ਬਿਨ ਕਵਲੁ ਬਿਲਝਾਇ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜਮੁ ਚਰਨੀ ਲਾਗੈ ਆਇ।।20।।
 ਜਿਵ ਜਨਿ ਮਿਲਿ ਜਨ ਵਿਗਸਦਾ ਦੇਖਿ ਕਰਹਲ ਬੈਲ ਰੀਝਾਇ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੁਝੈ ਦੂਖੁ ਨ ਲਾਗੈ ਆਇ।।21।।
 ਬਿਨੁ ਸਰਵਰ ਹੰਸੁ ਨ ਰਹਿ ਸਕੈ ਮੁਕਤਾਹਲ ਅਧਾਰ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੂੰ ਭਵਜਲਿ ਉਤਰਹਿ ਪਾਰਿ।।22।।
 ਜੇ ਤਿਸ ਭਾਵੈ ਸੋ ਕਰੈ ਅਵਰੁ ਨ ਕਰਣਾ ਜਾਇ।।
 ਜਿਸੁ ਤੂੰ ਮੋਇਹਿ ਸੋ ਮਿਲੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਵਹਿ ਠਾਉ।।23।।
 ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਮੇਰਾ ਕੋ ਨਹੀਂ ਮੇਰੀ ਤੁਝ ਆਗੈ ਅਰਦਾਸਿ।।
 ਹਰਿ ਸਤਗੁਰੁ ਮੋਹਿ ਲਹੀਤਿਆ ਕਰਿ ਪੂਰਨ ਹੋਵੈ ਆਸਿ।।24।।
 ਧੁਰਿ ਭਾਗ ਪੂਰੇ ਗੁਰੁ ਭੇਟਿਆ ਲਾਗਾ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪਿਆਰੁ।।
 ਦਰਸਨ ਪਾਇਆ ਸਾਧ ਸੀਗੇ ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਚਸਿਆਰ।।25।।1।। * 1

* ਇਹ ਪਦ ਕੇਵਲ ਸਿਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਐਮਿਤਸਰ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ:2308 ਵਿੱਚ ਪਤਰਾਂ 454-55 ਉੱਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

1. ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਝ ਪੁਸਤਕ, 1984, ਪੰਨਾ 352-53.

ਰਾਗੁ ਆਸਾਵਰੀ

ਅੰਸੀ ਤੁਮ ਜਿਨ ਕਰ ਹੋ ਮਹਾਰਾਜ।।
 ਦੂਰਿ ਮਾਗੀ ਤੁਮ ਬੈਠੇ ਦੇਖਤ ਝਿਗਰਤ ਹੈ ਯੇ ਕਾਜ।।ਟੇਕ।।
 ਦੋਪਤ ਸੁਤਾ ਕੀ ਤੁਝ ਹੀ ਦੇਖਤ ਖੈਚ ਲਯੋ ਸਬ ਲਾਜ।।
 ਬਰਸ ਸਰੀਸ ਦਸ ਜੁਧ ਕਰਾਵੇ।।ਜੁਗਲ ਉਧਾਰਣ ਕਾ ਰਾਜ।।1।।
 ਪਹਲਾਦ ਭਾਤ ਕੁ ਬਿਨ ਤਰਾਏ।।ਬਹੁਤ ਸੁਧਾਰੋ ਕਾਜ।।
 ਬਲਖਿ ਲਯੋ ਜਨ ਮਾਹਿ ਡਬੋਏ।।ਤਾਰਯੋ ਬਿਨਹਿ ਜਿਹਾਜ।।2।।
 ਉਨ ਭਗਤਿਨ ਕੂੰ ਛਿਨ ਛਿਨ ਤਾਰਯੋ।।ਜਿਉਂ ਤਾਰੋ ਜਿਯੂੰ ਸਾਜ।।
 ਕਾਰ ਕਬੀਰ ਪਤਤ ਹਮ ਤੇ ਹੋ।।ਨੈਨਨ ਦੇਖੋਗੇ ਆਜ।।3।।
 ਬਲ ਹਲ ਲੋਕ ਕਾਸੀ ਸਬ ਆਏ।।ਦੇਖਨ ਭਾਤ ਸਮਾਜ।।
 ਬਿਰਦ ਭਜੋ ਕੀ ਬਿਰਦ ਸਮਾਵੈ।।ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਚਮਾਰਾਜ।।¹

ਰਾਗੁ ਆਸਾਵਰੀ

ਜੋ ਜਨ ਉਧੇ ਮੋਹਿ ਨ ਬਿਸਾਰੈ।। ਤਾਹਿ ਨ ਬਿਸਾਰੂ ਪਾਵ ਘਰੀ।।
 ਜਲਮ ਜਲਮ ਕਾ ਕਾਟੂ ਫੰਧਾ।।ਨੈ ਰਾਖੂ ਬੰਕੰਠ ਪੁਰੀ।।ਟੇਕ।।
 ਮੇਰੇ ਗਯਾਨ ਧਯਾਨ ਨਿਜ ਸੁਮਰਣ।। ਅਭਟਿ ਜਿਧਿ ਨਿਵ ਨਿਯ ਭਗੀ।।
 ਮੈ ਉਨ ਕੋ ਵੈ ਮੇਰੇ ਉਧੇ।। ਭਗਤ ਹੇਤ ਨਿਜ ਦੇਹ ਧਰੀ।।
 ਭਜਤਾ ਭਜੂ ਤਜੂ ਨਗੀ ਕਬਹੂ।।ਯਾਗੋ ਟੇਕ ਮੇਰੈ ਪਰਾਪਰੀ।।
 ਭਾਰ ਥਮੈ ਭੰਵਗੀ ਕਾਈ ਨ।। ਰਾਖ ਲੇਯਾ ਰਾਜ ਘੰਟ ਘਰੀ।।
 ਸਦਾ ਸਮੀਪ ਰਹੂੰ ਮੈ ਜਨਕੈ।। ਗੁਪਤ ਹੂੰ ਤੇ ਜੋ ਪਛੁਟ ਕਰੀ।।
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਤਾਹਿ ਡਰ ਕਾਕੇ।। ਜੋ ਸੁਮਰੈ ਰਾਜਾ ਦਾਸ ਹਰੀ।।²

-
1. ਇਹ ਪਦ ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸ਼ੇਖ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਰੱਬ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 15941 ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਤਰਾ 158 ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਲਿਖੀਕਾਰ ਸਿਰਯਾਗੀ ਲਿਖੀਕਾਲ 1837 ਬਿ.ਸੰ. ਅਤੇ ਲਿਖੀ ਸਥਾਨ ਜੋਧਪੁਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਪਦ ਮਾਮੂਲੀ ਪਾਠ ਭੇਦ ਸਹਿਤ ਰੱਬ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 10936, 10942 ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼ੇਖ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ, 1984, ਪੰਨਾ 340.
  2. ਇਹ ਪਦ ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਦਯਾ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਰੱਬ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 12378 ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਸੁ

ਰੇ ਚਿਤ ਰੰਯਤਸਿ ਚੀਨ ਦਯਾਨੰਗਿ ॥ ਹਰਿ ਬਿਨ ਐਰ ਨਾ ਕੋਈ ॥
 ਜੈ ਧਾਵੈ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਖੰਡ ਨੋ ॥ ਤੇ ਕਰਤਾ ਕਰੈ ਸੁ ਹੋਈ ॥ ਟੇਕ ॥
 ਜਿਨ ਜਨਕੇ ਕੇ ਓਦਰ ਓਦਕਿ ਰੈ ॥ ਪਿੰਡ ਕਿਯੋ ਦਸ ਧਾਰਾ ॥
 ਦੀਯੋ ਅਧਾਰ ਅਗਨਿ ਮੁਖਿ ਰਾਖਯੋ ॥ ਐਸਾ ਖਸਮ ਹਮਾਰਾ ॥ 1 ॥
 ਕੁਰਸੀ ਅੰਡ ਧਰੈ ਜਲ ਅੰਤਰਿ ॥ ਸੀਰ ਪੰਖ ਜਹਾ ਨਾਹੀ ॥
 ਪੂਰੁ ਪਰਮਾਨੰਦ ਪਯੋਧਰ ॥ ਰੰਤ ਰੰਤ ਤਿਹਿ ਠਾਈ ॥ 2 ॥
 ਕੀਟ ਪਖਾਨ ਗੋਪਿ ਬਬਹਿਨ ਤੈ ॥ ਸਾ ਰੰਗ ਕਤਹੂ ਨਾਹੀ ॥
 ਕਹਿ ਰੰਦਾਸ ਪੂਰਿਕ ਹਰਿ ਜਾਕੈ ॥ ਤੂੰ ਕਾਇ ਕ ਜੀਵ ਤਰਾਹੀ ॥ 3 ॥ ¹

ਰਾਗ ਭੈਰੂ

ਭੇਖ ਲੀਯੋ ਪੇ ਭੇਦ ਨ ਜਾਨਯੋ ॥
 ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੇ ਵਿਖੈ ਸੂੰ ਮਾਨਯੋ ॥ ਟੇਕ ॥
 ਕਾਮ ਕੋਧ ਮੋ ਜਲਮ ਗਵਾਯੋ ॥
 ਸਾਧ ਸੰਤਿ ਮਿਲ ਰਾਮ ਨਾ ਗਾਯੋ ॥ 1 ॥
 ਤਿਲਕ ਦੀਯੋ ਪੈ ਤਪਨ ਨ ਜਾਯੋ ॥
 ਮਾਲਾ ਪਹਰਿ ਘਣੇਰੀ ਲਾਈ ॥ 2 ॥
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਮਰਮ ਜੋ ਪਾਊ ॥
 ਦੇਵ ਨਿਰੰਜਨ ਸਤਿ ਕਰਿ ਧਯਾਊ ॥ 3 ॥ ²

-
1. ਇਹ ਪਦ ਰਜਬ ਜੀ ਕੀ ਲਿਖਾ ਅਤੇ ਸੁਰਤਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ ਮਨੀ ਰਾਮ ਦੀ ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ 1813 ਵਿੱਚ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਸਰਬੰਗੀ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
  2. ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਤੀ(ਟ) ਰੱਬ-ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ 1853 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਰਾਗ ਭੈਰੂ

ਚੰਦ ਸੂਰ ਨਹੀ ਰਾਤ ਚਿਵਸ ਨਹੀਂ।।ਧਰਮ ਅਕਾਸ ਨ ਭਾਈ।।
 ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਨਹੀ ਸੁਭ ਅਸੁਭ ਨਹੀਂ।। ਕਾਕਹਿ ਦੇਉ ਬਤਾਈ।।1।।
 ਸੀਤ ਬਾਇ ਉਦਮ ਨਹੀਂ ਸਰਪਤ।।ਕਾਮਉ ਟਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।।
 ਜੋਗ ਤਾ ਔਗ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਜਾਕੈ।। ਕਹੋ ਨਾਵ ਸਤਿ ਸੋਈ।।2।।
 ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰਾਕਾਰ ਨਿਪਨੈਪਹਿ।।ਨਿਰਬਿਕਾਰ ਨਿਰਾਸੀ।।
 ਕਾਮਹੁ ਟਿਲ ਤਾਹੀਂ ਕੈ ਗਾਵਤ।।ਹਰਿ ਹਰਿ ਆਵੈ ਹਾਸੀ।।3।।
 ਗਗਨ ਧੂਰ ਧੂਸਰ ਨਹੀ ਜਾਕੈ।।ਪਾਨ ਪੂਰਨ ਨਹੀ ਪਾਕੈ।।
 ਗੁਨ ਬਿਗੁਨ ਕਹੀਯਤ ਨਹੀ ਜਾਕੈ।।ਕਹੋ ਤੁਮ ਬਾਤ ਸਯਾਕੈ।।4।।
 ਯਹੀ ਸੋ ਤੁਮ ਜੋਗ ਕਹਤ ਹੋ।।ਜਬ ਲਗ ਆਸ ਕੀ ਪਾਸੀ।।
 ਛੂਟੇ ਤਬ ਹੀ ਜਬ ਮਿਲੈ ਏਕੇ ਹੀ।।ਭਣੈ ਰੰਦਾਸ ਉਦਾਸੀ।।¹

ਰਾਗ ਭੈਰੂ

ਸੋ ਸੰਗ ਦੂਰ, ਨਿਵਾਰਿ ਰੇ।।ਟੇਕ।।
 ਜਮ ਛੈ ਮਗਣ ਮੋਰਿਛੈ ਕੀਕਣਿ।।ਪ੍ਰਿਤ ਪਾਗਾਲੋ ਤੁਣ ਗਯੈ।।
 ਹੋਇ ਰਸ ਲੁਟਾ ਧਿਰਸੈ ਪੂ ਮੂਰਿਖ।।ਮਨ ਪਛਤਾਵੈ ਨਯਾਣਿ ਰੇ।।
 ਪਾਪ ਗਿਲੋਛ ਧਰ ਮਨ ਬੋਲਾ।।ਤੂੰ ਦੇਖਿ ਦੇਖਿ ਫਲ ਚਾਖਿ ਰੇ।।
 ਮਤ ਪਾ ਸੰਗ ਭਲੋ ਜੇ ਹੋਯੋ।।ਤੇ ਰਾਣਾ ਰਾਵਣ ਦੇਖਿ ਰੈ।।
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਸਰਤਨ ਫਲ ਕਾਰਨਿ।।ਕੋਬੰਦ ਕਾ ਗੁਣ ਗਾਇ ਰੇ।।
 ਕਾਰੈ ਕੁੰਭ ਭਰਯੋ ਜਲ ਜਸੈ।। ਦਿਨ ਦਿਨ ਘਟ ਤੋ ਜਾਇ ਰੇ।।

1. ਸਿਹ ਸੁਸਦ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਮੰਦਿਰ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਰੱਬ-ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ:23 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਭਾਰਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, 1984, ਪੰਨਾ 349.

ਭਗਤਾ ਕਾ ਕਾਨਕਾ

ਰਾਮ ਧ ਲੇ ਤਾ ਕੇ ਕਹਾ ਕਮੀ॥
 ਮਨਿ ਸਾਥ ਮਨੋਰਥੁ ਪੂਰ, ਵੈ ਸੁਖ ਨਿਧਾਨ ਤਾ ਕੀ ਬਾਤ ਰਲੇ॥1॥ਰਹਾਉ॥
 ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਨਵ ਨਿਧਿ ਬਪੁਰੀ ਕਰਿ ਜੋ ਕਰਤਿ ਫਿਰਤਿ ਅਪਲੇ॥
 ਅਪਲੇ ਖਾਇ ਨ ਜਾਨੈ ਖਰਿ ਨਹੀ ਸਾ ਕੈ ਜਿਉ ਭੁਇਐ ਸਿਰ ਰਹਤਿ ਮਲੇ॥
 ਅਸਿਟ ਸਿਧਿ ਨਵ ਨਿਧਿ ਬਪੁਰੀ ਕਰਿ ਜੋਰੇ ਦਰਬਰਿ ਖਰੀ॥
 ਜਾ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਿਰੰਤਰ ਹਰਿ ਸੋ ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤਾ ਕੀ ਸਦਾ ਬਲੇ॥¹

ਰਾਗੁ ਕੇਦਾਰੋ

ਦਰਸਨ ਦੀਜੈ ਰਾਮ ਦਰਸਨ ਦੀਜੈ॥
 ਦਰਸਨ ਦੀਜੈ ਹੋ ਬਿਨੈਬ ਨ ਕੀਜੈ॥ਟੇਕ॥
 ਦਰਸਨ ਤੇਰਾ ਜੀਵਨਿ ਮੋਰਾ॥ਬਿਨ ਦਰਸਨ ਕਯੂੰ ਜੀਵੈ ਹੋ ਚਕੋਰਾ॥1॥
 ਮਾਧੋ ਸਤਗੁਰ ਸਬ ਜਗ ਚੇਲਾ॥ਅਬ ਕੈ ਬਿਛੁਰੈ ਮਿਲਨ ਦੁਹੇਲਾ॥2॥
 ਤਨ ਧਨ ਜੋਬਨ ਥੂਠੀ ਆਸਾ॥ਸਤਿ ਸਤਿ ਭਾਖੈ ਜਨ ਰੰਦਾਸਾ॥3॥

ਜਬ ਦੇਖਾ ਤਬ ਚਾਮੋ ਚਾਮ॥ਚਾਮ ਮੰਦੁ ਮਾਹਿ ਖੇਨੈ ਰਾਮ॥
 ਚਾਮ ਕਾ ਉਠ ਚਾਮ ਕਾ ਨਗਾਰਾ॥ਚਾਮੋ ਚਾਮ ਬਜਾਵਣ ਹਾਰਾ॥
 ਚਾਮ ਕਾ ਬਛੜਾ ਚਾਮ ਕੀ ਗਾਇ॥ਚਾਮੋ ਚਾਮ ਦੁਹਾਵਣ ਜਾਇ॥
 ਚਾਮ ਕਾ ਘੋੜਾ ਚਾਮ ਕਾ ਜੀਨ॥ਚਾਮੋ ਚਾਮ ਕਰੇ ਤਾਲੀਮ॥
 ਚਾਮ ਕਾ ਪੁਰਖ ਚਾਮ ਕੀ ਜੋ॥ਚਾਮੋ ਚਾਮ ਮਲਾਵਾ ਹੋ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਾਮ ਹਮਾਰਾ ਭਾਈ॥ਚਾਮ ਮੰਦਰ ਮਹਿ ਰਾਮ ਦੇਹਿ ਦਿਖਾਈ॥³

1. ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪੋਥੀ ਵਾਸ਼ ਮਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪਤਰਾ ਨੰ: 425 ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਪਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਿਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੇ ਐ. ਨੰ 6537 ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਲਭਦ ਹੈ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਵਰਗੀ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸੋਕ ਜੀ ਨੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ (ਬਿਕਰਮੀ) ਮੰਨਿਆ ਹੈ।
2. ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰੋ. ਠ. (1883 ਬਿ. ਸੰ.) ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਤ. (1941 ਬਿ. ਸੰ.) ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਅਧਾਰ ਪਾਠ ਪੜੀ ਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
3. ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਿਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਐਮਿਤਸਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਲਭਦ ਗ੍ਰੰਥ ਐ. ਨੰ 6315, ਟੂਟਕਲ ਸ਼ਬਦ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕਰਤਾ, ਲਿਖੀ ਕਰਤਾ, ਲਿਖੀ ਕਾਲ, ਸਥਾਨ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਲਿਖਾਈ, ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਸੋ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ।
 ਡਾ. ਜਸਖੀਰ ਸਿੰਘ ਆਖਰ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼ੇਰ ਪੁਸਤਕ, 1984, ਪੰਨਾ 347.

ਰਾਗੁ ਰੋੜ

ਅੰਗ ਜਾਨਿ ਜਯੋ ਰੇ ਜੋਵ।।ਜਪਿ ਲਯੋ ਰਾਮ ਨ ਭਰਸੇ ਜੋਵ।।ਟੇਕ।।
 ਵਾਨਿਕਾ ਥੀ ਕਿਸ ਕਰਮਾ ਜੋਗ।।ਪਰ ਪੁਰਖਾ ਸੂੰ ਰਮਤੀ ਫੋਗ।।
 ਨਿਸ ਅਰੁ ਯਾਸੁਰ ਕਰਮ ਕਮਾਈ।।ਰਾਮ ਕਹਤ ਬੰਕੂਣੇ ਜਾਈ।।1।।
 ਨਾਮ ਦੇਵ ਤਹੀਰੀ ਜਾਤਿ ਕੇ ਅਛੇਪ।।ਜਾ ਕੇ ਜਸ ਰਾਈਏ ਤਿਹੂੰ ਨੋਕ।।
 ਫੁਲਿ ਰੇਤ ਫੁਲਾ ਕੈ ਨਤੈ।।ਅੰਕ ਮਾਲ ਨੇ ਬੀਠਲ ਮਿਲੈ।।
 ਕੋਇ ਜਿਰ ਜੇ ਕੋਈ ਕਰੈ।। ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਮਿਤੇਏ ਨ ਜਿਸਤਰੈ।।
 ਨਿਰਗੁਨ ਕਾ ਰੁਨ ਏਏ ਆਈ।।ਏਹੀ ਸਹਤ ਕਸ਼ੋਰ ਸਿਧਾਈ।।
 ਮੇਹੀ ਕੁਭੀਤ ਜਾਤਿ ਕੁਭੀਨਾ ਮੈ ਭਾਸ।।ਫੁਲਿ ਰੇਤ ਹਰਿ ਚਰਨ ਨਿਵਾਸ।।
 ਚਯਾਥਿ ਬੇਦ ਕੀਯਾ ਖੈਣਿ।। ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਕਰੈ ਫੋਣਿ।।*

ਰਾਗ ਜੋਰਠਿ

ਬੋਥਾ¹ ਜਿੰਨ² ਪਿਛੋ³ ਰੇ ਕੋਈ⁴
 ਜੋਈ ਰੇ ਪਛੋ⁵ ਜਾ⁶ ਮੈ ਨਿਜ⁷ ਕਣ ਰੋਯੋ।।ਟੇਕ।।
 ਬੋਥੀ ਯਾਯਾ⁸ ਬੋਥੀ⁹ ਮਾਯਾ। ਬੋਥਾ¹⁰ ਹਰਿ ਬਿਨ ਜਨਮ ਰਮਾਯਾ¹¹।।1।।
 ਬੋਥਾ ਪੀਡਤ ਬੋਥੀ ਚਾਯੇ। ਬੋਥੀ ਹਰਿ ਬਿਨ ਸਬੈ ਕਹਾਯੇ।।2।।
 ਬੋਥਾ¹² ਮੀਠਰ ਕੋ ਬਿਲਾਯਾ। ਬੋਥੀ ਆਨ ਏਕ ਕੀ ਆਯਾ।।3।।
 ਯਾਗ ਸੁਖਰਣ ਨਾਵ ਬਿਸਵਾਯਾ। ਮਨ ਸਰ ਕਰਮ ਕਰੈ ਰੈਦਾਯਾ।।4।।

* ਇਸ ਸੁਝਦ ਦਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ(ਟ) ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1. ਜਿੰਨ(ਅ)	2. ਬੋਥਰਾ(ਅ)
3. ਪਿਛਵੈ(ਅ) ਪਛੋਰੇ(ਤ)	4. ਪ੍ਰਤੀ ਅ ਵਿਚ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਜੋਰ ਪਿਛਰੇ ਕੋਈ ਪਾਠ ਹੈ।
5. ਜੋਹ ਪਿਛੋਰੇ(ਅ) ਪਛੋਰੇ(ਤ)	6. ਜਿਹਿ(ਅ)
7. ਨਿਜ ਲੜਜ ਨਗੀਂ ਹੀ(ਅ)	8. ਝੂਠੇ ਰੇ ਯਹੁ ਤਨ(ਅ)
9. ਝੂਠੀਯ(ਅ)	10. ਝੂਠਾ(ਅ)
11. ਰਵਯਾ(ਅ) ਠਹਿਰਾਉ ਨੰਬਰ ਦੋ ਵਾਲਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ ਤ, ਠ ਵਿਚ ਨਗੀਂ ਝੂਠਾ
 12. ਝੂਠਾ ਰੇ ਮੀਠਰ(ਅ) ਇਸ ਤੋਂ ਯਾਅਦ ਪ੍ਰਤੀ(ਅ) ਵਿਚ ਕਹਿ ਸਮਝਾਵੈ ਜਨ ਰੈਦਾਯਾ ਪਾਠ ਹੈ।
 ਇਸ ਸੁਝਦ ਦਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ ਅ, ਠ ਅਤੇ ਤ ਵਿਚ ਨਿਲਾਯਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਵਪੂਰਤ ਅਤੇ ਸੁਧ ਨਗੀਂ।
 ਅਜੇ ਉਠਤ ਪਾਠ ਨਈ ਪ੍ਰਤੀ ਠ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅ, ਠ ਅਤੇ ਤ ਨਾਨ ਮੇਨਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਅਬ ਮੰ ਹਾਰਯੋ ਰੇ ਭਾਈ॥
 ਥਕਿਤ¹ ਭਯੋ² ਸਬ ਹਾਲ ਚਾਲ ਥੀ³ ਲੋਕਿਨ⁴ ਬੇਦ ਬੜਾਈ॥ਟੇਕ॥
 ਥਕਿਤ ਭਯੋ ਗਾਇਣ ਅਰੁ ਨਾਚਣ⁵॥ਥਾਕੀ ਚੇਵਾ ਪੂਜਾ॥
 ਕਾਮ ਕੋਧ ਥੀ⁶ ਦੇਹ ਥਕਿਤ⁷ ਭਈ॥ ਕਹੂ ਕਹਾ ਲੂੰ⁸ ਦੂਜਾ॥1॥
 ਰਾਮ ਜਨ ਹੋਉ⁹ ਨ ਭਗਤ ਕਹਾਉ॥ਚਰਨ¹⁰ ਪਖਾਲੂ¹¹ ਨ ਦੇਵਾ॥
 ਜੋਈ ਜੋਈ ਕਰੋ ਉਲਟਿ ਮੋਹਿ ਬਾਧੀ॥ਤਾਥੀ¹² ਲਿਕਟਿ ਨ ਭੇਵਾ॥2॥
 ਪਹਲੇ¹³ ਗਯਾਨ ਕਾ ਕੀਯਾ ਚਾਂਦਨਾ¹⁴॥ਪੀਛੈ ਚੀਯਾ ਬੁਝਾਈ॥
 ਸੁੰਨ¹⁵ ਸਹਜ ਮੰ ਦੇਉ ਤਯਾਗੇ¹⁶॥ਰਾਮ ਕਹੂ ਨਾ ਖੁਦਾਈ॥3॥
 ਦੂਰ ਬਸੈ ਖਟ ਕਰਮ ਸਕਲ ਅਰ¹⁷॥ਦੂਰਿਬ ਕੀਨਹੇ ਸੇਉ¹⁸॥
 ਗਯਾਨ ਧਯਾਨ ਦੇਉ¹⁹ ਦੂਰਿ ਕੀਨੇ॥ਦੂਰਿਵ ਛਾਡੇ ਤੇਉ²⁰॥4॥
 ਪੰਚੂ²¹ ਥਕਿਤ²² ਭਯੋ ਜਹਾ ਤਹਾ॥ਜਹਾ ਤਹਾ ਥਿਤਿ²³ ਪਾਈ॥
 ਜਾ ਕਾਰਨਿ²⁴ ਮੰ²⁵ ਦੇਰਯੋ ਫਿਰਤੇ॥ ਜੋ ਅਬ ਘਟ ਮੰ ਪਾਈ²⁶॥5॥
 ਪੰਚੂ²⁷ ਮੇਰੀ ਸਖੀ ਸਰੋਲੀ॥ ਤਿਨਿ ਨਿਧਿ ਦਈ ਦਿਖਾਈ॥
 ਅਬ ਮਨ ਡੂਲਿ ਭਯੋ²⁸ ਜਗ ਹਿਯਾ²⁹॥ਉਲਟਿ ਆਪ ਮੰ ਸਮਾਈ॥6॥
 ਚਲਤ ਚਲਤ ਮੇਰੇ ਨਿਜ³⁰ ਮਨ ਥਾਕਯੋ॥ ਅਬ ਮੇ ਪੇ ਚਲਯੋ³¹ ਨ ਜਾਈ॥
 ਸਾਈ ਸਹਜਿ ਮਿਲਯੋ³² ਸੋਈ ਸਲਮੁਖ॥ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਬਤਾਈ॥

1. ਥਕਤ (ਅ)
2. ਭਯਾ(ਓ.ਜ.) ਹਸਤ ਚੰਲਤ ਤੈ ਦੇਹ ਥਕਿਤ ਭਈ(ਖ)
3. ਤੈ(ਅ.ਹ.ਸਾ.ਗ.ਘ.ਟ.)
4. ਲੋਕਨ(ਓ.ਅ.ਖ.ਗ.ਤ) ਲੋਕਾਨ(ਸਾ.ਠ.) ਲੋਕਿਨ(ਹ)
5. ਨਾਚਨ(ਓ) ਗਾਈਣ ਅਰੁ ਨਾਚਣ (ਹ) ਨਾਚਨ ਅਰੁ ਗਾਯਨ(ਸਾ) ਨਾਚਨ ਗਾਵਨ ਤੈ(ਖ)
ਗਾਇਣ ਅਰੁ ਨਾਚਨ(ਟ)
6. ਤੈ(ਹ.ਟ.) ਪਤੀ ਘ ਵਿਚ 'ਥੀ' ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।
7. ਥਕਤ(ਘ)
8. ਲੋ(ਓ.ਏ.ਕ.ਗ.ਘ.ਟ.ਠ) ਕਹੈ ਕਹਾ ਲੋ(ਅ) ਲੋ (ਸ) ਅਬ ਮੰ ਦੇਵ ਨ ਦੇਖੇ ਦੂਜਾ(ਖ)
ਲੀਗ(ਤ)

-
9. ਹੋ ਨਾ(ਓ) ਹੰਊ ਹੰਊ(ਘ) ਹਊ(ਟ) ਹੂੰ ਹੂੰ(ਹ)
10. ਚਰਣ (ਓ.ਅ.ਏ.)
11. ਪਖਾਲੋਂ(ਅ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਗ) ਪਖਾਰੋਂ(ਘ)
12. ਤਾ ਤੇ (ਅ.ਹ.ਘ.ਟ)
13. ਪਹਲੇ ਕੀਯਾ (ਅ) ਪਹਿਲੇ(ਏ.ਹ.ਕ.ਸਾ.ਘ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ) ਪਹਲ(ਸਾ) ਪਹਿਲੇ ਕੀਯੋ ਗਯਾਨ
ਕੋ ਦੀਪਗ(ਖ)
14. ਚਾਂਦਣ(ਓ.ਅ.ਤ) ਚਾਂਦਿਨਾ(ਸਾ) ਚਾਂਦਿਣ(ਏ.ਕ.ਗ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ) ਦੀਪਤਾ(ਖ)
15. ਸੁਨਿ (ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਗ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ) ਸੁਨਯ(ਸ.ਤ) ਸਹਜ ਸੁਨਿ(ਖ)
16. ਤੈਯਗੋ(ਓ) ਤਯਗੀ(ਖ)
17. ਅਰਿ(ਖ)
18. ਸੇਈ(ਹ.ਘ.)
19. ਪੇਓ(ਖ)
20. ਤੇਈ(ਘ)
21. ਪੈਚੋ(ਅ.ਕ.ਗ) ਪਾਚੋ(ਖ)
22. ਕੰਬਤ(ਅ)
23. ਬਿਤ(ਗ) ਬਿਤੈ(ਜ)
24. ਕਾਰਣਿ (ਗ.ਠ.) ਕਾਰਨਾ(ਠ.ਟ)
25. ਰੋ(ਖ)
26. ਸੋ ਘਟ ਭੋਤਰ ਪਾਈ(ਖ) ਆਈ(ਟ)
27. ਪੈਚੋ(ਅ.ਕ.ਗ) ਪਾਚੋ(ਏ) ਯੈ ਪਾਚੋ(ਖ)
28. ਰਹਯੋ(ਖ)
29. ਮਗੀਯਾ(ਅ.ਏ.ਸ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਛ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਮਹਿਯਾ, (ਘ)
30. ਜਨ ਮਨ (ਖ)
31. ਚਲਯਾ(ਖ)
32. ਮਿਲਯਾ(ਹ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੇ

ਗਾਇ ਗਾਇ ਅਬ ਕਾ ਕਹਿ ਗਾਉਂ॥
 ਗਾਵਨਹਾਰਾ¹ ਕੋ ਨਿਕਟਿ ਬਤਾਉਂ॥ ਟੇਕ॥
 ਜਬ ਲਗਾ ਹੈ ਯਾ ਤਨ ਕੀ ਆਸਾ॥²
 ਤਬ ਲਗਾ ਕਰੈ ਪੁਕਾਰਾ॥³
 ਜਬ ਮਨ ਮਿਟਯੋ ਆਸਾ ਨਗੀਂ ਤਨ ਕੀ॥ ਤਬ ਕੋ ਗਾਵਨਹਾਰਾ॥ 1॥
 ਜਬ ਲਗਾ ਨਦੀ ਨ⁴ ਸੰਮਿਦਿ ਸਮਾਵੈ॥ ਤਬ ਲਗਾ ਬੜੈ ਅਹੰਕਾਰਾ⁵॥
 ਜਬ ਮਨ ਮਿਲਯੋ ਰਾਮ⁶ ਸਾਗਰ ਸੁੰ⁷॥ ਤਬ ਯਹ ਮਿਟੈ⁸ ਪੁਕਾਰਾ॥ 2॥
 ਜਬ ਲਗਾ ਭਗਤਿ ਮੁਕਤਿ ਕੀ ਆਸਾ॥ ਪਰਮ ਤਤ ਸੁਣਿ⁹ ਗਾਵੈ॥
 ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਆਸ ਧਰਤ ਹੈ ਯਹ ਮਨ¹⁰॥ ਤਹਾਂ ਤਹਾਂ ਕਛੁ ਨ ਪਾਵੈ॥ 3॥
 ਛਾਡੈ ਆਸ ਨਿਰਾਸ ਪਰਮ ਪਦ॥ ਤਬ ਸੁਖ ਸਤਿ¹¹ ਕਹਿ ਹੋਈ॥
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਜਾਸੁ¹² ਐਰ ਤਹਤ¹³ ਹੈ॥ ਪਰਮ ਤਤ ਅਬ¹⁴ ਸੋਈ॥ 4॥

-
1. ਗਾਵਨਹਾਰੇ (ਸਾ.ਹ.ਖ.ਘ)
  2. ਜਬ ਲਗਾ ਆਸ ਹੋਤ ਯਾ ਤਨ ਕੀ(ਖ)
  3. ਤਬ ਲਗਾ ਬੜੈ ਬਿਕਾਰਾ(ਖ) ਤਬ ਲਗਾ ਪੜੈ ਪੁਕਾਰ(ਹ)
  4. ਸੰਮਿਦਿ ਨ(ਅ) ਹੋਈ ਸਮਦ ਨਸਠ (ਖ)
  5. ਤਬ ਲਗਾ ਕਰੈ ਉਛਾਰਾ(ਖ)
  6. ਪੀਵ(ਏ) ਪੀਵ ਸੁਖ ਸਾਗਰ(ਖ)
  7. ਸੋ(ਅ.ਕ.ਟ.ਠ) ਕੋ(ਘ.ਜ) ਕੋ(ਹ)
  8. ਮਿਟਿ(ਅ) ਤਬ ਕਾ ਸਨਿ ਕਰੈ ਪੁਕਾਰਾ(ਖ)
  9. ਸੁਣਿ(ਏ.ਸਾ.ਖ.ਜ.ਟ)
  10. ਯਹਾਂ ਯਹਾਂ ਮਨ ਆਸ ਧਰਤ ਹੈ(ਖ)
  11. ਸਰਨ(ਸਾ) ਸਤਯ(ਹ)
  12. ਜਾਸੋਂ(ਹ)
  13. ਕਹੈਤ (ਘ.ਟ)
  14. (ਸਾ.ਖ.)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਰਾਮ ਜਨ ਹਉ¹ ਨ ਭਗਤ ਕਹਾਉ¹।। ਸੇਵਾ ਕਰੋ² ਨ ਦਾਸਾ।।
 ਗੁਲੀ ਜੋਗ ਜਗਯ³ ਕਛੁ ਨ ਜਾਨਯ⁴।। ਤਾ ਬੈ⁵ ਰਹੂ⁶ ਉਦਾਸਾ।। ਏਕ।।
 ਭਗਤ ਹੂ⁷ ਵਾ ਤੋਂ ਚਵੈ ਬੜਾਈ।। ਜੋਗ ਕਰੋ⁸ ਜਗ ਮਾਨੀ।।
 ਗੁਲੀ ਹੂੰ ਵਾਬੈ ਗੁਲੀ ਜਨ⁹ ਕਰੈ।। ਗੁਲੀ ਆਪ ਕੂ¹⁰ ਤਾਨੇ।। 1।।
 ਨਾ ਮੈ ਮਸਿਤਾ ਮੋਹ¹¹ ਨਾ ਮਹਿਯਾ।। ਏ ਸਬ ਜਾਹਿ ਬਲਾਈ।।
 ਦੇਜਗ ਭਿਸਤ¹² ਦੇਉ ਸਮ ਕਰ ਜਾਨੂੰ¹³।। ਦੁਹੂ ਵਾਬੈ¹⁴ ਤਰਕ ਹੈ ਭਾਈ।। 2।।
 ਮੈਤੈ¹⁵ ਮਸਿਤਾ ਏਕ¹⁶ ਮਨ।। ਤਬ ਹੀ ਏਕ¹⁷ ਹੈ ਭਾਈ।। 3।।
 ਕਿਸਨ¹⁸ ਕਰਮ ਰਾਮ ਹਰਿ ਰਾਘੇ¹⁹।। ਜਬ ਲਗ ਏਕ ਏਕ²⁰ ਨਗੀਂ ਪੇਖਾ²¹।।
 ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕੁਰਾਨ ਪੁਰਾਨਿਨ।। ਸਹਜ ਏਕ ਨਗੀਂ ਦੇਖਾ²²।। 4।।
 ਜੋਈ ਜੋਈ ਕਰਿ ਪੂਜੀਯੇ ਸੋਈ²³ ਕਾਚੀ।।²⁴ ਸਹਜ ਭਾਵ²⁵ ਸਤਿ ਹੋਈ।।
 ਕਰੈ ਰੈਦਾਸ ਮੈ ਤਾਹੀ ਕੂ²⁶ ਪੂਜੇ²⁷।। ਜਾਕੈ ਗਾਵ ਨ ਨਾਵ ਨ ਨਾਉ²⁸ ਨਗੀਂ²⁹ ਕੋਈ।

-
1. ਹੋਉਂ (ਓ.ਠ.ਜ) ਤੋ (ਅ) ਰਾਮ ਕਹੂ ਨ(ਏ) ਹੂੰ(ਹ.ਘ.ਟ) ਹੂੰ ਵਨ(ਤ)
  2. ਕਰੂੰ (ਏ)
  3. ਜੋਗਯ(ਅ) ਜਗਿ(ਏ.ਹ.ਕ.ਜ) ਜਜਸ(ਸਾ) ਜਾਪ(ਖ)ਜਿਗ(ਘ.ਟ.)ਯਾਯ(ਤ)ਜਗਯ(ਠ)
  4. ਜਾਨੂੰ(ਓ.ਏ.ਸਾ.ਟ.ਤ) ਜਾਨੋਂ(ਅ.ਹ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.)
  5. ਤਾਤੈ(ਹ.ਖ.ਘ.ਟ)
  6. ਰਹੈ(ਓ) ਰਹੈ(ਅ.ਕ.ਖ) ਰਹੂੰ (ਏ.ਛ.ਜ.ਠ) ਰਹਤ(ਸਾ)
  7. ਹੋਉਂ(ਅ)
  8. ਕਰੂ (ਓ.ਠ)
  9. ਕਹਾਉਂ(ਓ) ਕਰੈ(ਅ.ਘ) ਗੁਲੀ ਗੁਲੀ ਕਰੈ(ਏ.ਖ) ਗੁਲੀ ਹੂ ਵਾ ਤੈ ਗੁਲੀ ਕਰੈ(ਹ)
  10. ਤਾਣੈ(ਓ) ਕੋ ਤਾਣੈ(ਹ)

-
11. ਮਦ (ਖ) ਨਾ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿੱਚ ਨਗੰ ਘ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਕਤੀ ਨਗੰ ਹੈ।
  12. ਭਿਸਤ(ਓ. ਏ. ਖ)
  13. ਜਾਨੋ(ਅ. ਕ) ਜਾਨੂ (ਏ) ਜਾਨੈ(ਖ) ਰਾਖੇ(ਘ) ਰਾਖੇ(ਹ)
  14. ਵਾ ਤੈ(ਹ) ਬੈ(ਜ) ਦਹੁ ਸਪੇ ਤਰਕ ਰੈ ਭਾਈ(ਖ)
  16. ਏਕ ਏਕ(ਓ. ਅ. ਏ. ਸਾ. ਹ. ਘ) ਏਕ ਏਕ(ਖ) ਏਕ ਏਕ(ਤ. ਜ. ਠ)
  17. ਏਕ(ਖ. ਜ. ਠ. ਤ.)
  18. ਕਹੂ(ਸਾ) ਕਿਸਨ(ਕ)
  19. ਰਾਘਵ (ਓ. ਅ. ਏ. ਘ. ਠ. ਟ) ਰਾਖੇ(ਹ) ਰਾਮ ਰਗਮ ਕਰੀਮਾ ਕੈਸੇ(ਖ)
  20. ਏਕਏਕ(ਸਾ. ਖ. ਜ. ਠ)
  21. ਦੇਖਯਾ(ਓ. ਖ. ਜ)
  22. ਪੇਖਯਾ(ਓ) ਦੇਖਯਾ(ਅ. ਏ. ਸਾ. ਕ. ਖ. ਘ. ਠ. ਜ. ਟ. ਤ)
  23. ਤੇਈ ਤੇਈ ਸਬ(ਖ) ਸੋਈ ਸੋਈ(ਜ. ਟ. ਠ.)
  24. ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ ਜੋਈ ਜੋਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ (ਬੇਦ ਕਤੇਬ(ਲਫਜ਼ ਹੈ(ਸਾ) ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਜੋਈ ਜੋਈ ਕਰਿ ਪੂਜਯੇ ਸੋਈ ਸੋਈ ਕਾਚੀ।। ਸਹਿਜਿ ਭਾਵ ਸਤਿ ਹੋਈ।।
  25. ਸਹਿਜਿ ਭਾਈ ਸਤਯ ਸੋਈ(ਹ. ਘ.) ਸੋਈ(ਜ) ਭਾਈ(ਏ)
  26. ਕੋ(ਓ. ਅ. ਹ. ਖ) ਤਾਕੋ(ਘ) ਖ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਨਗੰ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।
  27. ਪੂਜੂ(ਏ)
  28. ਨਾਵ(ਓ. ਅ. ਹ)
  29. ਸਜੋਈ(ਖ) ਨ ਕੋਈ(ਹ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਅਬ¹ਮੋਰੀ ਬੂੜੀ ਰੇ ਭਾਈ॥ ਤਾ ਥੈ ਚਢੀ ਲੋਕ² ਬੜਾਈ॥ਟੇਕ॥
 ਅਤਿ³ ਅਹੀਕਾਰ ਉਰਮਾਸਤ ਰਜ⁴॥ਤਾ ਮੈ ਰਹਯੋ ਉਰਝਾਈ॥
 ਕਰਮ ਬਝਿ ਬਸਿ ਪਰਯੋ ਕਛੁ ਨ ਸੂਝੈ⁵॥ਸਵਾਮੀ ਨਾਉ⁶ ਬੁਲਾਈ॥1॥
 ਹਮ ਮਾਨੂੰ⁷ ਗੂਲੀ ਜੋਗ ਸੁੰਨਿ ਜੁਗਤਾ॥ਹਮ ਮਹਾ ਪੁਰਿਖ⁸ ਰੇ ਭਾਈ॥
 ਹਮ ਮਾਨੂੰ⁹ ਸੂਰ ਸਕਲ ਬਿਧਿ¹⁰ ਤਿਆਗੀ॥ ਮਸਿਤਾ ਨਗੇ¹¹ ਸਿਟਾਈ॥2॥
 ਮਾਨੂੰ¹² ਅਖਿਲ ਸੁੰਨਿ¹³ ਮਨ ਸੋਧਯੋ॥ ਸਬ ਰੇਤਨਿ¹⁴ ਸੁਧਿ ਪਾਈ॥
 ਰਾਯਾਨ ਧਯਾਨ ਸਬ ਹੀ ਹਮ ਜਾਨੂੰ¹⁵॥ਬੁਝੈ ਕੋਨੇ¹⁶ ਸੂ¹⁷ ਜਾਈ॥3॥
 ਹਮ ਮਾਨੂੰ¹⁸ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਜਾਨੂੰ¹⁹॥ਨੋ ਨਿਧਿ²⁰ ਭਗਤਿ ਕਰਾਈ॥
 ਸਵਾਗ ਦੇਖਿ²¹ ਸਬ ਹੀ ਜਗ ਨਟਕਯੋ²²॥ਫਿਰਿ ਆਪਨ²³ ਧੋਰ ਬਧਾਈ॥4॥
 ਸਵਾਰ ਪਹਰਿ ਹਮ ਧਾਰਨ ਜਾਨੂੰ²⁴॥ਲੋਕਨਿ ਇਹੈ ਭਰਮਾਈ॥
 ਸਾਧ ਰੂਪ²⁶ ਮੈਥੀ ਜਬ ਜਹਰੀ॥ ਬੋਲੈ²⁷ ਤਬ ਸੁਧਿ ਪਾਈ॥5॥
 ਐਸੀ ਭਗਤਿ ਹਮਾਰੀ ਸਤਿ²⁸॥ ਪ੍ਰਭੂਤਾਈ ਹੈ ਬੜਾਈ॥
 ਆਪਨ²⁹ ਅਨਿਨ ਐਰ ਨਗੇ ਮਾਨਤ³⁰॥ ਤਾ ਥੈ³¹ ਮੂਲ ਗਵਾਈ॥6॥
 ਭਣੈ³² ਰੰਦਾਸ ਉਦਾਸ ਤਾਹੀ ਥੈ³³॥ ਇਬ ਕਛੁ ਮੈ ਧੋ ਕਹੀ ਨ ਜਾਈ॥³²
 ਆਧੋ ਬੋਆ ਭਗਤਿ ਹੋਤ ਹੈ॥³⁴ ਤਬ ਰਹੈ ਅੰਤਰਿ ਉਰਝਾਈ॥7॥

1. ਇਬ(ਅ.ਏ.) ਤਾਥੈ(ਖ)
2. ਚਢੀ ਰਾਈ ਲੋਕ(ਖ) ਤਾਤੈ ਚਢੀ ਲੋਕ(ਹ.ਘ.ਟ) ਲੋਕ(ਠ.ਡ)
3. ਅਤਯ(ੳ)
4. ਜਰ(ਤ) ਸਤ ਰਜ ਤਮ(ਹ)
5. (ਹ.ਟ.ਖ.ਘ) ਪੜੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਬਝਿ ਲਫਜ਼ ਨਗੇ ਹੈ, ਨਗੇ ਜਾਨੂੰ(ਏ) ਪਰਯਾ(ਖ)
6. ਨਾਵ(ੳ.ਅ.ਏ.ਹ.ਜਾ.ਕ.ਖ.ਗ.ਜ.ਟ.) ਨਾਮ (ਤ)
7. ਮਾਨੋ (ਅ.ਸਾ.ਕ) ਮਾਨੋ(ਹ) ਮਾਨੋ ਹਮ(ਖ)
8. ਪਰਿਮ ਪੁਰਿਖ(ਖ) ਪੁਰਖ(ਗ.ਤ)
9. ਮਾਨੈ(ੳ) ਮਾਨੋ (ਅ.ਹ.ਜਾ.ਕ.ਟ) ਮਾਨੋ ਹਮ ਸੂਰ ਸਬੈ ਬਿਧਿ(ਖ)

ਡੁਟ ਨੋਟ ਚਲਦਾ

-
10. ਸਬੰ(ਖ) ਸਬ (ਘ)
  11. ਕਦੇ ਲਾ (ਏ) ਪੈ ਮਮਿਤਾ ਨਗੀਂ (ਖ)
  12. ਮਾਨੋਂ(ਓ) ਮਾਨੋਂ(ਅ.ਹ.) ਮਾਨੋ ਹਮ ਅਖਿਲ ਭੁਵਨ ਸਬ ਸੋਧੇ।। ਸਕਲ ਸੁੰਨਿ ਬਿਤਿ ਪਾਈ(ਖ)
  13. ਸੁੰਨਯ(ਸਾ.ਕ) ਸੁੰਨਿ ਮਨ ਸੋਧੇ(ਹ)
  14. ਤੇਤਨ (ਅ.ਟ)
  15. ਜਾਨਯੋ (ਅ.ਸਾ.ਕ.ਗ.ਘ.ਟ) ਜਾਨੈ(ਖ)
  16. ਬੁਝੇਂ ਕਾਕੋ ਜਾਈ(ਖ) ਕੁਨ ਸੁ (ਓ)
  17. ਸੋਂ (ਹ.ਕ.ਗ.ਘ.ਜ.ਠ.) ਸੁੰ (ਟ) ਪਤੀ ਤ ਵਿਚ ਸੁ ਨਗੀ ਹੈ
  18. ਮਾਨੋਂ(ਓ) ਮਾਨੋਂ (ਅ.ਹ.ਸਾ.) ਮਾਨਯੋ(ਗ) ਜਾਨੋ(ਟ) ਮਾਨੋ ਹਮ ਪੇਮੀ ਪੇਮ ਬਹੁ ਜਾਨੈ।।
ਨੋਯ ਭਗਤਿ ਕਰਾਈ(ਖ)
  19. ਜਾਨਯੋ (ਅ.ਸਾ.ਗ) ਜਾਨਯੈ(ਗ)
  20. ਬਿਧਿ (ਅ.ਏ.ਹ.ਗ.ਟ.ਠ) ਨੋਬਯਧਿ (ਘ)
  21. ਪਹਰਿ(ਅ) ਸਾਗ ਦੇਖਿ(ਜ)
  22. ਜਿਗ ਲਿਪਟਯੋ(ਤ)
  23. ਆਪਣ (ਅ.ਏ.ਗ.ਟ.ਠ) ਆਪ ਪੋ (ਖ) ਆਪਨ ਪੋ ਬੰਧਾਈ(ਹ)
  24. ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਪਹਰਿ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜੀਵ ਲਡਜ ਆਇ ਹੈ। ਸਵਾਗ ਪਹਰਿ ਜੀਵ ਸਾਚ ਨ ਜਾਨ-
ਯੋ(ਖ) ਜਾਨਯੋ (ਸਾ.ਕ.ਗ.ਹ) ਸੰਗ ਪਹਰ(ਟ)
  25. ਲੋਗਿਨ(ਹ)
  26. ਸਿੰਘ ਰੂਪੀ(ਖ) ਸਿੰਘ ਰੂਪ(ਹ.ਗ.ਘ) ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਮੇਸੀ ਜਬ ਪਹਰੀ(ਹ)
  27. ਬੋਲਯਾ ਤੈਂ
  28. ਸੰਤਿ ਹੈ
  29. ਆਪਤ(ਖ)
  30. ਜਾਨਤ(ਏ)
  31. ਤਾਤੇ(ਹ.ਖ.ਘ.ਟ)
  32. ਕਹੈ
  33. ਤਾਗੀ ਤੈਂ ਉਦਾਸ ਮਾਬ ਸੋਪੈ ਕਰੀ ਨਾ ਜਾਈ(ਖ) ਯਾਗੀ ਤੈਂ ਇਬ ਕੁਛੁ ਕਰਲੈ ਨਾ ਜਾਈ(ਹ.ਘ)
  34. ਪਤੀ ਕ.ਖ. ਵਿਚ ਤਬ ਸੁਬਦ ਨਗੀਂ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੇ

ਤੇਰਾ¹ ਜਨ ਕਾਹੇ ਕੂੰ² ਬੋਲੇ।। ਬੋਲਿ ਬੋਲਿ ਅਪਲੇ³ ਭਗਤਿ ਬੋਲੇ।। ਟੇਕ।।
 ਬੋਲ ਬੋਲਤਾ ਬਦੇ ਬਿਯਾਧਿ⁴।। ਬੋਲ ਅਬੋਲ ਜਾਈ⁵।।
 ਬੋਲੈ ਬੋਲ ਅਬੋਲ⁶ ਕੂੰ⁷ ਪਕੜ⁸।। ਬੋਲ ਬੋਲ ਕੂੰ⁹ ਖਾਈ।। 1।।
 ਬੋਲੈ ਬੋਲ ਮਾਨਿ ਪਰਿ ਬੋਲੇ¹⁰।। ਬੋਲੇ ਬੇਦ ਬੜਾਈ।।
 ਉਰਮੀ ਧਰਿ¹¹ ਧਰਿ ਜਬ ਹੀ ਬੋਲੇ।। ਤਬ ਹੀ ਮੂਲ ਗਵਾਈ।। 2।।
 ਬੋਲਿ ਬੋਲਿ ਐਰਹਿ¹² ਸਮਝਾਵੈ।। ਤਬ ਲਾ ਸਮਝਿ ਨਹੀ ਰੇ¹³ ਭਾਈ।।
 ਬੋਲਿ ਬੋਲਿ ਸਮਝਿ ਜਬ ਚੁਕੀ¹⁴।। ਤਬ ਕਾਲ ਸਹਿਤ ਸਬ ਖਾਈ।। 3।।
 ਬੋਲੈ ਗੁਰ ਅਰੁ ਬੋਲੇ ਚੇਲਾ।। ਬੋਲਯਾ¹⁵ ਬੋਲ ਕੀ ਪ੍ਰਮਿਤਿ ਜਾਈ।।
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਬਕਿਤ ਭਯੋ ਜਸ।। ਤਬ ਹੀ ਪਰਮ ਨਿਧਿ ਪਾਈ।। 4।।

1. ਤੇਰੇ (ਅ. ਏ. ਖ. ਟ. ਠ. ਤ)
2. ਕੋ (ਅ. ਏ. ਖ. ਜ. ਠ.)
3. ਅਪਲੇ (ਅ. ਏ. ਠ. ਤ)
4. ਬੋਲ ਬੋਲਤਾ ਖਾਈ ਲਬਾ ਬਦੈ ਬਿਯਾਧੀ (ਅ. ਖ. ਤ) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਬੜੈ ਸੁਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ
5. ਬੋਲੈ ਜਾਈ (ਅ) ਅਬੋਲੇ (ਏ) ਅਬੋਲੈ (ਖ. ਟ. ਤ) ਬੋਲ ਬੋਲ ਅਬੋਲੇ ਜਾਈ (ਜ) ਬੋਲਤਾ ਬੋਲਤਾ (ਟ)
 ਬੋਲ ਅਬੋਲੈ ਬੋਲੈ ਜਾਈ (ਠ)
6. ਬੋਲ (ਅ) ਬੋਲ ਬੋਲ ਬੋਲ (ਏ. ਤ) ਬੋਲ ਬੋਲ ਅਬੋਲ (ਠ)
7. ਕੋ (ਅ. ਖ. ਜ. ਟ. ਠ)
8. ਪਕੜੈ (ਅ. ਏ. ਠ. ਤ)
9. ਕੋ (ਅ. ਖ. ਜ. ਟ. ਠ. ਤ.)
10. ਬੋਲੇ ਗਿਆਨ ਰ ਬੋਲੇ ਧਯਾਨ (ਅ. ਠ. ਤ) ਬੋਲੇ ਗਯਾਨ ਮਾਨਿ ਪਰਿ ਬੋਲੇ (ਖ) ਬੋਲੇ ਗਿਆਨ ਬੋਲੇ
 ਧਯਾਨ (ਏ)
11. ਧਰ (ਅ)
12. ਐਰੈ (ਅ. ਏ. ਠ. ਤ) ਐਰ ਹੀ (ਟ)
13. ਰਿ (ਖ)
14. ਬੂਝੀ (ਏ. ਖ. ਜ. ਟ. ਠ. ਤ)
15. ਬੋਲੈ ਬੋਲ ਬੋਲ ਤਾਕੀ ਪ੍ਰਮਿਤਿ ਜਾਈ (ਅ. ਏ. ਠ.) ਬੋਲ ਬੋਲ ਬੋਲ ਤਾਕੀ ਪ੍ਰਮਿਤਿ ਜਾਈ (ਤ)
 ਬੋਲ ਬੋਲਯੋ ਬੋਲ ਕੀ ਪਰਮਿਤਿ ਜਾਈ (ਖ) ਬੋਲਯਾ ਬੋਲ ਬੋਲ ਕੀ ਪ੍ਰਮਿਤਿ ਜਾਈ (ਟ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਭਾਈ ਰੇ¹ ਭੁ ਭਗਤਿ² ਸੁਜਾਨਿ॥ ਜੋ ਲਓ ਗੇ³ ਸਾਚ ਸੂ⁴ ਪਹਿਚਾਨਿ॥ ਟੇਕ॥
 ਭੁ ਨਾਰਣ⁵ ਭੁ ਗਾਇਣ⁶॥ ਭੁ ਜਪੁ ਤਪੁ ਦਾਨ॥
 ਭੁ ਸੇਵਾ ਭੁ ਪੂਜਾ ॥ ਭੁ ਸੂ⁷ ਪਹਿਚਾਨਿ॥ 1॥
 ਭੁ ਖਟ ਕੁ ਸਕਲ ਸਹਿਤਾ⁸॥ ਭੁ ਗਿਹ ਬਨ ਜਾਨਿ⁹॥
 ਭੁ ਕਰਿ ਕਰਿ ਕੁ ਕੋਯੇ¹⁰॥ ਭੁ ਕੋ ਯਹ¹¹ ਬਾਨਿ¹²॥ 2॥
 ਭੁ ਇਦੀ ਪਦੀ¹³ ਨਿਗ੍ਰਹ ਕੋਯਾ॥ ਭੁ ਗੁਫਾ ਮੀ ਬਾਸ॥
 ਭੁ ਤੇਨੂੰ¹⁴ ਜਾਨਿਯੇ¹⁵॥ ਸੁਨਿ¹⁶ ਕੀ ਕਰੀ ਆਸ॥ 3॥
 ਭੁ ਸੁਧ ਸਗੀਰ ਜੋਲੋਂ॥ ਭੁ ਨਾਰੇ ਬਿਨਾਉ॥¹⁷
 ਭੁ ਭਟਿ¹⁸ ਰੈਦਾਸ ਤੇ ਲੋਂ॥ ਜੋ ਲੋ ਚਾਹੈ ਠਾਉ¹⁹॥ 4॥

1. ਰੈ (ਉ.ਅ.)
2. ਭਗਤਿ ਭੁ(ਅ) ਸੁਜਾਨੇ(ਖ.ਜ.)
3. ਜੋ ਲੋਂ ਨਗੀ (ਉ.ਅ.ਏ.ਸਾ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
4. ਸੋ (ਅ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.) ਸਯੈ(ਏ)
5. ਨਾਰਣ (ਉ.ਅ.ਸ.ਖ.ਟ)
6. ਗਾਇਣ(ਉ.ਸ.ਖ.ਟ)
7. ਸੋ (ਅ.ਹ.ਕ.ਜ.ਠ) ਸਯੋ (ਖ.ਘ.ਤ)
8. ਸਗੀਤਾ(ਉ) ਰਹਤਾ (ਘ) ਸਹਤਾ(ਟ)
9. ਭਰਮ ਨਾਉ ਬਿਨਾਮ(ਉ) ਭਰਮ ਨਾਉ ਬਿਨਾਉਂ(ਕ) ਭਰਮ ਡਿਭ ਅਰ ਮਾਨ(ਖ)
 ਭਰਮ ਨਾਵ ਬਿਨਾਵ(ਅ.ਏ) ਭਰਮ ਤੇ ਲੋਂ ਜਾਨਿ(ਹ.ਘ)
10. ਕੋਯਾ(ਏ)
11. ਯਹ(ਅ.ਸਾ) ਯਹੁ (ਉ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
12. ਬਾਨਯ(ਘ)
13. ਇਦੀ(ਉ) ਪਦੀ(ਹ)
14. ਨੈ(ਉ.ਅ.ਹ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਜ.ਟ.ਠ.ਘ)
15. ਜਾ ਤੇਏ(ਉ.ਅ.) ਜਾਣਿਯੇ(ਤ) ਜਾਨਿਯੇ(ਜ) ਜਾ ਤੇਏ(ਟ)
16. ਸੁਨਯ(ਉ.ਠ.) ਕਰੀ ਸੁੰਨਿ ਕੀ ਆਸਾ(ਖ) ਸਰਨਿ(ਜ)
17. ਨਾਰੇ ਬਿਨਾਉ (ਉ.ਹ.ਅ.ਸ.ਕ.ਖ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ) ਨਾਰੇ ਬਿਨਾਉਂ(ਏ)
18. ਭਟਿ(ਸਾ.ਖ)
19. ਨਾਰੇ (ਉ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) ਠਾਸ(ਸਾ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਤਸੂ¹ ਤੁਝ ਕਾਰਨਿ² ਕੇਸਵੈ³ ॥ ਅੰਤਰਿ⁴ ਨਯੋਂ ਲਾਗੇ ॥
 ਏਕ⁵ ਅਨੂਪਮ⁶ ਅਨਭਈ⁷ ॥ ਕਿਮ⁸ ਹੋਈ ਚਿਭਾਗੀ ॥ ਟੇਕ ॥
 ਇਕ⁹ ਅਭਿਮਾਨੀ¹⁰ ਚਾਤੁਰਾ ॥ ਬਿਚਰਤ ਜਗ ਮਾਗੀ
 ਜਦਪਿ¹¹ ਜਲ ਪੂਰਣ¹² ਮਗੀ ॥ ਕਹੂੰ¹³ ਢਾਰੂਚਿ ਠਾਗੀ ॥ 1 ॥
 ਜੈਸੈ ਕਾਮੀ ਦੇਖੈ ਕਾਮਿਨੀ¹⁴ ॥ ਹਿਰਦੈ¹⁵ ਸੂਲ ਉਪਾਈ ॥
 ਕੋਟਿ ਬੈਦ¹⁶ ਬਿਧਿ ਉਚਰੈ¹⁷ ॥ ਵਾ ਕੀ ਬਿਥਾਠ ਜਾਈ ॥ 2 ॥
 ਜੋ ਜਾਹਿ¹⁸ ਚਾਹੈ ਸੋ ਮਿਠੈ ॥ ਅਰਤਿ¹⁹ ਗਤ ਹੋਈ ॥
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਯਹ ਗੋਪਿ ਨਗੀ ॥ ਜਾਣੈ²⁰ ਸਬ ਕੋਈ ॥ 3 ॥

1. ਤਸੂ(ੳ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਤਸੂ ਤੁਮ (ਹ.ਅ.ਖ.ਘ.ਟ) ਤੁਮ, (ੲ.ਕ) ਯੋ (ਖ)
2. ਕਾਰਨਿ(ੳ.ੲ.ਜ) ਕਾਰਨ(ਤ) ਕਾਰਨਿ(ਟ)
3. ਕੇਸਵੈ(ੳ)
4. ਅੰਤਰ(ਟ)
5. ਏਕ(ਅ.ੲ.ਕ) ਯੈਕ(ਖ.ਜ.ਟ)
6. ਅਨੂਪਮ (ਅ.ੲ.ਕ.ਖ.ਟ.ਤ) ਅਨੂਪਮੀ(ਜ)
7. ਅਨਭਈਯ(ਅ) ਅਨਭਵੈ(ਖ)
8. ਕੈਮ(ਟ)
9. ਯੈਕ(ਖ)
10. ਅਭਿਮਾਨੀ(ੳ) ਅਭਿਮਾਨੀ ਚਾਤੁਰਾ(ਹ)
11. ਜਦਪਿ(ਅ) ਜਦਪ(ੲ.ਜ)
12. ਪੂਰਣ(ੲ.ਹ.ਕ.ਘ) ਪੂਰਤ(ਖ)
13. ਕਹੂੰ (ੳ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
14. ਕਾਮਿਨਿ(ੳ) ਕਾਮਨੀ(ਕ.ਖ.ਜ.) ਕਾਮਨਿ(ਟ.ਠ.ਤ) ਕਾਮੀਨੀ(ਘ)
15. ਹਿਰਦੈ(ਖ)
16. ਬੈਦ(ੳ.ਹ.ਖ)
17. ਉਚਾਰੈ(ੳ)
18. ਜਿਹਿ(ੳ.ਅ.ੲ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਤ) ਜੈਹੈ(ਜ) ਤਿਹਿ(ਟ.ਠ)
19. ਆਰਤਿ(ਅ.ੲ.ਕ.ਖ.ਘ.ਤ)
20. ਜਾਣੈ (ੳ.ੲ.ਤ) ਜਾਣੈ(ਅ.ਠ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਭਾਈ ਰੇ ਰਾਮ ਕਹਾ ਹੈ ਮੋਹਿ ਬਤਾਵੇ¹॥
 ਸਤਿ² ਰਾਮ ਤਾਕੈ³ ਲਿਕਟਿ⁴ ਨ ਆਵੇ॥ਟੇਕ॥
 ਰਾਮ ਕਹਤ⁵ ਸਬ ਜਗਤ⁶ ਭੁਲਾਨਾ॥ ਸੇ ਯਹੁ ਰਾਮ ਨ ਹੋਈ॥
 ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਕਰੂਣਾ⁷ ਮਾ ਕੇਸੇ॥ਕਰਤਾ ਨਾਉ⁸ ਸੁ⁹ ਕੋਈ॥1॥
 ਜਾ ਰਾਮਹਿ*ਸਬ ਜਗ¹⁰ ਜਾਨੈ॥ ਭੁਮਿ ਭੂਣੈ¹¹ ਰੇ ਭਾਈ॥
 ਆਪ ਆਪ ਥੈ¹² ਕੋਈ ਨ ਜਾਣੇ॥ਕਹੈ ਕੋਨ¹³ ਸੁ¹⁴ ਜਾਈ॥2॥
 ਸਤਿ ਤਨ ਨੋਭ ਪਰਸਿ ਜੀ¹⁵ ਤਨ ਮਨ॥ਗੁਨ ਪਰਸਨ ਨਗੀ ਜਾਈ॥
 ਅਖਿਲ ਲਾਉ¹⁶ ਜਾਕੇ ਠੋਰ ਨ ਕਤਹੂੰ॥ਕਯੂ¹⁷ ਨ ਕਹੈ¹⁸ ਸਮਝਾਈ॥3॥
 ਭਣੈ¹⁹ ਰੀਦਾਸ ਉਦਾਸ ਤਾਹੀ ਥੈ²⁰॥ਕਰਤਾ ਕੇ ਹੈ ਭਾਈ॥
 ਕੇਵਲ ਕਹਤਾ ਏਕ²¹ ਸਹੀ ਕਰਿ॥ ਸਤਿ ਰਾਮ ਤਿਹਿ²² ਲਾਈ॥4॥

-
1. ਬਤਾਉ(ਅ)
 2. ਸਤਯ(ੳ.ਸਾ)
 3. ਕੈ(ੳ.ੲ) ਕੈ(ਜ)
 4. ਲਿਕਠ(ਖ)
 5. ਕਹੈਤ(ਟ)
 6. ਜਗ(ੳ) 7. ਕਰਣ ਅਕਰਣ ਕਰਤਾ(ਹ.ਘ.)
 8. ਨਾਵ(ੳ.ਅ.ੲ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਨਾਮ(ਹ.ਘ.)
 9. ਜੁ(ਖ) * ਰਾਮ ਹੀ(ਹ.ਘ) 10. ਜਗਤ(ੲ) ਜਗ ਮਾਨੈ(ਸਾ.ਹ) ਜੁਠੀ ਜੁਠੀ (ਖ)
 11. ਭੁਲਾ(ੳ.ਅ.) 12. ਤੈ ਕੋਈ ਨ ਜਾਨੈ(ਸਾ.ਘ.ਹ) ਤੈ ਕੋਈ ਨਾ ਬੁਝੈ(ਖ)
 ਸੁੰ(ਟ)
 13. ਕੂਣ(ੳ.ੲ) ਕੋਣ(ਅ.ਸਾ.ਕ.ਠ)
 14. ਸਯੂ(ੳ.ੲ.ਜ.) ਸੋ(ਅ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਠ)
 15. ਜੀਵ(ੳ.ਅ.ਹ) ਜੀਅ (ੲ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
 16. ਨਾਵ(ੳ.ਅ.ੲ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
 17. ਕਯੋਂ (ੳ.ਅ.ਹ.) ਕੋਨ(ਸਾ)
 18. ਕਹੈ (ੳ.ਅ.ੲ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
 19. ਭਣੈ(ਹ) ਭਨੈ(ਖ) ਭਣਤ(ਘ)
 20. ਤੈ (ਅ.ਹ.ਸਾ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
 21. ਏਕ (ਸਾ.ਖ.ਤ.ਜ)
 22. ਤਿਹ (ਖ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਅੰਸੈ¹ ਕੁਛ ਅਨੁਭੈ ਕਹਤ ਨ ਆਵੈ॥
 ਸਾਹਿਬ ਮੇਰੇ² ਮਿਲੈ ਤ³ ਕੋ ਚਿਰਾਵੈ॥ਟੇਕ॥
 ਸਬ ਮੈ ਹਰਿ ਹੈ ਹਰਿ ਮੈ ਸਬ ਹੈ॥⁴ ਹਰਿ ਆਪਨਯੋ ਜਿਨਿ ਜਾਨੈ॥
 ਆਪਨੇ ਆਪ ਸਾਖਿ ਨਗੇਂ ਦੂਸਰੇ⁵॥ਜਾਨਨਹਾਰ ਸਮਾਨ॥1॥
 ਬਾਜੀਗਰ ਸੂ⁶ ਰਾਹਿਨਿ ਰਹੀਜੈ॥ਬਾਜੀ ਕਾ ਮਰਮ ਇਬ⁷ ਜਾਲ॥
 ਬਾਜੀ ਬੁਠ ਸਾਰ ਬਾਜੀਗਰ⁸॥ਜਾਨੈ ਮਨ ਪਤਿਯਾਨੈ॥2॥
 ਮਨ ਥਿਰ ਹੋਇ ਤੈ ਕੋਈ⁹ ਨ¹⁰ ਸੂਝੈ¹¹॥ਜਾਨੈ ਜਾਨਨਹਾਰਾ॥
 ਕਹੈ ਰੀਦਾਸ ਇਮਨ¹² ਬਮੇਕ ਸੁਖ॥ਸਹਜ ਸਰੂਪ¹³ ਸੰਭਾਰਾ॥3॥

1. ਅੰਸੈ (ਓ.ਏ.ਕਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਅੰਸੈ ਅਨੁਭੈ ਕੁਛ(ਅ)
2. (ਕ.ਟ) ਵਿਚਮੇਰੇ ਪਾਠ ਲਾਗੇ ਹੈ।
3. ਤੈ (ਹ.ਕਘ.ਤ.ਜ.ਠ) ਤਿ(ਟ) ਮਿਲੈ ਤੈ(ਖ)
4. ਹਰਿ ਮੈ ਸਬ ਹੈ ਹਰਿ ਸਬ ਮਾਗੇ(ਖ)
5. ਦੂਸਰੈ(ਅ) ਦੂਸਰੇ(ਜ)
6. ਸੂ(ਅ.ਹ.ਕਘ.ਤ.ਜ.ਠ.) ਸਯੋ(ਖ) ਬਾਜੀਗਰ ਸੂ ਰਚਿ ਰਹੀਏ(ਟ)
7. ਅਬ(ਅ.ਏ.ਖ.ਠ) ਇਮ(ਟ)
8. ਬਾਜੀਗਰ ਸਾਰਾ(ਅ)
9. ਕਹਾ(ਓ.ਹ) ਕੋ (ਏ) ਕਰਲੈ ਕਰੈ ਤੈ ਕਾਨੈ ਨਗੇਂ ਸੂਝੈ॥ਬੂਝੈ ਬੂਝਨਹਾਰਾ(ਖ)
10. ਨਗੇਂ(ਅ.ਠ.ਤ)
11. ਬੂਝੈ(ਓ)
12. ਬੰਮੇਨ(ਹ) ਬਮੇਕ ਇਮਨ(ਖ)
13. ਰੂਪ (ਹ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਅਖਿਲ ਖਿਲੈ ਨਗੀਂ ਕਾ ਕਹਿ² ਪੰਡਿਤ।।ਕੋਈ³ ਨ ਕਰੈ ਸਮਝਾਈ।।
 ਅਬਰਨ ਬਰਨ⁴ ਰੂਪ ਨਗੀਂ ਜਾਕੈ।। ਸੂ ਕਹਾ ਲਯੋ ਲਾਈ ਸਮਾਈ⁵।।ਟੇਕ।।
 ਚੰਦ ਸੂਰ ਨਗੀਂ ਰਾਤਿ⁶ ਦਿਵਸ ਨਗੀਂ।। ਧਰਨਿ⁷ ਅਕਾਸ ਨ ਭਾਈ।।
 ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਨਗੀਂ ਸੁਭ ਅਸੁਭ ਨਗੀਂ।।ਕਾ ਕਹਿ ਦੇਹੁ⁸ ਬੜਾਈ।।1।।
 ਸੀਤ ਬਾਇ ਉਸਨ⁹ ਨਗੀਂ ਸਰਬਤ।।ਕਾਮ ਕੁਟਿਲ¹⁰ ਨਗੀ ਹੋਈ।।
 ਜੋਗ ਨ ਭੋਗ ਰੋਗ ਨਗੀਂ ਜਾਕੈ।।ਕਹੋ ਨਾਵ ਸਤਿ ਸੋਈ।।2।।
 ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰਾਕਾਰ ਨਿਰਲੇਪਹਿ¹¹।।ਨਿਰਾਬਿਕਾਰ ਨਿਰਾਸੀ।।
 ਕਾਮ ਕੁਟਿਲ¹² ਤਾਗੇ ਕਹਿ¹³ ਗਾਵਤ¹⁴।।ਹਰ ਹਰ ਆਵੈ ਹਾਸੀ।।3।।
 ਗਗਨ ਧੂਰ¹⁵ ਧੂ ਸਰਨ ਹੀ ਜਾਕੈ।।ਪਵਨ ਧੂਰ ਨਗੀਂ ਪਾਸੈ¹⁶।।
 ਗੁਨ ਨਿਗੁਨ¹⁷ ਕਹਿਯਤ ਨਗੀਂ ਜਾਕੈ¹⁸।।ਕਹੋ ਤੁਮ¹⁹ ਬਾਤ ਸਯਾਣੀ।।4।।
 ਯਾਗੇ ਸੁ²⁰ ਤੁਮ²¹ ਜੋਗ ਕਰਤ ਹੋ।।ਜਬ ਲਾ ਆਸ ਕੀ ਪਾਸੀ।।
 ਛੁਟੈ ਤਬ²² ਜਬ ਮਿਲੈ ਏਕ²³ ਹੀ।।ਭਏ²⁴ ਰੈਦਾਸ ਉਦਾਸੀ।।5।।

-
1. ਅਖਿਲ (ਅ) ਪੰਡਿਤ ਅਖਿਲ ਖਿਲੈ ਨਗੀਂ ਕਾ ਕਹਿ ਗਾਉ(ਖ)
  2. ਕਹਿਯੈ(ਅ)
  3. ਕੋਈ(ੳ.ਹ.ਖ.ਘ)
  4. ਅਬਰਨ ਬਰਨ(ੳ.ਅ.ੲ.ਠ.ਤ)
  5. ਸੋਂ ਕਤ ਆਵੈ ਭਾਈ(ਸ)
  6. ਚੰਦ(ਖ) ਇਸ ਪੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਚੰਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾ ਕੈ ਸੁਸਦ ਆਇਆ ਹੈ।
  7. ਧਰਣਿ(ੳ.ੲ) ਧਰਣੀ(ਅ)
  8. ਦੈਬ(ਖ) ਦੇਉਂ(ਗ)
  9. ਸੀਤ ਉਲਥਾਈ ਨਗੀਂ(ਖ) ਉਸਨਿ ਕਟਿਨ ਦਰਵੈਤ(ਹ.ਘ)
  10. ਕੁਟਿਲ(ਅ.ਜ)
  11. ਨਿਰਲੇਪ ਹੀ(ਕ) ਨਿਰਲੇਪਗੀ (ਘ) ਨਿਰਲੇਪਿਨ(ਜ)
  12. ਕੁਟਿਲ(ਅ) ਕਾਯੇ ਕੁਟਿ(ਖ)
  13. ਕਗੇ(ੳ)
  14. ਗਾਵੈਤ(ਅ)
  15. ਧੂਪ(ਅ)
  16. ਪਾਸੈ(ੳ)
  17. ਬਿਨਗੁਨ(ਰ)
  18. ਤਾਕੈ(ਘ)
  19. ਤੁਮ(ੲ.ਕ.ਜ.ਠ.ਤ)
  20. ਸੋਂ(ਅ.ਹ.ਕ.ਗ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ) ਸਯੋਂ(ਖ)
  21. ਤੁਮ(ੳ.ੲ.ਹ)
  22. ਛੁਟੈ ਤਗੀ(ੳ) ਤਬ-ਹੀ(ਅ.ੲ.ਹ.ਕ.ਰ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.)
ਛੁਟੈ ਨਗੀਂ(ਖ)
  23. ਏਕ (ਖ.ਰ.ਜ.ਠ.ਤ)
  24. ਭਏ(ਖ) ਭਏ(ਗ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਲਹਰਿ¹ ਚੰਚਲ ਮਤਿ ਮੋਰੀ॥ ਕੀਸੀ ਭਰਤਿ ਕਰੋ² ਰਾਮ ਤੋਰੀ॥ ਟੇਕ॥
 ਤੂੰ ਮੋਹਿ ਦੇਖੀ ਹੋ³ ਤੋਹਿ ਦੇਖੀ⁴॥ ਪ੍ਰਭੀ ਪ੍ਰਸਪਰ ਹੋਈ॥
 ਤੂੰ ਮੋਹਿ ਦੇਖੀ ਹੂੰ⁵ ਤੋਹਿ ਨ ਦੇਖੇ॥ ਇਹਿ ਮਤਿ ਸਬ ਬੁਧਿ⁶ ਬੋਈ॥ 1॥
 ਸਬ ਘਟ⁷ ਅੰਤਰਿ ਰਮਸਿ⁸ ਲਿਟਿਤਰਿ॥ ਮੈ ਦੇਖਤ ਹੀ⁹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ॥
 ਗੁਨ ਸਬ ਤੋਰ ਮੋਰ ਸਬ ਆਗੁਨ¹⁰॥ ਕੁਤ ਉਪਗਾਰਨ ਮਾਣਾ॥ 2॥
 ਮੈ ਤੂੰ ਮੋਰ ਮੋਰੀ¹¹ ਅਸਮ ਝਜਿ॥ ਕੀਸੀ ਕਰਿ ਨਿਸਤਾਰਾ॥
 ਕਰੈ ਰੰਦਾਸ ਕਿਸਨ¹² ਕਰੁਣਾ ਮੈ॥ ਜੈ¹³ ਜੈ ਜਗਤ ਆਧਾਰਾ¹⁴॥ 3॥

-
1. ਲਹਰੀ(ਜ) ਲਹਰ(ੜ)
  2. ਕਰੋ(ੳ.ੲ)
  3. ਹੂੰ (ਖ.ਹ.ੲ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) ਤੋਹਿ ਨ ਦੇਖੇ(ਜ)
  4. ਦੇਖੀ (ੳ.ੲ.ਟ)
  5. ਦੇਖੀ(ੳ) ਹੋ (ਜ)
  6. ਬੁਧਿ(ਅ) ਰਿਖਿ ਜਿਧਿ(ਖ)
  7. ਆਤਮ(ਖ)
  8. ਰਮੋ (ਘ) ਰਮੇ(ਹ)
  9. (ਹ.ਅ.ੲ.ਖ.ਘ.ਟ) ਪ੍ਰਭੀ ਵਿੱਚ (ੳੀ) ਨਫਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।
  10. ਆਗੁਨ(ਹ.ਘ.)
  11. ਤੋਰ(ਅ) ਮੈ ਤੂੰ ਮੋਰ ਮੋਰ(ਖ)
  12. ਕਿਸਨ(ਹ.ਕ) ਅਭਿਗਤ ਕਰੁਣਾ(ਖ)
  13. ਜੈਸੀ(ਖ)
  14. ਆਧਾਰ(ਕ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੇ

ਤਬ ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਹਿ ਗਾਵੈਗਾ॥
 ਰਰੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਸਬਹਿਨ ਬੰ²॥ ਅੰਤਰਿ ਮੇਲ ਮਿਲਾਵੈਗਾ³॥ ਟੇਕ॥
 ਲੋਹਾ ਸਮਿ⁴ ਕਰਿ ਕੰਚਨ ਸਮਿ⁵ ਕਰਿ॥ ਭੇਦ ਅਭੇਦ ਸਮਾਵੈਗਾ॥१॥॥
 ਜੇ⁶ ਸੁਖ ਹੈ ਪਾਰਸ ਕੈ⁷ ਪਰਸੈ॥ ਸੋ ਸੁਖ ਕਾ⁸ ਕਹਿ ਗਾਵੈਗਾ॥१॥॥
 ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਭਈ ਅਨਭੈ ਮਤਿ॥ ਬਿਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਮਿ⁹ ਧਾਵੈਗਾ॥
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਮੋਟਿ¹⁰ ਆਪਾ ਪਰ॥ ਤਬ ਵਾ ਠੋਰਹਿ¹¹ ਪਾਵੈਗਾ॥२॥॥

-
1. ਕਹਿ ਸਬਗੋਨ(ਖ) ਰਰੰਤ(ਟ)
  2. ਤੰ(ੳ.ੲ.ਹ.ਖ.ਟ) ਮੰ (ਘ)
  3. ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਵਹਿਗਾ(ਖ) ਮਿਲਿ ਗਾਉਗਾ(ਘ) ਮਾਲਗਾ(ਤ) ਮਿਲਾਵੈ(ਟ)
  4. ਸਮ(ਅ) ਲੋਹਾ ਕੰਚਨ ਸਮਿ ਕਰਿ ਦੇਖੈ(ਖ.ਘ.) ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਆ ਵਿੱਚ 'ਦੇਖੈ' ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ।
  5. ਸਮ(ਘ) ਲੋਹਾ ਕੰਚਨ ਦੋਉ ਸੰਮਿ ਕਰਿ(ਹ)
  6. ਜੇ (ਅ.ੲ.ਹ.ਕ.ਟ.ਤ)
  7. ਕੰ(ੲ) ਹੋਈ ਪਾਰਸ ਕੈ ਪਰਸਤ(ਖ)
  8. ਵਾ ਕੈ ਆਵੈਗਾ(ਖ)
  9. ਸਮ(ਅ) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਮਿ(ਹ)
  10. ਆਪਾ ਪਰ ਬਿਸਰੈ(ਖ)
  11. ਛੋਰੈ(ੲ) ਠੋਰਗੇ(ਹ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਸਤਿ ਅਨਿਠ¹ ਭਗਤਿ ਯਹੁ² ਲਗੇ।
 ਜਬ ਲਗ ਸਤ ਰਜ ਤਮ³ ਪਾਰੂ⁴ ਗੁਣ।। ਬਯਾਪਤ ਹੈ ਯਾ⁵ ਮਾਗੇ।। ਟੇਕ।।
 ਸੋਈ ਆਨ ਅੰਤਰ ਕਰੈ ਹਰਿ ਸੂ⁶।। ਅਪਮਾਰਗ⁷ ਕੂ⁸ ਆਨੈ⁹।।
 ਕਾਮ ਕੋਧ ਮਦ¹⁰ ਨੋਭ ਮੋਹ ਕੇ।। ਪਲ ਪਲ ਪੂਜਾ ਠਾਨੈ।। 1।।
 ਸਕਤਿ ਸਨੇਹ ਇਸ਼ਟ ਅੰਗਿ¹¹ ਲਾਵੈ।। ਅਸਥਨਿ ਅਸਥਨਿ¹² ਖੇਲੈ।।
 ਜੈ ਕੁਛ ਸਿਨੈ ਆਨਿ ਅਖਿ¹³ ਤਜੂ¹⁴।। ਸੁਤ ਦਾਗ ਸਿਰਿ¹⁵ ਮੈਨੈ।। 2।।
 ਹਰਿ ਜਨ ਹਰਿ ਬਿਨ ਆਨਿ¹⁶ ਜਾਨੈ।। ਤਜੈ ਆਨ ਤਨ ਤਯਾਗੇ।।
 ਕਹੈ¹⁷ ਰੰਦਾਸ ਸੋਈ ਜਨ ਨਿਰਮਲ¹⁸।। ਨਿਸ ਦਿਨ ਨਿਜ ਅਨਰਾਗੇ।। 3।।

-
1. ਅਨਥਨ(ਅ.ਠ)
  2. ਯਾ(ਏ)
  3. ਤੀਨਯੈ(ਸਾ) ਤੀਨਯੈ ਗੁਣ(ਘ)
  4. ਪਾਰੋ (ਅ.ਕ.ਠ.ਤ) ਤੀਨਯੈ(ਹ) ਗੁਣ ਪਾਰੋ(ਖ)
  5. ਸਬ(ਕ)
  6. ਸੋ(ਅ.ਸਾ.ਹ.ਕ.ਘ.ਠ) ਸੋਈ ਆਨ ਜੁ ਹਰਿ ਬਿਚ ਅੰਤਰ(ਖ)
  7. ਅਪਮਾਰਗ(ਅ)
  8. ਕੋ (ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਠ) ਮੈ(ਸਾ)
  9. ਤਾਨੈ(ਖ)
  10. ਅਰੂ(ਖ)
  11. ਮਾਗ(ਓ) ਮੰਗਿਆ(ਤ)
  12. ਅਸਥਨ ਅਸਥਨ
  13. ਅਖ(ਅ) ਆਖ(ਹ)
  14. ਤਜਯੈ(ਓ.ਅ.ਏ.ਘ.ਟ.ਠ) ਤਜਯੈ (ਕ.ਹ.ਤ) ਜੋ ਕਛੂ ਲਹੈ ਸੁਆਨਿ ਅਛਿ ਤਜਯੈ(ਖ)
  15. ਸਿਰ(ਓ.ਅ.ਸਾ.) ਸਤਗੁਰ ਦਾਰਾ ਮੈਨੈ(ਖ)
  16. ਆਨ ਨ (ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
  17. ਕਹ(ਓ)
  18. ਨਿਰਮਲ(ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਟ.ਤ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੇ

ਐਸੇ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਏ¹ਰੇ ਭਾਈ॥ ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨ ਜੇ ਕੁਛੁ²ਕਰਿਐ³॥
 ਸੇ ਸਬ⁴ ਭਰਮ ਕਹਾਈ॥ਟੇਕ॥
 ਭਗਤਿ ਨ ਰਸ ਦਾਨ ਭਗਤਿ ਨਾ ਕਬੈ⁵ ਰਯਾਨ॥
 ਭਗਤਿ ਨ ਬੰਨ ਮੈ ਗੁਫਾ ਖੁਦਾਈ॥
 ਭਗਤਿ ਨ ਐਸੀ ਹਾਸਿ⁶ ਭਗਤਿ ਨ ਆਸਾ ਪਾਸਿ॥
 ਭਗਤਿ ਨ ਯਹ ਸਬ⁷ ਕੁਲ ਕਾ ਮਨਿ ਰਾਈ॥
 ਭਗਤਿ ਨ ਇੰਦ੍ਰ ਬਾਧੈ⁸ ਭਗਤਿ ਨਾ ਜੋਗ ਸਾਧੈ॥⁹
 ਭਗਤਿ ਨ ਆਹਾਰ¹⁰ ਘਟਾਏ ਯੈ¹¹ ਸਬ ਕਰਮ ਕਹਾਈ॥3॥
 ਭਗਤ ਨ ਨਿਦ੍ਰਾ¹² ਸਾਧੈ¹³ ਭਗਤਿ ਨਾ ਬੈਰਾਗ¹⁴ ਸਾਧੈ¹⁵॥
 ਭਗਤਿ ਨਗੇਂ ਸਹੁ¹⁶ ਸਬ ਬੇਦ ਬੜਾਈ¹⁷॥4॥
 ਭਗਤਿ ਨ ਮੂੰਡ ਮੁਢਾਯੈ ਭਗਤਿ ਨ ਮਾਲਾ ਦਿਖਾਯੈ॥
 ਭਗਤਿ ਨ ਚਰਨ ਧੁਵਾਯੈ¹⁸ ਯਹ¹⁹ ਸਬ ਗੁਨੇ ਜਨ ਕਹਾਈ॥5॥
 ਭਗਤਿ ਨ ਤੇ ਲੋਂ ਜਾਕੇ²⁰ ਜੇ ਲੋ ਆਪ ਕੇ ਆਪ ਬਖਾਕੇ॥
 ਜੋਈ ਜੋਈ ਕਰੈ ਸੋਈ²¹ ਕਰਮ ਚੜਾਈ॥6॥
 ਆਧੇ ਗਯੇ ਤਬ ਭਗਤਿ ਪਾਈ ਐਸੀ ਹੈ ਭਗਤਿ ਭਾਈ॥
 ਰਾਮ ਮਿਲਯੇ ਆਧੇ ਗੁਣ ਬੋਯੇ ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਸਬੈ²² ਜੁ²³ ਗਵਾਈ²⁴॥7॥
 ਕਰੈ ਰੀਦਾਸ ਛੁਟੀ²⁵ ਨੈ²⁶ ਆਸਾ ਪਾਸ ਤਬ ਹਰਿ ਤਾਗੇ ਕੈ²⁷ ਪਾਸ॥
 ਆਤਮਾ ਅਸਥਿਰ²⁸ ਤਬ ਸਬ²⁹ ਨਿਧਿ ਪਾਈ॥8॥

-
1. ਹੋਈ(ਸ਼ਾ.ਜ.)
  2. ਕੁਛੁ (ਸ਼ਾ.ਜ.ਟ.)
  3. ਕਰੀਏ(ਟ)
  4. (ਤ) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ (ਸਬ) ਪਾਠ ਨਗੇਂ ਹੈ।
  5. ਬ੍ਰਹਮ(ਤ)
  6. ਹਾਸੀ(ਟ)
  7. 'ਸਬ' ਪ੍ਰਤੀ(ਸ਼ਾ) ਵਿਚ ਨਗੇਂ ਹੈ

-
8. ਬਾਧਯਾ(ਟ)
  9. ਸਾਧਯਾ(ਟ)
  10. ਅਰੰਕਾਰ(ਸਾ)
  11. ਏ(ਟ)
  12. ਇੰਦ੍ਰੁ(ਸਾ)
  13. ਸਾਧੰ(ਸਾ.ਤ)
  14. ਬੇਰਾਗ(ਸਾ)
  15. ਬਾਧੰ(ਸਾ.ਠ.ਤ) ਬਾਧੰ(ਜ.ਟ)
  16. ਏ(ਟ)
  17. ਪਵਾਈ(ਤ)
  18. ਧੁਵਾਈ(ਤ)
  19. ਏ(ਟ) ਪ੍ਰਤੀ ਤ ਵਿਚ ਮੁਠਾਯੈ, ਦਿਖਾਯੈ ਹੈ,
  20. ਭ੍ਰਾਤਿ ਨਗੰ ਜਾਕ੍ਰੇ(ਤ) ਭ੍ਰਾਤ ਤੋ ਨੈਂ ਜਾਕ੍ਰੇ।। ਆਪ ਕੇ ਆਪ ਬਖਾਕ੍ਰੇ(ਟ)
  21. ਸੋਈ ਸੋਈ(ਸਾ.ਠ.ਤ)
  22. ਸਬ(ਸਾ)
  23. 'ਜੁ' ਪ੍ਰਤੀ (ਟ.ਤ) ਵਿਚ ਨਗੰ ਹੈ।
  24. ਗਮਾਈ(ਟ)
  25. ਛੁਟਿ(ਸਾ)
  26. ਨੈਂ (ਸਾ) ਪ੍ਰਤੀ (ਤ.ਟ.) ਵਿਚ 'ਨੈਂ' ਅਤੇ 'ਪਾਸ' ਨਗੰ ਹੈ।
  27. ਕੈ (ਸਾ)
  28. ਸਥਿਰ(ਤ) ਅਸਥਿਰ ਨ(ਜ) ਪ੍ਰਤੀ ਟ ਵਿਚ ਅਸਥਿਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ 'ਭਈ' ਅਤੇ ਸਬ ਮਗਰੋਂ 'ਗੇ' ਸ਼ਬਦ ਵਾਧੂ ਹੈ।
  29. 'ਸਬ' ਸ਼ਬਦ 'ਤ' ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਨਗੰ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਭਗਤਿ ਐਸੀ ਸੁਲਹੁ¹ ਰੈ ਭਾਈ॥
ਆਈ ਭਗਤਿ² ਤਬ³ ਗਈ ਬੜਾਈ॥੧॥
ਕਹਾ ਭਯੋ ਭੈ⁴ ਅਰੁ ਗਾਯੈ⁴॥ਕਹਾ ਭਯੋ ਤਪ ਕੀਨੈ॥
ਕਹਾ ਭਯੋ ਜੈ⁵ ਚਰਨ ਪਖਾਣੈ⁶॥ਜੇ ਪਰਮ ਤਤ ਨਗੀ ਚੀਨੈ॥੧॥
ਕਹਾ ਭਯੋ ਜੈ ਮੁੰਡ ਮੁਡਾਯੈ॥ਬਹੁ ਤੋਰਥ ਬਰਤ ਕੀਨੈ॥⁷
ਸਵਾਮੀ ਦਾਸ ਭਗਤ ਅਰੁ ਸੇਵਗ।⁸ਜੇ⁹ ਪਰਮ ਤਤ ਨਗੀ ਚੀਨੈ॥੨॥
ਕਹੈ ਰੀਦਾਸ ਤੇਰੀ¹⁰ ਭਗਤਿ ਦੂਰ¹¹ ਹੈ॥ ਭਾਗ ਬੜੇ ਸੇ¹² ਪਾਵੈ॥
ਤਜਿ ਅਭਿਆਨ ਮੋਟਿ¹³ ਆਪਾ ਪਰ ਪਿਪਲਕੁ ਹੋਈ¹⁴ ਚੁਣਿ¹⁵ ਖਾਵੈ॥੩॥

1. ਸੁਲੋ (ਅ.ਹ.ਗ.ਘ) ਹੈ ਸੁਨਿ (ਖ) ਸੁਣੇ(ਘ.ਤ)
2. ਭਗਤਿ ਆਈ(ਅ)
3. ਸਬ(ਖ)
4. ਗਯੈ(ੳ) ਗਾਏ(ਟ) ਗਾਯੈ(ਗ.ਹ.ਘ) ਕਹਾ ਭਯੋ ਬਹੁ ਤਪ ਕੀਨਾ(ਖ) ਤਪ ਤੋਰਥ ਕੀਨੈ(ੲ)
5. ਜੈ (ੳ) ਜੈ(ਖ) ਜੈ ਆਪਾ ਪਰ ਨਗੀ ਚੀਨਾ(ਖ)
6. ਪਖਾਣੈ(ੳ.ਕ.ਗ.ਤ) ਪਖਾਣੈ(ਹ.ਘ) ਜੈ ਆਪਾ ਪਰ ਨਗੀ ਚੀਨੈ(ਹ)
7. ਪ੍ਰਤੀ ਖ ਵਿਚ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮਦ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਾਧੂ ਅਤੇ ਅਗੜ ਪਿਛੜ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ: -
ਕਯਾ ਭਯੋ ਜੈ ਪਤਿਬਤ ਸਾਧਯੈ॥ਕਹਾ ਭਯੋ ਮੁੰਡ ਮੁਡਾਯੈ॥
ਕਹਾ ਭਯੋ ਜੈ ਪਰਮ ਧਯਾਨ ਪਦ॥ਜਬ ਲਾ ਪਰਮ ਤਤ ਨਗੀ ਪਾਯੈ॥੨॥
8. ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਤੋਂ ਅਠੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਠ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ।
9. ਜੈ (ੲ.ਹ.ਕ.ਗ.ਘ.ਤ)
10. ਤੋਰਿ(ੳ) ਬਹੁ(ਖ)
11. ਦੂਰਿ (ੲ.ਕ.ਗ.ਘ.ਟ.ਤ)
12. ਜਿਨ ਪਾਈ(ਖ)
13. ਦੂਰਿ ਕਰਿ ਮਮਿਤਾ ਪਪੋਲਕੁ ਹੋਇ ਇਰਖਾਈ(ਖ)
14. ਹੈ(ੲ) ਚੁਣੈ(ਗ.ਘ.ਟ.ਤ)
15. ਸੁਨਿ (ਟ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਅਬ ਕੁਛ¹ ਮਰਮ ਬਿਚਾਰਾ² ਹੋ ਹਰਿ³ ॥
 ਆਦਿ ਅੰਤ ਐਸਾਣ ਰਾਮ ਬਿਨ⁴ ॥
 ਕੋਈ ਨ ਕਰੈ ਨਿਰਵਾਰਾ⁵ ਹੋ ਗਰਿ ॥ ਟੈਕ ॥
 ਜਲ ਮ⁶ ਪੰਕ ਅਮਿਤ ਜਲ⁷ ॥
 ਜਨਹਿ ਸੁਖ⁸ ਹੋਏ⁹ ਜੀਸੈ ॥
 ਅਸੈ ਕਰਮਿ¹⁰ ਧਰਮਿ¹¹ ਜੀਵ¹² ਬਾਧਯੋ ॥ ਛੁਟੈ ਤੁਝ ਬਿਨ¹³ ਕੀਸੈ ਹੋ ਹਰਿ ॥ 1 ॥
 ਜਪ ਤਪ ਬਿਧਿ ਨ¹⁴ ਖੇਦ ਕਰੂਣਾ¹⁵ ਮਾ ॥ ਪਾਪ ਪੁੰਨਿ ਦੋਉ¹⁶ ਮਾਯਾ ॥
 ਅਸ¹⁷ ਮੋਹਿਤ ਮਨ ਰਤ ਬਿਮੁਖ¹⁸ ਧੰਨ¹⁹ ॥ ਜਨਮਿ ਜਨਮਿ ਡਹਕਾਯਾ ਹੋ ਹਰਿ ॥
 ਤਾੜਣ ਛੇਦਣ ਤਾਪਣ ਖੇਦਣ²⁰ ॥ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਕਰਿ ਨੈ ਉਪਾਈ ॥
 ਨੂਣਾਖੜੀ²¹ ਸੰਯੋਗ ਬਿਨਾ²² ਜੀਸੈ²³ ਕਲਕ ਕਲੰਕ ਨ ਜਾਈ ॥ 3 ॥
 ਭੁਣੇ²⁴ ਰੰਦਾਸ ਕਠਿਨ ਕਲਿ ਕੇਵਲ ॥ ਕਹਾ ਉਪਾਈ ਅਬ ਕੀਜੈ²⁵ ॥
 ਭੁੰ²⁶ ਬੁੜਤ ਭੈ ਭੋਤ ਭਗਤ ਜਨ²⁷ ॥ ਕਰੰ²⁸ ਅਵਲੰਬਨ ਦੀਜੈ ॥ 4 ॥

-
1. ਕੁਛ (ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਤ.ਠ.)
  2. ਬਿਚਾਰ(ਖ) ਬਿਚਾਰੋ(ਘ)
  3. ਇਸ ਪਦ ਵਿਚ ਆਇਆ (ਹੋ ਹਰਿ) ਪਾਠ ਪੜੀ(ਹ.ਘ.ਟ.) ਵਿਚ ਨਗਾ ਹੈ।
  4. ਬਿਨ(ਏ) ਐਸਾਣ ਬਿਨਾ(ਖ)
  5. ਨਿਰਵਾਰਾ(ਅ.ਏ) ਨਿਰਵਾਰਾ(ਟ) ਤੁਮ ਕਯੋ ਨ ਕਰੋ(ਖ)
  6. ਤੈ(ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਤ)
  7. ਤਨ(ਓ) ਅਮਿਤ ਜਲ(ਹ)
  8. ਸੁਖ(ਓ)
  9. ਹੋਏ (ਓ) ਹੋ(ਏ) ਹੁਵੈ(ਗ.ਘ.) ਹੋਵ(ਹ)
  10. ਕਰਮ(ਓ.ਅ.)
  11. ਧਰਮ(ਓ.ਅ.) ਭਰਮ ਕਰਮ(ਖ.ਘ)
  12. ਜੀਯ(ਏ)
  13. ਤਤ ਬਿਨ ਛੁਟੈ(ਓ) ਤੁਮ (ਅ.ਖ.ਗ.ਟ) ਤੁਮਹ(ਏ) ਤੁਝ(ਕ.ਠ.ਤ) ਤੁਮ ਬਿਨ ਛੁਟੈ ਕੀਸੈ(ਘ)

ਫੁਟ ਨੋਟ ਚਲਦਾ

-
14. ਨਿਖੇਧ(ੳ)
  15. ਕਰੁਣਾ(ੳ.ੲ.ਖ)
  16. ਯਹ(ਖ)
  17. ਐਸੈ(ੳ) ਅਹਾ(ਹ)
  18. ਸ਼ੀਮੁਖ(ੳ)
  19. ਇੰਨ ਬਿਮੋਹਿਤ ਮਨ ਗਐ ਬਮੈਕ ਤੈ। ਤਾਥੈ ਜਲਮ ਜਲਮ(ਖ)
  20. ਪ੍ਰਭੀ(ੳ.ੲ.ਕ.ਖ) ਵਿਚ ਤਾਪਣ ਨ ਖੈਦਣਾ ਹੈ। ਤਾੜਨ ਐਦਨ ਤੁਪਨ ਨਖੈਦਨ(ਖ)
ਨਖੈਦਨ(ਹ) ਕੀਨਹੈ ਬਹੁਤ ਉਪਾਈ(ਖ)
  21. ਨੈਲਖੜੀ(ੳ) ਨੂੰਣਗਿੜੀ(ਘ) ਨੂਲਖਰੀ ਸੰਜਗ ਬਿਨਾ ਹਰਿ ਕਲਕ ਕਲਕ ਨ ਜਾਈ(ਖ)
  22. ਬਿਣਾ(ੲ)
  23. ਜਯੂੰ(ਘ)
  24. ਕਹੈ ਰਦਾਸ(ਅ.ਖ.) ਭਣੈ ਰੰਦਾਸ ਉਦਾਸ ਤਾਗੀ ਤੈ(ਹ) ਭਣੈ ਰੰਦਾਸ ਉਦਾਸ ਉਦਾਸ ਤਾਗੀ
ਤੈ(ਘ) ਭਲਤ ਰੰਦਾਸ(ਟ)
  25. ਕਾ ਉਪਾਵ ਇਬ ਕੀ ਜੈ(ੳ.ਅ.ੲ.) ਉਪਾਵ(ਕ.ਘ) ਕਹੈ ਕੋਨ ਖਿਧਿ ਕੀਜੈ(ਖ) ਕਹਾ ਉਪਾਵ
ਇਬ ਕੀਜੈ(ਹ)
  26. ਭੈ (ੳ.ਹ.ਅ.ੲ.) ਭਵ(ਟ)
  27. ਕੂੰ(ੲ) ਭੈਭੈਤ ਭੈਭੈਤ ਭਰਤਜਨ(ਖ)
  28. ਕਰਿ (ੲ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਨਰਹਰਿ¹ ਪ੍ਰਾਟਿਸਿ² ਲਾ ਹੋ ਪ੍ਰਾਟਿਸਿ³ ਨਾ॥
 ਦੋਲਾ ਨਾਥ ਦਯਾਨ ਨਰਹਿਰਿ⁴॥ਟੈਕ॥
 ਜਨਮ ਤੋ ਗੀ ਬੈ⁵ ਬਿਗਰਾਨ⁶॥ਅਹੋ⁷ਕਛੁ ਬੁਝਤ ਹੂੰ⁸ ਰਸਯਾਨ⁹॥
 ਪਰਿਵਾਰ¹⁰ ਬਿਮੁਖ ਮੋਹਿ ਲਾਗ¹¹॥ ਕੁਛ ਸਮਝਿ ਪਰਤ ਨਗੀ ਜਾਗ¹²॥1॥1॥
 ਇਕ¹³ ਤਤਦੇਸ ਕਲਿਕਾਲ ਅਹੋ ਮੀ ਆਈ ਪਰਯੋ ਜਮਜਾਲ¹⁴॥
 ਕਬਹੁ ਕੈ¹⁵ ਤੇਰ ਭਰੋਸੇ॥ਜੇ ਮੀ ਨ ਕਹੂੰ¹⁶ ਤੇ ਮੋਰੇ¹⁷ ਦੇਸ॥2॥
 ਅਸ ਕਹਿਏ¹⁸ ਤੇਉ¹⁹ ਨ ਜਾਨ॥ਅਹੋ ਪ੍ਰਭੂ ਤੁਮ²⁰ ਸਰਬਗ²¹ ਸਯਾਨ॥
 ਸੁਤੇ²² ਸੈਵਗ²³ ਸਦਾ ਅਸੋਚ॥ਠਾਕੁਰ²⁴ ਪਿਤਰਿ²⁵ ਸਬ ਸੋਚ॥3॥
 ਰੀਦਾਸ ਬਿਨਵੈ²⁶ ਕਰ ਜੋਰਿ॥ ਅਹੋ ਸਵਾਮੀ ਲੋਹਿ²⁷ ਲਾਹਿ ਨਖੋਰਿ²⁸॥
 ਸੁਤੇ/ਅਕੋਰਮ ਮੋਰ॥ ਬਨਿ ਬਨਿ³⁰ ਜਾਉ ਕਰੇ ਜਿਨਿ ਐਰ॥4॥

1. ਨਰਹਰ (ਟ)	16. ਕਹੈ(ਕ)
2. ਪ੍ਰਾਟਿਸਿ (ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ)	17. ਮੋਰ(ਹ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ)
3. ਪ੍ਰਾਟਿਸਿ(ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ)	18. ਕਹਿਯੈ(ਖ.ਹ.ਘ.ਠ.)
4. ਨਰਹਰੀ(ਖ)	19. ਤਉ(ਅ)
5. 'ਤੈ (ਹ.ਘ)	20. ਤੁਮ(ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ)
6. ਬਿਗਰਾਨ(ਅ) ਬਿਗਰਾਨਾ(ਖ.ਟ.ਠ)	21. ਸਰਬਗਿ(ਅ.ਕ.ਟ.ਠ)
7. ਅਬਹੈ(ਓ)	22. ਸੁਤੇ(ਓ.ਏ.ਖ)
8. ਹੋ(ਅ.ਏ.ਸਾ.ਖ)	23. ਸੈਵ(ਏ)
9. ਰਸਯਾਨ(ਅ)	24. ਠਾਕੁਰਹਿ(ਓ.ਅ.ਏ.)
10. ਪਰਵਾਰ(ਅ.ਘ)	25. ਪਿਤਾ(ਹ.ਘ)
11. ਲਾਗੀ(ਅ) ਲਾਗਾ(ਏ.ਖ)	26. ਬਿਨੈ(ਓ.ਖ) ਬਿਨਵੈ(ਅ)
12. ਜਾਗਾ(ਖ) ਜਾਗਿ(ਟ)	27. ਤੋਹਿ(ਕ.ਘ.ਠ.ਹ) ਤੁਮਹਿ(ਖ) ਤੁਝਹਿ(ਤ) ਤੁਮ(ਟ)
13. ਯੈਕ(ਖ) ਇਹੁ ਭੋਬਦੇਸ(ਟ)	28. ਨਖੋਰਿ(ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਠ.ਟ.ਤ)
14. ਜੀਜਾਲ(ਏ) ਯਮਜਾਲ(ਤ)	29. ਪੂਰਿਬਲਾ(ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ) ਪੂਰਬਲਾ(ਖ.ਟ.ਠ.) ਪੂਰਬਣੈ (ਤ)
15. ਕੈਪਾਠ ਪਤੀ ਕ ਵਿਰ ਨਗੀ ਹੈ	30. 'ਬਨਿ' ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਹੈ(ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.- ਘ.ਠ.ਟ.ਤ)
- ੦ ਅਹੋ ਕਛੁ ਬੁਝਤ ਹੂੰ ਰਸਯਾਨ ।
 ਪਰਿਵਾਰ ਬਿਮੁਖ ਮੋਹਿ ਲਾਗ । ਇਹ
 ਪਾਠ ਪਤੀ (੭) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਤਸੂ¹ ਤੁਮ² ਕਾਰਨਿ³ ਕੇਸਵੇ⁴ ॥ ਲਲਿਚ ਜੋਵ⁵ ਲਾਗਾ⁶ ॥
 ਨਿਕਟਿ ਲਾਥ ਪ੍ਰਪਤਿ⁷ ਨਗੀਂ ਮਨ ਮੰਦ ਅਭਾਗਾ ॥ ਟੈਕ ॥
 ਸਾਇਰ⁸ ਸਲਿਲ⁹ ਸਰੋਦਿਕਾ, ਜਲ ਥਲ ਅਧਿਕਾਈ ॥
 ਸਵਾਤਿ ਬੁੰਦ ਕੀ ਆਸ ਹੈ ਪੀਵ¹⁰ ਪਯਾਸ ਨ ਜਾਈ ॥ 1 ॥
 ਜੋਰ ਸਨੈਗੀ ਚਾਹਿਏ¹¹ ਚਿਤਵਤ ਹੂੰ¹² ਦੂਰੀ¹³ ॥
 ਪੰਗਲ¹⁴ ਫਲ ਨ¹⁵ ਪਹੁੰਚਈ ਕਛੁ ਸਾਧਨ¹⁶ ਪੂਰੀ¹⁷ ॥ 2 ॥
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਅਕਥ ਕਥਾ ਉਪਨਖ¹⁸ ਸੁਲੇਜੀ ॥ 19
 ਜਸ ਤੂੰ ਤਸ ਤੂੰ²⁰ ਤਸ ਤੂੰਹੀ ॥ ਕਸ ਵੇਖਮ²¹ ਦੀਜੀ ॥ 3 ॥

1. ਤਸੋਂ(ਕ) ਸੋ(ਖ)
2. ਤੁਮ(ਉ. ਅ. ਖ. ਘ. ਟ)
3. ਕਾਰਨਿ(ਉ. ਅ. ਏ. ਕ) ਕਾਰਨ(ਤ) ਕਾਰਣ(ਟ)
4. ਕੇਸਵਾ(ਘ)
5. ਜੀਯ(ਘ)
6. ਜਾਗਾ(ਘ)
7. ਪ੍ਰਤਿ(ਟ)
8. ਸਾਯਰ(ਉ)
9. ਸਲੀਲ(ਉ) ਸਲਯਲ(ਅ)
10. ਪੀਵੈ(ਅ)
11. ਚਾਹੀਯੈ(ਕ. ਖ. ਘ. ਠ)
12. ਹੂੰ (ਕ. ਠ.) ਹੂੰ(ਤ)
13. ਦੂਰਿ(ਅ)
14. ਪੰਗਲ(ਅ. ਏ. ਖ. ਘ. ਙ)
15. ਨਗੀਂ(ਉ)
16. ਨਸਾਧ(ਅ)
17. ਦੂਰੀ(ਘ. ਠ.)
18. ਉਪਨਖਦ(ਉ. ਅ. ਏ. ਹ. ਕ. ਘ.) ਉਪਨਿਖਦ(ਖ)
19. ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ ਰੰਦਾਸ ਉਪਰੰਤ 'ਯਹ' ਅਕਥ ਕਥਾ ਪਾਠ ਆਇਆ ਹੈ ਪੜੀ(ਖ)
20. ਤੂੰਹੀ(ਅ. ਹ.) ਜਸ ਤੂੰ ਤਸ ਤੂੰਹੀ(ਘ. ਤੇਠ.) ਪੜੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਹ ਪਾਠ ਹੀ ਹੈ।
21. ਵੇਖਮ(ਹ. ਕ. ਘ. ਟ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਗੋਬੰਦ¹ ਭੋਜਨ² ਬਯਾਧਿ³ ਅਪਾਰਾ॥
 ਤਾ ਮੈ⁴ ਕਛੂ ਸੂਝਤ ਵਾਰ ਨ ਪਾਰਾ॥ਟੇਕ॥
 ਅਗਮ ਗ੍ਰਹ ਦੂਰਿ⁵ ਦੂਰੰਤਰ, ਬੋਨਿ ਭਰੋਸ⁶ ਨ ਦੇਹੁ⁷॥
 ਤੇਰੀ ਭਗਤਿ ਪਰੋਹਨ⁸ ਸੰਤ ਅਰੋਹਨ॥ਮੋਹਿ ਚੜਾਈ ਨ⁹ ਲੋਹੁ¹⁰॥1॥
 ਨੋਹ ਕੀ ਨਾਵ ਪਖਾਨਿ¹¹ ਬੋਝੇ॥ਸੁਕਰਤ¹² ਭਾਵ¹³ ਬਿਹੂਨਾ॥
 ਨੋਭ¹⁴ ਤਰੰਗ ਮੋਹ¹⁵ ਭਯੋ ਗਾਲ¹⁶॥ ਮੀਨ ਭਯੋ ਮਨ ਲੋਨਾ¹⁷॥2॥
 ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਸਨਹੁ ਬੀਨਤੀ¹⁸॥ਕੋਨੈ¹⁹ ਹੇਤ ਬਿਲੀਬੇ॥
 ਰੀਦਾਸ ਦਾਸ ਸੰਤ²⁰ ਚਰਨ²¹॥ ਮੋਹਿ ਅਵਲੰਬਨ²² ਦੀਜੈ²³॥3॥

-
1. ਗੋਬੰਦੇ(ਹ) ਗੋਬੰਦੇ(ਓ. ਏ. ਡੀ. ਐ. ਟ. ਠ. ਤ)
  2. ਭਵਜਲੰਧ(ਖ)
  3. ਅਰਧ(ਓ. ਏ. ਤ) ਅਧਿਕ(ਹ. ਘ)
  4. ਤਾਤੈ(ਖ)
  5. ਦੂਰ(ਏ. ਖ. ਘ)
  6. ਭਰੋਸੇ(ਖ)
  7. ਦੀਜੈ(ਖ)
  8. ਪਰੋਹਣ(ਘ)
  9. ਕਿਨ(ਖ)
  10. ਲੋਜੈ(ਖ)
  11. ਪਾਖਾਨਿ(ਓ) ਪਖਾਨਨ(ਐ. ਏ.) ਪਖਾਨਿ(ਏ. ਕ. ਘ. ਠ. ਤ) ਨਾਵ ਪਾਖਾਨਿ(ਖ)
  12. ਸੁਕਰਤ (ਕ. ਖ. ਘ)
  13. ਭਗਤਿ (ਓ. ਏ. ਘ)
  14. ਮੋਹ(ਓ)
  15. ਨੋਭ(ਓ)
  16. ਗਾਲੇ(ਐ. ਖ. ਠ. ਤ)
  17. ਮਨ ਮੀਨ ਭਯੋ ਜਲ ਲੋਨ(ਖ) ਲੋਨ(ਹ)
  18. ਕਲੀਕੀ ਐਤਾਰਾ(ਓ. ਏ. ਹ. ਘ. ਠ) ਤੁਮ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਦਯਾਲ ਦਮੋਦਰ(ਖ)
  19. ਕੋਨ(ਐ. ਏ.) ਕੋਨੈ ਹੇਤ(ਕ) ਕੋਨ ਹੇਤ ਬਿਲੀਬੀਜੈ(ਤ)
  20. ਸੰਤ ਪਾਠ ਲਗੀ ਹੈ(ਐ. ਏ)
  21. ਚਰਨ ਰੈਨ(ਏ)
  22. ਅਲੰਬਨ(ਏ. ਟ.)
  23. ਦੇਹੁ (ਕ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਕਹਾ ਸੂਤੇ ਮੁਗਧ ਨਾ ਕਾਲ ਕੇ ਮਝਿ¹ ਮੁਖ² ॥
 ਤਜਿ³ ਅਬ ਸਤਿ⁴ ਰਾਮ ਚਯਤ⁵ ਅਲੋਕ ਸੁਖ ॥ ਟੈਕ ॥⁶
 ਅਸਹਜ⁷ ਧੋਰਜ ਲੋਪ ਕਿਸ਼ਨ ਉਧਰਤ ਕੋਪ ॥ ਮਦਨ⁸ ਭਵੈ⁹ ਨਗੀ¹⁰ ਮੀਤੁ ਜੀਤੁ ॥
 ਬਿਖਮ ਪਾਵਕ ਕਾਲ¹¹ ਤਾਹਿ ਵਾਰਨ ਪਾਰ ॥ ਲੋਭ¹² ਕੀ ਸੁਪਕੀ ਗਯਾਨ ਹੁਤਾ ॥ 11 ॥
 ਬਿਯਮ¹³ ਸੰਸਾਰ ਭੋਲ¹⁴ ਹਰਿ ਬਿਯਕੁਲ ਤਵੈ¹⁵ ॥ ਮੋਹ ਰੁਣ ਬਿਖੈ ਸਨਬਧ¹⁶ ਭੂਤਾ
 ਟੈਰ ਗੁਰ¹⁹ ਗਾਰਡੀ ਮੀਤੁ ਸਰਵਣ¹⁸ ਦੀਯੋ ॥ ਜਾਗਿ ਰੇ ਰਾਮ ਕਹਿ ਕਾਈ¹⁹ ਸੁਤਾ ॥ 21 ॥
 ਸਕਲ ਸੁਮਿਤ²⁰ ਜਿਤਿ²¹ ਜਿਤਿ²² ਮਤਿ ਕਹੈ ਤਿਤੀ ॥ ਪਾਈ ਨੀ ਪਰਮ²³ ਗਤਿ
 ਪਰਮ ਬੋਤਾ ॥
 ਬ੍ਰਹਮ²⁴ ਰਿਖਿ ਨਾਰਦ²⁵ ਸਯੰਭੂ²⁶ ਸਨਕਾਦਿਕਾ²⁷ ॥ ਰਾਮ²⁸ ਰਮਤ ਗਯੈ²⁹ ਪਾਰ³⁰
 ਤੇਤਾ ॥ 31 ॥
 ਜਜਨਿ³⁰ ਜਾਪਨਿ³² ਜਾਪ ਰਟਿ³³ ਤੋਰਖ ਦਾਨ ॥ ਐਖਯੋ³⁴ ਵਜਿਕ³⁵ ਰਦ ਮੂਨ³⁶
 ਦੇਤਾ ॥
 ਕਾਗ ਦਵਣਿ ਜਰਜਰੀ³⁷ ਰਾਮ ਸੁਮਿਰਨ ਬਰੀ ॥ ਭੁਣਤ³⁸ ਰੰਦਾਸ ਰੇਤਨਿ³⁹ ਰੇਤਾ ॥

1. ਮਝਿ(ਉ.ਘ)
2. ਮੁਖਿ(ਅ.ਠ)
3. ਤਜਿਣ(ਉ.ਅ.ਸ਼.ਹ.ਖ.ਘ.ਤ)
4. ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ(ਉ) ਸਿਤ ਰਾਮ(ਤ)
5. ਚਿਤਵਤ (ਉ.ਟ.) ਚਿਤਤ(ਕ.ਖ.)
6. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਧਰਤ ਕੋਪ ਅਸਹਜ ਧੋਰਜ ਲੋਪੀ ॥ (ਉ) ਵਿਚ ਦਰਜ ਪਾਠ
7. ਅਸਹ(ਹ.ਕ.ਘ.ਤ)
8. ਮਨ(ਕ) ਪ੍ਰਯੋ(ਖ) ਵਿਚ ਟੈਕ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਪਾਠ ਹੈ—ਅਬਿਰਤ ਉਧਰਤ ਕੋਪ ॥ ਅਸਹਜ ਧੋਰਜ ਲੋਪ
9. ਭੁਯੰਗਤ(ਖ)
10. ਤਗੀ(ਖ) ਮਨ ਗੀ ਜਓ ਮੀਤਰਾ(ਗ)
11. ਡਾਲ(ਉ) ਝਾਰ(ਖ)
12. ਲੋਭਨ(ਉ)
13. ਬਿਖ(ਅ)

-
14. ਭੋਜਨ(ੳ.ਅ.ੲ.ਘ)
  15. ਵਤ(ਘ)
  16. ਸਰਬੰਧ(ੳ) ਰਸਬੰਧ(ੲ) ਸਰਬੰਧ(ਖ.ਤ)
  17. ਸੁਨ(ੳ.ੲ.ਕ) ਗੁਰ ਗਾਰਭੂ(ਘ)
  18. ਸਰਵਣ(ੳ.ਕਖ)
  19. ਕਗੀ ਨ(ੳ) ਕਹਾ(ਹ)
  20. ਸੁਮਤ (ਅ.ਕ.ਖ)
  21. ਜਿਤੀ(ਅ.ੲ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਤ.ਟ.ਠ.) ਜੇਤੀ(ਰ)
  22. ਸੰਤ(ਅ.ੲ.ਕ.ਖ.ਗ.ਟ.) ਸੰਤ ਮੁਨਿ(ਘ)
  23. ਪਲੀਮਤਿ(ੲ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਤ.ਟ.ਠ) 24. ਬੁਠਲੀਦਿ(ਹ)
  25. ਨਾਰਦਾ(ਅ.ੲ.ਖ)
  26. ਸੰਤ(ਕ) ਸਿੰਭ(ਖ.ਟ.)
  27. ਸਲਕਾਦਿਕਾਵੈ(ਅ)
  28. ਰਸਿ (ਅ.ਕ.ਖ.ਗ.ਤ.ਟ.ਠ)
  29. ਭਏ (ੲ.ਖ.)
  30. ਕੇਤਾ(ਘ)
  31. ਜਜਨ(ੳ.ਅ.ੲ.ਕ.ਖ.ਤ.ਟ) ਜੋਜਨਿ(ਹ)
  32. ਜਾਪਨ(ੳ.ਟ.)
  33. ਰਟਨ(ੳ)
  34. ਵੇਖਚੀ(ਅ.ਕ.ਖ.ਗ.ਤ.ਟ.ਠ)
  35. ਰਸਿ(ੲ)
  36. ਕੰਦਮੂਲ(ਘ)
  37. ਜਗੀ(ਖ)
  38. ਭਣੇ (ਅ.ਹ.ਕ.ਘ)
  39. ਰੇਤਨ(ਅ) ਚਿਤਨ(ਤ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਹੈ ਸਬ ਆਤਮ¹ ਸੋਯੰ² ਪਕਾਸ ਸਾਰੇ
 ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਰਾਹਾਰ ਕਲਪਤ ਏ³ ਪਾਚੇ॥ ਏਕ॥
 ਆਦਿ ਅੰਤਿ ਐਸਾਣ ਏਕ⁴ ਰਸ ਤਰਤੀਬ⁵ ਨਗੀ ਭਾਈ॥
 ਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਕੋਟ ਪਤੰਗਾ॥ ਪੂਰਿ ਰਹੇ⁶ ਹਰਿ ਰਾਈ॥
 ਸਰਬੇ⁷ ਸਵਰ⁸ ਸਫਾਗਿ⁹ ਸਰਬ ਗਤਿ॥ ਕਰਤਾ ਹਰਤਾ ਸੋਏ॥
 ਸਿਬਿਨ ਸਿਬਿਨ¹⁰ ਸਾਧ¹¹ ਅਰੁ ਸੇਵਗ॥ ਅਭੈ¹² ਭਾਵ ਨਗੀ ਹੋਈ॥ 2॥
 ਪਰਮ ਅਧਰਮ ਸੋਢੇ¹³ ਨਗੀ ਬੰਧਨ॥ ਜੁਗ ਮਰਣ ਭਵ ਛਾਸਾ॥
 ਦਿਸਟ ਅਦਿਸਟ ਗੇਵ¹⁴ ਅਰੁ ਗਯਾਤਾ॥ ਏਕ¹⁵ ਮੋਕ ਰੰਦਾਸਾ॥

1. ਆਤਮਾ(ਅ)
2. ਸਵਯੰ (ਉਅ) ਸੁਯੰ (ਏ.ਖ.ਟ.ਠ) ਸੋਈ(ਤ)
3. ਏ ਪਾਠ(ਅ) ਵਿਚ ਨਗੀ ਹੈ। ਐ(ਖ.ਤ.ਠ.) ਗਏ(ਟ) ਪਾਚੂੰ(ਏ)
4. ਯਕ(ਅ) ਯੈਕ(ਖ.ਠ)
5. ਤਾਰਤੀਬ (ਅ.ਏ.ਖ.ਠ.) ਤਾਰਿਤਬ(ਤ) ਤਾਰਤੁੰਬ(ਟ)
6. ਰਹੇ(ਟ)
7. ਸਰਬੇਰ(ਤ)
8. ਸੁਰ(ਅ.ਏ.ਤ.ਠ)
9. ਸਰਬਗਿ(ਅ) ਸੁਬਗੀ(ਖ.ਟ.)
10. ਸਿਬਿਨਯ ਸਿਬਿਨਯ(ਅ) ਸੇਵਨ ਸੈਬਿ ਜਿਧ(ਤ)
11. ਸਿ ਸਾਧ(ਏ.ਖ.) ਸ(ਟ.ਠ.)
12. ਓਭੈ (ਅ.ਏ.ਖ.ਤ.ਟ.ਠ.)
13. ਸੋਢਿ (ਖ.ਟ.ਠ.ਤ)
14. ਸੇਵਗ(ਅ) ਗੇਯ(ਖ)
15. ਯੈਕ(ਖ.ਠ.ਤ)

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੂਕੇ ਵਾਲੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਗੀ, ਇਸ ਨਈ ਇਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪਾਠ(ੳ) 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਰਾਮਗਰੀ

ਸੰਤਿ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ ਰੇ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਈ¹॥
 ਜਬ ਲਗ ਤਨ ਮਨ ਸੁਧ ਨ ਜੋਈ²॥ ਟੇਕ॥
 ਭਗਤਿ ਨ³ ਹੋਇ⁴ ਨਾਚੇ⁵ ਅਰ ਗਾਯੋ॥
 ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ ਬਹੁ ਗੁਣ ਕੀਨ੍ਹੇ⁶॥
 ਭਗਤਿ ਲਗੀ ਸਵਾਮੀ ਅਰ ਸੇਵਗ॥
 ਜਬ ਲਗ⁷ ਪਰਮ ਤਤ ਨਗੀ ਚੀਨ੍ਹੇ⁸॥1॥
 ਭਗਤਿ ਨ ਗਯਾਨ ਜੋਗ ਬੰਰਾਗੀ॥
 ਭਗਤਿ ਨ ਕਹੈ ਕਹਾਯੋ⁹॥ ਭਗਤਿ ਨ ਸੁੰਨਿ ਮੰਡਲ ਘਰ ਸੋਧੋ¹⁰॥
 ਭਗਤਿ ਨ ਕਛੁ ਦਿਖਾਵੈ¹¹॥2॥
 ਜਹਾ ਜਹਾ ਜੋਵ¹² ਆਪ¹³ ਬੰਧਾਵੈ॥ ਤਾ ਥੈ ਕਛੁ ਕਹਯਾ ਨ ਜਾਈ॥
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਤਬ ਸਚ ਪਾਵੈ॥ ਆਪਾ ਉਲਟਿ ਸਮਾਈ॥3॥

-
1. ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ ਰੇ ਨ ਹੋਇ (ਖ)
  2. ਹੋਇ(ਖ)
  3. ਨਗੀ(ਖ)
  4. ਹੋਇ ਪਾਠ ਪੜੀ (ਖ) ਵਿਚ ਨਗੀ ਹੈ।
  5. ਨਾਚੈ ਅਰੁ ਗਾਵੈ(ਖ)
  6. ਭਗਤਿ ਨ ਬਹੁ ਤਪ ਕੀਨ੍ਹੇ(ਖ)
  7. ਗਲ(ਖ)
  8. ਚੀਨ੍ਹੇ(ਖ)
  9. ਕਹਾਯੋ(ਖ)
  10. ਸੋਧੋ(ਖ)
  11. ਦਿਖਾਯੋ(ਖ)
  12. ਜਾਇ(ਖ)
  13. ਤਹਾ(ਖ)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪਾਠ(ਹ) 1733 ਬਿ.ਸੰ.ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ(ਖ) 1782
 ਬਿ.ਸੰ.ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਲਾਲ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਰੈੜੀ

ਕੋਈ¹ ਸੁਮਾਰਨ ਦੇਖੇ॥ ਏ² ਸਬ ਉਪਿਲੇ³ ਰੋਭਾ॥
 ਜਾਕੇ⁴ ਜੇਤਾ ਪਕਾਸੇ⁵॥ ਤਾ ਕੋ⁶ ਤੇਤੀ ਹੀ ਸੋਭਾ॥ ਟੇਕੇ॥⁷
 ਹਮ ਹੀ ਪੰ⁸ ਸੋਖਿ ਸੋਖਿ⁹ ਹਮ ਹੀ ਸੁੰ¹⁰ ਮਾਡੇ॥
 ਬੋਰੀ ਹੀ ਇਤਰਾਈ ਚਾਲੇ॥ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ਛਾਡੀ॥१॥
 ਅਤਿ ਹੀ ਆਤੁਰ ਬਰੀ¹¹ ਕਾਚਾ ਹੀ ਤੋਰਾ¹²॥
 ਓਡੀ¹³ ਜਲਿ ਪੀਸੇ ਨਹੀਂ ਪਾਡਰ¹⁴ ਬੋਠੇ¹⁵॥२॥
 ਬੋਰੀ ਬੋਰੀ ਮੁਸਿਯਤ ਪਗਯੇ¹⁶ ਧਨਾ॥
 ਕਹੀ ਰੰਦਾਸ ਸੁਠੇ¹⁷ ਸਤ ਜਨਾ¹⁸॥३॥

-
1. ਕੋਈ(ਖ)
  2. ਏ(ਓ.ਸ਼. ਖ.ਜ.ਠ.ਤ)
  3. ਉਪਜੀ(ਅ) ਉਪਲੇ(ਹ.ਖ.ਗ.ਟ)
  4. ਜਾਕੇ(ਟ.ਠ)
  5. ਪਕਾਸੇ (ਸ)
  6. ਕੋ (ਓ.ਸ਼.ਟ.ਤ) ਕੋ (ਹ)
  7. ਜਾਕੇ ਜੀਸੇ ਸੁਮਿਰਨ॥ ਤਾਕੇ ਤੀਸੀ ਸੋਭਾ(ਖ)
  8. ਸੁੰ (ਏ.ਤ) ਸੋ(ਜ.ਠ.)
  9. ਸੋਖੀ ਸੋਖੀ (ਓ) ਹਮਾਰੀ ਹੀ ਸੋਖ ਸੁਠੇ ਹਮ ਸੋ ਮਾਡੇ ਰੇ(ਖ)
  10. ਸੋ(ਓ.ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.) ਤੋ(ਟ)
  11. ਬਰੀ (ਓ)
  12. ਤੋਰੀ(ਓ) ਤੋਰੀ(ਅ.ਸ਼.ਘ.ਜ.ਠ) ਤੋਰੀ ਰੇ(ਖ)
  13. ਓਡੀ(ਓ.ਏ.ਸ਼.ਖ)
  14. ਪਾਡਰੀ (ਓ) ਪਾਡੋਰ(ਟ) ਪਾਡੂਰ(ਅ.ਏ) ਪਾਡਰੇ(ਸ਼.ਜ) ਪਾਡੂਰੀ(ਕ.ਘ.ਠ.ਤ) ਪਾਡਰਾ(ਖ)
ਪਾਡੂਰੀ ਬੋਰੀ(ਹ)
  15. ਬੋਰੀ(ਅ.ਏ.ਸ਼.ਕ.) ਬੋਰੀ ਰੇ(ਖ) ਬੋਰੀ(ਘ)
  16. ਪਾਯੇ(ਓ) ਬੋਰੀ ਹੀ ਬੋਰੀ ਮੁਸਿਯੇ॥ ਪਰਾਯੇ ਧਨਾ(ਖ) ਬੋਰਾ ਬੋਰੀ(ਹ.ਘ.)
  17. ਸੁਠੁ(ਖ) ਸੁਠੇ(ਠ.ਤ)
  18. ਜਨੇ (ਖ)

ਪਹਲੈ ਪਹਰੈ ਰੀਣੈ ਦੈ¹ ਬਨਿਜਾਰਿਯਾ ॥ ਤੈ ਜਲਮ ਲੇਯਾ ਸੰਸਾਰ ਵੇ ॥
 ਸੇਵਾ ਚੁਕਾ² ਰਾਮ ਕੀ³ ਬਨਿਜਾਰਿਯਾ ॥ ਤੇਰੀ ਬਾਲਕ ਬੁਧਿ ਰਵਿਾਰ ਵੇ ॥
 ਬਾਲਕ ਬੁਧਿ⁴ ਰਵਿਾਰ ਨ ਚੇਤਯਾ⁵ ॥ ਭੂਲਾ ਮਾਯਾ ਜਾਨੁ ਵੇ ॥
 ਕਹਾ ਹੋਈ ਪਾਛੈ⁶ ਪਛਿਤਾਯੈ ॥ ਜਲ ਪਹਲੈ⁷ ਨ ਬੰਧੀ⁸ ਪਾਨ⁹ ਵੇ ॥
 ਬੀਸ ਬਰਸ ਕਾ ਭਯਾ ਅਯਾਨਾ ॥ ਬੀਭ ਨ ਸਕਯਾ ਭਾਰ ਵੇ ॥¹⁰
 ਜਨ ਰੰਦਾਸ ਕਹੈ ਬਨਿਜਾਰਾ¹¹ ॥ ਮੈ¹² ਜਲਮ ਲੇਯਾ ਸੰਸਾਰ ਵੈ¹³ ॥
 ਦੂਜੈ ਪਹਰੈ ਰੀਣੈ ਕੈ¹⁴ ਬਨਿਜਾਰਿਯਾ ॥ ਤੂੰ ਲਖਤ¹⁵ ਚਲਯਾ¹⁶ ਛਾਵ¹⁷ ਦੇ
 ਹਰਿ ਨ ਚੋਦਰ ਧਯਾਈਯਾ ਬਨਿਜਾਰਿਯਾ¹⁸ ॥ ਤੈ¹⁹ ਲੇਈ²⁰ ਨ ਸਕਯਾ ਨਾਵ ਵੇ ॥
 ਨਾਉ²¹ ਨ ਲੇਯਾ ਐਗੁਨ²² ਕੀਯਾ ॥ ਇਸ²³ ਜੋਬਨ ਦੈ²⁴ ਤਾਣ ਵੇ ॥
 ਆਪਣੇ ਪਰਾਈ ਗਣੇ²⁵ ਨ ਕਾਈ ॥ ਮੈ²⁶ ਕਮਾਣ²⁷ ਵੇ ॥
 ਸਾਹਿਬ ਲੇਖਾ ਲੇਸੀ ਤੂੰ ਭਰਿ ਦੇਸੀ²⁸ ॥ ਭੋੜ²⁹ ਪੜ³⁰ ਤੁਝ ਤਾਵਾ³¹ ਵੇ ॥
 ਜਨ ਰੰਦਾਸ ਕਹੈ ਬਨਿਜਾਰਾ³² ॥ ਤੂੰ ਲਖਤ³³ ਚਲਯਾ³⁴ ਛਾਵ³⁵ ਵੇ ॥ 2 ॥
 ਤੀਜੈ ਪਹਰੈ³⁶ ਰੀਣੈ ਦੈ³⁷ ਬਨਿਜਾਰਿਯਾ ॥ ਤੇਰੇ ਢਿਲਕੇ ਪੜੇ³⁸ ਪਰਾਣ ਵੇ ॥
 ਕਾਯਾ ਰਵਕੇ³⁹ ਕਯਾ ਕਰੈ ਬਨਿਜਾਰਿਯਾ ॥ ਘਟ ਭੋਤਰਿ⁴⁰ ਬਸੈ⁴¹ ਕੁਜਾਣ ਵੇ ॥
 ਏਕ ਬਸਹਿ⁴² ਕੁਜਾਨ ਕਾਯਾ ਗੜ ਭੋਤਰ⁴³ ॥ ਅਹਿਲਾ ਜਲਮ ਗਵਾਯਾ⁴⁴ ਵੇ ॥
 ਅਬ⁴⁵ ਕੀ ਏਰ ਨ ਸੁਕਿਰਤ ਕੋਤਾ⁴⁶ ॥ ਬਹੁਰਿ ਨ ਯਰ ਗੜ, ਪਾਯਾ ਪਾਵੈ⁴⁷ ॥
 ਕੰਪੀ ਦੇਹ ਕਾਯਾ ਗੜ ਖੀਨਾ⁴⁸ ॥ ਡਿਰਿ ਲਾ⁴⁹ ਪਛਿਤਾਣ ਵੇ ॥
 ਜਨ ਰੰਦਾਸ ਕਹੈ ਬਨਿਜਾਰਾ⁵⁰ ॥ ਤੇਰੇ ਢਿਲਕੇ ਪੜੇ⁵¹ ਪਰਾਣ ਵੇ ॥ 3 ॥
 ਚੌਥੈ ਪਹਰੈ⁵¹ ਰੀਣੈ⁵³ ਦੇ ਬਨਿਜਾਰਿਯਾ ॥ ਤੇਰੀ ਕੰਪਨ⁵⁴ ਲਾਗੀ⁵⁵ ਦੇਹ ਵੇ ॥
 ਸਾਹਿਬ ਲੇਖਾ ਮੰਗਿਯਾ ਬਨਿਜਾਰਿਯਾ⁵⁶ ॥ ਤੂੰ ਛਾਡਿ ਪੁਰਾਣਾ⁵⁷ ਖੇਹ⁵⁸ ਵੇ ॥
 ਛਾਡਿ ਪੁਰਾਣਾ ਜਦ⁵⁹ ਅਯਾਨਾ ॥ ਬਾਲਿਦ ਹਕਿਸਵੇਰਿਯਾ⁶⁰ ॥
 ਜਮ⁶¹ ਕੈ ਆਯ⁶² ਬਧਿ ਚਲਾਯੈ ॥ ਬਾਰੀ ਪੂਗੀ ਤੇਰਿਯਾ ॥
 ਪਥਿ ਚਲੈ⁶⁴ ਅਕੇਲਾ ਹੋਈ⁶⁵ ਦਰੇਲਾ ॥ ਕਿਸ ਕੂੰ⁶⁶ ਦੇਈ⁶⁷ ਸਨੇਹ⁶⁸ ਵੇ ॥
 ਜਨ ਰੰਦਾਸ ਕਹੈ ਬਨਿਜਾਰਾ⁶⁸ ॥ ਤੇਰੀ ਕੰਪਣ⁶⁹ ਲਾਗੀ⁷¹ ਦੇਹ ਵੇ ॥

1. ਰੀਣੈ ਵੇ ਬਨਿਜਾਰਿਯਾ (ਖ)
2. ਚੁਕੈ (ਓ. ਏ.)
3. ਚੀ (ਓ. ਅ. ਹ.) ਰਾਮ ਕੀ ਚੀ ਥਾ ਬਾਮ ਕੀ (ਖ)

4. ਬੁਧ(ੳ) 5. ਚੇਤੇ(ਸਾ)
6. ਪੀਛੈ(ੳ.ਅ.ਬੁੱਧ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) 7. ਪਹਿਲੀ(ੳ)
8. ਬੀਧ ਨ ਸਕੂ(ੳ) 9. ਪਾਲਿ(ੳ)
10. ਯਮ ਨ ਸਕਯਾ ਮਾਰ ਵੇ(ਸਾ) 11. ਬਣਿਜਾਰਿਯਾ(ੳ.ਹ.) ਬਣਜਾਰਾ(ਅ.ਏ.) ਬਣਿਜਾਰਾ(ਠ.ਤ)
12. ਤੈ(ਅ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ) 13. ਤੈਰੀ ਬਾਲਕ ਬੁਧ ਰਵਿਾਰ ਵੇ(ੳ.ਏ)
14. ਰੀਨ ਕੈ ਬਣਿਜਾਰਿਯਾ(ਖ) ਰੀਨ ਦੇ(ਟ) ਪ੍ਰਤੀ ਟ ਵਿਚ ਬਣਿਜਾਰਿਯਾ ਨੂੰ ਬਿਣਜਾਰੀਯਾ ਅਤੇ ਬਣਿਜਾਰਾ ਨੂੰ ਬਿਣਜਾਰਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।
15. ਲਿਖਤ(ੳ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਟ.ਤ) ਲਿਖਨ(ਸਾ)
16. ਚਾਲਯਾ(ੳ) 17. ਨਾਵ(ੳ) ਛਾਹ(ਅ.ਹ.ਘ.ਜ)
18. ਬਣਿਜਾਰਿਯਾ(ੳ.ਅ.) ਰਾਮ ਏਮੇਦਰ ਧਯਾਯਾ ਨਹੀਂ। ਨੈ ਨ ਸਕਯਾ ਹਰਿ ਨਾਵ ਵੇ।। ਪ੍ਰਤੀ ਖ ਵਿਚ ਪਾਠ ਇਉਂ ਹੈ।
19. ਤੂੰ(ੳ.ਅ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ)
20. ਨੈ(ੳ) ਨੈ(ਕ) ਨੈਯ(ਟ)
21. ਨਾਵ(ੳ.ਅ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
22. ਐਗੁਣ(ੳ.ਅ.ਕ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ) 23. ਏਸ(ੳ.ਸਾ)
24. ਕੈ(ੳ.ਏ.ਖ.ਕੈ ਚਾਇ) ਜ.ਠ.ਤ.) 25. ਗਿਣਿ(ੳ) ਗਿਣੀ (ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ)
26. ਕਾਮ(ੳ.ਏ.) ਕਰਮ(ਅ.ਏ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਤ) ਅਮਲ(ਕ)
27. ਕਮਾਣ(ੳ) ਕਮਾਣ(ਅ) ਕਮਾਈ(ਖ)
28. ਦੇਸੀ(ਅ) ਦੇਸਾ ਸਾਹਿਬ ਤੁਝ ਪੈ ਲੇਖਾ ਮਾਰੀਗਾ।। ਤੂ ਭਰਿ ਦੇਗਾ ਮਾਰ ਪਰੀਗੀ ਤਾਹ ਵੇ(ਖ)
29. ਭੇਡ(ੳ) ਭੇੜਿ(ਟ) 30. ਪਰੈ(ੳ)
31. ਤਾਹਿ(ੳ) ਤਾਨ(ਸਾ.ਘ.) ਤਾਹ(ਕ) 32. ਬਣਿਜਾਰਾ(ੳ.ਏ.ਹ.ਘ.ਤ) ਬਣਜਾਰਾ(ਅ) ਬਿਣਜਾਰਾ(ਟ)
33. ਲਿਖਤ(ੳ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਟ) 34. ਚਲਾ(ੳ.ਅ.)
35. ਛਾਹ(ਹ.ਠ.) 36. ਪਹਿਰੈ(ੳ) ਪਹਰੈ(ਅ)
37. ਦੇ(ੳ.ਘ.ਤ.) ਕੈ(ਏ.ਖ) ਦੈ(ਕ.ਜ.ਟ.ਠ)
38. ਪਏ ਪਰਾਣ(ਅ.ਹ.) ਢਿਲਰੇ ਹੁਏ ਪਰਾਣ(ਸਾ) ਤੇਰੇ ਢਿਲਰੇ ਪਰੇ ਪੁਰਾਨ ਵੇ(ਖ)
39. ਰਵਾਨੇ(ੳ.ਹ.ਘ.) ਗੰਦੀ ਦੇਹੀ ਕਾ ਕਰੈ (ਖ)
40. ਭੋਤਰ(ੳ)
41. ਬਸੈ(ਅ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.) 43. ਭੋਤਰਿ (ਅ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ)
44. ਗਵਾਈਯਾ(ੳ.ਅ.ਏ.ਸਾ.ਜ.ਠ.ਖ.ਤ) ਗਮਾਯਾ(ਟ)
45. ਏਬ(ੳ.ਅ.ਏ.ਤ) ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਕਛੂ ਕੀਯਾ ਨਾਹੀ।। ਪੀਛੈ ਘਟ ਕਛੈ ਪਾਈਯਾ(ਖ) ਇਬ(ਹ)
46. ਕੀਤਾ (ੳ.ਕ.ਜ.ਟ.) ਸੁਕਰਤ ਕੀਲਾ(ਅ.ਸਾ.) ਕੀਯਾ(ਏ.ਹ.ਘ.ਠ.ਤ)
47. ਪਾਯਾ ਵੇ (ੳ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਟ.) ਪਾਈਯਾ(ਅ.ਏ.ਠ.ਤ) ਪਾ ਪਾਵੈ(ਹ)
48. ਖੀਝਾ(ਅ.ਘ.ਜ.ਠ) 49. ਲਾਗਾ(ੳ.ਏ.ਕ.) ਲਾਗਾ(ਅ.ਹ.ਘ.ਟ.) ਲਾਗਾ(ਜ.ਠ.ਸਾ. ਤ)
50. ਬਣਿਜਾਰਾ(ੳ.ਅ.ਏ.ਹ.ਘ.ਠ) ਬਣਜਾਰਾ(ਏ) ਬਣਿਜਾਰਾ(ਕ.ਰ.) ਬਣਜਾਰਾ(ਸਾ)
51. ਪਹਿਰੈ(ੳ) ਪਰੈ(ਸਾ) ਪਏ(ਹ)
52. ਪਹਿਰੈ(ੳ)
53. ਰੀਨ ਕੈ ਬਣਿਜਾਰਿਯਾ(ਖ.ਕ) ਬਣਜਾਰਿਯਾ(ੳ.ਜ) ਰੀਨ ਦੇ (ਸਾ.ਟ)

-
54. ਥਰਹਰ ਕੰਪੀ(ਖ)
55. ਲਗੀ(ਉ.ਏ.ਘ.ਟ.)
56. ਸਾਹਿਬ ਬੰਗਿ ਬੁਲਾਈਯ(ਖ) ਮਾਂਗਿਆ(ਯ.ਏ.ਸ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.) (ਉਂ ਛਾਡਿ ਪੁਰਾਣ ਬੇਹ ਵੇ।।
ਪਾਠ (ਯ) ਪੜੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।
57. ਪੁਰਾਣੇ(ਉ)
58. ਦੇਹ(ਖ)
59. ਜਪਦ(ਉ) ਜਪੰਦ(ਯ.ਏ.ਸ.ਤ.ਠ) ਜੰਦ(ਹ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.) ਚੌਤ(ਖ)
60. ਬਲਦ ਹਾਂਕ ਸਬੋਰਯ ਵੇ(ਉ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.) ਇਥੇ (ਯ.ਏ.) ਪੜੀ ਵਿਚ ਵੇ। ਪਾਠ ਵੀ ਹੈ।
61. ਸ਼ਾਲਦ ਲੰਦ ਸਵੇਰਯ(ਤ) ਬਾਲੰਦ ਹਾਂਕਿਸਵੇਰਿਆ(ਹ)
61. ਸਾਹਿਬ(ਉ.ਟ.)
62. ਆਏ(ਏ.ਟ.ਠ)
63. ਪੁਗੀ ਬਾਰੀ(ਉ)
64. ਚਲਯ(ਖ)
65. ਹੋਇ(ਉ.ਯ.ਕ.ਹ.ਸ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ) ਭੋਈ(ਏ) ਖਰ(ਖ)
66. ਕੋ (ਉ.ਯ.ਕ.ਸ.ਘ.ਠ.ਤ) ਸਯੋਂ(ਖ) ਸੋ(ਜ) ਕੋ(ਹ) ਕਾ(ਖ)
67. ਦੇਹ(ਉ.ਏ.ਸ.) ਚੌਦ(ਹ)
68. ਸੰਦੇਸ (ਏ.ਜ.) ਸੰਦੇਹ(ਹ.ਸ.ਘ.ਠ.ਤ)
69. ਬਲਜਾਰਾ(ਉ.ਯ.) ਬਲਜਾਰਾ(ਹ.ਏ.ਘ.ਠ) ਬਲਜਾਰਾ(ਕ.ਖ.ਸ.ਜ.) ਬਿਨਜਾਰਾ(ਟ)
70. ਥਰਹਰ ਕੰਪੀ(ਖ)
71. ਲਗੀ(ਹ.ਏ.ਤ)

ਰਾਗੁ ਜੰਗਲੀ ਗੋੜੀ

ਯਾਰਮਾ ਏਕ¹ ਤੂੰ ਦਾਨਾ² ॥
 ਤੇਰਾ ਆਦਿ² ਬੈਸਨੇ³ ॥
 ਤੂੰ⁴ ਸੁਲਿਤਾਨ ਸੁਲਿਤਾਨਾ ॥ ਬੰਦਾ ਸਕਿਸਤਾ⁵ ਰਜਾਨਾ ॥ ਟੈਕ ॥
 ਮੈਂ ਬੰਦਿਆ ਨਤ⁶ ਬਦ ਨਜ਼ਰ ਦੇਰੋਸ⁷ ਗੈਰਗੁਫਤਾਰ⁸ ॥
 ਬੇਅਦਬਦਬਖਤ ਬੋਰਾ ਬੇਅਕਲਿ ਬਦਕਾਰ ॥ 1 ॥⁹
 ਮੈਂ ਗੁਨਹਗਾਰ¹⁰ ਗੁਮਰਾਹ¹¹ ਗਾਫਿਲ ॥ ਕੰਮ ਦਿਲਾ ਕਰਤਾਰ¹² ॥
 ਤੂੰ ਦਯਾਲ ਦਦਿਹਦ¹³ ਦਾਵਾਨ¹⁴ ॥ ਮੈਂ ਹਿਰਸਿਆ¹⁵ ਹੁਸਿਆਰ ॥ 2 ॥
 ਯਹ ਤਨ¹⁶ ਹਸਤਖਸਤ¹⁷ ਖਰਾਬ ਖਾਤਿਰ ॥ ਅੰਦੇਸਾ ਬਿਸਿਆਰ ॥
 ਰੰਦਾਸ ਦਾਸ¹⁸ ਅਸਾਨ¹⁹ ॥ ਸਾਹਿਬ ਦੇਉ²⁰ ਅਬ ਦੀਦਾਰ ॥

1. ਯੈਕ(ਅ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ)
2. ਆਦ(ਅ.ਏ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ) ਆਦੁ(ਖ.ਤ) ਪੜੀ ਤ.ਜ. ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਆਇਆ ਹੈ।
ਆਏ(ਹ)
3. ਬੈਸਨਾ(ਓ) ਬੈਸਨੂ(ਖ)
4. ਤੂੰ ਪਾਠ ਨਗੀਂ ਹੈ(ਅ)
5. ਸਕਿਸਤਾਰਜਾਨਾ(ਅ) ਸਕਿਤਿਰਜਾਨਾ(ਓ) ਸਕਿਤਿਰਜਾਨਾ(ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.) ਸਿਕਿਸਤਾਰਜਾਨਾ(ਤ)
6. ਬੰਦਿਆ ਨਤੀ(ਓ) ਬੰਦਿਆ ਨਗੀ(ਖ) ਬੰਦੀਆ ਨਉਤ)
7. ਦੇ(ਓ.ਅ.ਏ.ਖ.ਘ.ਟ) ਗੀਜਰਦੇ(ਏ) ਜਰਬਰਦ(ਹ)
8. ਜਰਬੰਦ ਬਰਖੁਰਦਾਰ(ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.)
9. ਮੂਲ ਪੜੀ ਵਿਚ ਬੇਅਦਬ ਉਪਰੰਤ ਬਦ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਲਿਖਾਰੀ ਤੋਂ(ਬ) ਨੋਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿ
ਗਿਆ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਠੀਕ ਬੇਅਦਬ 'ਬਦ' ਹੀ ਹੈ(ਬੇਅਦਬ ਬਦ(ਹ) ਬਦਬਖਤ(ਖ)
10. ਗੁਨੇਹਗਾਰ(ਅ) ਗੁਨੈਹਗਾਰ(ਟ)
11. ਬੈ ਅਕੇਲ ਬਦਬਖਤ ਬੈਰਹਵੈ ॥ ਅਦਬ ਬਦਕਾਰ ॥ (ਤ)
12. ਗਰੀਬ(ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ) 13. ਕਮਦਲਾ ਕਰਤਾ(ਅ) ਕਦਿਲਾ ਕਰਤਾਰ(ਖ)
14. ਤੂੰ ਦਰ ਕਾਦਿਰ ਦਰਿਆਬ ਜਿਹਾਬਨ(ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਟ)
15. ਹੰਸਿਆ(ਓ.ਏ.ਕ.ਖ) ਹਰਸੀਆ(ਅ) ਹਾਸਿਆ(ਹ.ਘ) ਹਰਸਿਆ(ਟ)
16. 'ਤਨ' ਪਾਠ ਨਗੀਂ ਹੈ(ਅ) 17. ਖਸਤ ਪਾਠ ਨਗੀਂ ਹੈ(ਅ)
18. ਦਾਸਹਿ(ਓ.ਅ.) 19. ਡੋਲ(ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ) ਦਾਲ(ਏ) ਦੇਖ(ਖ)
20. ਦੇਹੁ(ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਤ)

ਰਾਗੁ ਜੰਗਲੀ ਗੋੜੀ

ਪਾਡੇ ਹਰਿ ਵਿਚਿ ਅੰਤਰ ਡਾਵਾ ॥
 ਮੁੰਡ ਮੁਢਾਵੈ ਸੋਇ ਪੂਜਾ ॥ ਭੁਖ ਕਾ ਬੰਧਣ ਗਾਵਾ ॥ ਟੇਕ ॥
 ਮਾਲਾ ਤਿਲਕ ਮਨੋਹਰ ਬਾਣੇ¹ ॥ ਭਾਰੋ ਜਮ ਕੀ ਪਾਸੀ ॥
 ਜੇ ਹਰਿ² ਸੇਤੀ ਜੋੜਯਾ³ ਚਾਹੈ ॥ ਤੇ ਜਗ ਸਮੂਹ⁴ ਰਹੈ ਉਦਾਸੀ ॥ 1 ॥
 ਭੁਖ ਲਾ ਭਾਜੀ ਤਿਸਲਾ ਨ ਜਾਈ ॥ ਕਹੈ ਕੋਣ⁵ ਗੁਣ ਹੋਈ ॥
 ਜੇ ਦਯਿ ਮੀ ਕਾਜੀ ਕੇ ਜਾਵਣ ॥ ਤੇ ਖਿਤ ਨ ਕਾਵੈ ਕੋਈ ॥ 2 ॥
 ਕਹਣੀ⁶ ਕਬਲੀ ਗਯਾ ਨ ਅਚਾਰਾ ਭਗਤਿ ॥ ਇਹੂੰ⁷ ਸੋ⁸ ਨਯਾਰੀ ॥
 ਏਈ ਘੋੜੇ ਚਢਿ ਕੋਊ ਨ ਪਹੁੰਤੈ ॥ ਸਤਗੁਰ ਕਹੈ ਪੁਕਾਰੀ ॥ 3 ॥
 ਜੇ ਦਾਸਾ ਤਣ ਕੀਯੇ ਚਾਹੈ ॥ ਆਸ ਭਗਤਿ ਕੀ ਹੋਈ ॥
 ਲਿਮਲ⁹ ਸਵਾਗ ਮਗਨ ਹੂੰ¹⁰ ਠਾਚੈ ॥ ਲਾਜ ਸਰਮ ਸਬ ਖੋਈ ॥ 4 ॥
 ਕੋਈ ਦਾਯੋ¹¹ ਕੋਈ ਸੀਯੋ¹² ॥ ਸਾਹਿ ਕੂੜ ਕਿੰਤ ਮਾਰਯਾ ॥
 ਕਹੈ ਰੀਦਾਸ ਹੂੰ¹³ ਨ ਕਹਤ ਹੂੰ¹⁴ ਏਕਾਦਸ¹⁵ ਪੁਕਾਰਯਾ ॥ 5 ॥

-
1. ਬਾਣੀ(ਹ)
  2. ਹਿਰ(ਹ)
  3. ਤੋੜਨਾ(ਹ)
  4. ਸੌ(ਹ)
  5. ਕਵਨ(ਹ)
  6. ਕਬਲੀ(ਹ)
  7. ਇਲਹੁ(ਹ)
  8. ਸੋ(ਹ)
  9. ਤੋ ਲਿਮਲ(ਹ)
  10. ਹੂੰ (ਹ)
  11. ਦਾਯਾ(ਹ)
  12. ਸੀਯਾ(ਹ)
  13. ਯਹ ਮੀ(ਹ)
  14. ਹੂੰ(ਹ)
  15. ਏਕਾਦਸ(ਹ)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ(ਓ) 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ(ਹ)
 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਵਾਲੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਠਾਠ ਪਾਠ ਮੇਲਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਆਸਾਵਰੀ

ਕੇਸਵੇ ਵਿਕਟ ਮਾਯਾ ਤੇਰਾ॥ ਤਾ¹ਬੈ ਬਿਕਲ ਗਤਿ ਮਤਿ ਮੋਰਾ॥ ਟੇਕਾ॥
 ਸੁ² ਵਿਸ³ ਡਸਨ⁴ ਕਰਾਨ ਅਹਿ ਮੁਖ॥ ਗੁਸਿਯਤ⁵ ਸੁਵਨ⁶ ਸੁਭੈਖ॥
 ਨਿਰਖਿ ਸਾਖੀ⁷ ਬਕੈ⁸ ਬਯਾਕੁਨ॥ ਲੋਭ ਕਾਲ ਨ ਦੇਖ॥ 1॥
 ਇੰਦਰੀ ਯਾਦਿਕ ਦੁਖ ਦਾਰੂ⁹ ਨ ਅਸੀਖਯਾਦਿਕ ਪਾਪ॥
 ਤੋਹਿ ਭਜਤ¹⁰ ਰਘੂਨਾਥ¹¹ ਅੰਤਰਿ¹²॥ ਤਾਹਿ ਤਰਾਸ ਨ ਤਾਪ¹³॥ 2॥
 ਪੁਤਰਯੰ ਪੁਤਿਪਾਲਚਹੂੰ ਜੁਗਿ¹³॥ ਭਗਤਿ ਪੁਰਬਨ¹⁴ ਕਾਮੁ॥
 ਆਸ ਤੋਰ¹⁵ ਭਰੋਸ ਹੀ॥ ਰੈਦਾਸ ਜੈ ਜੈ ਰਾਮ॥

-
1. ਤਾਤ (ਹ.ਘ)
  2. ਸੋ(ਸਾ) ਸੁ(ਹ)
  3. ਬਿਖ(ਓ.ਐ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  4. ਕਿਸਨ(ਓ)
  5. ਸੁਸਯਤ(ਅ) ਗੁਸਿਤ(ਸਾ) ਗੁਸਿਤ(ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ)
  6. ਸੁਵਿਲ ਇਹਸਾਕ(ਖ.ਘ.)
  7. ਸਾਖੀ(ਓ)
  8. ਬਕਤ(ਓ.ਠ.ਤ) ਲਕੈ(ਸਾ) ਭਖਤ(ਖ) ਬਿਕੈ(ਟ)
  9. ਦੁਖਦਾਰਨ(ਅ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਜ.ਠ) ਪਾਇ ਪਾਦਿਕ ਤੁਖ ਦਾਰੂ ਨ(ਹ)
  10. ਭਜਨ(ਖ)
  11. ਜਗਨਾਥ(ਠ)
  12. ਅੰਤਰ(ਸਾ.ਟ) ਤਨ ਕੀ(ਖ)
  13. ਜੁਗ(ਏ.ਸ.ਖ.ਤ)
  14. ਪੂਰਨ(ਟ)
  15. ਮੋਹਿ(ਅ.ਖ.ਠ.ਤ)

ਰਾਗੁ ਆਸਾਵਰੀ

ਬਰਜਿ ਹੋ ਬਰਜਿ ਬੋਠਲ¹ ਮਾਯਾ ਜਗ ਖਾਯਾ² ॥
 ਮਹਾ ਪ੍ਰਬਲ ਸਬ ਗੇ ਬਸਿ ਕੀਏ³ ਸੁਰਲਾ ਮੁਨਿ ਭਰਮਾਯਾ ॥ ਟੇਕ ॥
 ਬਾਲਕ ਬ੍ਰਿਧ⁴ ਤਰੁਨ⁵ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰਿ ॥ ਨਾ ਨਾ ਭੇਖ ਬਨਾਵੈ⁶ ॥
 ਜੇਗੀ ਜਤੀ ਤਪੀ ਸੰਨਯਾਸੀ ॥ ਪੀਡਤ ਰਹਣ ਨ ਪਾਵੈ⁷ ॥ १ ॥
 ਬਾਜੀਗਰ ਬੀ ਬਾਜੀ ਕਾਰਨਿ⁸ ॥ ਸਬ ਕੇ ਕੋਤਿਗ ਆਵੈ⁹ ॥
 ਜੇ ਦੇਖੈ ਸੇ ਭੂਲਿ ਰਹੈ ॥ ਵਾ ਕਾ¹⁰ ਚੇਲ¹¹ ਮਰਮ ਜੇ¹² ਪਾਵੈ¹³ ॥ 2 ॥
 ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਲੋਕ ਸਬ ਜੀਤੇ ॥ ਇਹਿ ਬਿਧਿ ਤੇਜ ਜਨਾਵੈ¹⁴ ॥
 ਸਯੰਤ¹⁵ ਕੇ ਚਿਤ ਚੇਰਿ ਲੇਖੇ¹⁶ ਹੈ ॥ ਵਾ ਕੈ ਪੀਡ ਲਾਰਾ¹⁷ ਪਾਵੈ¹⁸ ॥
 ਇਨ ਬਾਤਨਿ¹⁹ ਸੂ ਕਚਨਿ²⁰ ਮਰਿਯਤ²¹ ਹੈ ॥ ਸਭ ਕੇ ਕਹੈ ਤੁਮਹਾਰੀ ॥
 ਨੈਕ²² ਅਟਕਿ ਕਿਨਿ ਰਾਖੇ ਕੇਸੇ ॥ ਮੇਟੇ²³ ਸਿਪਤਿ²⁴ ਹਮਾਰੀ ॥
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਉਦਾਸ ਭਯੋ ਮਨ ॥ ਭਾਜਿ ਕਹਾ ਅਬ ਜਾਈਏ ॥
 ਇਤ ਉਤ ਤੁਮ²⁵ ਗੋਬੰਦ²⁶ ਗੁਸਾਈ ॥ ਤੁਮਹੀ²⁷ ਮਹਿ²⁸ ਸਮਾਈਯੋ²⁹ ॥

-
1. ਖਾਯੋ (ਜ)
  2. ਬੋਠਲੈ(ਅ.ਤ) ਬੋਠੁਲੇ (ਹ.ਏ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ) ਬੋਠਲੁ(ਸਾ)
  3. ਕੀਏ(ਕ.ਜ.) ਟੇਕ ਵਾਲੇ ਪੰਕਤੀ ਵਾਲਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ(ਸਾ) ਵਿਚ ਲਗੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀ(ਏ) ਵਿਚ ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਬਲ' ਨੂੰ 'ਅਧਬਲ' ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
  4. ਬਿਧੁ (ਕ.ਜ.) ਕਬਰੀ ਬਾਲ(ਏ.ਖ.) ਬਾਲ ਬ੍ਰਿਧਿ(ਟ)
  5. ਤਰਨ(ਅ)
  6. ਬਨਾਯਾ(ਅ.ਤ.ਠ)
  7. ਪਾਇਆ(ਅ) ਕੋਠਿ ਬਚਨ ਨ ਪਾਵੈ(ਖ)
  8. ਕਾਰਨ(ਤ)
  9. ਆਯਾ(ਅ.ਠ.) ਲੋਗ ਤਮਾਸੀ ਆਵੈ(ਏ)
  10. ਕੈ(ਅ.ਤ) ਕੋ(ਏ)
  11. ਚੇਲੈ(ਅ) ਚੇਲੇ(ਏ)
  12. ਜੁ (ਅ.ਹ.ਘ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ) ਗੀ(ਏ) ਹਿ(ਖ)
  13. ਪਾਯਾ(ਅ.ਠ)
  14. ਬਨਾਯਾ(ਅ) ਜਨਾਯਾ(ਤ)
  15. ਸਭ ਗੀ(ਏ) ਸਿੰਭੂ (ਸਾ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.) ਸਯੰਤੁ(ਹ)
  16. ਲਾਖੇ(ਅ)
  17. ਲਾਰੇ(ਏ)
  18. ਯਾਯਾ(ਅ.ਠ) ਜਾਵੈ(ਹ.ਘ.) ਯਯਾਵੈ(ਖ.ਟ.) ਯਾਯਾ(ਤ)
  19. ਬਾਤਨ(ਅ.ਟ) ਏਨਿ(ਸਾ)
  20. ਕਚਨ(ਅ) ਕਚਿ(ਟ)
  21. ਮਰਿਯਤ(ਅ) ਪਰੀਯਤ(ਖ)
  22. ਨੈਕੁ(ਏ.ਕ.) ਨੈਕਿ(ਟ) ਨੈਕ ਹਟਕਿ(ਠ.ਤ.) ਨੈਕ ਅਏਕਿ(ਜ)
  23. ਮੇਟਹੁ(ਖ.ਜ.ਟ.) ਮੇਟਹੁ(ਤ)
  24. ਬਿਪਤ(ਤ)
  25. ਤੁਮ(ਹ.ਏ.ਖ.ਘ.ਟ)
  26. ਗੋਬੰਦ(ਹ.ਜ.ਟ.)
  27. ਤੁਮੁ(ਜ.ਟ.ਤ)
  28. ਸਾਹਿਬ(ਖ)
  29. ਸਮਾਈ(ਅ)

ਬੰਦੇ ਜਾਨਿ¹ ਸਾਹਿਬ ਰਾਨੀ
 ਸਮਝਿ ਬੇਦ ਕਤੋਬ ਬੋਲੇ॥ ਘਾਵੇ ਮਾਂ ਕਯਾ ਸਨੀ॥ ਟੈਕ॥
 ਜਵਾਨੀ ਦੁਨੀ ਜਮਾਲ ਸੂਰਤਿ॥ ਦੇਖਿਯੈ ਬਿਰ ਨਾਹਿ ਵੇ³॥
 ਦਮ ਛਸੀ ਸਹਸ ਇਕ ਵੀਸ⁴ ਹਰਿ ਦਿਨ॥ ਖਜਾਨੇ⁵ ਬੈ ਜਾਹਿ ਵੇ⁶॥ 1॥
 ਮਨੀ ਮਾਰੇ⁷ ਗਰਬ ਗਾਡਲ॥ ਬੈਮਿਹਰ ਬੈ ਪੋਰ ਵੇ॥
 ਦਰੀ ਖਾਨੈ ਪੜ੍ਹੇ⁸ ਚੇਡਾ॥ ਹੋਤ ਨਗੀ ਤਕਸੀਰ ਵੇ॥ 2॥
 ਕੁਛੈ ਗਾਠਿ ਖਰਚੀ ਮਿਹਰ¹⁰ ਤੇਸਾ॥ ਖੈਰ ਖੂਬੀ ਗਾਠਿ¹¹ ਵੇ॥
 ਧੜੇ¹² ਕਾ ਟੁਰਮਾਨ ਆਯਾ॥ ਤਬ ਕੀਯਾ ਚਾਨੈ¹³ ਸਾਥਿ ਵੇ॥ 3॥
 ਤਜਿ ਬਦਜਬਾ¹⁴ ਬੈਨਜ਼ਰਿ¹⁵ ਕਮਦਿਲ¹⁶॥ ਕਰਿ ਖਸਮ ਕੀ ਕਾਣ¹⁷ ਵੇ॥
 ਰੈਦਾਸ ਕੀ ਅਰਫ਼ਾਸ ਸੁਣਿ॥ ਕਛੂ¹⁸ ਹਕ ਹਨਾਲ ਪਾਛਾਣਿ¹⁹ ਵੇ॥ 4॥

1. ਜੋਨਿ(ਸਾ)	2. ਕਾਬ(ਅ.ਏ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
3. ਰੈ(ਏ)ਉਕਾਬ(ਖ.ਹ) ਖਾੜਾਬ(ਕ)	4. ਛਸੀ ਇਕੀਸੀ(ਅ) ਇਕੀਸ ਹਜਾਰ(ਏ) ਛਮੈ
ਸ ਦਸ ਇਕ ਵੀਸ(ਸਾ). ਈਕੀਸ ਹਜਾਰ ਛਪੈ(ਘ) ਛਮੈ ਸਹਸ ਇਕ ਵੀਸ(ਕ) ਸਛੈ ਇਕੀਸ	
ਹਜਾਰ(ਹ) ਦਮ ਈਕੀਸ ਹਜਾਰ ਛਮੈ(ਹ)	5. ਖਜਾਨੇ(ਅ)
6. ਜਾਹਿ(ਏ.ਖ) ਜਾਹਿ ਗਵੈ(ਸਾ)	7. ਮੋਰੇ(ਤ)
8. ਪੜ੍ਹਤ(ਏ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ) ਪਰੈ(ਸਾ) ਪਰਤ(ਘ.ਹ.)	9. ਕਛੂ(ਕ)
10. ਮਿਹਰਿ(ਏ.ਘ.ਠ.) ਮਹਰ(ਸਾ) ਮਿਹਰਿ ਚੇਸਾ(ਹ)	11. ਗਾਬ(ਸਾ)
12. ਧਨੀ(ਸਾ)	13. ਚਲੇ(ਕ)
14. ਚਲੇ(ਕੀ) (ਘ)	15. ਕ ਨਜ਼ਰਿ(ਘ)
16. ਕਮਦਲ(ਅ)	17. ਕਾਣਿ(ਅ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ) ਕਾਠਿ(ਏ) ਕੁਛ
ਕਰ ਖਸਮ ਕੀ ਕਾਠਿ ਵੇ(ਏ.ਅ)	18. ਕੁਛ(ਅ.ਏ.ਹ)
19. ਪਿਛਾਣਿ(ਅ.ਏ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ) ਪਿਛਾਣਿ(ਟ) ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਾਧੂ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹੀ ਸਾ,	
- ਕ.ਖ.ਟ.ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਾਧੂ ਪਾਠ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪੜ੍ਹੀ ਕ ਲਿਪੀਕਾਲ 1755 ਬਿ.ਸੰ.
 ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਮੇਲਾਣ ਪੜ੍ਹੀ ਖ. ਲਿਪੀਕਾਲ 1782 ਬਿ.ਸੰ. ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ.ਟ ਵਿਚ
 ਇਹ ਪਾਠ ਅਧੂਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠ ਠਹਿਰਾਉ ਦਾ ਉਪਰੀਤ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਿਲਾਕੇ

ਪਾਠ ਭੇਦ ਹੇਠਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਸਯਾਗੇ¹ ਸਪੇਦੀ ਤੁਰਾਰੀਓ॥ ਸਭੈ ਰੰਗ ਬਿਸਾਰ ਬੇ²॥
 ਨਾ ਪੈਦ³ ਬੈ⁴ ਪੈਦਾ ਕੀਯਾ॥ ਪੈਮਾਲ ਕਰਤ ਨ ਖਾਰ ਬੇ॥੩॥
 ਖੁਸੀ ਹੋਈ ਦਰੋਗ ਬੇਲੀ॥ ਅਣ⁵ ਕੀਯਾ ਹੀ ਸਾਹਿਰ ਬੇ॥
 ਜਿਗਰਿ ਮੈ ਜੈਸੈ ਪੜੈ⁷ ਪੰਤਕਾ⁸॥ ਐਸੈ ਹੀ ਜਰਿ⁹ ਜਾਹਿਓ॥੪॥
 ਸੈਖਾਂ ਸਗੀਦਾਂ ਪੀਰਾਂ ਮੁਰੀਦਾਂ॥ ਏਏ ਯੇਜਰ ਪੇਸਬੇ¹⁰॥
 ਧਨੀ¹¹ ਕੀ ਕਛੂ ਖਬਰਿ ਨਾਹੀ॥ ਆਯਾ¹² ਅਕਲਿ ਐਏਸ ਬੈ॥੫॥
 ਮਲਕ¹⁴ ਮੁਲਕੀ ਸੰਸਾਰਿ ਰਾਤਾ¹⁵॥ ਸਾਹਿ ਸੁਰਤਿ ਨ ਹੋਈ ਬੇ¹⁶॥
 ਉਕੀਲਿ¹⁷ ਪਦਾ ਦਿਖਾਈਯਾ॥ ਤਬ ਫਹਕਿ ਦੀਯਾ ਰੋਈ ਬੇ¹⁸॥੭॥
 ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਜਿਕਰ¹⁹ ਕਾਸੀ॥ ਹਾਜਰਾ ਦਰਹਜਬੇ²⁰॥
 ਦੀਵਾਨ ਦਿਲ ਕੀ ਖਬਰਿ²¹ ਪਾਈ॥ ਸੰਸਾਰ ਏਖਯਾ ਕਸ ਬੇ²²॥੮॥

(1) ਸਾਗੇ(ਟ)

(3) ਜਿਨਿ ਆਬ(ਸਾ)

(5) ਅਨ(ਖ)

(7) ਪਰੈ(ਖ)

(9) ਜਲਿ ਜਾਹਿ(ਖ)

(11) ਧਨੀ(ਖ)

(13) ਅਕੀਲਿ(ਖ)

(15) ਰਾਜਾ(ਖ)

(17) ਕੀਲ(ਖ)

(19) ਜਿਕਰਿ(ਖ)

(21) ਖਬਾਰ(ਖ)

(2) ਰੈ(ਖ) ਨਾ ਨਾ ਰੰਗ ਬਿਲਾਸ
ਵੈ(ਜਾ.ਟ)

(4) ਸੁੰ(ਸਾ) ਤੈ(ਖ.ਟ)

(6) ਸਾਹਿ ਰੈ(ਖ)

(8) ਪਤੈ(ਖ)

(10) ਏਖਯੈ ਜਮ ਪੇਸ ਰੈ(ਖ)

(12) ਆਈਯਾ(ਖ)

(14) ਮੁਲਕ(ਖ)

(16) ਰੈ(ਖ)

(18) ਰੋਈ(ਖ)

(20) ਰੈ(ਖ)

(22) ਰੈ(ਖ)

ਰਾਗੁ ਆਸਾਵਰੀ

ਸ¹ਕਛੂ ਬਿਚਾਰਯੋ ਤਾਬੰ² ਮੇਰੋ³ ਮਨ ਬਿਰ ਹੋ⁴ਰਹਯੋ॥
 ਹਰਿ⁵ਰੰਗ ਲਾਗੇ ਤਾਬੰ⁶ ਬਰਨ⁷ ਪਲਟ⁸ ਭਯੋ॥ਟੇਕ॥
 ਕਾ ਜਿਨਿ ਪਉ ਪੰਥੀ⁹ ਪਬ ਚਲਾਵਾ॥ਅਰਮ¹⁰ਗਵਨ ਮੰ ਗਮਿ ਦਿਖਲਾਵਾ¹¹॥1॥1॥*
 ਅਬਰਨ¹²ਬਰਨ¹³ ਕਬੈ ਜਿਨਿ¹⁴ ਕੋਈ॥ ਘਟਿ ਘਟਿ ਬਯਾਪਿ ਰਹਯੋ ਰਰਿ ਸੋਈ¹⁵॥
 ਜਿਹਿ¹⁶ ਪਦ ਸੁਰਲਾ ਪੇਮ ਪਿਯਾਸਾ॥ਸੋ¹⁷ ਰਮਿ ਰਹਯੋ¹⁸ ਰਮਿ ਰਹਯੋ¹⁹ਜਨ
 ਰੰਦਾਸਾ॥

1. ਸੋ(ਅ.ਹ.ਘ)
2. ਤਾਤੰ(ਖ.ਹ.ਘ.ਟ) ਬਿਚਾਰੋ ਤਾਬੰ(ਟ.ਤ.)
3. 'ਮੇਰੋ' ਸ਼ਬਦ (ਖ) ਪੜੀ ਵਿੱਚ ਲਗੀ ਹੈ।
4. ਛੰ(ਖ) ਹੋਈ(ਜ) ਹੰਵ(ਹ)
5. ਰਾਮ(ਖ)
6. ਤਾ ਤਾਬੰ ਮੇਰੋ(ਅ) ਮੇਰੋ(ਏ.ਛ.) ਤਾਤੰ(ਟ.ਹ.)
7. ਬਰਣ(ਅ.ਏ)
8. ਪਲਟ(ਅ.ਜ.)
9. ਯੰਨਿ ਸੋ ਪੰਥੀ ਜਿਨਿ ਯਹੁ (ਅਤ) ਜਿਨਿ ਯਹੁ ਪੰਥੀ (ਹ.ਏ.ਕ.ਘ.ਜ.ਚ.ਲ.ਯ)ਟ.ਠ)
10. ਰਾਮ ਅਰਮ ਮੰ ਰਾਮ ਦਿਲਾਵਾ(ਘ)
11. ਦਿਖਲਾਵੈ(ਤ) ਮਗਿ ਦਿਖਲਾਯਾ(ਜ)
12. ਅਬਰਣ(ਅ.ਏ.ਤ)
13. ਬਰਣ (ਅ.ਏ.ਤ)
14. ਮਨਿਤ (ਖ)
15. ਬਯਾਧਕ ਬਹਮ ਸਕਲ ਮੰ ਸੋਈ(ਖ)
16. ਜੋ(ਖ) ਜਿਹ(ਜ)
17. ਸੋਈ(ਹ.ਖ)
18. ਪਰਮਿ(ਹ)
19. ਰਹਯਾ(ਹ)

* ਲਗੀ ਕੋਈ ਉਚਾ ਲਗੀ ਕੋਈ ਲੋਚਾ॥
 ਜਾਕਾ ਪਿੰਡ ਤਾਗੇ ਕਾ ਸੋਚਾ॥2॥

ਉਪਰੋਕਤ ਪਾਠ ਪੜੀ(ਖ) ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਉ ਨੰਬਰ 1 ਉਪਰੰਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਆਸਾਵਰੀ

ਦੇਹੁ¹ਕਲਲੇ² ਏਕ ਪਿਯਾਲਾ॥
 ਐਸਾ ਅਵਧੂ ਹੈ ਮਤਿਵਾਲਾ³॥ਟੈਕ॥
 ਏ ਰੇ⁴ਕਲਲੇ⁵ ਤੇ⁶ ਕਯਾ ਕੀਯਾ॥⁷
 ਸਿਰਕੈ ਸਾਟੈ ਪਯਾਲਾ ਦੀਯਾ॥1॥
 ਕਹੈ ਕਲਲੇ ਪਯਾਲਾ ਦੇਉ⁸॥
 ਪੀਵਨਹਾਰੈ ਕਾ ਸਿਰ ਲੇਉ⁹॥2॥¹⁰
 ਚੰਦ ਸੁਰ ਦੇਉ ਸਲਮੁਖ ਹੋਈ॥
 ਪੀਵੈ ਪਿਯਾਲਾ ਮਰੈ¹¹ ਨ ਕੋਈ¹²॥3॥
 ਸਹਜ ਸੁੰਨਿ¹³ ਮੈ ਭਾਠੀ ਸਰਵੈ॥
 ਪੀਵੈ¹⁴ ਰੰਦਾਸ ਗੁਰਮੁਖਿ ਦਰਵੈ॥4॥

-
1. ਦੇ ਰੀ (ਹ.ਘ)
  2. ਕਲਲੇ(ਖ)
  3. ਯੇਕ (ਹ.ਕ.ਖ.ਠ.ਤ)
  4. ਮਤਵਾਲਾ(ਉ) ਐਸਾ ਮੇਰਾ ਅਵਧੂ ਹੈ ਮਤਿਵਾਲਾ(ਖ)
  5. ਰੇ ਰੈ(ਅ.ਏ.ਠ.ਤ) ਅਰੇ(ਜ) ਯੈ ਰੀ(ਖ) ਏ ਰੀ(ਘ) ਏ.ਰੈ.(ਟ)
  6. ਕਲਲੇ(ਖ)
  7. ਤੇ (ਕ) 7. ਪ੍ਰਯੋ(ਅ.ਕ.ਖ.) ਵਿੱਚ ਟੈਕ ਉਪਰੰਤ ਪਾਠ ਅਗੜ ਪਿਛੜ ਹੈ।
  8. ਦੇਉ(ਅ) ਦੇਹੁ(ਕ.ਠ.)
  9. ਲੇਉ(ਕ.ਠ.)
  10. ਪ੍ਰਯੋ(ਘ) ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਾਉ ਨੰਬਰ ਦੋ ਵਾਲਾ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਠਹਿਰਾਉ ਨੰਬਰ ਦੋ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਯੋ(ਕ.ਹ.) ਵਿਚ ਪਾਠ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲਿਖਣ ਲਿਖਤ ਹੈ:-
 ਸਿਰ ਕੈ ਸਾਟੈ ਸਦ੍ਰਿਗਾ ਭਾਰੀ॥ ਪੀਵੈਗਾ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਭਾਰੀ॥3॥(ਕ)
 ਸਿਰ ਕੈ ਸਾਟੈ ਸੋਹ ਗਾ ਭਾਰੀ॥ ਪੀਵੈਗਾ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਭਾਰੀ॥3॥(ਹ)
  11. ਮਰਹਿ(ਅ.ਏ.ਠ.ਤ) ਮੈਰੈ(ਖ)
  12. ਸੋਈ(ਅ.ਠ.ਤ)
  13. ਭਵਰ ਗੁਫਾ(ਖ)
  14. ਪੀਵੈ(ਖ.ਜ.ਟ.) ਕਹੈ(ਹ)

ਰਾਗੁ ਆਸਾਵਰੀ

ਭਾਈ ਰੇ ਸਹਜ ਬੰਦੇ ਲੋਇ¹॥
 ਬਿਠ² ਸਹਜ ਸਿਧਿ³ ਨ ਹੋਇ⁴॥
 ਨਯੋਲੋਨ ਮਨ ਤਬ⁵ ਜਾਨਿਯੋ⁶ ॥ ਜਬ ਕੀਟ ਭੰਗੋ ਹੋਇ⁷ ॥ ਟੈਕ ॥
 ਆਪਾ ਪਰ ਚੀਨੇ ਨਗੀ ਰੇ ॥ ਐਰ ਕੋ⁸ ਉਪਦੇਸ ॥
 ਕਹਾ ਤੇ ਤੁਮਾਰੋ⁹ ਪੇਰੇ¹⁰ ਭੋਦੁ¹¹ ॥ ਜਹੁਕੇ ਕਿੰਨ¹² ਦੇਸ ॥ 1 ॥
 ਕਹਿਯੋ¹³ ਤੇ ਕਹਿਯੋ¹⁴ ਕਾਹਿ ਕਹਿਯੋ¹⁵ ॥ ਕਹਯੋ ਨ¹⁶ ਕੋਪ¹⁷ ਤਪਾਈ ॥
 ਰੇਦਾਸ ਦਾਸ ਅਜਾਨ ਹੋ¹⁸ ਕਰਿ ॥ ਰਹਯੋ ਸਹਜ ਸਮਾਈ ॥ 2 ॥

-
1. ਲੋਈ(ਟ)
  2. ਬਿਠ(ਟ)
  3. ਸਿਧ(ਟ)
  4. ਹੋਈ(ਟ)
  5. ਜਬ(ਟ)
  6. ਜਾ ਲੋਏ(ਟ)
  7. ਹੋਈ(ਟ)
  8. ਕੋ(ਟ)
  9. ਆਏ ਰੇ(ਟ)
  10. ਪੇਰੇ(ਟ)
  11. ਭੋਦੁ(ਟ)
  12. ਕਿਸ(ਟ)
  13. ਕਹੀਏ(ਟ)
  14. ਕਹੀਏ(ਟ)
  15. ਕਹੀਏ(ਟ)
  16. ਕੋਠ(ਟ)
  17. ਪਤਪਾਈ(ਟ)
  18. ਹੋਇ(ਟ)

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀ ਖ(1782 ਬਿ.ਸੰ.) ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਟ(1853 ਬਿ.ਸੰ.) ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪ੍ਰਤੀ(ਖ) ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਪਤੀ(ਟ) ਨਾਲ ਮਿਲਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਪਾਰ¹ ਸਾਯਾ ਚਾਹੈ ਸਬ ਕੋਈ² ॥
 ਦੂਹ³ ਉਰਵਾਰ⁴ ਪਾਰ ਨਗੀ⁵ ਹੋਈ⁶ ॥ ਟੇਕ ॥
 ਪਾਰ⁷ ਕਹੈ ਉਰਵਾਰ ਸੂ⁸ ਪਾਰਾ ॥
 ਬਿਨ ਪਦ ਪਰਚੈ ਭਰਮਹਿ⁹ ਰਵਾਰਾ ॥ 1 ॥
 ਪਾਰ ਪਰਮ ਪਦ ਮਾਝਿ¹⁰ ਮੁਰਾਰੀ ॥
 ਤਾ¹¹ ਮਾ ਆਪ ਰਮੈ ਬਠਵਾਰੀ ॥ 2 ॥
 ਪੂਰਨ¹² ਬਹਮ ਬਸੈ¹³ ਸਬ ਠਾਈ¹⁴ ॥
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਮਿਲੈ¹⁵ ਸੁਖ ਸਾਈ¹⁶ ॥

-
1. ਪਾਰਿ (ਉ.ਹ.ਕ.ਘ.)
  2. ਕਈ (ਉ) ਕੋਈ (ਹ.ਘ.)
  3. ਦੂਹੁ (ਉ.ਘ.) ਦੂਹ (ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਠ.ਤ)
  4. ਉਰਵਾਰਾ (ਅ) ਵਰ ਵਾਰ (ਗ)
  5. ਨਹਿ (ਉ)
  6. ਹਈ (ਉ)
  7. ਪਤੀ (ਘ) ਵਿਚ ('ਪਾਰ' ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ।
  8. ਸੋ (ਉ.ਘ.ਕ.ਜ.ਘ.ਤ.ਜ.ਠ.) ਸਯੋ (ਖ) ਸੋ (ਹ)
  9. ਮਰੈ (ਹ.ਘ) ਭਰਮੈ (ਟ)
  10. ਮਾਝਿ (ਕ) ਮਾਹਿ (ਠ) ਸਮਾਝਿ (ਹ)
  11. ਤੈ (ੲ)
  12. ਪੂਰਨ (ਅ.ੲ.ਗ.ਟ.ਠ)
  13. ਬੈਸੈ (ਅ) ਰਮੈ (ਹ)
  14. ਮਾਰੀ (ਅ.ਠ.ਤ)
  15. ਮੇਲੈ (ਟ)
  16. ਸੋਖੈ (ਹ.ਘ.)

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਸਪੁਰੇ¹ ਸਤਿ² ਰੰਦਾਸ ਕਰੇ³
 ਗਯਾਨ ਬਿਚਾਰਿ ਨਾਈ⁴ ਚਿਤ ਰਾਖੈ॥
 ਹਰਿ⁵ ਕੈ ਸਰਨਿ⁶ ਰਹੈ ਰੇ॥ ਟੇਕ॥
 ਪਾਤੀ ਤੇਰੈ ਪੂਜ ਰਚਾਵੈ॥
 ਤਾਰਣ ਤਿਰਣ ਕਹੈ ਰੇ⁷॥
 ਮੂਰਤਿ⁸ ਮਾਹਿ ਬਸੈ ਪਰਮੇਸੁਰ⁹॥
 ਤੇ ਪਾਈ ਮਾਹਿ ਤਿਰੈ¹⁰ ਰੇ॥
 ਤਿਬ੍ਰਹਿ ਸੰਸਾਰ ਕਵਨ¹¹ ਬਿਧਿ ਤਿਰਿਬੇ॥
 ਜੈ¹² ਝਿ ਨਾਵ ਰਹੈ ਰੇ॥
 ਨਾਵ ਛਾਡਿ ਜੈ ਡੂੰਡੈ ਬੰਠੈ¹³॥
 ਤੇ ਦੂਣੈ ਦੁੱਖ ਸਹੈ ਰੇ॥ 2॥
 ਗੁਰ ਕੇ ਸਬਦ ਅਰੁ ਸੁਰਤਿ ਕੁਦਾਏ॥¹⁴
 ਬੇਜਤ¹⁵ ਕੋਈ ਲਾ ਰੇ॥
 ਰਾਮ ਕਾਹੂ ਕੈ ਛਾਟੈ ਨ¹⁶ ਆਏ॥ ਸੋਨੈ ਕੂਲ ਬਰੈ ਰੇ॥
 ਝੁਠੀ ਮਾਯਾ ਜਗ¹⁷ ਡਹਕਾਯਾ॥ ਤੇ ਤਨਿ ਤਾਪ ਦਰੈ¹⁸ ਰੇ॥
 ਕਹੈ¹⁹ ਰੰਦਾਸ ਰਾਮ ਜਪਿ²⁰ ਰਸਨਾ॥ ਮਾਯਾ²¹ ਕਾਹੂ ਕੇ ਸੰਗ ਨ ਰਹੈ ਰੇ॥ 4॥

-
1. ਬਾਪਰੇ(ਖ)	2. ਸਤਯ(ਓ)
3. ਕਹੈ ਰੇ(ਓ.ਯ.ਏ.ਹ.ਗ.ਜ)	4. ਚਰਨ(ਖ.ਟ.) ਲਾਇ(ਹ)
5. ਹਰਿ ਜੁ	6. ਸਰਣਿ(ਓ.ਯ.ਏ.) ਸਰਣ(ਤ) ਸਰਨ(ਖ)
7. ਰੰਦਾਸ(ਏ) ਪਾਤੀ ਤੇਰੈ ਪੂਜਾ ਰਚਾਵੈ ਤਾਰੈ ਤਾਰਕ ਰੈ ਰੇ॥ (ਖ) ਤਾਰਣ ਤੇਰਣ(ਗ)	
8. ਪਾਹਨ ਮੈ ਜੋ(ਖ)	9. ਪੇਸਵਰ(ਯ) ਪਰਮੇਸਵਰ(ਏ)
10. ਤਿਰੈ(ਏ) ਤੇ ਜਲ ਮੈ ਕਯੋ ਨ ਤਿਰੈ ਰੇ(ਖ)	
11. ਇਸੀ ਬਿਧਿ ਤਿਰਿਏ(ਖ)	12. ਜੈ(ਏ) ਨਾਵ ਨ ਗਹੈ ਰੇ(ਹ)
13. ਬਸੈ(ਸਾ) ਛਾਡਿ ਜਿਹਾਜ ਡੋਡੈ ਜੈ ਬੰਠੈ॥ ਤੇ ਅਧ ਬਿਚ ਬੁਝਿ ਰਹੈ ਰੇ॥ 3॥ (ਖ)	
14. ਗਯਾਨ ਗੁਰੂ ਅਰੁ ਸੁਰਤਿ ਕੁਦਾਰੀ(ਖ)	
15. ਬੇਦਤ(ਓ.ਯ.ਟ.ਠ) ਜੈ ਬੇਜੈ ਸੁਲਹੈ ਰੇ(ਹ) ਬੇਦਨ(ਕ) ਬੇਜੈ ਸੋਈ(ਖ) ਜੈ ਬੇਜੈ ਸੁ(ਘ)	
16. ਨਾਗੀ(ਖ) ਨਾ ਯਾਯਾ(ਘ)	17. ਜੁਰ(ਖ)
18. ਮੇਰੀ ਮੇਰ ਕਹੈ ਰੇ॥ (ਖ)	19. ਤੂੰ(ਖ)
20. ਰਟਿ(ਖ)	21. ਯਹ ਮਾਯਾ(ਖ)
22. ਕਾਹੂ ਕੈ ਨ ਰਹੈ ਰੇ(ਖ)	

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਇਹੰ¹ ਅੰਦੈਸੇ² ਸੋਚਿ³ ਜਿਯ ਮੇਰੇ॥
 ਨਿਸ ਬਾਸੁਰਿ⁴ ਗੁਨ⁵ ਗਾਊ ਰਾਮ ਤੇਰੇ॥ ਟੇਕ॥
 ਤੁਮ, ਚਿਯਤ⁷ ਮੇਰੀ ਚੰਯਤਾ⁸ ਹੋ ਨ ਜਾਈ॥
 ਤੁਮ⁹ ਚਯਤਾਮਨਿ¹⁰ ਹੋਹੁ¹¹ ਕਿ¹² ਲਾਗੇ¹³ ॥1॥
 ਭਗਤਿ ਹੰਤ ਕਾ ਕਾ ਨਗੀ¹⁴ ਕੀਲਾ॥
 ਹਮਾਰੀ¹⁵ ਬੈਰ ਭਯੈ¹⁶ ਬਲ ਗੀਲਾ॥2॥
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਦਾਸ ਅਪਰਾਧੀ॥
 ਜਿਹਿ¹⁷ ਤੁਮ¹⁸ ਦਰਵੈ¹⁹ ਸੋ ਮੈ ਭਗਤਿ ਨਾ ਸਾਧੀ॥3॥

-
1. ਏਹ(ਅ) ਯਹ(ਟ) ਇਹੰ ਅੰਦੈਸੇ ਰਾਮ ਰਾਈ ਰੀਨ ਦਿਨ ਮੇਰੇ(ਖ)
  2. ਅੰਦੈਸ(ਅ.ਹ.ਕ.ਟ)
  3. ਸੋਚ(ਉ.ਏ) ਸੋਚ ਜੀਵ(ਸ.ਫ.ਟ)
  4. ਨਿਸਬਾਸਰ(ਉ) ਨਿਸਬਾਸੁਰ(ਅ.ਜ.ਟ.ਠ) ਨਿਸ ਬਾਸੁਰਿ ਰਾਮ ਗੁਨਿ ਗਾਵੈ ਤੇਰੇ(ਸਾ)
  5. ਗੁਣ(ਉ)
  6. ਤੁਮ(ਅ.ਕ.ਖ.ਘ)
  7. ਚਿਯਤ(ਉ.ਅ.ਹ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ) ਚਿਯਤ(ਖ)
  8. ਚੰਯਤਾ ਹੋ (ਉ.ਸਾ.) ਪੜੀ ਏ ਵਿਚ 'ਹੋ' ਪਾਠ ਨਗੀਂ ਹੈ ਚਿੰਤਾ(ਕ.ਘ.ਜ.ਹ.)
  9. ਤੁਮ (ਉ.ਖ.ਹ) ਤੂ (ਕ.ਸਾ)
  10. ਚਿੰਤਾਮਨਿ(ਉ.ਘ.ਹ.) ਚੰਤਾਮਨਿ(ਖ)
  11. ਹੋ (ਉ) ਹੋਹ (ਅ.ਘ.ਹ) ਹੋਉ (ਸਾ) ਹੋਹਿ(ਜ)
  12. ਕ(ਸਾ) ਕੈ(ਜ)
  13. ਲਾਈ(ਉ)
  14. ਨੀਹ(ਉ) ਪੜੀ(ਖ) ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਪੰਕਤੀ ਦਾ ਪਾਠ ਇਹ ਹੈ (ਭਗਤਿ ਕੰ ਹੰਤ ਤੁਮ ਕਹਾ ਕਹੈ ਨ ਕੀਲਾ)
  15. ਹਮਾਰੀ(ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ)
  16. ਭਯੈ(ਕ) ਕਹਾ(ਖ)
  17. ਜੈ(ਖ)
  18. ਤੁਮ(ਅ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਟ)
  19. ਦਰਉ(ਏ) ਪਵੈ (ਸਾ) ਦਰਯੈ(ਹ)

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਰੇ ਮਨ ਮਾਛਲ¹ ਸੰਸਾਰ ਸਮੀਦਰੇ² ॥
 ਤੂੰ ਚਿਤਰ ਬਚਿਤੁ ਬਿਚਾਰਿ ਰੇ ॥
 ਜਿਹਿ ਗਾਨੈ ਗਿਲਿ³ ਯਾਹੀ ਮਰਿਯੇ ॥ ਸੋ ਸੰਗਿ ਦੂਰਿ ਨਿਵਾਰਿ ਰੇ ॥ ਟੇਕ ॥
 ਜਬ⁴ ਛੋੜਿ ਗਣਿ ਡੋਰਿ ਛੇ ਕੰਕਣ ॥ ਪਰ ਤੁਯਾ ਗਾਲੇ ਜਾਇ⁵ ਰੇ ॥
 ਹੋਇ⁶ ਰਸ ਲੁਬਧਿ⁷ ਰਮੈ ਯੂੰ⁸ ਮੂਰਿਖ ॥ ਮਨ ਖਛਿਤਾਵੈ⁹ ਨਯਾਇ ਰੇ ॥ 1 ॥
 ਪਾਪਗਿ ਲਿਯੇ ਛੇ ਧਰਮ ਨਿਬੋਲੇ ॥ ਤੂੰ ਦੇਖਿ ਦੇਖਿ ਡਲ ਚਾਖਿ ਰੇ¹⁰ ॥
 ਪਰ ਤੁਯਾ ਸੰਗ ਭਲੇ ਜੇ ਹੋਵੈ ॥ ਤੇ ਰਾਣਾ ਰਾਵਣ ਦੇਖਿ ਰੇ ॥ 2 ॥
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਰਤਨ ਡਲ ਕਾਰਇ¹¹ ॥ ਹੋਬਯਦ¹² ਕਾ ਗੁਣ¹³ ਗਾਏ ਰੇ ॥
 ਕਾਰੇ ਕੁੰਭ ਭਰਯੋ ਜਲ ਜੈਸੈ¹⁴ ॥ ਦਿਨ ਦਿਨ ਘਟਾਤੇ ਜਾਏ ਰੇ ॥

-
1. ਮਛਲ (ਹ.ਕ.ਖ)
  2. ਸਮੀਦੇ(ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ)
  3. ਗਿਲਿ(ਅ.ਹ.) ਗਿਲਾ(ਕ) ਗਲੇ(ਏ)
  4. ਜਮ(ਹ.ਅ.ਕ) ਜਮ ਰੰਡਗਿਨਿ ਤੋਰਿ ਹੈ ਕੰਕਣ(ਖ) ਜਮ ਹੈ ਡਿਗਨ ਡੋਰਿ ਹੈ ਕੰਕਣ(ਹ)
  5. ਜਾਨਿ(ਅ.ਖ.)
  6. ਹੋਈ(ਅ) ਹੈ(ਹ)
  7. ਲੁਬਧ(ਕ)
  8. ਯੋ (ਅ.ਕ.ਖ)
  9. ਪਛਿਤਾਵੈ(ਅ.ਕ) ਪਛਿਤਾਵੈ(ਅ.ਟ.ਹ)
  10. ਚਾਖਿ ਏ(ਅ) ਪਾਪ ਗੁਲਯੋ ਹੈ ਧਰਮ ਨਿਬੋਲੇ(ਹ)
  11. ਕਾਰਨਿ(ਅ.ਠ.)
  12. ਹੋਬੰਦ (ਹ.ਖ.ਟ.)
  13. ਗੁਣ(ਖ)
  14. ਬੰਦੇ(ਤ)

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਰਥ ਕੋ ਚਤੁਰ ਚਲਾਵਣ¹ ਹਾਰੈ॥
 ਖਿਣ² ਹਾਕੈ ਖਿਣ³ ਉਤੇ ਰਾਖੈ॥ ਨਗੋਂ ਆਨ ਕੋ ਸਾਰੈ॥ ਟੇਕ॥
 ਜਬ ਰਥ ਰਹੈ ਸਾਰਥੀ⁴ ਥਾਕੈ॥ ਤਬ ਕੋ ਰਥਹਿ ਚਲਾਵੈ॥
 ਨਾਦ ਬਿਨੋਦ ਸਬੈ ਹੀ ਥਾਕੈ॥⁶ ਮਨ⁷ ਮਗਲ ਨਗੋਂ ਗਾਵੈ॥ 1॥
 ਪਾਚ ਤਤ ਨੋ ਯਹੁ⁸ ਰਥ ਸਾਜਯੋ॥ ਅਰਥੈ ਉਰਧ ਨਿਵਾਸਾ॥
 ਚਰਨ⁹ ਕੰਵਲ¹⁰ ਨਯੋ¹¹ ਲਾਈ ਰਹਯੈ¹² ਹੈ॥ ਗੁਣ¹³ ਗਾਵੈ¹⁴ ਰੰਦਾਸਾ॥ 2॥

-
1. ਚਲਾਵਣ(ਸਾ.ਖ.ਕ.ਟ)
  2. ਖਿਣ(ਖ)
  3. ਖਿਣ(ਖ)
  4. ਐਰ(ਓ)
  5. ਸਾਰਥੀ(ਸਾ.ਖ) ਸਾਰਥੀ(ਕ) ਸਵਾਰਥੀ(ਟ)
  6. ਨਾਦ ਬਿੰਦ ਯੈ ਦੇਉ ਥਾਕੈ(ਖ)
  7. ਮਮ(ਖ)
  8. ਇਹੁ(ਟ)
  9. ਚਰਣ(ਏ.ਹ.ਤ)
  10. ਕੰਵਲੈ(ਏ) ਕਮਲ(ਓ)
  11. ਨਯੋਪਯੀ (ਏ) ਵਿਚ ਨਗੋਂ ਹੈ।
  12. ਰਹਯੈ(ਓ.ਹ.) ਰਹੈ(ਟ)
  13. ਗੁਣ(ਖ)
  14. ਗਾਵੈ(ਖ.ਟ.)

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਜੀ¹ ਤੁਮ੍ਹ² ਤੋਰੇ ਰਾਮ³ ਮੈਂ ਨਗੀਂ ਤੋਰੇ³॥
 ਤੁਝ⁴ ਸੋ⁵ ਤੋਰਿ ਕਵਨ ਸੂੰ⁶ ਜੋਰੇ⁶॥ਟੇਕ॥
 ਤੀਰਬ ਬਤ ਕਾ ਨ⁷ ਕਰੇ ਅੰਦੇਸਾ॥
 ਤੁਮਹਾਰੇ⁸ ਚਰਨ⁹ ਕੰਵਲ¹⁰ ਕਾ¹¹ ਭਰੋਸਾ॥1॥1॥
 ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਜਾਊ ਤਹਾਂ¹² ਤੁਮਹਾਰੀ¹³ ਪੂਜਾ॥
 ਤੁਮ੍ਹ¹⁴ ਸਾ ਦੇਵ ਅਵਰ ਨਗੀਂ ਦੂਜਾ॥2॥
 ਮੈਂ ਹਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸਬੰਠਿ ਸੂੰ ਤੋਰੇ¹⁵॥
 ਸਬ¹⁶ ਸਯੋ¹⁷ ਜੋਰਿ ਤੁਝ¹⁸ ਸਯੂੰ¹⁹ ਜੋਰੇ²⁰॥3॥
 ਸਬ ਪਰ²¹ ਹਰਿ²² ਮੈਂ ਤੁਮਹਾਰੀ²³ ਆਸਾ॥
 ਮਨ ਕਰਮ²⁴ ਬਚਨ ਕਹੈ ਰੰਦਾਸਾ॥

-
1. ਜੀ(ਖ.ਠ.) 2. ਤੁਮ(ਓ.ਯ.ਜ.ਖ.ਟ)
 3. ਰਾਮ ਰਾਈ(ਹ.ਖ.ਏ.ਘ) ਰਾਮ ਤੇ (ਸਾ) ਤ. ਤੋਰੂੰ(ਏ.ਸਾ.ਤ.ਟ)
 4. ਤੁਮ (ਓ.ਯ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ) 5. ਸੂੰ(ਸਾ.ਟ)
 6. ਸਯੋ(ਖ) ਕੋਨ ਸੂੰ(ਟ) ਸੋਂ (ਓ.ਯ.ਏ.ਹ.ਕ.ਜ.ਘ.ਜ.ਤ) 6. ਜੋਰੂੰ(ਏ)
 7. ਮੈਂ ਕਰੇ ਨ (ਖ) ਨ ਕਰੂੰ (ਏ.ਟ) ਕਾਹੂੰ (ਨ.ਸ.)
 8. ਤੁਮਹਾਰੇ(ਸ) 9. ਚਰਣ(ਓ)
 10. ਕੰਵਲ(ਓ) 11. ਕਾ ਮੋਹਿ(ਓ)
 12. ਹੋਤ(ਓ) ਮੂਲ ਪ੍ਰੀਤਿ ਓਰ ਆਇਆ ਪਾਠ ਤਹਾਂ ਪ੍ਰੀਤਿ ਅ ਵਿਚ ਨਗੀਂ ਹੈ
 13. ਜਾਵ ਤੁਮਹਾਰੀ ਖੇਵਾ(ਖ) ਤੁਮਹਾਰੀ ਹਰਿ(ਹ)
 14. ਤੁਮ (ਓ.ਏ.ਖ.ਘ.) ਤੁਮ ਸਿਰ ਐਰ ਨਗੀਂ ਨਗੀਂ ਕੋਉ ਦੇਵਾ(ਖ) ਦੇਵ ਐਰ ਨਗੀਂ ਦੂਜਾ(ਟ.ਠ)
 ਤੁਮ ਸਾ(ਸਾ.ਟ) ਤੁਮ ਸਾ ਦੇਵ ਐਰ ਨਗੀਂ ਦੂਜਾ(ਹ)
 15. ਮੈਂ ਅਪਨੈ ਮਨ ਹਰਿ ਸਯੂੰ ਜੋਰਯੋਂ॥(ਓ.ਯ.) ਵਿਚ ਸਯੂੰ ਦੀ ਥਾਂ 'ਸਯੂੰ' ਪਾਠ ਹੈ ਪ੍ਰੀਤਿ
 ਘ.ਟ.ਠ.ਤ ਅਤੇ ਹ.ਕ.ਠ.ਤ. ਵਿਚ ਸੋ
 16. ਤੁਮ(ਓ) ਹਰਿ (ਏ.ਹ.ਘ.ਟ) ਤੁਮ੍ਹ (ਠ.ਤ)
 17. ਸੋਂ (ਓ.ਯ.ਏ.ਘ.ਤ.ਜ.ਠ) ਸੋਂ ਤੋਰਿ(ਯ.ਜ) ਸਯੂੰ(ਏ) ਸੂੰ(ਟ) ਸੂੰ ਤੋਰਿ(ਸਾ)
 18. ਸਬਨ(ਓ) ਤੁਝ(ਅ) ਸਬੰਠਿ(ਏ.ਹ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
 19. ਸੋ(ਓ.ਯ.ਹ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ) ਸਯੂੰ(ਏ) ਸਯੋਂ(ਕ) ਸੂੰ(ਸਾ.ਟ)
 20. ਤੋਰਯੋ(ਓ.ਏ.ਹ.ਟ) 21. ਪ੍ਰਕਾਰ(ਓ.ਯ.ਏ.ਹ.ਘ.ਠ)
 22. ਹਰਿ ਮੈਂ ਪਾਠ ਪ੍ਰੀਤਿ(ਓ.ਯ.ਏ.ਹ.) ਵਿਚ ਨਗੀਂ ਹਰਿ ਮੋਹਿ(ਖ) ਤੁਮਹਾਰੀ ਮੈਂ(ਤ)
 23. ਤੁਮਹਾਰੀ(ਓ.ਏ.ਸਾ.ਖ.ਟ) 24. ਸਚ ਕਰਮ(ਹ.ਏ.)

ਪ੍ਰੀਤਿ ਖ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ ਅਠਾੜ ਪਿਛੜ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧੂਰਾ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਕਿਹਿ¹ ਬਿਧਿ ਅਣਸਰੂ²ਰੇ॥ ਅਤਿ ਦੁਲਭ³ ਦੀਨ ਦਯਾਲ॥
 ਮੰ ਮਹਾ ਬਿਖਈ ਅਧਿਕ ਆਕੁਰ॥ ਕਾਮਨਾ ਕੀ ਝਾਲ॥ ਏਕੇ॥
 ਕਹਾ ਡੈਰਭ⁵ ਬਾਹਰਿ⁶ ਕੀਯੈ⁷॥ ਅਰਿ ਕਲਕ ਕਸੋਟੀ ਹਾਰ॥
 ਬਾਹਰਿ ਭੋਤਰਿ ਸਾਖਿ ਤੂੰ॥ ਮੰ ਕੀਯੈ ਸੂ⁸ਸਾ ਅਧਿਯਾਰ॥॥॥
 ਕਹਾ ਭਯੈ ਬਹੁ⁹ ਪਾਖੰਡ ਕੀਯੈ॥ ਹਰਿ ਹਿਰਦੈ¹⁰ ਸੁਪਿਨੈ¹¹ ਤ ਜਾਨ॥
 ਜਯੂ¹² ਦਾਰਾ ਬਿਭਚਾਰਲੀ¹³॥ ਮੁਖਿ ਪਤਿਬੁਝਾ ਜੀਯ ਆਨ॥¹⁴ 2॥
 ਮੰ ਹਿਰਦੈ¹⁵ ਹਾਰਿ ਬੈਠੇ ਹਰੀ॥¹⁶ ਮੋਪੈ ਸਰਯੋ ਨ ਏਕੇ¹⁷ ਕਾਜ॥
 ਭਾਵ ਭਗਤਿ ਰੰਦਾਸ ਦੇ¹⁸॥ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ¹⁹ ਕਰੇ²⁰ ਮੋਹਿ ਆਸ²¹॥॥॥

-
1. ਕੋਹਿ(ੳ)	2. ਅਣ(ੳ) ਅਣਸਰੋ(ਅ.ਕ.ਖ.ਘ.ਹ.ਜ.ਟ.ਤ) ਅਣਸਰੂ(ੲ.ਟ)
3. ਦੁਲਭ(ੳ.ੲ.ਕ.ਟ.ਠ.ਤ)	4. ਡੈਰਭ(ੳ) ਝਾਲ(ਅ.ਕ.ਖ.ਹ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
5. ਡੈਰਭ (ੳ.ਹ.ਖ.ਜ.ਟ) ਡਿਭ(ਅ.ਘ)	6. ਬਾਹਰਿ(ੳ) ਪਾਖੰਡ(ਜ)
7. ਕੀਯੈ (ਹ.ਕ.ਜ) ਕੀਏ ਰੈ(ਟ)	8. ਸੂਸਾ(ੳ.ੲ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਸੂ ਸਬ(ਘ) ਸੂ ਸਾ(ਹ)
9. ਬਹੁਤ(ੳ.ਅ.ਕ.ਠ.) ਬਾਹਰਿ(ੲ)	10. ਹਿਰਦਯ(ੳ) ਹਰਦੈ(ੲ)
11. ਸੁਪਨੈ(ੳ) ਸੁਪਨੈ(ਢ.ਜ.ਟ)	12. ਜਿਉਂ (ੳ) ਜਯੂ (ੲ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਜਯੋ(ਖ.ਹ.)
13. ਬਿਭਚਾਰਲੀ(ੳ) ਬਿਭਚਾਰਲੀ(ਅ.ੲ.) ਬਿਭਚਾਰਲੀ(ਬ.ਘ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ)	
14. ਮੁਖ ਬੁਝਾ ਜੀਵ ਆਨ॥ ਪ੍ਰਤੀ(ਘ) ਵਿਚ ਇਹ ਪਾਠ ਮਿਲਦਾ ਹੈ॥ ਮੁਖਿ ਬੁਝਾ ਜੀਯ ਆਨ(ਹੁ)	
15. ਹਰਿਦੈ(ਅ) ਮੰ ਹਿਰਦੈ ਹਰਿ ਪਦ ਹਾਰਿ ਬੈਠਯੋ(ਖ)	
16. ਯਕੋ(ਅ.ਖ.ਤ) ਏਕੋ(ਕ) ਯੋਕੋ(ਖ.ਘ.ਠ)	17. ਏਕਰਿ(ੲ)
18. ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਿਹ(ੲ)	19. 'ਕਰੋ ਮੋਹਿ' ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ(ਟ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਰਿ(ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.) ਕਰ(ਕ.ਖ.)
20. ਆਜਿ(ਖ)	
- ਪ੍ਰਤੀ (ੲ) ਵਿਚ ਏਕੋ ਪਾਲੀ ਪੰਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਪਾਡੇ ਕੀਸੀ ਪੂਜ ਰਚੀ¹ ਰੇ।
 ਸਤਿ ਬੇਲੇ ਸੋਲੀ ਸਤ ਦੇਵਾ²॥ ਬੁਠੀ ਬਾਤ ਬਚੀ³ ਰੇ॥ ਟੇਕ॥
 ਜੇ ਅਬਿਠਾਸੀ ਸਬ ਕਾ⁴ ਕਰਤਾ॥ ਬਯਾਪਿ ਰਹਯੇ ਸਬ ਠੇਕ ਰੇ॥
 ਪੰਚ ਤਤ⁵ ਕੀਯਾ ਪਸਾਰਾ॥ ਜੇ ਯੋਗੀ⁶ ਕਿਯੋ ਐਰ ਰੇ॥॥॥
 ਤੂੰ ਜ ਕਹਤ ਹੈ ਯੋਗੀ ਕਰਤਾ॥ ਯਾਕੋ⁷ ਮਨੁਖ⁸ ਕਰੈ ਰੇ॥
 ਤਾਰਣ⁹ ਸਕਤਿ ਜਗੀ ਜੇ¹⁰ ਯਾ ਸੀ॥ ਤੋ ਆਪਣੈ ਕਯੂੰ¹² ਨ ਤਿਰੈ ਰੇ॥॥॥
 ਅਗੀ¹³ ਭਰੋਸੈ ਸਬ ਜਗ ਬੁਝਾ¹⁴॥ ਸੁਣਿ ਪੀਡਤ ਕੀ ਬਾਤ ਰੇ॥
 ਯਾਕੈ ਦਰਸਿ¹⁵ ਕੋਣ¹⁶ ਗੁਣ ਛੁਟੈ¹⁷॥ ਸਬ ਜਗ ਆਯਾ ਕੁ¹⁸ ਜਾਤ ਰੇ॥॥॥
 ਯਾਕੀ ਸੇਵ ਮੂਲ ਨਗੀ ਭਾਜੈ¹⁹॥ ਕਟੈ ਨ ਸੰਸੇ ਪਾਸ ਰੇ॥
 ਸੋਚਿ ਬਿਚਾਰਿ ਦੇਖਿ ਯਾ ਮੂਰਤਿ॥ ਯੋ²⁰ ਛਾਡੀ ਰੈਦਾਸ ਰੇ॥

-
1. ਰਚਾ(ਗ)
  2. ਸਤਿਬਾਦੀ(ਗ.ਠ.ਤ)
  3. ਬਾਚੀ(ਤ)
  4. ਕੋ (ਗ)
  5. ਜਿਨ ਕੀਯਾ(ਗ.ਠ.ਤ)
  6. ਯਗੁ(ਗ)
  7. ਕੈ(ਗ)
  8. ਮਾਨਿਖ(ਗ.ਠ.ਤ)
  9. ਤਾਰਨ(ਗ)
  10. ਜੈ(ਤ)
  11. ਆਪਨ(ਗ)
  12. ਕਯੋ(ਗ)
  13. ਇਹਿਰ(ਗ)
  14. ਬੁਝਾ(ਗ)
  15. ਦਰਸਨ(ਗ) ਦਰਸ(ਤ)
  16. ਕੋਨ(ਤ) ਦ
  17. ਛੁਟਾ(ਗ.ਤ.)
  18. ਯਾਤ(ਗ) ਜਾਤ(ਤ)
  19. ਭਾਜੈ(ਗ.ਤ.)
  20. ਯੋ(ਠ.ਤ)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਤੀ(ਅ) 1700 ਬਿ.ਸੰ. ਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਹੈ, ਪਾਠ
 ਮਿਲਾਣ(ਗ.ਠ.ਤ) ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਾਧੋ ਭੁਮ ਕੈਸੈ ਨ¹ ਬਿਲਾਈ॥ ਤਾਬੰ² ਦੂਤਿ³ ਤਾਵ ਦਰਸਾਈ॥ ਟੇਕ॥
 ਕਕਕ ਕੁਟਕ ਪਟ⁴ ਸੂਤਦਾਰ⁵॥ ਰਜ ਭੁਜੰਗ ਭੁਮ ਜੈਸੇ⁶॥
 ਜਨ ਤਰ⁷ ਪਾਤਣ⁸ ਪ੍ਰਿਤਮਾਜਸ਼੍ਰੀ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਜੀਵ ਦੂਤਿ⁹ ਅੰਸ¹⁰॥ 1॥
 ਬਿਮਨ ਏਕ¹¹ ਰਸ ਉਪਜੈ ਨ¹² ਬਿਨਸੈ॥ ਉਦੈ¹³ ਅਸਤ ਦੇਉ ਲਾਗੇ॥
 ਬਿਰਾਤਾ ਬਿਗਤ ਗਤਾ¹⁴ ਗਤ ਲਾਗੇ॥ ਖਿਲ¹⁵ ਬਸੈ ਸਬ ਮਾਗੇ॥ 2॥
 ਨਿਹਚਲ ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਗਿਆਤ¹⁶ ਅਨੂਪਮ॥ ਨਿਰਭੈ¹⁷ ਗਤਿ¹⁸ ਗੋਬਿੰਦਾ¹⁹॥
 ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਆਖਿਰ²⁰ ਅੰਤਰ²¹ ਕਾ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤਿ²² ਅਨੰਦਾ॥
 ਸਦਾ ਅਤਿਤ²³ ਗਯਾਨ ਧਨ²⁴ ਬਿਬਰਜਿਤ²⁵ ਨਿਰਬਿਕਾਰਅ²⁶ ਅਗਿਨਾਸੀ॥
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਸਹਜ ਸੁੰਨਯ²⁷ ਸਤਯ²⁸ ਜੀਵਨ²⁹ ਮੁਕਤਿ ਤਿਠਿ ਕਾਸੀ॥

1. ਨ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ(ਖ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।
2. ਜਾਬੰ(ਅ. ਏ) ਜਾਤੈ (ਗ)
3. ਦੂਤੀ(ਅ. ਏ. ਖ. ਗ. ਟ. ਠ. ਤ)
4. ਸੂਤ (ਖ. ਟ)
5. ਸੂਤ. ਦਾਰਾਸ(ਅ.) ਸੂਤਦਾਰਗਜ(ਏ. ਗ. ਠ. ਤ) ਪਟਜੁਦਾਰਗਜ(ਖ. ਟ.)
6. ਜੈਸਾ(ਅ. ਏ. ਖ. ਗ. ਟ. ਠ. ਤ) ਅੰਸਾ(ਗ)
7. ਤਰੰਗ(ਅ. ਖ. ਠ.) ਤੁਰੰਤ(ਏ)
8. ਪਾਹਿਣ(ਅ.) ਪਾਰਨ(ਏ. ਖ.) ਪਾਹਣ(ਟ. ਠ. ਤ)
9. ਦੂਤੀ(ਅ. ਤ.)
10. ਅੰਸਾ(ਅ. ਟ. ਠ. ਤ)
11. ਏਕ(ਅ. ਖ. ਗ. ਠ. ਤ) ਏਕ(ਏ. ਟ.)
12. ਨਹ(ਗ)
13. ਹੂਵੈ(ਗ)
14. ਘਟੈ ਨਹੀ ਕਬਹੂ(ਖ. ਟ.)
15. ਖਿਮਾ(ਅ. ਗ. ਠ.) ਖਿਮੂ(ਏ) ਨਸਤ(ਖ) ਬਿਮਾ(ਤ)
16. ਅਜੀਤ(ਅ. ਟ. ਗ. ਠ.) ਅਜ(ਖ. ਟ.) ਅਜਿਤਿ(ਤ)
17. ਨਭੈ(ਖ. ਟ. ਠ.)
18. ਰਮਿ(ਘ. ਏ.) ਗਮ(ਤ)
19. ਗੋਬਿੰਦਾ(ਅ. ਏ. ਗ. ਠ. ਤ)
20. ਅਖਯਰ(ਅ. ਏ. ਠ. ਤ)
21. ਅਤਰਕ(ਅ. ਖ. ਟ. ਠ. ਤ) ਅਤਰੀਕਾ(ਗ) ਅਤਰੰਖ(ਏ)
22. ਨਿਤ(ਅ. ਟ. ਠ. ਤ) ਨਿਤਿ(ਗ)
23. ਅਜੀਤ(ਅ. ਏ. ਖ. ਗ. ਟ. ਠ.)
24. ਧਯਾਨ(ਗ)
25. ਬ੍ਰਜਤ(ਅ) ਬ੍ਰਜਿਤ(ਖ. ਏ. ਟ. ਠ. ਤ)
26. ਨਿਰਬਿਕਾਰ(ਅ. ਖ. ਗ. ਠ.)
27. ਸੁੰਨਿ(ਅ. ਖ. ਗ. ਟ. ਠ)
28. ਸਟਿ(ਅ) ਸਟੀ(ਏ) ਸਤਿ(ਖ. ਤ. ਟ. ਠ.) ਤਟ(ਗ)
29. ਜੀਵਤ(ਏ) ਜਾਵਨਯ(ਤ) ਜੀਵਨਿ(ਟ)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ(ਓ) ਵਿਚੋਂ ਤਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀ(ਏ) ਵਿਚ ਇਹ ਪਦ ਰਾਗੁ ਜੈਤਸਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਧਲਾਸਰੀ

ਤੁਝ¹ ਦੇਵ ਕੰਵਲਾਪਤੀ² ਸਰਨਿ³ ਆਯਾ ॥
 ਮੀਝ⁴ ਜਲਮ ਸੰਦੇਹ ਭੁਝ⁵ ਛੋਂਦਿ ਮਾਯਾ ॥ ਟੇਕ ॥
 ਅਤਿਰ⁶ ਸਸਾਰ ਅਪਾਠ ਭੇ ਸਾਗਰਾ ॥ ਤਾ ਮੰ ਜਾਮਣ⁷ ਮਰਣ ਸੰਦੇਹ ਭਾਰੀ ॥
 ਕਾਮ ਭੁਖ ਕੋਧ ਭੁਖ ਲੋਭ ਭੁਖ ਮੋਹ ਭੁਖ ॥
 ਅਨਤ ਭੁਖ ਛੋਂਦਿ ਮਮ⁸ ਕਰ ਸਿਪਾਰੀ⁹ ॥ 1 ॥
 ਪੰਚ ਸੰਗੀ¹⁰ ਮਿਲਿ ਪੀੜਯੋ¹¹ ਪ੍ਰਾਣਿਯੋ¹² ॥ ਜਾਈ ਨ ਸਕੂ¹³ ਬੰਰਾਗ ਭਾਗਾ ॥
 ਪੁਤ ਵਰਗ¹⁴ ਕੁਲਾ ਬੰਧਤ¹⁵ ਭਰਜਯਾ¹⁶ ॥ ਭਖ ਦਸੇ¹⁷ ਦਸਿ¹⁸ ਰਿਸ¹⁹ ਕਾਲ ਲਾਗਾ ॥
 ਭਾਤਿ ਚੰਯਤੋ²⁰ ਮੋਹਿ²¹ ਦੁਖ ਬਿਯਾਪੀ ॥ ਮੋਹ ਚੰਯਤੋ²² ਤੇ ਤੇਰੀ ਭਗਤਿ ਜਾਈ ॥
 ਉਭੈ ਸੰਦੇਹ²³ ਮੋਹਿ ਗੰਣ ਦਿਨ ਬਿਯਾਪੀ ॥ ਦੋਨ ਦਾਤਾ ਕਰੋ²⁴ ਕੋਣ ਉਪਾਈ ॥ 3 ॥
 ਰਪਲ ਚੇਤਯੋ²⁵ ਨਗੀ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਦੇਖਿਯੋ ॥ ਕਾਮ ਬਸਿ²⁶ ਮੋਹਿਯੋ²⁷ ਕਮ ਡੰਧਾ ॥
 ਸਕਤਿ²⁸ ਸੰਨਬੰਧ ਕੀਯੋ²⁹ ਗਯਾਨ ਪਦ ਹਰਿ ਲੇਯੋ³⁰ ॥ ਹਿਰਦੈ³¹ ਬਿਸ³² ਰੂਪ
 ਤਜਿ³³ ਭਯੋ ਅੰਧਾ ॥ 4 ॥
 ਪ੍ਰਮ³⁴ ਪ੍ਰਕਾਸ ਅਬਿਨਾਸ ਅਘਮੋਚਲਾ³⁵ ॥ ਲਿਖਿ ਨਿਜ ਰੂਪ ਬਿਸਰਾਮ ਪਾਯਾ ॥
 ਬੰਦਤ ਰੰਦਾਸ ਬੰਰਾਗ ਪਦ ਚੰਯਤਾ³⁶ ॥ ਜਯੋ³⁷ ਜਗਦੀਸ ਗੀਬੰਦ³⁸ ਰਾਯਾ ॥ 5 ॥

1. ਤੁਝ (ਓ. ਅ. ਏ. ਹ. ਸਾ. ਕ. ਖ. ਗ. ਘ. ਜ. ਠ. ਤ)
2. ਤਿਭੁਵਨਪਤੀ ਜਨ(ਖ) ਕੰਵਲਾਪਤਿ(ਗ. ਜ.)
3. ਸਰਨ(ਓ. ਖ. ਟ.) ਸਰਨਿ(ਏ. ਸਾ. ਘ) ਸਰਣ(ਜ. ਤ) ਮੰ ਸਰਨਿ(ਹ)
4. ਮੁਝ(ਓ. ਏ.) ਮੀਝ ਜਲਮ ਮਰਨ(ਅ) ਮੀਝ(ਏ. ਸਾ. ਕ. ਗ. ਘ. ਤ. ਜ. ਠ)
5. ਬੁਝ(ਓ. ਘ. ਹ) ਭਰਤਿ(ਅ. ਖ.) ਲਾਤ(ਸਾ) ਭਰਮ ਛੂਟੇ(ਗ) ਭਿਰਡ(ਜ)
6. ਅਤਰ(ਓ) ਦੇਵ ਅਤਿਰ(ਖ)
7. ਜਲਮ(ਓ) ਜਾਮਨ(ਸਾ. ਖ.)
8. ਮੋ(ਖ)
9. ਸੀਆਰੀ(ਓ) ਸਯਾਰਾ(ਅ) ਕਰਿਮਿ ਪਾਰੀ(ਗ)
10. ਸਾਖੀ(ਓ) ਦੇਵ ਪੰਚ ਸੰਗਯਾ(ਖ)
11. ਪੀੜਯੋ(ਅ) ਪੀਰਿਯੋ(ਖ)
12. ਪ੍ਰਾਣਯੋ(ਓ) ਪ੍ਰਾਣਿਯਾ(ਖ)
13. ਸਕੋ(ਅ. ਹ. ਕ. ਗ. ਘ. ਜ. ਟ. ਠ) ਸਕਯੋ(ਖ)
14. ਕੁਲਸਰਗ(ਓ. ਹ.) ਵਰਣ ਕੁਲਾ(ਅ) ਵਰਗਾਕੁਲਾ(ਖ) ਬਰਗ ਕੁ(ਏ) ਵਪਗ ਕੁਲਾ(ਕ. ਗ. ਜ. ਟ. ਤ)
ਵਰਗਕੁਲ(ਸਾ) ਕਲਿਤੁ(ਘ)
15. ਬੰਦੂ(ਓ) ਬੰਧਤੈ(ਹ) ਬੰਧ(ਅ. ਏ. ਕ. ਸਾ. ਗ. ਘ. ਜ. ਟ. ਠ. ਤ) ਬੰਦ(ਖ)

-
16. ਭਾਰਿ ਜਾ(ਉ.ਏ.ਹ.) ਭਾਰਜਯਾ(ਅ.ਕ.)
  17. ਦਿਸੈ(ਅ.ਟ.) ਦੈਸੈ(ਏ.ਸ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਤ.ਠ.)
  18. ਦਿਸਾ(ਉ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਗ. ਘ.ਟ.ਤ.) ਦਸਾ(ਅ) ਦਿਸਿ(ਠ)
  19. ਸਿਰ(ਉ.ਅ.ਏ.ਖ.ਗ.ਠ) ਸਿਰਿ(ਕ.ਖ.ਘ.ਤ) ਸਿਰਿਕਾਲ(ਹ)
  20. ਚਿਤਉਤੇ(ਉ) ਚਿਤੈ(ਟ) ਚਯ ਤੋ ਤੈ(ਅ.ਏ.ਖ.ਤ) ਚਿਤੂੰ ਤੋ(ਕ) ਚਿਤੋ(ਗ.ਘ.ਜ.ਠ) ਦੇਵ ਭਗਤਿ
ਚਿਤਵੇ ਤੇ ਮੋਹ(ਖ) ਚਿਤੈ ਤੈ(ਹ)
  21. ਮੋਹ(ਉ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਤ) ਬਯਾਪਈ(ਹ) ਚਿਤੈ ਤੈ(ਹ)
  22. ਚਿਤਉ(ਉ) ਚਿਤੂੰ (ਗ) ਚਿਤੈ (ਕ.ਘ.ਜ.) ਚਿਤਵੇ ਤੋ(ਖ) ਮੋਹਿ ਚਯਤੇ(ਤ.ਠ.) ਚਿਤੂੰ(ਟ)
  23. ਸਕਿਰ(ਖ)
  24. ਕਾ ਕਰੈ(ਘ.ਹ.)
  25. ਚੈਤੇ(ਉ) ਚੈਖਯਾ(ਹ)
  26. ਬਸ(ਉ.ਤ.)
  27. ਹੋ(ਉ) ਮੋਹਿਯਾ(ਹ.ਘ.)
  28. ਸਕਤ(ਉ)
  29. ਕਿਯਾ(ਉ) ਕੀਯਾ(ਹ)
  30. ਲਿਯਾ(ਉ.ਘ.ਹ.)
  31. ਹਿਰਦਯ(ਉ)
  32. ਲਿਜ(ਖ.ਘ.ਹ.)
  33. ਭਜਿ(ਘ)
  34. ਤੁਮ ਪਰੇਮ(ਉ.ਖ.)
  35. ਅਧਿਮੋਚਨਾ(ਉ)
  36. ਚਿੰਤਤਾ(ਉ.ਸਾ.ਕ.ਹ.ਖ.ਗ.ਜ.ਟ.)
  37. ਜਯੋ(ਉ.ਏ.ਸਾ.ਜ.ਹ) ਜਈਯੋ(ਅ)
  38. ਬੈਕ੍ਰਿਠ(ਉ) ਗੋਬਿੰਦ(ਸਾ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.) ਤਿਯਲੋਕ(ਖ)

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹੀ (ਖ) ਵਿਚ ਅਗੜ ਪਿਛੜ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ

ਜਧੇ ਰਾਮ ਗੋਬਿੰਦ¹ ਬੋਠਲ ਬਾਸਦੇਵ॥
 ਹਰਿ ਬਿਸ਼ਨ ਬੰਕੰਠ ਮਧਰ² ਕੋਟ³ ਭਾਰੀ॥
 ਕਿਸ਼ਨ ਕੰਸ⁴ ਰਿਸੋਕੇਸ⁵ ਕੰਵਲਕੰਤ⁶ ਅਹੋ ਭਰਵੰਤ⁷, ਤ੍ਰਿਵਿਧ ਸੰਤਾਪ⁸ ਹਾਰੀ⁹॥ ਟੇਕ॥
 ਅਹੋ ਦੇਵ ਸੰਸਾਰ ਤੇ¹⁰ ਗਹਿਰ¹¹ ਗੰਭੀਰ ਭੀਤਰਿ¹²॥
 ਖੁਮਤ ਦਿਸਿ ਬਿਦਿਸਿ ਕਛੂ ਨ ਸੁਝੇ॥
 ਬਿਕਲ¹³ ਬਯਕੁਲ ਖੇਦ॥ ਪ੍ਰਣਵਤ ਪ੍ਰਮਹੇਤ॥
 ਗ੍ਰਿਸਤ¹⁴ ਮਤਿ ਮੋਹਿ ਮਾਗ ਨ ਸੁਝੇ¹⁵॥
 ਦੇਵ ਇਹਿ ਐਸਰਿ¹⁶ ਆਨ ਕੋਨ ਸਕਯ ਸਮਾਨ॥
 ਦੇਵ ਦੀਨ ਉਧਾਰਨ ਚਰਨ ਸਰਨ ਤੇਰੀ¹⁷॥
 ਨਗੀ ਆਨ ਗਤਿ ਬਿਪਤਿ ਕੇ¹⁸ ਹਰਨ ਐਰ॥
 ਸ੍ਰੀ ਪਤਿ¹⁹ ਸੁਨੰਸ²⁰ ਸੀਖ ਸੰਭਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਕਰਹੁ ਮੇਰੀ॥१॥
 ਅਹੋ ਦੇਵ ਕਾਮ ਕੇ ਸਰਿ²¹ ਕਾਲ॥ ਭੁਜੰਗ ਭਾਸਿਨਿ²² ਭਾਲ॥
 ਨੈ²³ ਸੂ ਕਰ ਕੋਧ ਬਰਬਾਰ ਨੂੰ²⁴॥ ਗੁਬ ਗੰਡਾ ਮਹਾ ਮੋਹ ਟਟਕੇ²⁵॥
 ਵਿਕਟ ਨਿਕਟ ਅਹੰਕਾਰ ਆਰਨੂੰ²⁶॥ ਜਲ ਮਨੋਰਥ ਉਰਮੀ॥
 ਤਰਲ ਤਿਸਲਾ ਮਕਰ ਇੰਦੀ²⁷॥ ਜੀਵ ਜੰਤਰਕ²⁸ ਮਾਗੇ॥
 ਸਮਕ ਬਯਕੁਲ ਨਾਥ॥ ਸਤਿ²⁹ ਬਿਬਯਾਦਿਕ ਪੰਥ॥
 ਦੇਵ³⁰ ਦੇਵ ਬਿਸਰਾਮ ਨਾਗੇ॥२॥
 ਅਹੋ ਦੇਵ ਸਬੰ ਅਸਤਿ ਮੇਰੇ³¹॥ ਮਧਿ ਫੁਟੀ ਭੇਰ ਨਾਵ ਨਵ ਕਾ ਬਡੈ ਭਾਗਿ ਪਾਯੇ³²॥
 ਬਿਨ ਗੁਰ ਕਰਣ³³ ਧੋਰ॥ ਡੋਲੇ ਨ ਲਾਰੈ ਤੋਰ॥ ਬਿਖੈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਐਗਾਹ³⁴ ਜਾਈ॥
 ਦੇਵ ਕਿਹਿ ਕਰੋ³⁵ ਪੁਕਾਰ॥ ਕਹਾਂ ਜਾਉ ਕਾਸੂ³⁶ ਕਹੂ॥
 ਕਾ ਕਰੂ ਅਨੁਗ੍ਰਹ ਦਾਸ ਕੀ ਤ੍ਰਾਸ ਹਾਰੀ॥
 ਇਹਿ ਬੁਝ ਮਾਨ³⁷ ਐਰ ਅਵਨੰਬਨ ਨਗੀ॥ ਤੇ ਬਿਨ ਤ੍ਰਿਬਿਧ ਨਾਇਕ ਸੁਚਾਰੀ॥३॥
 ਅਹੋ³⁸ ਦੇਵ ਜੇਤੇ ਕਯੇ³⁹ ਅਚੇਤ ਤੂੰ ਸਰਬਗਿ⁴⁰ ਮੈ ਨ ਜਾਨੂੰ॥ ਰਾਯਾਨ ਧਯਾਨ ਤੇਰੇ॥
 ਸਤੇ⁴¹ ਸਤਯ ਸੁਦ⁴² ਪਰਪਨ ਮਨਸਾ ਮਮਲ॥ ਮਿਨ ਕ੍ਰਮ ਚਰਨ⁴³ ਐਰ⁴⁴ ਅਵਨੰਬਨ
 ਨਗੀ ਮੇਰੇ⁴⁵॥

ਕਠਿਨ ਕਲਿ ਕਾਲ ਜੰਜਾਲ⁴⁶ ਜੁਗ ਜਮਲਿਕਾ।। ਗਯਾਨ ਬੈਰਾਗ ਡਿਟ ਭਾਤਿ ਲਾਗੇ।।
ਮਲਿਨ⁴⁷ ਮਤਿ⁴⁸ ਰੈਦਾਸ ਨਿਖਲ⁴⁹ ਰੇਵਾ ਅਭਯਾਸ।। ਪ੍ਰੇਮ ਬਿਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸਕਨ
ਸੰਸੇ ਨ ਜਾਗੇ।।4।।

-
1. ਗੋਬੰਦ (ਉ.ਖ.)
  2. ਮੁਧਹ(ਅ) ਮਧੁ(ਟ.ਸ.ਖ.ਤ)
  3. ਕੈਟ(ਖ)
  4. ਰਾਮ ਰਾਘਵੈ(ਖ)
  5. ਗੋਖਿ ਕੈਸ(ਉ) ਰਖੀਕੈਸ(ਅ.ਏ.ਤ.ਖ.ਨ.)
  6. ਕੰਵਲਕੰਤ(ਅ.ਏ.ਸਾ.) ਪਦ
  7. ਪ੍ਰਭੁ ਪੁਨਿ ਪਤਿ।। ਭਾਵੈਤ(ਖ)
  8. ਤਾਪ ਸੰਤਾਪ(ਏ)
  9. ਹਾਰਿ(ਉ) ਹਰੀ(ਤ)
  10. ਸਾਰਰ(ਖ)
  11. ਗਹਰ(ਉ.ਅ.ਏ.ਠ. ਟ.ਤ) ਗਹਨ(ਖ)
  12. ਭੋਰਤ(ਅ) ਭੋਤਰ(ਤ)
  13. ਦੇਵ ਬਿਪੁਲ ਵਿਆਕੁਲ ਖੇਦਰਾਤਪਰਮ ਪ੍ਰਮਹੈਤ(ਖ)
  14. ਗਸਤ(ਉ.ਅ..ਏ)
  15. ਬੁਝੈ(ਖ)
  16. ਐਸਰ ਕੋਨ ਕਾ ਕੰ ਸਰਨਾ ਦੋਨਓ ਧਰਨ ਹੋ ਸਰਨ ਤੇਰੀ(ਖ) ਪੂਰੀ ਪੰਕਤੀ ਦਾ ਪਾਠ ਇੰਜ ਹੈ।
  17. ਤੋਰਿ(ਉ)
  18. ਕੋਨ(ਏ) ਕੋਹਰਨ ਐਰ ' ਪਾਠ ਪੜੀ(ਖ) ਵਿਚ ਨਗੀਂ ਹੈ।
  19. ਪਤਿਨ(ਉ)
  20. ਸੁੰਨਸਯਾਂ(ਏ) ਸੁਨਸਿ(ਤ)
  21. ਹਰਿ (ਉ)
  22. ਭਾਮਲੇ(ਅ.ਤ.) ਭਾਮਿਲੇ(ਸਾ.ਨ.) ਤਾਮਨਿ(ਖ)
  23. ਲੋਭ(ਉ.ਅ.ਏ.ਸਾ.ਖ.)
  24. ਨੋ(ਉ.ਅ.ਏ.ਠ.ਤ) ਲੇ(ਸਾ)
  25. ਠਟਲੇ(ਏ) ਤਟਲੇ(ਖ)
  26. ਨੋ(ਉ.ਏ.ਸਾ.) ਨਿਕਟ ਤਕ ਨਿਕਟ ਬਸਤ ਅਹੰਕਾਰ ਆਰੂ(ਖ)
  27. ਪ੍ਰਿਏਯੀ(ਉ) ਸ਼ਕੀ(ਸਾ) ਅਪਾਰ।। ਮਨ ਮਕਰ ਜਲ ਜੀਵ ਜੰਤ ਪਾਗੀ(ਖ)

-
28. ਜੀ ਜੰਤ(ੲ)
29. ਤਸ(ੳ) ਸਰਮਤ ਵਯਾਕੁਲ ਨਾਥ ਜਸ ਬੁਖਾਦਿਤ ਪੰਥੀ(ਖ)
30. 'ਅਹੋ' ਪਾਠ ਲਗੀਂ ਹੈ(ੳ.ੲ.)
31. ਮੇਰੇ(ਅ)
32. ਪਾਈ(ੳ.ਅ.ੲ.ਤ.ਸਾ.ਠ) ਲਮ ਨੈ ਕਾ ਬੇਡੈ ਭਾਗ ਪਾਈ(ਖ)
33. ਕਰਜ਼ੇ(ਅ) ਕਰਣਯੋਰ ਦੇਵ ਬਿਨ ਕਰਨ ਪਾਰ ਡੋਲੇ ਲਾਗੇ ਨ ਤੀਰ(ਖ)
34. ਐਘਾਹ(ਅ)
35. ਕਰੂੰ(ੲ)
36. ਕਾਸੇ(ਅ.ਸਾ.ਤ) ਨਾ ਕਰੇ(ਖ)
37. ਮਾਨਿ(ੲ.ਸਾ.)
38. 'ਅਹੋ' ਪਾਠ ਪੜੀ(ੲ) ਵਿਚ ਨਗੀਂ ਹੈ।
39. ਕਹਿਯੈ(ੳ.ਅ.ੲ.ਤ.ਠ.ਸਾ.) ਦੇਵ ਕਹਿਯੈ ਤਿਹਿ ਕਹੈ ਚਿਤ੍ਰ ਸੁਬਗਿ ਤੈ ਸੈ ਨ ਜਾਨੈ ਆਨ ਧਯਾਨ
ਤੈਕੇ (ਖ)
40. ਸਾਬਗੰਧ(ਅ)
41. ਸਤਿ ਸਤਿ(ਅ.ੲ.ਤ.ਸਾ.) ਦੇਵ ਸਤਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਪ੍ਰਿਤਸਤਿ(ਖ)
42. ਮਿਦੁ(ੲ) ਮਗ਼(ਸਾ)
43. ਬਚਨ(ੲ.ਸਾ.)
44. ਅਵਰ(ੳ.ੲ.ਠ.ਤ) ਲਗੀ ਆਨ ਮੇਰੇ(ਖ)
45. ਮੇਰੇ(ਅ)
46. ਜਮਜਾਲ(ਅ)
47. ਮਲਨ(ਭ)
48. ਸਤਯ(ਅ)
49. ਕੰਖਿਲ(ਅ) ਕਠਿਨ(ਖ)

ਮਨ ਮੇਰੇ¹ ਸੋਈ² ਸਰੂਪ ਬਿਰਾਰ³ ॥
 ਆਦਿ⁴ ਅੰਤ ਅਨੰਤ ਪਰਮ ਪਦ ॥ ਸੰਸ⁵ ਸਕਲ ਨਿਵਾਰ ॥ ਟੈਕ ॥
 ਜਸ ਹਰਿ ਕਹਿਯੋ ਸੋ⁶ ਨਾਹੀ ॥ ਹੈ ਅਸ ਜਸ ਕਛੁ ਤੈਸਾ ॥
 ਜਾਨਤ ਜਾਨਤ ਜਾਨਿ ਰਹਯੋ ਮਨ ॥ ਤਾਕੋ⁷ ਮਰਮ⁸ ਕਰ⁹ ਨਿਸ ਕੈਸਾ ॥ 1 ॥
 ਕਹਿਯਤ¹⁰ ਆਨ ਅਨਭਵ¹¹ ਆਨ ॥ ਰਸ ਮਿਲਤਾ¹² ਨ ਬੇਰ ਰੋਈ ॥
 ਬਾਹਰਿ ਭੇਤਰਿ ਗੁਪਤ ਪਗਟ ॥ ਘਟਿ ਘਟਿ ਪੁਤਿ ਅਵਰ¹³ ਨ¹⁴ ਕੋਈ ॥ 2 ॥
 ਆਦਿ ਗੋ¹⁵ ਯੋਕ¹⁶ ਅੰਤ ਸੋ ਯੋਕ¹⁷ ॥ ਮਧਨ¹⁸ ਉਪਾਯ¹⁹ ਜੁ²⁰ ਕੈਸੇ ॥
 ਹੈ ਸੋ ਏਕ²¹ ਭਰਮ²² ਹੁ²³ ਦੂਜਾ²⁴ ਕਲਕ ਅਨੰਕਤ ਕੈਸੇ²⁵ ॥ 3 ॥
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਪਕਾਸ ਪਰਮ ਪਦ ॥ ਕਾ²⁵ ਜਪ ਤਪ ਵਰਤ²⁷ ਪੂਜਾ ॥
 ਏਕ²⁸ ਅਨੇਕ ਅਨੇਕ ਏਕ²⁹ ਹਰਿ ॥ ਕਰੁ³⁰ ਕੋਣ³¹ ਬਿਧ³² ਦੂਜਾ³³ ॥ 4 ॥

-
1. ਰੈ(ਅ.ਠ.)	2. ਸਤਿ(ਖ.ਟ.)
3. ਸੰਭਾਰ(ਭ)	4. ਆਦਿ(ਰ.ਖ.ਠ.ਤ)
5. ਸੰਸਾ(ਖ) ਸੰਸਾਰ(ਟ)	6. ਸੁ ਹਰਿ(ਟ) ਤਸ ਤੈ(ਠ.ਹ.)
7. ਅਬ(ਖ) ਸਬ(ਟ) 'ਮਨ' ਪਾਠ(ਖ) ਪ੍ਰਭੀ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੈ।	9. ਕਰੋ(ਅ.ਖ.) ਕਰਾ(ਟ)
8. ਭਰਮ(ਅ)	11. ਅਨੁਭਵਤ(ਅ.ਖ.ਠ.ਤ) ਅਨਭਵਨ(ਟ)
10. ਕਹਿਯਤ(ਅ.ਖ.) ਕਹਿਯਤ(ਟ)	12. ਮਿਲਯ(ਅ.ਠ.ਤ) ਮਿਲੈ(ਖ) ਮਿਲੈ ਨ(ਟ)
13. ਐਰ(ਅ.ਖ.ਟ.ਠ.)	14. ਲਗੇ(ਤ.ਟ.)
15. ਹੁ(ਖ.ਟਠ)	16. ਏਕ(ਅ)
17. ਏਕੈ(ਅ.ਤ) ਫੁਨਿ ਸੋਈ(ਖ) ਪੁਨਿ ਸੋਈ(ਟ)	
18. ਮਧਾ(ਅ.ਤ) ਮਧਿ(ਖ.ਟ.ਠ.)	19. ਉਪਾਯਿ(ਅ.ਖ.ਟ.ਠ.)
20. ਜੁ(ਖ.ਟ.) ਸੋ(ਭ)	21. ਯੋਕ ਪੰ(ਖ) ਏਕ ਪੰ(ਟ)
22. ਭਰਮਤੈ(ਅ.ਤ.) ਭਰਮ(ਖ.ਟ.)	23. ਸਯੋ(ਖ) ਸੁੰ(ਟ)
24. ਦੂਜੇ(ਖ)	25. ਜੈਸੇ(ਅ) ਜੈਸੈ(ਖ.ਟ.ਸ.ਠ.ਤ)
26. ਕਯੈ(ਅ.ਠ.ਤ) ਕਿ(ਖ)	27. ਬਰਤ(ਅ.ਠ.ਤ) ਬਿਧਿ (ਖ.ਟ.)
28. ਯੋਕ(ਖ.ਠ.ਤ)	29. ਯੋਕ(ਖ.ਠ.ਤ.)
30. ਕਰੋ(ਅ.ਠ.ਤ) ਕਰੋ(ਖ.ਟ.)	31. ਕਵਣ(ਠ.ਤ)
32. ਬਿਧਿ(ਅ.ਠ.ਟ.)	33. ਪੂਜਾ(ਅ)

ਇਸ ਸਬਦ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪਾਠ ਪ੍ਰਭੀ (ੳ) ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੀ(ਅ.ਖ.ਟ.ਠ.) ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ

ਅਹੋ ਦੇਵ ਤੇਰੀ ਅਮਿਤਿ¹ ਮਹੀਮਾ² ਮ ਹਾਦੇਵ
 ਮਾਯਾ ਮਨ ਜੋਬਨ ਦਰਲਾ³ ਕਾਲੇਖਿ⁴ ਕਲਿਤਾਤ।।
 ਸਕਲ ਸੰਸੇ⁵ ਸਮਾਨ ਲਿਖਾਣ⁶ ਪਦ ਭੂਵਨ⁷ ਨਾਮਾ⁸ ਸਿਧ ਲੋਧ⁹ ਅਘ ਪਦਨ ਪਾਤ।।ਟੈਕ।।
 ਅਹੋ ਦੇਵ ਗਰਗ ਗੋਤਮ ਬਾਸਦੇਵ ਬਿਸਵਾਮਿਤ੍ਰ¹⁰ ਜੰਮਦਿਹਾਨ ਸੀਰੀ ਰਿਖਿ¹¹ ਦੁਰਖਾਸਾ।
 ਮਾਰਕੰਡੇਵ ਬਾਲਮੀਕ ਭ੍ਰਿਗਿ¹² ਅੰਗਰਾਈ।
 ਕਪਲਿ¹³ ਬਗਦਾਸਿਮ ਸੁਖ ਮਤਿ ਸਨਾ¹⁴ ਅਤੁ ਅਸਟਾਬਕਰ ਗੁਰ ਰਾਜਾ ਨੰਠਸ¹⁵
 ਅਗਸਤਿ¹⁶ ਪੁਲਿਤ¹⁷ ਪਰਾਸਵਰ¹⁸ ਸਿਵ ਬਿਧਾਤਾ।।
 ਸੁਭਰਿਖਿ¹⁹ ਚਿਵੰਨਿ ਬਾਸਿਸਠ ਜਿਹੰਨਿ ਜਗਿਬਲਿਕਿ ਤੇ²⁰ ਵੈ ਧਯਾਨ ਰਾਤਾ।।1।।
 ਅਹੋ ਦੇਵ ਧ੍ਰੁ²¹ ਅੰਬਰੀਖ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦੁ ਨਾਰਦੁ ਵਿਦੁਰ ਦਵਣ²² ਪੰਡਵ ਸੁਦਾਮਾ।।
 ਭੋਖਮ ਉਦਵ ਅੰਕੁਰੂ ਬਭੋਖਨ ਚੰਦ੍ਰਾਸ ਬਲਿ²³ ਕਲਿ ਕਲੇ²⁴ ਭਰਤੀ²⁵ ਜੁਗਤਿ
 ਜੀਦੇਵ ਨਾਮਾ ਕਬੀਰ ਰਰੜ ਹੰਡਵੰਤ²⁶ ਗਿਸੁਤਾ।।
 ਸ੍ਰੀ ਪਰਚੇਤਾ ਰੁਕਮਾਰਦ ਅੰਗਦ ਬਾਸਦੇਵ ਦੇਵਕੀ ਐਰ ਅਗਿਨਤ ਭਰਤ ਕਹੂੰ²⁷ ਕੇਤਾ।।2।।
 ਅਹੋ ਦੇਵ ਸੇਖ ਸਨਕਾਦਿਕ ਸੁਰਤਿ ਭਗਵੰਤ ਭਾਰਥੀ ਸਸੁਤ²⁸ ਅਬੁਤ²⁹ ਗੁਣ ਦੁਬਗਾਹ।
 ਤੂੰ ਅਕਲ ਅਪਛੁਨ ਬਯਾਪਕ ਬ੍ਰਹਮ³⁰ ਮੋਕਰਮ ਸੁਧ ਚੇਤੰਨਿ ਪੂਰਨ ਮਲੇਸ
 ਤੂੰ ਸਰਗੁਣ ਲਿਗੁਣ ਲਿਗਮੇ ਲਿਗਬਿਕਾਰ ਹਰਿ ਅੰਜਨ ਨਿਰੰਜਨ ਬਿਮਲ ਅਪ੍ਰਮੇਵਾ³¹।
 ਤੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੂੰ ਪਕ੍ਰੋਰਤਿ ਅਵਿਗਤਿ ਮਮ ਬਿਗਤਿ ਸੁਚਿਤਾ ਨੰਦਾ³² ਗੁਣ ਰਯਾਨ ਗੇਹਾ।।3।।
 ਅਹੋ³³ ਦੇਵ ਪਵਨ ਪਾਵਕ ਅਵੰਨਿ ਜਲੰਧ ਜਲਧਾਰਾ।।
 ਤੂੰ ਰਣਿ ਕਾਲ ਜੰਮ ਮਿਤ੍ਰ ਗੁਹ³⁴ ਬਯਾਧਿ ਬਾਧਾ।।
 ਰਾਜ ਭੁਜੰਗ ਭੁਪਾਲ ਸਸਿ³⁵ ਕ੍ਰਾਧਿ ਦਿਗਪਾਲ ਆਗਯ³⁶ ਅਨੰਤ ਨਮ ਚੇਤ ਮਜਾਦਾ
 ਅਭੈ ਬਰ³⁷ ਪ੍ਰਤਗਯਾ ਦੁਸਟ ਤਾਰਣ ਚਰਣ ਸਰਣ ਤੇਰੇ।।
 ਦਾਸ³⁸ ਰੈਦਾਸ ਯਹ ਕਾਲ ਬਯਾਕੂਨ ਭਯੇ।।
 ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਅਵਰ ਆਲੰਬਨ ਨਗੀ ਮੇਰੇ³⁹।।4।।

1. ਅਲਿਤ (ੲ) ਅਮਿਤ(ਹ)

2. ਮਹੀਮਾ(ਅ.ੲ) ਮਹਿੰਮਾ(ਹ.ਤ.)

-
3. ਦਹਨ(ਅ.ਏ.ਤ)
  4. ਕਲਿਖ(ਅ.) ਕਲਿਖ(ਹ) ਕਲਿਬ(ਏ) ਕਲਿਕ ਖਿਲਿਤ(ਤ)
  5. ਸੰਸੀ (ਅ.ਏ.ਹ.ਤ)
  6. ਨੁਬਾਣ(ਅ)
  7. ਭੁਵ(ਹ)
  8. ਲਾਮ(ਏ.ਤ.)
  9. ਨੇ(ਹ)
  10. 'ਬਿਸਵਾਮਿਤ੍ਰ' ਪਾਠ ਉਪਰੰਤ 'ਬਿਯਾਸ' ਪਾਠ ਵੀ ਹੈ ਪ੍ਰਤੀ(ਏ.ਹ.ਤ)
  11. ਰੋਖਿ(ਅ) ਇਹ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ(ਏ.ਹ.) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।
  12. ਭ੍ਰਿਗਿ(ਅ) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਭਰਜਯ(ਤ) ਭ੍ਰਿਗਿ(ਹ)
  13. ਕਲਿਪਦਾਲਮ (ਹ)
  14. ਨਯਾਸਾ(ਅ.ਤ) ਸਮਾਸਾ(ਏ)
  15. ਜਾਨਾਨਿ(ਅ.ਏ.ਤ)
  16. ਅਗਸਤਿ(ਅ) ਅਗਸਤ(ਤ)
  17. ਪੁਲਸਤਿ(ਅ.ਤ) ਪੁਲਸਤਿ(ਏ.ਹ.) ਪੁਲਿਤ(ਤ)
  18. ਪਾਰਾਸੁਰ(ਅ.ਏ.ਹ.ਤ)
  19. ਜਭਰਥ(ਅ.ਤ) ਸੁਭਰਿਖਿ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪਾਠ ਹੈ।
  20. ਕੋਤੈ(ਅ) ਕਤਵੈ(ਤ)
  21. ਧਰੁਵ(ਅ)
  22. ਅਕਰੂਰ(ਅ.ਤ.) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਪੰਡਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਤੀ(ਏ) ਵਿਚ 'ਅਕਰੂਰ' ਨਹੀਂ ਹੈ।
  23. ਬਲ(ਤ)
  24. ਕਲੀ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ(ਅ.ਏ.) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ
  25. ਭਗਤ(ਅ) ਭਗਤਿ(ਤ)
  26. 'ਹਠੀਤ' ਉਪਰੰਤ ਜਲਕ ਆਤਮ ਜਜਾ ਅਜੈ ਬਿਜੈ ਦੇਪਤੀ ਰਸਤਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ(ਅ) ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਤੀ(ਤ) ਵਿਚ 'ਜਲਕ ਆਤਮ ਮਯਜਾ'। ਜੈ ਬਿਜੈ ਦਰੋਪਤੀ।
  27. ਕਰੋ(ਅ)
  28. ਸਤਸ੍ਰੁਤ(ਅ.ਏ.ਹ.ਤ)
  29. ਅਣੁਬੁਤ(ਅ.ਹ.ਤ) ਇਹ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ(ਏ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।
  30. ਲਿਮਾਮੋ(ਅ) ਰਾਮੈ(ਤ) ਲਿਮਈ(ਹ)
  31. ਅਪ੍ਰਸੈਵ(ਅ) ਅਗਰਸੈਵ(ਤ)
  32. ਸੁਚਿਦਾਨੰਦ(ਹ)
  33. ਅਥ ਹੋ ਦੇਵ(ਅ)
  34. ਗਿਹ(ਏ)
  35. ਸਿਸਿ ਸਕ੍ਰਾਦਿ ਬਿਦਿਜਿ(ਅ) ਸਿਸਿਸਕ੍ਰਾਧਿ(ਏ.ਹ.ਤ)
  36. ਅਗਿਆਨ ਅਨੰਤ ਸੁਚ ਤੇ(ਅ.ਹ.) ਚਯਤੇ(ਏ)
  37. 'ਬਰ' ਉਪਰੰਤ 'ਪਦ' ਪਾਠ ਹੈ(ਅ)
  38. ਦਾਸ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ(ਅ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।
  39. ਮੇਰੇ(ਅ.ਏ.ਹ)

ਗੁਰੂ ਧਨਾਸਰੀ

ਤਾਰਿ ਤਾਰਿ¹ ਤਿਭਵਨ² ਪਤਿਪਾਵਨ³ ॥
 ਅਤਿ ਮੀਸੂਲ⁴ ਸਕਨ ਬਨਿਜਾਬਨ⁵ ॥ ਟੇਕ ॥
 ਕਾਮ ਕੋਧ ਲੰਪਟ ਮਨ ਸੋਰ⁶ ॥ ਕੈਸੇ ਭਜਨ ਤੇਰੇ⁷ ਤਾਮ ਤੋਰ³ ॥ 1 ॥
 ਹਿਖਮ ਬਿਖਯਾਇ⁹ ਬਿਚੀਡਨ¹⁰ ਕਾਰੀ ॥ ਅਸਰਨ ਸਰਨ ਸਰਨ ਤੋ ਭਾਰੀ¹¹ ॥ 2 ॥
 ਦੇਵ ਦੇਵ ਦਰਬਾਰ ਦੁਆਰੀ¹² ॥ ਰਾਮ ਰਾਮ ਰੀਯਾਸ ਦੁਕਾਰੀ ॥ 3 ॥

ਗੁਰੂ ਧਨਾਸਰੀ

ਜਨ¹³ ਕੂ¹⁴ ਤਾਰਿ ਤਾਰਿ ਤਾਰਿ¹⁵ ਬਾਪ ਰਮਈਯਾ¹⁶ ॥
 ਕਰਨ¹⁷ ਡੰਧ ਪਰਚੇ¹⁸ ਪਚ ਜਮਈਯਾ¹⁹ ॥ ਟੇਕ ॥
 ਤੁਮ²⁰ ਬਿਨ ਦੇਵ ਸਕਨ²¹ ਮੁਨਿ ਢੁਢੈ²² ॥ ਕਹੂ ਨ ਪਾਯੋ ਜਮ ਪਾਇ ਡੁਢਈਯਾ²³ ॥
 ਹਮ ਸੈ ਚੀਨ ਦਯਾਲ ਨ ਤਮ²⁴ ਸੈ ॥ ਚਰਨ ਸਪਨ ਰੀਯਾਸ ਸਮਈਯਾ²⁵ ॥

-
1. ਪ੍ਰਤੀ(ਹ.ਖ.ਯ.ਤ) ਵਿਚ ਤਾਰਿ ਪਾਠ ਚਾਰ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ ਪ੍ਰਤੀ(ਕ.ਠ.) ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ।
 2. ਤਿਭਵਨ(ਓ.ਯ.ਹ) ਤਿਭੁਵਨ(ਏ.ਖ.ਯ.ਤ)
 3. ਪ੍ਰਤੀ(ਏ.ਯ.ਹ) ਵਿਚ (ਪਤਿ(ਲੜਜ ਨਗੀ ਹੈ ਸਿਰਫ 'ਪਾਵਨ' ਪਾਠ ਹੀ ਹੈ ਪਤਪਾਵਨ(ਤ) 4. ਮੂਲ(ਖ)
 5. ਜਾਵਨ(ਓ.ਕ.ਖ.ਯ.ਤ.ਠ) ਜਾਵਨ(ਏ)
 6. ਮੈਰੇ(ਅ) ਸੋਰਾ(ਕ.ਯ.ਹ.)
 7. ਕਰੂ(ਓ) ਭੁਠਿ ਕਰੋ(ਹ)
 8. ਤੇਰੇ(ਅ) ਤੇਰਾ(ਕ.ਯ.ਹ.)
 9. ਬਿਖਾਇ(ਓ)
 10. ਬਿਖੀਡਨ(ਓ)
 11. ਹਾਰੀ(ਯ.ਜ.ਤ) ਤੋ ਹਾਰੀ(ਹ)
 12. ਦੁਵਾਰੀ(ਅ) ਦੁਵਾਰੀ(ਏ.ਕ.ਯ.ਚ.ਜ.ਠ.ਤ)
13. ਅਬ ਸੋਹਿ ਤਾਰਿ ਤਾਰਿ ਸੋਰੇ ਬਾਪ ਰਮਈਯਾ(ਖ) 14. ਕੋ(ਅ.ਹ.ਕ.ਯ.ਜ.ਜ.)
 15. ਪ੍ਰਤੀ(ਏ.ਕ.ਤ.ਜ.) ਵਿਚ 'ਤਾਰਿ' ਪਾਠ ਚਾਰ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ।
 16. ਰਮਈਯਾ(ਏ.ਕ.ਠ.ਤ) 17. ਕਾਟਨ ਸੋ(ਏ.ਕ.ਤ.) ਕਠਿਨ(ਕ.ਖ.ਯ.ਜ)
 18. ਪਰਚੇ(ਹ) 19. ਜਮਈਯਾ(ਏ.ਕ.ਠ.ਤ)
 20. ਤੁਮ (ਅ.ਖ.ਸਾ.) 21. ਸਕਨ ਦੇਵ(ਅ.ਹ.) ਅਨ ਦੇਵ(ਖ)
 22. ਸਬ ਢੁਢੈ(ਖ) 23. ਡੁਢਈਯਾ(ਏ.ਕ.ਠ.) ਕੋਓ ਨ ਕਾਟੈ ਜਮ ਪਾਇ ਡੁਢਈਯਾ(ਖ)
 24. ਤੁਮ(ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਸਾ) ਕੁਨ ਸਬ ਤੋਰ ਸੋਰ ਸਬ ਐਰਨ(ਖ)
 25. ਸਮਈਯਾ(ਏ.ਕ.ਖ.ਠ)

ਰਾਗੁ ਬਿਲਬਲੁ

ਖਾਲਿਕ¹ ਸਕਿਸਤਾ² ਮੈ ਤੇਰਾ॥ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਉਮੇਦਗਾਰ॥
 ਬੈਕਾਰ ਜੀਵ³ ਮੇਰਾ॥ ਟੇਕ॥
 ਅਵਲਿ ਅਖਯ⁴ ਇਲਲ⁵ ਆਦਮ॥ ਸੋਜ⁶ ਡਰੇਸਤਾ ਭੰਦਾ॥
 ਜਿਸਕੀ ਪਨਹ ਪੀਰ ਪੰਕੰਬਰ⁷॥ ਮੈ ਰਰੀਬ ਕਾਯਾ ਚੀਦਾ॥१॥
 ਤੂੰ ਹਾਜਿਰਾ ਹਜੂਰ⁸ ਜੋਗ⁹ ਏਕ॥ ਅਵਰ¹⁰ ਨਗੀਂ ਦੂਜਾ॥
 ਜਿਸਕੇ¹¹ ਇਸਕ¹² ਆਸਿਰਾ ਠਾਹੀ॥ ਕਯਾ ਨਿਆਜ ਕਯਾ ਪੂਜਾ॥२॥
 ਨਾਲੇਦੋਜ ਹਨੇਜ¹³ ਬੇ ਬਖਤ ਕਮਿ¹⁴ ਖਿਜਮਤਿਰਾਰ ਤੁਮਹਾਰਾ॥
 ਦਰਮਾਦਾ¹⁵ ਦਰਿ¹⁶ ਜਵਾਬ ਨ ਯਾਵੈ॥ ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਬਿਚਾਰਾ॥३॥

1. ਖਾਲਿ(ਠ)
2. ਸਕਿਸਤਾ(ਓ) ਸਕਸਤਾ(ਅ) ਸਿਕਸਤਾ(ੲ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.)
3. ਜਿਵ(ੲ)
4. ਆਖਿਰ(ਅ.ੲ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਸਾ.)
5. ਈਲਲ(ਓ.ਖ.) ਓਮਤ(ਜ) ਓਮਤਿ(ਤ) ਇਲਮ(ਘ) ਯਲਲ(ਟ) ਇਲਮ ਆਦੇ(ਹ)
6. ਸੋ(ੲ) ਸੋਜੂਦ(ਨ.ਠ.ਤ.) ਸੋਜ(ਹ)
7. ਪੰਕੰਬਰ(ਓ)
8. ਹਜੂਰਿ(ਕ)
9. ਸਾਈ(ਕ.ਠ.ਤ) ਸੋਈ(ਜ) ਯੈਕ(ਸਾ.ਖ)
10. ਐਰ(ਖ) ਦਿਲਗਾਫਿਲਾ ਤੈ ਪੂਜਾ(ਠ.ਤ)
11. ਜਿਸਕੈ(ਓ.ਅ.ੲ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
12. ਈਸਕ(ਓ)
13. ਹਨੇਜ(ਕ) ਹਨੇਜ ਪੜੀ(ਖ) ਵਿਚ ਨਗੀਂ ਹੈ।
14. ਕਮ(ਓ) ਹਮ(ਖ)
15. ਰਾਦਰ ਸਾਦਰ ਦਾ(ਓ) ਦਰਿਮਾਦਾ(ਹ) ਰ.ਦਾਰ ਮਾਦਾਰ(ਖ)
16. ਦਰ(ਅ)

ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲੁ

ਜੇ¹ਮੋਹਿ ਬੇਦਨ² ਕਾ ਸਨਿ ਆਖੂ³ ॥
 ਹਰਿ ਬਿਨ ਜੀਵਨ⁴ ਰਹੈ ਕੀਸੇ ਕਰਿ⁵ ਰਾਖੂ⁶ ॥ ਟੇਕ ॥
 ਜੀਵ⁷ ਤਰਸੈ ਇਕ⁸ ਦਗ⁹ ਬਸੇਰਾ ॥ ਕਰਹੁ¹⁰ ਸੰਭਾਲ¹¹ ਨ¹² ਸੁਰਿਜਨ¹³ ਮੇਰਾ ॥
 ਬਿਰਹ¹⁴ ਤਪੈ ਤਨਿ ਅਧਿਕ ਜਰਾਵੈ ॥ ਲੇਦਗੀ¹⁵ ਨ¹⁶ ਆਵੈ ਭੋਜਨ ਲਗੀ¹⁷ ਭਾਵੈ ॥
 ॥ १ ॥

ਸਖੀ¹⁸ ਸਹੇਲੀ ਗਰਬ ਗਹੇਲੀ ॥ ਪੀਵ ਕੀ ਬਾਤ ਨ¹⁹ ਸੁੰਨੁ²⁰ ਸਹੇਲੀ ॥
 ਮੈ ਰੈ²¹ ਦੁਹਾਗਨਿ ਅਧਿਕ²² ਰਜਾਨੀ ॥ ਗਯਾ ਸ²³ ਜੋਬਨ ਸਾ ਧਨ²⁴ ਮਾਲੀ ॥ 2 ॥
 ਤੂੰ ਦਾਨਾ ਸਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰਾ ॥ ਖਿਜਮਤਿਗਾਰ ਬੰਦਾ ਮੈ²⁵ ਤੇਰਾ ॥²⁶
 ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸ²⁷ ਅੰਦੇਸਾ ਏਗੀ²⁸ ॥ ਬਿਨ ਦਰਸਨ ਕਯੂ²⁹ ਜੀਵੈ ਹੋ ਸਨੈਗੀ ॥ 3 ॥

-
1. ਸੋ(ਖ) ਤੋਸੋ(ਟ)
  2. ਬੇਦਨ(ਖ) ਬੇਦਨਿ(ਹ.ਘ.ਸਾ.)
  3. ਦਾਖੂ(ਓ) ਆਖੋ(ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ) ਸੂੰ ਆਖੂ(ਟ)
  4. ਜੀਯ(ਓ.ਏ.ਘ) ਜੀਯਰੋ(ਖ)
  5. 'ਕਰਿ' ਪ੍ਰਤੀ(ਓ) ਵਿਚ ਲਗੀ ਹੈ।
  6. ਰਾਖੋ(ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਠ.)
  7. ਜੀਯ(ਓ.ਹ) ਜੀਯਰੋ
  8. ਯੋਕ(ਖ)
  9. ਦਗ(ਓ.ਕਾ)
  10. ਕਰੋ(ਘ.ਹ.)
  11. ਸਹਾਈ(ਖ)
  12. ਨ ਪਾਠ ਓ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਲਗੀ ਹੈ।
  13. ਸੁਰਜਨ(ਅ.ਸਾ.ਟ.ਤ) ਸਿਰਜਨ(ਖ)
  14. ਬਿਰਹੁ(ਓ) ਅਨਲ ਦਹੈ ਤਨ ਕੋਉ ਨ ਬੁਝਾਵੈ(ਖ)
  15. ਲੇਦਗ(ਅ) ਲੇਦਗੀ(ਸਾ) ਅਨਲ ਭਾਵੈ ਰਾਮ ਰਾਈ ਲੇਦਗੀ ਨ ਆਵੈ(ਖ)
  16. ਲਗੀ(ਘ)
  17. ਨ(ਅ) ਨਹਿ(ਘ)
  18. ਸਖੀ ਗੀ(ਖ)
  19. ਜੁ(ਖ)
  20. ਕਹਤ(ਖ)
  21. ਹੈ ਰੈ(ਖ)
  22. ਖਰੀ(ਖ)
  23. ਸੁ(ਓ.ਹ.ਏ.ਘ.ਠ) ਜੁ(ਤ) ਰਯੋ ਤੋ(ਖ)
  24. ਧਨਿ(ਘ) ਬਨ(ਟ)
  26. ਪ੍ਰਤੀ (ਖ) ਵਿਚ ਇਸ ਸਝਦ ਦਾ ਪਾਠ ਅਗੜ ਪਿਛੜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ: ਤੁਮ ਦਾਨੇ ਸੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰਾ ॥ ਖਿਜਮਤਿਦਾਰ ਬੰਦੀਜਨ ਤੇਰਾ(ਖ)
  27. ਰਵਿਦਾਸ(ਤ)
  28. ਯੋਗੀ(ਕ.ਖ.ਸਾ.ਜ.ਠ.)
  29. ਕਯੋ(ਕ.ਖ.ਰ.)

ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਸੁ

ਤਾਬੰ¹ ਪਤਿਤੰ² ਕ੍ਰਾਂ³ ਅਪਾਵਨੰ⁴ ॥
 ਹਰਿ ਤਜਿ ਆਨੰ⁵ ਧਯਾਵੰ⁶ ਰੇ ॥
 ਹਮ⁷ ਅਪ੍ਰਿਜਿ ਪ੍ਰਿਜਿ ਭਯੇ ਹਰਿ ਬੀ ॥ ਨਾਓ⁸ ਅਨੂਪਮ ਗਾਵੰ⁸ ਰੇ ॥ ਟੇਕ ॥
 ਅਸਟਾਦਸ ਬਯਾਕਰਨੰ¹⁰ ਬਖਾਣੰ¹¹ ॥ ਤੀਨੰ¹² ਕਾਲ ਖੁਦ ਜੀਤੰ¹³ ਰੇ ॥
 ਪ੍ਰੇਮ¹⁴ ਭਗਤਿ¹⁵ ਅੰਤਰਗਤਿ ਨਾਹੀ ॥ ਤਾਬੰ¹⁶ ਦੀਕ੍ਕ¹⁷ ਲੋਕਾ ਰੇ ॥ 1 ॥
 ਤਾਬੰ¹⁸ ਭਲੇ ਸਵਾਨੰ¹⁹ ਸਤ੍ਰੁ³⁰ ਹਰਿ ਚਰਣੰ²¹ ਚਿਤ ਲਾਵੰ²² ਰੇ ॥
 ਮੂਵਾ ਮੁਕਤਿ ਬੰਕੁਠੰ²³ ਬਾਸੰ²⁴ ॥ ਜੀਵਤੰ²⁵ ਇਹਾ²⁶ ਜਸ ਪਾਵੰ²⁷ ਰੇ ॥ 2 ॥
 ਹਮ ਅਪਰਾਧੰ²⁸ ਨੇਤ ਘਰਿ²⁹ ਜਲਮੰ³⁰ ॥ ਕੁਟੰਬੰ³¹ ਲੋਕਾ ਕਰੰ ਹਾਸੰ ਰੇ ॥
 ਕਰੰ³² ਰੰਦਾਸ ਰਾਮ ਜਪਿ ਰਸਲਾ ॥ ਕਾਟੰ³⁴ ਜਮ ਕੀ ਡਾਸੰ³⁵ ਰੇ ॥ 3 ॥

1. ਤਾਤੰ(ਘ.ਹ.ਟ.)	2. ਪਤਿਤੰ (ਤ)
3. ਕੋ(ਕ.ਖ.ਜ) ਕੋਈ(ਘ)	4. ਪਾਵਨੰ(ਓ.ਹ.ਅ.ਏ.ਖ(ਪਾਵਨਾਧੋ)ਘ.ਤ.ਟ)
5. ਆਨੰ(ਏ.ਘ.) ਆਨਨੰ(ਖ) ਅਨੰ(ਤ)	
6. ਧਾਵੰ(ਏ) ਧਯਾਵੰ(ਖ) ਧਾਵੰ(ਘ.ਟ.ਹ.)	
7. ਤੰ(ਘ)	8. ਨਾਓ (ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
9. ਪਾਵੰ(ਅ.ਏ.) ਗਾਵੰ(ਖ) ਪੀਵੰ(ਘ)	10. ਸਯਾਕਰਣੰ(ਅ.ਤ.ਠ)
11. ਬਖਾਣੰ(ਅ.ਠ.)	12. ਤੀਨੰ(ਅ.ਟ)
13. ਜੀਤੰ(ਖ)	14. ਰਾਮੰ(ਖ)
15. ਪ੍ਰੀਤੰ(ਓ) ਪ੍ਰੀਤੰ(ਤ) ਪ੍ਰੀਤੰ(ਠ)	16. ਤਾਤੰ(ਠ.ਘ.ਟ)
17. ਧਾਕ੍ਕੰ(ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਧਾਕ੍ਕੰ(ਹ.ਘ)	
18. ਤਾਤੰ(ਹ.ਘ.ਟ.)	19. ਕੋ(ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਚ.ਤ.ਟ.ਠ.) ਕਾ(ਜ)
20. ਸਤ੍ਰੁ(ਏ.ਖ.) ਸਤ੍ਰੁ(ਕ.ਖ.ਠ.ਜ.)	21. ਚਰਣੰ(ਅ.ਏ.ਖ.ਤ.ਠ.) ਚਰਣੰ(ਖ.ਜ.)
22. ਲਾਵੰ(ਖ)	23. ਬੰਕੁਠੰ(ਓ.ਕ.ਘ.ਚ.ਛ.ਟ.ਠ.)
24. ਬਾਸੰ(ਅ.ਏ.ਤ.ਦ.) ਬਾਸੰ(ਖ) ਬਾਸੰ(ਕ.ਘ.ਹ.ਜ.ਠ.)	
25. ਜੀਵਤੰ(ਏ)	26. ਲੋਕਾ(ਓ.ਘ.) ਇਹਾ ਜ ਇਹਾ(ਏ)
27. ਪਾਵੰ(ਖ)	28. ਅਸੋਚੰ(ਖ)
29. ਘਰੰ(ਖ.ਟ.)	30. ਜਲਮੰ(ਓ) ਜਲਮੰ(ਖ)
31. ਸਜਨੰ(ਖ) ਲੋਕਾ ਕੁਟੰਬੰ(ਹ.ਘ.)	32. ਤੂ(ਖ)
33. ਰਟਿ(ਖ)	34. ਕਾਟੰ(ਹ.ਘ.)
35. ਪਾਸੰ(ਓ.ਅ.ਹ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ.)	

ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲੁ

ਨਗੀਂ ਬਿਸਰਾਮ ਲੋ¹ ਧਰ ਝੋਧਰ²।
 ਜਾਕੇ³ ਸੁਰ ਨਰ ਸੰਤ ਸਰਨ ਅਭਿਅੰਤਰ।।ਟੈਕ
 ਜਗ⁴ ਜਗ ਗਯੇ ਤਗ ਜਿਮ⁵ ਕਾਛੈ।।ਤਿੰਯ ਤਾਪ ਤਭੁਵਨਪਤਿ⁶ ਪਾਛੈ।।1।।
 ਭਯੇ⁷ ਅਤਿ ਛੀਨ ਖੇਦ ਮਾਯਾ ਬਸਿ⁸।। ਜਸ ਤਨ⁹ ਤਾਤ ਪਲਾਟਹ¹⁰ ਤੈ ਤਸ।।2।।
 ਦੁਾਰ¹¹ ਨਦ ਸਾ ਬਿਕਟ ਬਿਖ¹² ਕਾਰਨ।।ਭੂਨਿ ਪਰਯੋ ਮਨਯਾ ਬਿਖਯਾਵਨ¹³।।3।।
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਸੁਮਿਯੋ¹⁴ ਬਤ¹⁵ ਰਾਜਾ।। ਕਾਟਿ ਦੀਯੋ¹⁶ ਜਨ¹⁷ ਸਾਹਿਬ ਲਾਜਾ।।

-
1. ਲਹੀਂ(ਠ.ਤ)
  2. ਧਰਝੋਧਰ(ਖ)
  3. ਜਾਕੇ(ਹ)
  4. ਜਗ(ਖ) ਤਗ ਤਗ(ਤ)
  5. ਜਮ ਦਲ(ਏ.ਹ.ਖ.) ਜਮ(ਠ.ਤ)
  6. ਤਿਭੁਵਨਪਤਿ(ਏ.ਠ.)
  7. ਭਯੇ(ਏ)
  8. ਬਸ(ਏ.ਹ.ਠ.) ਸਬ(ਖ.ਤ.)
  9. ਤਿਨ(ਏ.ਖ.ਤ) ਤਿੰਨ(ਠ)
  10. ਪਲਾਟਹਿ(ਏ.ਹ.ਖ.ਠ.ਤ)
  11. ਦਵਾਰੈ ਨੰਦ(ਏ.ਹ.ਠ.ਤ)
  12. ਬਿਖਮ(ਏ)
  13. ਬਿਖਯਾਵਨ(ਏ)
  14. ਸੁਮਰਯੋ(ਏ)
  15. ਯਮ(ਤ)
  16. ਦਿਯੋ(ਠ.ਤ)
  17. ਜਿਨ(ਤ)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ(ਅ) ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਬਿਝਾਸੁ

ਗੋਬਿੰਦੇ¹ ਤੁਮਹਾਰੈ ਚਰਣਾਰਬਿੰਦੇ² ਸਯੋ ਸਮਾਧਿ ਲਾਰੇ॥
 ਉਰ ਭੁਜੰਗ ਭਸਮ ਅੰਗ ਸੰਤਤ³ ਬੈਰਾਗੇ॥ਟੇਕ॥
 ਅਕਲ ਦੁਹਨ ਲੋਲ ਚਿਨ੍ਹ ਕੀਠ ਕੁੰਡ ਮਾਲਾ⁴॥
 ਰਹਿਤ ਨਗਿਨ ਪੈਮ ਮਗਨ⁵॥ਸੀਗ ਸਖੀ ਬਾਲਾ॥1॥
 ਜਾਕੇ⁶ ਤੀਨ⁷ ਨਯਨ⁸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬੋਠ॥ਸੋਸ ਜਟਾਧਾਰੇ॥
 ਕੋਟਿ ਕਲਪ ਧਯਾਨ ਅਲਪ ਮਦਾਨਾ ਅੰਤਕਾਰੇ⁹॥2॥
 ਅੰਸੇ ਮਰੇਸ ਵਿਕਟ¹⁰ ਭੇਸ॥ਅਜ ਹੂੰ ਦਰਸ ਆਸਾ॥
 ਕੈਸੇ¹¹ ਰਾਮ ਮਿਲੇ¹² ਤੁਮਹਿ¹³॥ਗਾਵੈ ਰੈਦਾਸਾ॥3॥

-
1. ਗੋਬਿੰਦੇ(ਟ)
  2. ਚਰਣਾਰਬਿੰਦੇ(ਟ)
  3. ਸੰਤਤ(ਟ)
  4. ਜਾ ਕੈ ਲੋਲ ਚਿਹਨ ਅਕਲ ਬਹਾ ਗਠੈ ਕੁੰਡ ਮਾਲਾ(ਟ)
  5. ਪੈਮ ਮਗਨ ਡਿਰਤ ਲਾਨ(ਟ)
  6. ਜਾ ਕੈ(ਟ)
  7. ਤੀਨ(ਟ)
  8. ਨੈਨ(ਟ)
  9. ਅੰਤਕਾਰੇ(ਟ)
  10. ਵਯਕਟ(ਟ)
  11. ਕੈਸੇ(ਟ)
  12. ਮਿਲੈ(ਟ)
  13. ਤੋਹਿ(ਟ)

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਹ(1733 ਬਿ.ਸੰ.) ਵਿਚੋਂ ਪਤਰਾ ਨੰ: 141 ਉੱਤੇ
 ਅੰਕਿਤ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੇਲਾ ਪ੍ਰਭੂ(ਟ) 1853 ਬਿ.ਸੰ. ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ
 ਇਥੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ ਅੰਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਅੰਸਾ ਧਯਾਨ ਧਰੁ¹ ਬਨਵਾਰੀ॥ ਮਨ ਪਵਨ² ਤਿਠ³ ਸੁਖ ਮਨ⁴ ਨਾਰੀ॥ ਟੇਕ॥
 ਸੋ⁵ ਜਪ ਜਪੁ⁶ ਜੁ⁷ ਬਹੁਰਿ ਨਾ ਜਪਨਾ॥ ਸੋ⁸ ਤਪ ਤਪੁ⁹ ਜੁ¹⁰ ਬਹੁਰਿ ਨ ਤਪਨਾ॥
 ਸੋ¹¹ ਗੁਰ ਕਰੁ¹² ਜੁ¹³ ਬਹੁਰਿ ਨਾ ਕਰਨਾ॥ ਅੰਸੈ ਮਰੁ¹⁴ ਜੈਸੈ ਬਹੁਰਿ ਨ ਮਰਨਾ॥॥॥॥
 ਉਲਟੀ ਰੰਗਿ ਜੁਮੁਨ ਮੋ ਲਯਾਉ॥ ਬਿਠ ਗੀ ਜਲ ਸੰਜਮ ਵੈ¹⁵ ਆਉ॥
 ਲੋਚਨ ਭਰਿ¹⁶ ਭਰਿ ਬੰਧਬ¹⁷ ਨਿਹਾਰੁ¹⁸॥ ਜੋਤਿ ਬਿਚਾਰਿਨ ਅਰ¹⁹ ਬਿਚਾਰੁ²⁰॥॥॥॥
 ਪਖੰਡ²¹ ਪਰੈ ਜੋਵ²² ਜਿਸ ਘਰਿ ਜਾਤਾ॥ ਸ਼ਬਦ ਅਤਿਤ²³ ਅਨਾਰਦ²⁴ ਰਾਤਾ॥
 ਜਾ ਪਰਿ ਕ੍ਰਪਾ²⁵ ਸੋਈ ਭਲ ਜਾਨੀ॥ ਗੁਰਿ²⁶ ਸਾਕਰ ਕਹਾ ਬਖਾਨੀ॥॥॥॥
 ਸੁੰਨਿ²⁷ ਮੰਡਲ ਮੀ ਮੇਰਾ ਬਾਸਾ॥ ਤਾਥੈ²⁸ ਜੋਵ²⁹ ਮੋ ਰਹੁ³⁰ ਉਦਾਸਾ³¹॥॥
 ਕਰੈ ਰੈਦਾਸ ਨਿਕੰਜਨ ਧਯਾਉ³²॥ ਜਿਸ³³ ਘਰਿ ਜਾਉ³⁴ ਜ³⁵ ਬਹੁਰਿ ਨ ਆਉ³⁶॥॥॥॥

1. ਧਰੋ (ਅ.ਕ.ਹ.ਖ.ਗ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
2. ਪਵਨ (ਟ)
3. ਤਿਠ (ਓ.ਠ.ਤ) ਦਿਠ (ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.)
4. ਸੁਖਮਨਿ (ਖ.ਟ.) ਸੁਖਮਨਾ (ਸਾ)
5. ਸੋ (ਅ.ਗ) ਸੋਈ (ਖ)
6. ਜਪੋ (ਅ.ਕ.ਗ.ਘ.)
7. ਜੁ (ਅ.ਖ.ਗ)
8. ਸੋਈ (ਖ)
9. ਤਪੋ (ਅ.ਕ.ਖ)
10. ਜ (ਅ.ਜ.) ਜੁ (ਗ)
11. ਸੋਈ (ਖ)
12. ਕਰੋ (ਅ.ਕ.ਗ.ਤ.ਠ)
13. ਜੁ (ਗ)
14. ਮਰੋ (ਅ.ਕ.ਖ.ਚ.ਸਾ.ਜ.ਠ.)
15. ਹੁਵੈ (ਗ) ਹਵੈ (ਹ) ਪ੍ਰਤੀ ਓ ਵਿਚ ਸੰਜਮ ਉਪਣੀ 'ਜਸ' ਲਛਜ ਹੈ।
16. ਸਮਿ (ਖ)
17. ਬੰਧ (ਹ.ਖ.ਗ.ਘ.ਚ.ਤ.ਬੰਧ) ਜ.ਟ.)
18. ਨਿਹਾਰੋ (ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਚ.ਸਾ.ਜ.ਠ.)
19. ਅਵਰ (ਘ)
20. ਬਚਾਰੋ (ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਚ.ਸਾ.ਜ.ਠ.)
21. ਪਿੰਡ (ਕ.ਗ.ਘ.ਟ.ਹ) ਮੁਵਾਪੀਛੈ (ਖ)
22. ਜੀਯੁ (ਏ) ਜੀਯ (ਸਾ)
23. ਅਤਿਤ (ਓ)
24. ਅਨਾਰਦ (ਓ)
25. ਕ੍ਰਪਾ (ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਜੁ) ਜਿਹਿ ਯਾਹਲ ਗੀ ਸੋਈ (ਖ)
26. ਗੁਰਿ (ਹ.ਅ.ਏ.ਕ.ਗ.ਘ.ਚ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਗੁਰੈ ਕ ਸਕਰ (ਖ) ਗੁਰਿ (ਸਾ)
27. ਸੁੰਨ (ਓ.ਠ.) ਪ੍ਰਾਨ ਪੁਰਿਖ ਪਠਵੈ ਅਕਾਸਾ। ਤਾਥੈ ਛੁਟਿ ਜਾਈ ਜਸ ਪਾਸਾ (ਖ)
28. ਤਾਥੈ (ਅ.ਟ.) ਤਿਥੈ (ਗ)
29. ਜੁਗ (ਏ) ਜੀਯ (ਕ.ਘ.ਚ.ਸਾ.ਤ.ਠ)
30. ਰਹੈ (ਅ.ਹ.ਕ.ਗ.ਠ.)
31. ਦਾਸਾ (ਓ)
32. ਧਿਯਾਉ (ਓ)
33. ਤਿਸ (ਓ) ਜਿਹਿ (ਖ)
34. ਜੁ ਬਹੁ ਬਹੁਰਿ ਆਉ (ਖ) ਿ
35. ਜੁ (ਓ.ਕ.) ਸ (ਅ) ਜੁ (ਟ)
36. ਆਉ (ਓ)

ਠਹਿਰਾਉ ਨੰਬਰ ਇਕ ਵਾਲਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ 'ਹ' ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਰਾਗ ਭੈਰਵ

ਅਭਿਗਤ¹ ਨਾਥ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇਵਾ॥ਮੈ ਕਾ²ਜਾਨੂੰ³ ਤੁਮਹਾਰੀ ਸੇਵਾ॥ਟੇਕ॥
 ਬਾਧੂ⁴ ਨ ਬੰਧਨ ਛਾਉ ਨ ਛਾਯਾ॥ਤੁਮ⁵ ਹੀ^{6,7} ਸੇਵੈ⁸ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਯਾ॥1॥
 ਚਰਨ⁹ ਪਤਾਲ¹⁰ ਸੀਸ ਅਸਮਾਨਾ॥ ਸੋ ਠਾਕੁਰ¹¹ ਕਸੈ¹² ਸੰਪਟਿ¹³ ਸਮਾਲਾ॥2॥
 ਸਿਵ ਸੰਨਕਾਦਿਕ¹⁴ ਅੰਤ¹⁵ ਨ ਪਾਯਾ॥ਬੇਜਤ¹⁶ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜਲਮ ਰਵਾਯਾ॥3॥
 ਤੇੜ੍ਹ¹⁷ ਨ ਪਾਤੀ ਪੂਜੈ¹⁸ ਨ ਦੇਵਾ॥ਸਹਜ¹⁹ ਸਮਾਧਿ ਕਰ੍ਹੈ²⁰ ਹਰਿ ਸੇਵਾ॥4॥
 ਨਖ ਘਸੈਦ ਜਾ ਕੈ ਸੁਰਸੁਰੀ ਧਾਰਾ॥ਰੋਮਾਵਲੈ ਅਠਾਰਹ ਭਾਰਾ॥5॥
 ਚਾਰਿ²¹ ਬੈਦ ਜਾਕੈ ਸੁਮਤ²² ਸਾਸਾ²³॥ਭਗਤਿ ਹੇਤ²⁴ ਰਾਵੈ ਰੀਦਾਸਾ॥6॥

-
1. ਅਭਿਗਤ(ੳ) ਅਭਿਗਤਿ(ਖ)
  2. ਕਾ(ੳ.ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.) ਕਹਾ(ਸਾ)
  3. ਜਾਨੂੰ(ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਠ.ਸਾ.ਤ) ਪੜੀ ਘ ਵਿਚ 'ਜਾਨੇ ਰਾਮ' ਪਾਠ ਆਇਆ ਹੈ।
  4. ਬਾਧੈ(ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.ਠ.ਤ)
  5. ਤੁਮ(ਅ.ਘ.ਹ.)
  6. ਹਿ(ਠ.ਤ)
  7. ਕੁ(ੳ) ਪੜੀ ਵਿਚ ਪਾਠ 'ਤੁਮ, ਹੀ ਕੁ' ਆਇਆ ਹੈ।
  8. ਸੇਵੈ(ੳ)
  9. ਚਰਨ(ੳ.ੲ.)
  10. ਪਾਤਾਲ(ਹ) ਪਯਾਲ(ਤ)
  11. ਛਕੈ ਸਾਹਿਬ(ਖ)
  12. ਕਸੈ(ਅ.ਘ.ਠ.ਤ) ਕਯੈ(ਹ)
  13. ਸੰਪਟਿ(ਖ.ਸਾ.ਟ.ਤ)
  14. ਸੰਨਕਾਦਕ(ਅ)
  15. ਪਾਰ(ਅ)
  16. ਬ੍ਰਹਮਾ ਬੇਜਤ(ਹ)
  17. ਤੇੜ੍ਹ(ੳ.ਹ.ਕ.ਘ.ਸਾ) ਤੇੜੇ(ਅ.ਖ.ਠ.ਤ.)
  18. ਪੂਜੈ(ੳ)
  19. ਸਹਜਿ(ਅ.ਘ)
  20. ਕਰ੍ਹੈ(ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) ਲਾਉਂ(ਖ)
  21. ਚਾਰਿ(ਟ.ਹ.)
  22. ਸੁਮਿਰਤ(ਤ)
  23. ਸਵਾਸਾ(ਖ.ਘ.ਹ.)
  24. ਹੇਤਿ(ੳ)

ਪੜੀ (ਖ) ਵਿਚ ਪਾਠ ਅਗੜ ਪਿਛੜ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਿਰੰਜਨਾਉ ਨੰ: 1 ਅਤੇ 4 ਦਰਜ ਲਾਗੇ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਟੋੜੀ

ਪਾਵਨ ਜਸ ਮਾਏ ਤੇਰਾ¹॥ ਤੁਮ੍ਹ² ਦਾ ਨਰ³ ਅਘੋਚਨ ਮੋਰਾ॥ ਟੇਕ॥
 ਕੀਰਤਿ ਤੇਰੀ ਪਾਪ ਬਿਨਾਸੈ⁴ ਲੋਕ ਬੈਦ ਯੂੰ ਗਾਵੈ॥
 ਜੋ⁵ ਹਮ ਪਾਪ ਕੁਤ ਨਹੀਂ ਭੂਧਰ⁷॥ ਤੇ ਤੂੰ ਕਹਾ ਨਸਾਵੈ॥१॥॥
 ਜਬ⁸ ਲਾ ਅੰਗ ਪੰਕ ਨਹੀ ਪਰਸੈ⁹॥ ਤੇ ਜਲ ਕਹਾ ਪਖਾਨੈ॥
 ਮਨ ਮਲੋਨ¹⁰ ਬਿਖਿ¹¹ ਪਾਰਸ ਲੰਪਟ॥ ਤੇ ਹਰਿ¹² ਲਾਵ ਸੰਭਾਨੈ¹³॥२॥॥
 ਜੋ ਹਮ ਬਿਮਲ ਹਿਰਦੈ ਚਿਤ ਅੰਤਰਿ¹⁴॥ ਏਸ ਕਵਨ¹⁵ ਪਰਿ ਧਰਿ ਹੈ॥
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਪ੍ਰਭੂ ਤੁਮ੍ਹ, ਦਿਯਾਲ ਹੈ॥ ਅਬੰਧ¹⁶ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਕਰਿ ਹੈ॥३॥॥

-
1. ਤੇਰਾ(ਹ)
  2. ਤੁਮ੍ਹ, ਲੜਜ ਪੜੀ (ਖ) ਵਿਚ ਲਾਗੇਂ ਹੈ।
  3. ਦਾ ਰਨ(ੳ.ਅ.ੲ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ)
  4. ਬਿਨਾਸੈ(ਅ)
  5. ਜੋ(ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਚ.ਸਾ.)
  6. ਜੈ(ਖ) ਜਯੈ(ਸਾ)
  7. ਭੂਵ ਪਰ (ਖ)
  8. ਜੈ(ੳ.ੲ.)
  9. ਪਰਸਯੈ(ਅ) ਪਰਸਤ(ਖ)
  10. ਮਲਿਨ(ੲ)
  11. ਬਿਖਿ(ਖ) ਬਿਖਿ(ਹ) ਬਿਖੀ(ਟ)
  12. ਗੁਨ(ਖ)
  13. ਸੰਭਾਰੈ(ਖ)
  14. ਜੋ ਹਮ ਹਿਰਦੈ ਸੁਧ ਬਿਮਲ ਚਿਤ(ਖ) ਹਮ ਸੁਧ ਵਿਥਲ ਚਿਤ ਅੰਤਰਿ(ਘ) ਅੰਤਰ(ਤ) ਜੋ ਹਮ ਸੁਧ ਵਿਵਲ ਚਿਤ ਅੰਤਰਿ(ਹ)
  15. ਕੋਨ(ਖ.ਸਾ)
  16. ਅਬਧੁ(ਘ)

ਰਾਗੁ ਗੁੰਡ

ਆਜ 1 ਨਾ/ਨਾ ਨਾ^{ਦਯੋਸ}2 ਬਲਿਹਾਰਾ3 ॥

ਮੇਰੇ ਗੁਰੂ4 ਆਯਾ5 ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਜੀ ਕਾ ਪਯਾਰਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਆਗਣ6 ਬਗੜ7 ਭਵਨ8 ਭਯੋ ਪਾਵਨ ॥ ਹਰਿ ਜਨ ਬੈਠੇ9 ਹਰਿ ਜਮ ਗਾਵਨ ॥ 1 ॥

ਕਰੂੰ10 ਡੰਡਿਤ ਰ ਚਰਨ ਪਖਾਣੂੰ11 ॥ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਉਨ12 ਉਪਰਿ ਵਾਚੂੰ13 ॥

॥ 2 ॥

ਕਥਾ ਕਰੂੰ14 ਅਰ15 ਅਰਥ ਬਿਚਾਰੈ16 ॥ ਆਪਨ17 ਤਿਰੈ ਐਰਨ18 ਕੂੰ19 ਤਾਰੈ ॥

ਕਰੈ ਰਦਾਸ ਮਿਲੈ20 ਨਿਜ21 ਦਾਸ ॥ ਜਲਮ ਜਲਮ ਕੈ ਕਾਟੈ22 ਪਾਸ23 ॥ 4 ॥

1. ਆਜਿ(ੳ.ਅ.ਹ.ਖ.ਤ.)
2. ਨੂੰ(ੳ.ਤ.)
3. ਬਲਿਹਾਰਾ(ੳ)
4. ਗੁਰੂ(ਅ.ਹ) ਗਿਰੂ(ਖ.ਚ.ਠ.ਤ)
5. ਆਏ(ੳ.ਅ.)
6. ਆਗਣ(ਖ.ਸਾ.)
7. ਬਗੜ(ਖ)
8. ਭੁਵਣ(ਘ) ਭਵਨ(ਹ)
9. ਬੈਠਾ(ਖ)
10. ਕਰੂੰ(ੳ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਟ.ਤ.)
11. ਪਖਾਣੂੰ(ਅ.ਕ.ਖ.ਗ.ਠ.ਤ) ਪਖਾਰੈ(ਘ.ਹ.) ਪਖਾਰੂੰ(ਸਾ)
12. ਸੰਤਨ ਪਰਿ(ਅ) ਗਤਨ(ਹ) ਸੰਤਨ ਪਰ(ਖ) ਜਨ(ਗ) ਸਾਧਨਿ(ਘ) ਸਾਧਨ(ਸਾ)
13. ਵਾਚੂੰ(ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਟ.)
14. ਕਰੈ ਕਥਾ(ਖ) ਕਥਾਕਰੈ(ਚ.ਟ.ਠ.ਤ)
15. ਰੈ(ਅ)
16. ਬਿਚਾਰੈ(ਅ.ਤ)
17. ਆਪ(ਅ.ਹ.ਖ.ਗ.ਘ.ਤ)
18. ਐਰ(ੳ.ਅ.ਕ.) ਐਰਨਿ(ਖ)
19. ਕੂੰ(ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਸਾ.ਠ.)
20. ਮਿਲੈ(ਖ)
21. ਨਿਜ(ਘ)
22. ਕਾਟੈ(ੳ.ਅ.ਕ.ਗ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ) ਕਾਟਿ ਚਲੈ ਮੋਕੈ ਪਾਸ(ਖ)
23. ਪਾਸ(ਠ)

ਰਾਗੁ ਜੈਤਸਰੀ

ਸਭ ਕੁਛ¹ ਕਰਤ ਨ ਕਹੈ² ਕੁਛ³ ਕੈਸੇ॥
 ਦੁਨ ਬਿਧਿ ਬਹੁਤ⁴ ਰਹਤ ਸਿਸਿ⁵ ਜੈਸੇ॥ ਟੇਕ॥
 ਦੁਪਨ ਰਾਗਨ⁶ ਅਨਲ⁷ ਅਨੇਪ ਜਸ॥
 ਗਧ⁸ ਜਲਧ⁹ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ¹⁰ ਦੋਖ ਤਸ॥ 1॥ 1॥
 ਸਬ ਆਰੰਭ ਅਕਾਸ ਅਨੇਗ¹¹॥
 ਬਿਧਿ ਲੇਖ ਕੀਯੇ ਅਨਕੇਗ¹²॥ 2॥
 ਇਹਿ¹³ ਪਦ ਕਰਤ ਸੁਨਤ ਨਗੀ ਆਵੈ॥
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਸੁਕਤ¹⁵ ਕੈ ਪਾਵੈ॥ 3॥

-
1. ਕੁਛ(ਕ.ਟ.ਠ)
  2. ਕਹੈ(ਓ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਤ.ਠ.)
  3. ਕੁਛ(ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਟ.)
  4. ਬਹੁਤ(ਓ) ਬਹੁਤ(ਟ)
  5. ਸਿਸਿ(ਅ)
  6. ਗਯਨ(ਟ)
  7. ਅਨਲ(ਸਾ)
  8. ਗਧ(ਓ.ਅ.)
  9. ਜਲਧ(ਓ)
  10. ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ(ਅ.ਹ.ਖ.ਟ.) ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ(ਸਾ)
  11. ਅਨੇਗੀ(ਖ)
  12. ਅਨੇਗ(ਓ) ਅਨਕੇਗੀ(ਖ)
  13. ਯਹੁ(ਏ.ਟ.) ਇਹੈ(ਗ) ਇਹਿ ਪਦਿ(ਹ)
  14. ਸੁਕਿਤ (ਕ.ਖ.)

ਰਾਗੁ ਸਾਰੰਗ

ਜਦ ਮੋ ਬੈਦ ਬੈਦ ਮਾਨੀਜੈ॥
 ਇਨ ਮੋ ਐਰ ਅੰਗਦ¹ ਕੁਛੁ ਐਰ²॥ ਕਹੋ ਕਵਨ³ ਪਰਿ⁴ ਕੀਜੈ॥ ਟੇਕ॥
 ਭੋਜਲ ਬਯਾਧਿ ਅਸਾਧਿ ਅਪ੍ਰਬਲ⁵ ਅਤਿ॥ ਪਰਸ ਪੰਥ ਨ ਰਹੀਜੈ⁶॥
 ਪੜੈ ਰੁਨੈ ਕੁਛੁ ਸਮਝਿ ਨ ਪਰਈ⁷॥ ਅਨਭੈ ਖਦ ਨ ਲਹੀਜੈ॥
 ਰਖਿ ਬਿਹੂਨ ਕਤਾਰ⁸ ਰਲਤ ਹੈ॥ ਤਿਨਹੂੰ⁹ ਅਸ ਭੁਜ ਦੀਜੈ॥
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਬਮੈਕ¹⁰ ਤਤ ਬਿਨ॥ ਸਬ ਜਿਨਿ ਗਰਕ ਪਤੀਜੈ॥ 2॥

ਰਾਗੁ ਕਾਨੜਾ

ਮਾਯਾ ਸੋਹਨਾ¹¹ ਕਾਨ੍ਹ¹²॥ ਮੀ ਜਨ ਸੇਵਕ ਤੇਰਾ¹³॥ ਟੇਕ॥
 ਸੰਸਾਰ ਪਰਪੰਰ ਮੋ ਬਯਾਕੁਲ ਘੁਮਾਨੈਦਾ॥
 ਤੁਹਿ ਤੁਹਿ ਅਨਾਥ ਨਾਥ ਰੋਬਯਦਾ¹⁴॥ 1॥
 ਰੰਦਾਸ¹⁵ ਬਿਨਬੈ¹⁶ ਕਰ ਜੋਤੀ॥
 ਅਬਿਗਤ ਨਾਥ ਕਵਨ¹⁷ ਤਤਿ ਜੋਤੀ॥ 2॥

1. ਵੇਖਦ(ਹ)	2. ਐਰ(ਏ) ਐਰੈ ਰੋਰ ਵੇਖਦਿ ਕੁਛੁ ਐਰੈ(ਖ)
3. ਕੋਨ(ਟ)	4. ਪਰ(ਤ)
5. ਪ੍ਰਬਲ(ਓ.ਐ.ਏ.ਤ.)	6. ਰਹੀਏ(ਅ)
7. ਪਰਗੀ(ਟ)	8. ਕਰਤਾਰ(ਅ) ਕਾਤਾਰ(ਏ)
9. ਛਿਨਹ(ਖ) ਤਿਹੂੰ(ਗ)	10. ਬਿਬੈਕ (ਕ.ਖ.ਗ.ਸਾ.ਟ.) ਬੈਮੈਕ(ਤ)
11. ਸੋਹਿਨਾ(ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਟ.ਠ.)	12. ਕਾਨ(ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.)
13. ਤੇਰਾ(ਓ.ਕ.ਸਾ) ਤੇਰੀ(ਏ)	14. ਰੋਬੰਦਾ(ਓ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਟ.)
15. ਰੰਦਾਸ ਦਾਸ(ਓ)	16. ਬਿਨੈ(ਏ)
17. ਕੋਨ(ਅ)	

ਰਾਗੁ ਕੰਨੜੇ

ਚੰਨ ਚੰਨ¹ ਮਨ² ਹਰਿ ਰਟਸਾਲ ਪਵਾਉਂ॥
 ਗੁਰ ਕੀ ਜਾਣੀ³ ਰਯਾਨ ਕਾ ਅਖਸਰ⁴ ਇਸਰ⁵ ਤੇ ਸਹਜ⁶ ਸਨਾਧਿ ਲਾਉਂ॥ ਟੇਕ॥
 ਪ੍ਰੇਮ ਪਟੀ⁷ ਸੁਰਤਿ ਲੇਖਨਿ ਕਰਿਹੂੰ ਰਚਾ⁸ ਸਮਾ⁹ ਲਿਖਿ ਅੰਕ ਦਿਖਾਉ॥
 ਈਹਿ¹⁰ ਸਿਧਿ ਸੁਕਤਿ ਭਖੇ ਸਨਕਾਦਿਕ॥ ਰਿਦੈ¹¹ ਬਿਚਾਰਿ¹² ਪਕਾਸ ਬਤਾਉ¹³॥
 ਕਾਗਦ ਕਵਲ ਮਤਿ ਮਸਿ ਕਰਿ ਨਿਰਮਲ ਬਿਨ ਰਸਨਾ ਨਿਸ ਦਿਨ ਗੁਣ ਵਾਉਂ॥
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਰਾਮ ਜਪਿ¹⁴ ਭਾਈ॥ ਈਤ ਜਾਇ ਦੇ ਬਹੁਰਿ ਨ ਆਉ॥

-
1. 'ਚੰਨਿ' ਪਾਠ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਹੈ ਪੜ੍ਹੀ(ਟ.ਠ.)
  2. ਰੈ ਮਨ(ਅ)
  3. ਸਾਟਿ(ਅ.ਤ.ਟ.ਠ.) ਸਾਟ(ਖ)
  4. ਆਖਿਰ (ਅ.ਖ.ਟ.)
  5. ਬਰ (ਅ)
  6. ਸਹਿਜ(ਅ.ਠ.)
  7. ਪ੍ਰੇਮਿ ਕੀ ਪਟੀ(ਖ) ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਪੱਟੀ(ਟ) ਕਰਿ ਹੋ(ਖ)
  8. ਰਾਚੈ(ਅ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ)
  9. ਸਮੇ(ਅ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ)
  10. ਇਹਿ(ਖ.ਠ.) ਇਹ(ਟ)
  11. ਹਿਰਦੈ(ਟ)
  12. ਬਿਚਾਰਿ(ਖ.ਠ.)
  13. ਦਿਖਾਉ(ਖ)
  14. ਜਪ(ਅ.ਖ.ਤ.)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪੜ੍ਹੀ(ਓ) ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਕੇਦਾਰੋ

ਕਹਿ¹ ਮਨ ਤਮ ਨਾਮ ਸੰਭਾਰਿ॥
 ਮਾਯਾ ਕੀ ਕ੍ਰਿਮਿ³ ਕਰਾ⁴ ਭੂਬੇ⁵॥ ਜਾਹਿਰੋ⁶ ਕਰ ਕਾਰਿ⁷॥ ਏਕ॥
 ਦੇਖਿ ਧ੍ਰਿ⁸ ਇਹਾ ਕੋਨੋ⁹ ਤੇਰੋ॥ ਸਰਾ¹⁰ ਸੁਤ ਨਗੇ ਨਾਰਿ॥
 ਤੋਰਿ ਸੰਗੇ¹¹ ਸਬ ਦੂਰਿ ਕਰਿ ਹੈ। ਦੋਹਰੇ ਤਨ ਜਾਰਿ॥१॥
 ਪਾਨ ਰਾਯੈ¹² ਕਹੂ ਕੋਨ¹³ ਤੇਰੋ¹⁴॥ ਦੇਖਿ ਸੋਰਿ ਬਿਚਾਰਿ॥
 ਏਹੁਰਿ ਇਹਿ ਕਲ¹⁵ ਕਾਲ ਮਾਗੇ¹⁶॥ ਜੀਤਿ ਭਾਵੈ ਹਾਰਿ॥२॥
 ਯਹ ਮਾਯਾ ਸਬ ਬੇਬਰੀ¹⁷॥ ਭਗਤਿ¹⁸ ਦਿਸਿ¹⁹ ਪ੍ਰਿਤ ਪਾਰਿ²⁰॥
 ਕਹੈ²¹ ਰੰਦਾਸ ਸਤਿ²² ਬਰਨ ਰੁਰ ਕੇ²³॥ ਸੋ ਜੀਯ²⁴ ਬੇ²⁵ ਨ ਬਿਸਾਰਿ²⁶॥३॥

-
1. ਕੇ (ਅ.ਖ.ਤ) ਭਜ (ਘ.ਹ.)
  2. ਸੈ ਭਾਰੀ (ਗ) ਸੰਭਾਰ (ਸਾ.ਤ)
  3. ਭਰਮ (ਖ.ਗ.ਟ)
  4. ਕਾਹੂ (ਰ)
  5. ਭੂਠੈ (ਗ.ਟ)
  6. ਚਲੈ (ਅ.ਤ) ਚਲਿਹਰੈ (ਖ)
  7. ਡਾਰਿ (ਰ.ਘ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ)
  8. ਧੈ (ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ)
  9. ਕੋਨ (ਗ) ਕਵਨ (ਹ.ਠ)
  10. ਸਰੋ (ਅ.ਹ.ਖ.ਘ.ਤ)
  11. ਤੰਗ (ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ)
  12. ਰਾਯੈ (ਕ) ਰਾਏ (ਟ)
  13. ਕਯੈ (ਖ)
  14. ਨ ਪ੍ਰੇਮ (ਖ) ਤੇਰਾ (ਹ)
  15. ਕਲਿ (ਖ)
  16. ਮਾਹੈ (ਕ)
  17. ਰੈ (ਅ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਟ.)
  18. ਹਰਿ ਭਗਤਿ (ਅ.ਕ.ਠ.) ਦੇਹਿ ਚਿਤਹਿ ਬਿਚਾਰਿ (ਖ)
  19. ਕੈ (ਘ.ਹ.) ਦਿਸਿ (ਗ)
  20. ਪਾਲ (ਅ.ਠ.)
  21. ਕਹਿ (ਕ)
  22. ਸਤਯ (ਅ.ਘ)
  23. ਕੋ (ਗ)
  24. ਜੀਵ (ਅ.ਰ.ਟ.)
  25. ਤੈ ਟਾਰਿ (ਖ) ਤੈ ਟਾਲ (ਠ)
  26. ਸੋ ਨ ਜਿਯ ਤੈ ਟਾਰਿ (ਘ.ਹ.)

ਪ੍ਰੀਤਿ ਸਧਾਰਨ¹ ਆਉ²
 ਤੇਜ ਸਰੂਪੀ ਸਕਲ ਸਿਰੋਮਨਿ³ ਅਖਣ⁴ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਸੀ⁵ ॥ ਟੇਕ ॥
 ਪੋਵ⁶ ਸੰਗਿ⁷ ਪ੍ਰੇਮ ਕਬਹੂੰ ਨਗੀ⁸ ਪਾਯੋ ॥ ਕਾਰਣ ਕੋਣ⁹ ਬਿਸਾਰੀ ॥
 ਚਕ ਕੋ ਧਯਾਨ ਦੁਧਸੁਤ¹⁰ ਸੋ¹¹ ਹੇਤ ਹੈ ॥ ਭਯੋ¹² ਤੁਝ¹³ ਖੁ¹⁴ ਮਾ ਨਾਰਾ¹⁵ ॥ 1 ॥
 ਭਰ ਭਯੋ¹⁶ ਮੋਹਿ ਇਕ ਟਗ ਜੀਵਤ¹⁷ ॥ ਤਲਪਤ¹⁸ ਰਜਕੇ ਜਾਈ ॥
 ਪੋਵ¹⁹ ਬਿਨ ਸੇਜ²⁰ ਕਾ²¹ ਸੁਖ²² ਸੋਊ ॥ ਸਿਰਹ ਬਿਖਾ ਤਨ ਮਾਈ²³ ॥ 2 ॥
 ਦੁਹਾਗਨਿ ਸੁਹਾਗਨਿ ਕੀਜੈ²⁴ ॥ ਆਪਨੈ ਅੰਗਿ²⁵ ਲਾਈ ॥
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਪ੍ਰਭੂ²⁶ ਤੁਮਹਾਰੈ²⁷ ਬਿਛੋਰੈ²⁸ ॥ ਏਕ²⁹ ਪਲ³⁰ ਜੁਗ ਭਰਿ³¹ ਜਾਈ ॥ 3 ॥

-
1. ਸੁਧਾਰਣ(ਟ)
  2. ਆਵ(ਹ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ)
  3. ਸਰੋਮ ਲਮ(ਤ) ਸਿਰੋਮਨਿ(ਹ)
  4. ਅਕਲ(ਖ.ਟ.ਠ.ਹ.ਤ)
  5. ਰਾਵ(ਖ.ਠ.ਤ.)
  6. ਪੀਯ(ਹ)
  7. ਸੰਗਿ(ਤ)
  8. ਨ(ਤ)
  9. ਕੋਯਨ(ਖ) ਕਵਨ(ਟ)
  10. ਦੁਧਿ ਸੁਤ(ਹ)
  11. ਸੁੰ(ਟ)
  12. ਯੁੰ(ਟ)
  13. ਤੁਮ(ਖ.ਟ.ਤ.)
  14. ਤੈ(ਖ) ਥੀ(ਹ)
  15. ਨਯਾਰੀ(ਖ.ਟ.ਠ.ਤ)
  16. ਰਯੋ(ਖ)
  17. ਰਯਾ(ਟ)
  18. ਤਲਤ(ਟ.ਹ.)
  19. ਪੀਯ(ਹ)
  20. ਸੇਜਹਿ(ਹ) ਸੇਜਈ(ਟ)
  21. ਕਯੋ(ਹ.ਖ.ਤ) ਕਯੁੰ(ਟ)
  22. ਸੁਖ ਸੁਬਦ ਪਤੀ (ਹ) ਵਿਚ ਨਗੀ ਹੈ
  23. ਮਾਹਿ(ਹ.ਖ.) ਪਾਈ(ਟ)
  24. ਮੀਟ ਦੁਹਾਰਾ ਸੁਹਾਗਨਿ ਕੀਜੈ(ਟ)
  25. ਸੰਗਿ(ਖ) ਅੰਗਿ(ਟ)
  26. ਸਵਾਮੀ(ਹ.ਖ.ਟ.)
  27. ਤੁਮਹਾਰੈ(ਖ)
  28. ਬਿਛੋਰੈ(ਖ)
  29. ਯੈਕ(ਖ.ਠ.)
  30. ਪਲ ਕ (ਟ) ਕਾ ਸੰਗਿ ਜੁਗ
  31. 'ਭਰਿ' ਪਾਠ ਪਤੀ(ਖ.ਟ.)

ਇਸ ਸੁਬਦ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਅਧਾਰ (ਅ) ਪਤੀ ਹੈ।

ਆਯੋ ਹੋ¹ ਆਯੋ ਦੇਵ ਤੁਸੁ² ਸਰਨਾ³ ॥
 ਜਾਨਿ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੀਜੀ ਅਪਨੈ ਜਨਾਂ ॥ ਟੇਕ ॥
 ਤ੍ਰਿਬਿਧਿ⁵ ਜੋਨੀ ਬਾਸ ਜਮ ਕੀ ਅਗਨ⁶ ਤ੍ਰਾਸ ॥
 ਤੁਮਹਾਰੇ⁷ ਭਜਨ⁸ ਬਿਨ ਭਰਮਤ⁹ ਫਿਰਯੋ ॥
 ਮਮਿਤਾ ਅਹੁੰ ਬਿਖੈ ਮਦਿ¹⁰ ਮਾਤੇ ॥ ਇਹਿ¹¹ ਸੁਖਿ ਕਬਹੂ ਨ ਦੂਤਰ¹² ਤਿਰਯੋ ॥ 1 ॥
 ਤੁਮਹਾਰੇ ਨਾਇ¹³ ਬੇਸਾਸ¹⁴ ਛਾਡੀ ਹੈ¹⁵ ਆਨ ਕੀ ਆਸ ॥
 ਸੰਸਾਰੀ ਧਰਮ ਮੇਰੇ ਮਨ ਨ¹⁶ ਯੋਜੀ¹⁷ ॥
 ਰੰਦਾਸ¹⁸ ਦਾਸ ਕੀ ਸੇਵਾ ਮਾਨਿ ਹੈ ਦੇਵਾ ਧਿ ਦੇਵਾ ॥
 ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਨਾਉ¹⁹ ਪੜਾਟ ਕੀਜੀ ॥ 2 ॥

-
1. ਆਯੋ ਆਯੋ ਹੋ (ਹ)
  2. ਤੁਮ (ੳ.ਅ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਡ ਤੁਮੁ(ੲ)
  3. ਸਰਣਾ (ਅ.ਠ)
  4. ਕ੍ਰਿਪਾ (ੳ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ) ਜਾਨ (ਤ)
  5. ਤ੍ਰਿਬਿਧਿ (ੳ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ) ਤ੍ਰਿਬਿਧ ਜੋਈ (ੲ) ਤ੍ਰਿਬਿਧ ਜੋਲੀ ਮੀ ਬਾਸ (ਖ)
  6. ਅਗਨ (ੳ.ਅ.ਹ.ੲ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
  7. ਤੁਮਹਾਰੇ (ਅ.ਕ.ਜ.ਠ) ਤੁਮਾਰੇ (ਹ)
  8. ਨਾਇ (ੲ)
  9. ਭਰਮਤੋ (ਖ)
  10. ਰਸਿ (ੲ) ਰਸ (ਖ)
  11. ਇਨ ਸੁਖ (ਖ) ਯਹ (ਟ)
  12. ਦੂਤਰ (ਅ)
  13. ਨਾਇ ਕੀ (ੳ)
  14. ਬਿਸਵਾਸ (ਖ) ਬਿਸਾਸ (ਹ)
  15. ਨਾਹੀ (ਜ) ਮੀ (ਹ)
  16. ਨਾਹੀ (ਜ)
  17. ਯੋਜੀ (ੳ)
  18. ਦਾਸ ਸ਼ਬਦ ਨਾਹੀ ਹੈ (ਅ) ਰੰਦਾਸ ਦਾਸ ਦਾਸ (ਹ)
  19. ਨਾਉ (ਅ.ੲ.ਹ.ਸਾ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)

ਆਰਤੀ

ਆਰਤੀ ਕਯਾ¹ ਲੈ ਕਰਿ² ਜੋਵੈ॥
 ਸੇਵਗ ਦਾਸ ਅਚਰ³ ਹੋਵੈ॥ਟੇਕ॥
 ਬਾਵਨ ਕੰਚਨ⁴ ਦੀਪ ਘੜਾਵੈ॥
 ਜਤਿ⁵ ਬੈਰਾਰ⁶ ਦ੍ਰਿਸਟ ਨ ਆਵੈ॥1॥
 ਕੋਟਿ ਭਾਣ⁷ ਕੀ⁸ ਸੇਭਾ ਰੂਮ⁹॥
 ਕਹਾ¹⁰ ਆਰਤੀ ਅਗਨਿ¹¹ ਧੂਮ¹²॥2॥
 ਪਾਰ¹³ ਤਤ¹⁴ ਯਹੁ¹⁵ ਤ੍ਰਿਸ਼ਣੀ¹⁵ ਮਾਯਾ॥
 ਜੋ ਦੀਸੈ ਜੋ ਸਕਲ ਉਪਾਯਾ॥3॥
 ਕਹੈ ਰੰਦਾਸ ਮ¹⁷ ਦੇਖਯਾ ਮਾਗੀ॥
 ਸਕਲ¹⁸ ਜੋਤਿ ਰੋਮ ਸਮਿ ਨਾਗੀ॥4॥

-
1. ਕਾ(ਖ)
  2. ਕਰ(ਖ)
  3. ਅਚੰਡਾ(ਅ)
  4. ਅਬਨ(ਅ)
  5. ਜਰਿ(ਖ)
  6. ਬੈਰਾਗ(ਅ) ਬੈਰਾਗਨ(ਤ)
  7. ਭਾਨ(ਅ.ਠ.) ਭਾਰ(ਖ) ਭਾਨਿ(ਤ)
  8. ਜਾ.ਕੀ (ਖ.ਤ)
  9. ਰੋ(ਖ.ਚ.ਸਾ.ਤ.)
  10. ਕਹਾ ਨੈ(ਅ)
  11. ਅਗਨਿ(ਅ)
  12. ਧੋ(ਚ.ਸਾ.ਤ)
  13. ਪੰਚ(ਖ)
  14. ਤਤਵ(ਸਾ)
  15. ਯਹੁ(ਅ) ਪੜੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਰੁ(ਖ) ਯੇ(ਸਾ)
  16. ਲੁਣੀ(ਅ) ਤਿਲੁਣੀ(ਖ)
  17. ਮ(ਅ) ਪੜੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।
  18. ਸਕਲ ਗੀ(ਖ)

ਸੰਤ ਉਤਾਰੈ¹ ਆਰਤੀ² ਦੇਵ ਸਿਰੋਮਝੀਏ³ ॥
 ਉਰ ਅੰਤਰ ਤਹਾ ਪੰਸਿ⁴ ॥ ਬਿਨ⁵ ਰਸਲ ਭਝੀਏ⁶ ॥ ਟੇਕ ॥
 ਮਨਸਾ ਮੰਦਰ⁷ ਮਾਹਿ ਧੂਪ ਧੁਪਾਈਏ⁸ ਪੈ ਪੀਤਿ ਕੀ ਮਾਲ ਤਾਮ ਰਝਾਈਏ⁹ ॥ 1 ॥
 ਚਹੂ ਦਿਸਿ¹⁰ ਦਿਵਲ¹¹ ਬਾਲਿ ॥ ਜਿਰਿ¹² ਮਰਿ ਹੋ¹³ ਰਹਯੇ ਏ¹⁴ ॥
 ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਸਮ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ¹⁵ ਮਿਲਿ ਰਹਿਯੇ ਏ¹⁶ ॥ 2 ॥
 ਤਨ ਮਨ ਆਤਮ ਵਾਰਿ ਸਦਾ ਹਰਿ ਰਾਈਏ¹⁷ ਏ¹⁸ ॥
 ਭਝੈ¹⁹ ਰੰਦਾਮ ਤੁਮ ਸਰਲਾਈ ਏ²⁰ ॥ 3 ॥

-
1. ਉਤਾਰੈ (ਹ)
  2. ਆਰਤੀਏ (ਹ)
  3. ਸਰੋਮਝੀਏ (ਖ.) ਸਿਰੋਮਝੀਏ (ਤ. ਠ.) ਸਰੋਮਝੀਏ (ਟ) ਸਿਰੋਬਠੀਏ (ਹ)
  4. ਪੰਸਿ (ਤ) ਬੰਸਿ (ਟ)
  5. ਵਿਨ (ਹ)
  6. ਭਝੀਏ (ਖ) ਭਝੀਏ (ਟ) ਭਝੀਏ (ਹ)
  7. ਮੰਦਰਿ (ਹ. ਤ)
  8. ਧੁਪਾਈਏ (ਹ. ਖ.) ਧੁਪਾਈਏ ਏ (ਠ. ਤ)
  9. ਰਝਾਈਏਏ (ਖ. ਠ.)
  10. ਦਿਸ (ਖ. ਟ. ਠ.)
  11. ਦੋਵਲ (ਹ)
  12. ਜਰ ਮਰ (ਟ)
  13. ਹੋਈ (ਟ)
  14. ਰਹਿਯੇਏ (ਖ. ਠ.) ਰਹਿਯੇਏ (ਹ)
  15. 'ਗੀ' ਪਾਠ ਜੋਤਿ ਉਪਰੰਤ (ਖ) ਹਲਿ (ਟ) ਹਿ (ਠ)
  16. ਏ (ਖ. ਠ. ਤ)
  17. ਰਾਈਏ ਏ (ਟ) ਰਾਈਏ (ਹ)
  18. ਏ (ਠ. ਤ)
  19. ਭਝ ਜਨ (ਖ) ਭਝ ਜਨ (ਹ. ਟ. ਠ. ਤ)
  20. ਸਰਲਾਈਏ ਏ (ਖ. ਠ. ਤ)

ਰਾਮੁ ਧਨਾਸਰੀ

ਕਹਿ¹ਓ ਰੇ ਪਹਿਲਾਦ²ਕਹਾ ਰੁਣ³ ਤੂ ਪਵਯੋ ।
 ਹੂੰ⁵ ਪਵਯੋ ਰਾਮ ਕੋ ਨਾਵ⁶। ਐਰ⁷ਹੂੰ ਕਛੁ ਨਾ ਜਾਨੈ।
 ਰਾਮ ਨਾਮ ਨਹਿ ਛਾਡਿ। ਐਰ ਹੂੰ ਜੋ ਨਹੀਂ ਮਾਨੈ⁸।
 ਕਹਾ⁹ ਪਵੈ¹⁰ ਰੇ ਖਾਵਦੇ। ਐਰ ਸਕਲ ਜੀਜਾਲ।
 ਤੂੰ¹¹ ਸਾਰਰ ਜਮਲੋਕ ਮੈ¹²ਸਹਿ ਕੋਣ¹³ ਉਤਾਰੇ ਪਾਰ।।
 ਹਸਤ ਹਸਤ ਪਹਿਲਾਦ। ਭਵੈ ਚਟਸਾਰ ਪਧਾਰੇ।
 ਉਚਰੀਤ ਰਰਕਾਰ। ਸਕਲ ਸਭਾ ਤੇ ਨਯਾਰੇ।
 ਨਾਵ ਨੇਤ ਪਰਥੇ ਭਯੋ। ਮਨ ਉਪਜਯੋ ਵਿਸਵਾਸ।
 ਸਕਲ ਸਭਾ ਆਨੰਦ ਮੈ। ਰਾਜਾ ਭਯੋ ਉਦਾਸ।।
 ਜਸ¹⁴ ਰਾਜਾ ਪਰਜ ਲਯੋ। ਰੋਸ ਮਨ ਮੈ ਅਤਿ ਯੋਨੈ।
 ਮੈਰੇ¹⁵ ਵੈਰੀ¹⁶ ਰਾਮ ਸੂਤੇ¹⁷ ਤੇ¹⁸ ਚਿਤ¹⁹ ਧਰਿ ਲੀਨੈ²⁰
 ਯਹੁ²¹ ਪਵਿਯੋ²² ਤੂੰ ਛਾਡਿ ਦੈ। ਕਹਯੋ²³ ਹੁਜਾਰੇ ਮਾਨਿ।
 ਟੁਕ ਟੁਕ²⁴ ਕਰਿ ਡਾਰਿ ਹੋ²⁵ ਜਬ²⁶ ਸੁਨੈ²⁷ ਹਰਿ ਕਾਨ²⁷।।

---

*ਪੁਰਸਟਨ ਮੁਲਤਾਨ ਤਹਾ ਚਿਰਨਾਕੁਸ ਰਾਜਾ।। ਪੁਤੁ ਭਯੋ ਪਹੁਲਾਦ ਸਰੈ ਸਬਹਿਨ ਕੇ ਕਾਜਾ।।
 ਜੋਸੀ ਜਾ ਪਰ ਭੂਛੀਯੋ ਭਯੋ ਸੁਤ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਯਾ ਬਾਨਕ ਸਭ ਕੋ ਨਹੀ ਏ ਅਸੁਰ ਸਿਧਾਰਨ ਕਾਜਾ।।।
 —ਯੋਥੀ ਪਦ ਮੁਕਤਵਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਬ ਪਹੁਲਾਦ ਚਰਿਤੁ ਲਿਖਯਤੇ ਲਿਖਣ ਉਪਰੰਤ
 ਉਕਤ ਬੰਦ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
 1. ਕੈ(ਓ.ਅ.) 2. ਪਹੀਲਾਦ(ਓ) ਪਹੁਲਾਦ(ਅ) 3. ਰੁਣ(ਓ.ਅ.) ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਤੀ
 ਅ ਵਿਚ ਟੇਕ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। 5. ਹੂੰ(ਓ.ਅ) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। 6. ਨਾਮ(ਓ.ਅ.)
 7. ਅਵਰ ਉਰ ਮੈ ਨਹੀ ਆਨੋ(ਓ) ਆਨ ਚਿਰਦੈ ਨਹਿ ਆਨੋ(ਅ) 8. ਰਰੋ
 8. ਰਰੋ ਮਸੇ ਹਸਿ ਛਾਡਿ ਅੰਕੀ ਨਹੀ ਤੀਜੋ ਜਾਨੈ।।(ਓ)
 ਰਰੋ ਮਸੇ ਏਯ ਆਕ ਐਰ ਤੀਜੋ ਨਹਿ ਜਾਨੈ।।(ਅ)
 9. ਅਵਰ ਕਹਾ ਪਵੈ ਖਾਵਾਰੇ ਮਥਥਯ ਸਬੇ ਸੰਸਾਰ।।(ਓ) 10. ਪਛਾਵੈ(ਅ) 11. ਭਵ(ਓ),
 12. ਤੈ(ਓ), 13. ਕਵਨ(ਓ), ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਨਾਈਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਓ.ਅ. ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਤ
 ਪਾਠ ਹੈ। ਇਹੀ ਰੁਣ ਮੈ ਪਵਯੋ(ਓ) ਰਾਮ ਰੁਣ ਮੈ ਪਵਯੋ(ਅ) ਹਸਤ ਹਸਤ ਪਹਿਲਾਦ ਤੇ ਰਾਜਾ
 ਭਯੋ ਉਦਾਸ ਤੱਕ ਪਾਠ ਏਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਆ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। 14. ਤਬ(ਓ), 15. ਰਮਾਰੋ(ਓ), 16. ਬੈਰੀ(ਓ.ਅ)
 17. ਸੋਯੀ(ਓ) ਸੋ(ਅ), 18. ਤੈ(ਓ.ਅ.) 19. ਚਯੀਤ(ਓ) ਚਿਰਤੈ(ਅ), 20. ਰਲੀਯੋ(ਓ),
 21. ਯਹੁ(ਓ) ਯੋ(ਅ), 22. ਪਵਯੋ(ਓ) ਪਵਿਯੋ(ਅ), 23. ਸਬ ਕਹਯੋ(ਓ) 24. ਕਟੁਕ(ਓ)
 25. ਹੋ ਜੀ(ਓ) ਹੋ ਰੇ(ਅ) 26. ਅਵਰ(ਓ) 27. ਸੁਣੈ(ਓ) 27. ਕਾਨਿ(ਓ.ਅ.) ਇਸ ਉਪਰੰਤ
 ਪ੍ਰਤੀ(ਓ) ਵਿਚ 'ਕਹਾ ਰੁਣ ਤੂ ਪਵਯੋ, ਪੰਕਤੀ ਹੈ।

ਜੇ ਬਹਜੇ ਸੋ ਖਾਰ। ਕਰਏ ਤੇਰੇ ਨਾਹਿ ਜਾਣੇ²⁸।
 ਤਜੇ ਸਯੀਯ²⁹ ਕੇ³⁰ ਸਰਣ³¹। ਸੀਧ³² ਕੈ ਵੇਰਨਿ³³ ਲਾਵੁ³⁴।
 ਪੂਰਣ³⁵ ਸੁਖਮ³⁶ ਸਕਨ ਹੈ। ਜਾ ਕੇ³⁷ ਸੁ³⁸ ਵਿਸਤਾਰ³⁹।।
 ਜਾਕੀ ਰਾਮ ਸਹਾਸੀ ਹੈ⁴⁰। ਤਾਹਿ ਸਕੈ ਕੇ ਸਾਹਿ⁴¹।।4।।
 ਲੀਨਗੀ⁴² ਸਭਾ ਬੁਲਾਈ ਕਰੇ⁴³ ਏ ਕਾ ਵਿਗਾਏ।
 ਏ⁴⁴ ਏਖਯੋ ਪ੍ਰਤੀਤਿ⁴⁵। ਜਾਇ ਰਿਰਵਰ ਤੈ ਵਾਰੇ।।
 ਸਕਨ ਸਭਾ ਮਿਲਿ ਲੈ ਚਲੈ। ਲੈ ਰਏ ਸੈਲਿ ਚਚਾਯੀ⁴⁶।।
 ਪੰਖੀ⁴⁷ ਹੂੰ ਕੀ ਰਮਿ ਨਹੀ। ਤਾਹਿ ਤੈ ਚੀਯੋ ਚਕਾਈ⁴⁸।।5।।
 ਤਬ ਪ੍ਰਿਥਮੀ⁴⁹ ਆਧੋਨ ਤੋਨ ਹੰਵ⁵⁰ ਚਰਸਨਿ⁵¹ ਆਈ।
 ਸਸਤਕਿ ਚਰਣ ਛਿਵਾਇ ਲੀਯੋ⁵² ਰਿਰਦਾ ਸੋ ਲਾਈ⁵³।
 ਕਹਾ ਫਕਤ ਕੋ ਤ੍ਰਿਸਿਦ⁵⁴ ਆਇ ਅੰਤ ਨਹਿ ਐਤ।
 ਅਬ ਕੈ ਸੇਵਾ ਰੂਕਿ ਹੂੰ। ਸੋਹਿ ਤੀਨਿ ਤੋਕ ਨਹੀ ਠੇਰ⁵⁵।
 ਅਸਵਰ ਭਯੋ ਸਤਿ ਅੰਧ। ਜਾਇ ਲੈ ਹਾਵਕ ਚੀਨਹੋ⁵⁶।
 ਅੰਗ⁵⁷ ਜਵਾਲਾ ਪਰ ਜਲੀ⁵⁸। ਤਹਾ ਦਿਵ ਆਸਣ ਚੀਨਹੋ⁵⁹।

---

28. ਨਾਵ ਕਬਹੂ ਨਹੀ ਛਾਏ(ੳ) 29. ਸੀਯੀ(ਅ) 30. ਚੀ(ਅ) 31. ਸਰਨ(ੳ) 32. ਟਿਧ(ੳ)
 33. ਵੇਰਨਿ ਨ(ਅ), 34. ਲਾਯੋ(ੳ.ਅ) 35. ਉਤਪਤਿ(ੳ), 36. ਸੁਖਮ(ੳ) 37. ਸਈ ਜਾ
 ਕੇ(ਅ), 38. ਸਿਹ(ੳ) ਏ(ਅ) 39. ਵਿਸਤਾਰ(ੳ.ਅ) 40. ਜਾਕੀ ਰਾਮ ਸਹਾਸੀ ਹੈ ਰੋ(ੳ)
 ਜਾਕੈ ਰਾਮ ਸਹਾਸ ਹੈ(ਅ) 41. ਤੈਨ ਸਕੈ ਤਾਹਿ ਸਾਹਿ(ੳ) ਤਾਹਿ ਤੈਨ ਸਕਏ ਸਾਹਿ(ਅ)
 ਚੋਥੇ ਚੰਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਏ। ਵਿਚ ਇਹੈ ਰੁਨ ਸੈ ਪਛਯੋ।।3।। ਹੈ 42. ਤਮ ਲੀਨਗੀ ਏ. ਸਭਾ
 ਨਯੋ ਬੁਲਾਇ (ਅ), 43. ਕਛੂ ਚੇਕ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਗਾਏ(ੳ) 44. ਸਿਯੈ ਲੇਗੈ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਜਾਯਾ ਰੈਰਵਰ
 ਤੈ ਵਾਰੇ(ੳ) 45. ਸਾਹ ਰਹੀ ਜਬ ਲੈ ਚਏ ਸੈਲਿ ਪਹਿ ਜਾਯ(ੳ) 47. ਜਹਾ ਪੰਖੀ(ੳ)
 48. ਹੈ ਚਿਰਾਸ(ੳ) ਛਿਟਕਾਯ(ਅ) 49. ਪ੍ਰਿਥੀ(ੳ.ਅ) ਠਘੋਇ(ੳ) ਚੋਯ(ਅ) 50. ਚਰਸਣ. ਚੀਨਹੋ(ੳ)
 51. ਸਾਥੇ ਚਰਣ ਛੁਵਾਈ(ੳ) ਸਸਤਕ ਚਰਣ ਛੁਵਾਈ ਲੀਯੋ(ਅ), 52. ਅਵਰ ਚਿਰਦੈ ਯਰਯ
 ਲੀਨਹੋ(ਅ) 53. ਸਦਾ ਫਕਤਨ ਕੈ ਤ੍ਰਿਸਿ ਪਯੋ(ੳ) ਤ੍ਰਿਸ ਹੈ(ਅ) 54. ਜੇ ਪੈ ਸੇਵਾ ਰੂਕਿ ਹੋ ਤੇ
 ਤਾਹਿ ਲਯੋ ਕੋ ਠੇਰ(ੳ) ਅਬ ਕੈ ਸੇਵਾ ਰੂਕਿ ਹੋ ਤੇ ਨਹਿ ਤੀਨਿ ਤੋਕ ਨੈ ਠੇਰ।।3।।(ਅ) ਪ੍ਰਤੀ
 ਏ ਵਿਚ ਕਹਾ ਰੁਨ ਤੂੰ ਪਛਯੋ।।5।। ਪੰਖੀ ਤਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀ(ਅ) ਵਿਚ ਲਿਖਨਿ ਨਿਖਿਤ ਪੰਖੀਆ
 ਵੀ ਹਨ: ਜਸਤ ਕਸਤ ਪੁਲਾਏ ਪਛਨ ਜਬ ਸਲ ਪਯਾਰੈ। ਉਚਰਤ ਰਹੰਕਾਰ ਸਕਨ ਤੀਜ ਸਵ ਪਠ
 ਹਾਰੈ।। ਪਛਿ ਡੇਤ ਪਠਏ ਕਯੋ ਤੁਨਿ ਉਪਯੋਏ ਵਿਸਵਾਸ। ਸਕਨ ਜਭਾ ਆਨੰਦ ਸਈ ਇਕ ਰਾਜਾ
 ਡਿਰਤ ਉਤਾਸ।।7।। 55. ਤਬ ਹੀ ਆਸਿਰ ਸਨਿ ਸੁਦ ਲੀਯੋ ਹਾਵਕ ਸੈ ਚੀਨਹੋ(ੳ) ਅਸੁਰ
 ਕਯੋ ਮਹਿ ਵੀਨ ਜਾਯ ਲੈ ਹਾਵਕ ਚੀਨੋ(ਅ) 57. ਜਬ(ੳ) 58. ਪਰ ਜਗੀ(ਅ) 59. ਤਬ ਹੀ
 ਆਸਣ ਦਿਵ ਚੀਨਹੋ(ੳ)

ਸਕਲ ਦੇਵ⁶⁰ ਰਿਛਯ⁶¹ ਕਰੇ⁶² । ਤਹਾ ਪਾਵਕ ਨਹੀਂ ਜਾਇ⁶³ ।
 ਪਰਯ⁶⁴ ਮਤਿ⁶⁵ ਸਹਾਈ ਕੇ । ਮਾਨੋ ਮੀਨ ਮਕਰ ਮੈ ਨਹਾਈ⁶⁶ ।
 ਜਾਤਿ ਸੈ ਛਾਟੇ ਫਾਰਿ ।। ਕਛੁ ਨਟ ਨਾਟਕ ਕੀਨਹੈ⁶⁷ ।
 ਅਸੁਰ ਭਯੋ ਮਤਿ ਮੂਢੇ ।। ਜਾਇ ਨੈ ਕੂਪ ਦੀਨਹੈ⁶⁸ ।
 ਸਕਲ ਸਾਧ ਰਖਯਾ ਕਰੇ⁶⁹ ।। ਯੂ⁷⁰ ਨਾਰਦ ਸੇ ਸਾਖਿ ।
 ਜਾ ਕੀ ਰਾਮ ਸਹਾਈ ਹੈ ।। ਤਾਹਿ ਕਹੈ ਨੈ ਨਾਖਿ ।। 13 ।।
 ਨਿਸ ਬਾਸੁਰਿ ਨਹੀ ਮਰੇ⁷¹ ।। ਖੜਕ⁷² ਬਾਣ ਨਹੀਂ ਬੇਧੈ⁷³ ।
 ਜਲ ਜਵਾਲਾ ਬੈ⁷⁴ ਰਹਤ ।। ਜੈਰ⁷⁵ ਜੇਧਾ ਨਹੀਂ ਜੀਤੈ⁷⁶ ।
 ਛਾਯਾ ਮਾਯਾ ਮਿਤਿ⁷⁷ ਨਹੀ ।। ਨਹੀ⁷⁸ ਧਰਤਿ ਆਕਾਸ ।
 ਮਤਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕੇ ਕਾ ਕਹੂ⁷⁹ ।। ਸੋਚਤ ਹੈ ਤਿਸੁ ਨਾਥ⁸⁰ ।

60. ਕੇ ਦੇਵ(ੳ), 61. ਰਿਛਯਾ(ਅ) 62. ਕਰੇ(ੳ) ਤਹਾ ਪਾਵਕ ਕਯੋ ਜਾਯ(ੳ)—ਪਾਵਕ ਨਿਕਟ ਨ ਜਾਯ(ਅ) 64. ਪਠਯੋ(ੳ.ਅ.) 65. ਸੀਤ ਸਹਾਯ(ੳ.ਅ.) 66. ਜੀ ਮਾਨੋ ਮਕਰ ਮੈ ਨਹਾਯ(ੳ) 67. ਅਬ ਮੈ ਜਾਜੀ ਬਾਤ ਕਛੁ ਯੋਕ ਨਾਟਕ ਕੀਨਹੈ(ੳ)—ਨਾ ਜਾਣੋਂ ਕਛੁ ਜੀਤਰ ਮਤਰ ਨਟ ਨਾਇਕ ਕੀਨੋ(ਅ) 68. ਅਜਹੁ ਨਰੈ ਤਯੋ ਅੰਧ ਜਾਈ ਨੈ ਜਲ ਮੈ ਦੀਨਹੈ(ੳ) ਸੁਰਨਰ ਮੁਨਿ ਜਨ ਜਾਨ ਦੀ(ਅ) 69. ਕਹਾ ਭਕਤਨ ਕੇ ਤਾਸ ਹੈ(ੳ) 70. ਯੁਵ(ੳ.ਅ.) ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਯੋ (ੳ) ਵਿਚ 'ਕਹਾ ਰੁਨ ਤੂ ਪਢਯੋ।।7।। ਹੈ ਤਥ ਕਰਕਹਿ ਮਰਗ ਸ ਝਾਲਿ ਕੋਪ ਹੋਯ ਸਨਮੁਖ ਠਾਵੈ।।(ੳ) ਦਸਨ ਹੋਠ ਚਟਪਟੇ ਕਰਿ ਧੋ ਰੇ ਤੈਰੇ ਰਾਮ ਕਹੀ ਹੈ ਅਬ ਠਾਵੈ(ੳ) ਬਾਰ ਬਾਰ ਐਸੈ ਕਹੈ।। ਇਹੈ ਅਦੈਸੇ ਸੋਹਿ।।ਜੇ ਅਬ ਤੈਰੇ ਰਾਮ ਹੈ ਤੇ ਕਾਰੇ ਨ ਛੁਡਾਵੈ ਤੇਹਿ।। ਕਹਾ ਰੁਨ ਤੂ ਪਢਯੋ।।8।।(ੳ) ਇੰਦ ਗੀ ਪ੍ਰਯੋ (ਅ) ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਾਧੂ ਹਨ: ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਤ ਹੰਦ ਪ੍ਰਯੋਨਾਦ ਮੀਦਰ ਮਾਗੀ ਜਬ ਆਯ।। ਏਜਤ ਏਜਤ ਅਸੁਰ ਜਾਯ ਪ੍ਰਯੋਨਾਦ ਸੰਤਾਯੀ। ਤੇ ਕੇ ਰਾਖੈ ਜੇ ਕਹਾ ਅਬਰ ਛਾਡਿ ਹੂ ਨਾਹਿ। ਕੋਮਲ ਬਰਨ ਕੁੰਵਰ ਜਬ ਬੋਲਯੋ ਸੇ ਪਤਿ ਖੰਡ ਮਾਹਿ।।10।।(ਅ) 71. ਨਹੈ ਮਰੈ(ੳ) ਮੋ ਖੜ ਅਬਹੂ ਨ ਆਯ(ਅ) 72. ਬਾਣ ਸੜ ਨਹਿ ਭੇਦੈ(ੳ) 73. ਭੇਦੈ(ਅ) 74. ਨਹਿ ਜਠੈ(ੳ) ਮੈ ਮਰੈ(ਅ) 75. ਪਾਜੀ(ੳ) 76. ਜੁਧ ਕੋਓ ਜੀਦ ਨ ਛੇਦੈ(ਅ) 77. ਨਹਿ ਮਰੈ(ੳ) ਨਾ ਮਰੈ(ਅ) 78. ਨਾਹਿ(ੳ) ਨ ਮਰੈ(ਅ) 79. ਇਹੈ ਬੁਧਿ ਸੋ ਕਹਾ ਕਰੈ(ੳ) ਹੈ ਸੋਚਤ ਹੈ ਤਿਛਵਨ ਨਾਥ।।11।।(ਅ) 80. ਸੋਚਤ ਹੈ ਜੀ ਯਾਨਨਾਥ(ੳ) ਪ੍ਰਯੋ (ੳ) ਵਿਚ ਕਹਾ ਰੁਨ ਤੂ ਪਾਢਯੋ।।9।।

ਇੱਠੇ ਗੁਬ ਮਤਿ ਕਰੈ॥ ਰਾਮ ਹੈ ਰਤ ਪੁਰਾਰੈ॥⁸¹
 ਤੇ⁸² ਸੇ ਬਲ ਹਰਨਾਛਿ⁸³॥ ਆਦਿ ਵਾਰਾ⁸⁴ ਸੀਘਾਰੈ॥
 ਪੂਰੁ ਨ ਬਹੁਮ ਸਕਲ ਹੈ⁸⁵॥ ਸਬ ਈ ਸਿਨਿ ਕੋਈ ਸਾ॥
 ਸੇ ਮੈ ਤੇ ਮੈ ਖੜਕ ਖੰਡ ਸੇ॥ ਪੂਰਿ ਰਹਯੋ ਜਹਦੀਸ॥⁹¹॥
 ਕਰ ਗਹਿਲਾ⁸⁶ ਖੋ⁸⁷ ਖੜਕ। ਕੋਪ⁸⁸ ਸਨਮੁਖ ਭਯੋ ਟਾਢੇ॥
 ਦੁਸਮਨ ਕਰਤ ਚਟ ਪਟ। ਕਹੋ ਧੋ ਰਾਮ ਕਹਾਯੋ॥⁸⁹
 ਬਾਰ ਬਾਰ ਤੇ ਸੇ ਕਹੋ। ਯਹ⁹⁰ ਅੰਤੈਸੇ ਸੋਹਿ॥
 ਜੇ ਵਡ ਏਤਾ ਰਾਮ ਹਾ ਤੇ⁹¹,⁹² ਕਯੋ ਨ ਛੁਡਾਵੈ ਤੇਹਿ॥
 ਅਸਤ ਭਯੋ ਜਬ⁹³ ਭਾਣ। ਉਦੈ ਰਜਨੀ ਜਬ ਕੀਨਹੈ॥⁹⁴
 ਅਰਧ ਚਖਨ ਕੀ ਛਾਹ⁹⁵। ਉਠਾਈ⁹⁶ ਜੀਰ ਸਬਲ ਪੀਰ ਲੀਨਹੈ॥
 ਨਖ⁹⁷ ਕਰਿ ਉਦਰ ਬਿਦਾਰਿਯੋ⁹⁸ ਤਿਲਕ⁹⁹ ਦੀਯੋ ਪ੍ਰਿਹਲਾਦ।
 ਸਪਤ ਦੀਪ ਨੇ¹⁰⁰ ਖੰਡ ਮੈ। ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਭਯੋ ਸਾਦ¹⁰¹॥12॥
 ਜਹਾ ਜਹਾ ਭੋੜ¹⁰² ਪੜੀ ਭਾਤਨ¹⁰³ ਕੀ। ਤਹਾ ਤਹਾ ਕਰਿ ਕਾਰਿਜ ਸਾਰੈ॥
 ਹਮ¹⁰⁴ ਠੇ ਅਧਮ ਉਧਾਰਿ। ਕਿਯੋ ਨਰਕਨ ਤੇ¹⁰⁵ ਨਯਾਰੈ॥
 ਸੁਰ ਨਰ ਗਣ¹⁰⁶ ਰੀਘੁਪ ਰਟੈ॥ ਸਾਹਿਬ ਚਰਣ¹⁰⁷ ਨਿਵਾਸ॥
 ਠਨਸਾ ਵਾਰਾ ਕਰਮਨਾ¹⁰⁸॥ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ਗੈਦਾਸ॥

81. ਰੇ ਏਠੇ ਕਹਾ ਹੈ ਗਰਬ ਰਾਮ ਹੈ ਗਰਬ ਪੁਰਾਰੈ(ਅ), 82. ਤੁਮ(ਉ) ਸੇ ਬਲਿ ਹਿਰ ਝੰਛਿ(ਅ)
 84. ਆਦਿ ਬਾਰਾਹ ਸਿਘਾਰੈ(ਅ) 85. ਸਭ ਦੇਵ ਨ ਕੋ ਦੇਵ ਹੈ(ਅ) 86. ਗਹਿਲੀ(ਅ) 87. ਨੈ(ਅ)
 88. ਕੋਪਿ(ਅ) 89. ਦੇਬੇ ਜੈ ਹੈ ਮਰਿ ਖੰਡ ਸੇ ਕੀਨੋ ਛਾਵੈ(ਅ) 90. ਇਹ(ਅ)
 91. ਜੇ ਖੰਡ ਮੈ ਰਾਮ ਹੈ(ਅ) 92. ਤੇ ਕਯੋ(ਅ) 93. ਭਾਣ ਅਸਤ ਮਤਿ ਭੇਯੋ(ਉ) ਹੈ ਭਾਨ(ਅ)
 94. ਕੀਨੋ(ਅ) 95. ਅਧਰ ਧਾਮ(ਉ) ਅਧਰ ਬਿੰਬ(ਅ) 96. ਜੀਰ ਅਸਬਲ(ਉ) ਉਠਾਯ
 ਜੀਘ ਨ ਪੀਰਿ(ਅ) 97. ਨਖਨ(ਉ) ਨਖ ਸੁ(ਅ) 98. ਬਿਦਾਰਿ ਕੀ(ਉ) ਦੀਨਹੈ ਤਿਲਕ
 ਪ੍ਰਿਹਲਾਦ(ਉ) 100. ਖੰਡ ਖੰਡ ਬਹੁਮੰਡ ਮੈ(ਉ) ਨਵ(ਅ) 101. ਤੀਨ ਲੋਕ ਭਯੋ ਜਹਾਜ(ਉ)
 102. ਭੋਰ ਪਰੀ(ਉ) ਸੰਕਟ ਪਰੈ(ਅ) 103. ਭਾਤਨ ਕੇ ਕਾਜ ਸਵਾਰੈ(ਉ) ਸੰਤ ਕੇ ਕਾਰਜ
 ਸਾਰੈ(ਅ) 104. ਅੰਸੈ(ਉ) 105. ਸੈ(ਅ) 106. ਰਨ ਰੀਘਰਘ ਮੁਨਿਯਹ ਰਟੈ(ਉ) ਮੁਨਿ(ਅ)
 107. ਸਭ ਕੋ ਸਕਲ ਨਿਵਾਸ(ਉ) ਸਭ ਕੋ ਸੁਖ ਨਿਵਾਸ(ਅ) 108. ਸਕਲ ਸਾਧ ਸੇਵਾ ਕਰੈ॥
 ਗਾਵੈ ਜਨ ਗੈਦਾਸ(ਉ) ਕਰਮਨਾਏ ਗਾਵੈ ਜਨ ਗੈਦਾਸ॥15॥(ਅ)

1. ਹਰਿ ਸਾ ਹੀਰਾ¹ ਛਾਡਿ ਕਰਿ ਕਰੈ² ਆਨ ਕੀ ਆਸ।।
ਤੇ ਨਰ³ ਜਮਪੁਰ⁴ ਸਤਿ ਭਾਖੈ ਰਵਿਦਾਸ⁶।।*
2. ਅੰਤਰਗਤਿ ਰਾਚੈ ਨਹੀ ਬਾਹਰਿ ਕਰੈ⁷ ਉਜਾਸ⁸।।
ਤੇ ਨਰ ਨਰਕਹਿ⁹ ਜਾਹਿਗੈ ਸਤਸ¹⁰ ਭਾਖੈ ਰਵਿਦਾਸ।।*
3. ਜਾ ਦੇਖੈ¹¹ ਘਿਣੁ¹² ਉਪਜੈ।। ਨਰਕ ਕੁੰਡ ਹੀ¹³ ਬਾਸ।।
ਪੇਸ ਆਤਿ ਤੈ¹⁴ ਉਧਰੈ।। ਪੁਸ਼ਟ ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ।।**
4. ਰਵਿਦਾਸ ਤੂੰ ਕਾਵਚ¹⁵ ਫਲੀ ਤੁਝੈ ਨ ਛੈਵੈ ਕੋਇ¹⁶।।
ਤੈ ਨਿ¹⁷ ਨਾਵ ਨ ਜਾਨਿਆ¹⁸ ਕਸੂ¹⁹ ਰ ਚਲੇਰਾ ਹੋਇ।।***

* ਇਹ ਸਾਖੀ ਭਾਗ ਸ੍ਰੀ ਮਤਿ ਸਾਹਿਬ (ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।

1. ਸਾਹਿਬ (ਸਾ. ਸੂ. ਕੇ.)

2. ਕਰੈ (ਅ. ਏ. ਹ. ਖ. ਸਾ. ਟ. ਠ. ਤ. ਸੂ. ਕੇ.)

3. ਪਾਪੀ (ਸਾ.) ਪਾਸੀ (ਸੂ. ਕੇ.)

4. ਜਮਪੁਰਿ (ਅ. ਏ. ਹ. ਟ. ਠ.) ਦੋਜਗ (ਸਾ.) ਦੋਜਗ (ਸੂ. ਕੇ.)

5. ਜਾਇਸੈ (ਏ. ਠ. ਤੀ) ਜਾਇਸੀ (ਹ.) ਦੋਜਗ (ਸੂ. ਕੇ.)

6. ਰਵਿਦਾਸ (ਅ. ਏ. ਹ. ਖ. ਸਾ. ਟ. ਠ. ਤ. ਸੂ. ਕੇ.)

7. ਕਬੈ (ਹ. ਖ. ਟ. ਠ. ਤ.)

8. ਉਦਾਸ (ਹ. ਖ. ਟ. ਠ.)

9. ਨਰਕੈ (ਹ.) ਨਰਕਪੁਰਿ (ਖ.) ਜਮਪੁਰਿ (ਟ.)

10. ਸਤਿ (ਹ. ਟ. ਠ. ਤ.)

* ਇਹ ਸਾਖੀ ਪੜੀ (ਅ) ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

11. ਦੇਖਯਾ (ਟ.)

12. ਘਿਣ (ਖ. ਰ.) ਘਿਣ (ਟ.) ਘਿਣ (ਠ.)

13. ਮੈ (ਖ. ਟ.)

14. ਤੈ (ਹ.) ਸੂੰ (ਟ.)

** ਇਸ ਸਾਖੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਨੂੰ ਸੂ. ਕੇ. ਵਾਲੀ ਪੜੀ ਵਿਚੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।

15. ਕੈਬਰ (ਹ.) ਕੋਇ ਛਿ ਪਲੀ (ਏ) ਕਾ ਵਛਿ ਕੀ (ਖ)

16. ਕੋਈ (ਏ.) ਕਾ ਬਛ ਫਲ (ਤ) ਕ ਵਛਿ (ਠ)

17. ਨਿਜ (ਹ. ਟ. ਖ. ਟ. ਠ. ਤ.)

18. ਜਾਨਿਆ (ਹ) ਜਾਨਿਆ (ਖ) ਜਾਨੀਆ (ਟ)

19. ਭਲਾ ਕਹਾ ਤੈ ਹੋਇ (ਹ. ਟ.) ਭਲਾ ਕੋਨ ਬਿਧਿ ਹੋਇ (ਖ) ਕਸੂ ਰ ਭਲੇਰਾ ਹੋਇ (ਏ. ਠ. ਤ.)

*** ਇਸ ਸਾਖੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪਾਠ ਪੜੀ (ਅ) ਵਿਚੋਂ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।

5. ਕਰੈ ਰੈਦਾਸ¹ ਜਸੈ² ਕੈ ਹਿਰਦੈ³ ਰਹੈ ਰੀਨਿ ਦਿਨ ਰਾਮ।
ਸੋ ਭਗਤਾ ਭਗਵਾਨ⁴ ਸੀਮਿ ਕ੍ਰੋਧ ਨ ਬਯਾਪੈ ਕਾਮ। *
6. ਰੈਦਾਸ ਰਾਇ ਨ ਸੋਇਯੈ⁵। ਦਿਵਸ ਨ ਕਰਿਯੈ⁶ ਸਵਾਦਾ।।
ਅਹਿਨਿਸਿ⁷ ਹਰਿ ਜੀ ਸੁਮਰਿਯੈ⁸। ਛਾਡਿ ਸਕਲ ਘੁਤਵਾਦਾ।।
7. ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਰਿ ਹਾਰੈ ਨਹੀ, ਬਿਸਰਿ⁹ ਨ ਸਾਸੈ ਸਾਸ।।
ਪਾਪਨਿ¹⁰ ਤੇ ਪਰਤਖਿ¹¹ ਸਗੋ ਨਿਰਖਤਿ¹² ਜਨ ਰੈਦਾਸ।। **
8. ਏਪੀ ਏਪੀ ਦੂਦੜੀ।। ਪਹਰ ਚਲੈ ਰਾਜ ਗਾਹ।।
ਕਨਕ ਕਾਮ ਤੀ ਸੰਗ ਲੈ।। ਖੋਈ ਸੋ ਜ ਸਿੰਹਾ।।
9. ਏਪੀ ਏਪੀ ਪਹਿਰ ਕਰਿ।। ਕਰੈ ਰਹਿ ਕੀ ਆਸ।।
ਤੇ ਨਰ ਨਰਕਾ ਜਾਹਿਗੈ।। ਸਤਿ ਭਾਖੈ ਰੈਦਾਸ।। ***
10. ਹਰਿ ਗੁਰ ਸਾਥ ਸਮਾਨ ਚਿਤ, ਬਿਤ ਆਰਾਮ ਤਤ ਸੂਨ।।
ਇਨ ਬਿਰ ਅੰਤਰ ਜਿਨਿ ਪਰੋ ਕਹਵਤ ਸਹਨ ਕਬੂਲ।। ****

1. ਰੈਦਾਸ ਕਰੈ (ਖ.ਟ.)

2. ਜਾ (ਖ.ਟ.)

3. ਰਿਦੈ (ਖ.ਟ.)

4. ਭਗਵਤ (ਖ.ਟ.)

* ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਹ) ਹੈ।

5. ਸੋਈਯੈ (ਖ.ਟ.)

6. ਕੀਜੈ (ਟ.)

7. ਅਹਿਨਿਸਿ (ਖ)

8. ਸੁਮਰੀਯੈ (ਟ.)

9. ਬਿਸਰ (ਰੀਥ ਨੰਬਰ 154)

10. ਪਾਪਨ (ਉਗੀ)

11. ਪਰਤਖ (ਉਗੀ)

12. ਨਿਰਵਤ (ਉਗੀ) ** ਇਹ ਸਾਖੀ ਰੱਜਬ ਜੀ ਦੀ ਸਰਬਾਰੀ ਲਿਖਿਕ ਮਨੀਰਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਗ (1813 ਬਿ.ਸੰ.) ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਸਾਖੀ, ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ, ਜਪੁਰ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਰੀਥ ਨੰ 154 ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਉਪਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।

*** ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 8, ਅਤੇ 9 ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਮੀਦਰ ਬਾਕੀਨੈਰ ਵਿਚ ਹਥਲਿਖਿਤ ਨੰਬਰ 23 ਪੰਨਾ 296 ਤੇ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਰੀਥ ਸੂਆਮੀ ਅਗਰ ਦਾਸ ਦੇ ਸਿਖ ਇਮਤ ਦਾਸ ਨੇ 1944 ਬਿ.ਸੰ.

ਵਿਚ ਨਕਲ ਕੀਤਾ।—ਉਧਿਤ— ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਖਰ, ਭਰਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਭ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨਾ-298.

*** ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 10 ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਮੀਦਰ ਬਾਕੀਨੈਰ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਰੀਥ ਨੰਬਰ 35 ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ।

—ਉਗੀ—

ਪੰਨਾ-299

ਤਤਕਰਾ

ਨੁੰਬਰ	ਸ਼ਬਦ	ਰਾਗ	ਸੂਕ੍ਰ	ਓ	ਅ	ੲ	ਸਾ	ਹ	ਕ	ਖ	ਗ	ਘ	ਜ	ਟ	ਠ	ਤ
1	ਪਰਚੈ ਰਾਮ ਰਮੈ	ਰਾਮਕਲੀ	1	1	1	1	1	1	1	13		1	1	1	2	1
2	ਅਬ ਮੈ ਹਾਰਯੋ	"	2	2	2	2	2	2	2	14	10	2	2	2	3	2
3	ਗਾਇ ਗਾਇ ਅਬ	"	3	3	3	3	3	3	3	16	-	3	3	3	4	3
4	ਰਾਮ ਜਨ ਹੁਇੰ	"	4	4	4	4	4	4	4	17	-	4	4	4	5	4
5	ਅਬ ਮੋਰੀ ਬੁੜੀ	"	5	5	5	5	5	5	5	18	16	5	5	5	6	5
6	ਤੇਰਾ ਜਨ ਕਾਰੈ	"	6	-	24	25	-	-	-	15	-	-	6	23	24	25
7	ਭਾਈ ਰੇ ਕੁਮ	"	7	6	6	6	6	6	6	19	-	6	7	6	7	6
8	ਤਸੂ ਤੁਝ ਕਾਰਨਿ	"	8	7	7	7	-	7	7	20	-	7	8	7	8	7
9	ਆਯੋ ਹੋ ਆਯੋ	"	9	8	8	8	7	8	8	21	6	8	9	8	9	8
10	ਭਾਈ ਰੇ ਰਾਮ	"	10	9	9	9	8	9	9	22	-	9	10	9	10	9
11	ਐਸੈ ਕੁਛ ਅਨੁਭੈ	"	11	10	10	10	-	10	10	23	-	10	11	10	11	10
12	ਅਖਿਲ ਖਿਲੈ ਨਗੋ	"	12	11	11	11	-	11	11	24	8	11	12	11	12	11
13	ਨਰਹਰਿ ਚੰਚਲ ਮਤਿ	"	13	12	12	12	-	12	12	25	-	12	13	12	13	12
14	ਤਬ ਰਾਮ ਬਿਨ ਸੀਸੈ	"	14	13	13	13	-	13	13	26	-	13	14	13	14	13
15	ਤਬ ਰਾਮ ਨਾਮ	"	15	14	14	14	-	14	14	27	-	14	15	14	15	14
16	ਸੈਠਿ ਅਨਿਨ ਭਗਤਿ	"	16	15	15	15	9	15	15	28	-	15	23	15	16	15
17	ਐਸੀ ਭਗਤਿ ਨ	"	17	-	-	-	10	-	-	30	-	-	16	24	1	16
18	ਭਗਤਿ ਐਸੀ ਸੁਨਹੁ	"	18	16	16	16	-	16	16	31	5	16	-	16	-	16
19	ਅਬ ਕੁਛ ਮਰਮ	"	19	17	17	17	-	17	17	32	15	17	13	17	17	18
20	ਨਰਹਰਿ ਪ੍ਰਭਾਟਿਸ	"	20	18	18	18	-	18	18	33	-	18	19	18	18	19
21	ਤਸੂ ਤੁਮੁ ਕਾਰਨਿ	"	21	19	19	19	-	19	19	34	-	19	20	19	19	20
22	ਰੋਬੰਧਦ ਭੋਜਨ ਬਯਾਧਿ	"	22	20	20	21	-	20	20	7	-	20	21	20	20	21
23	ਕਹਾ ਸੂਤੇ ਮੁਗਧ	"	23	21	21	22	-	21	21	35	11	21	22	21	21	22
24	ਕਾਨ੍ਹ ਹੋ ਜਗ ਜੀਵਨ ਐੜੀ	"	24	23	23	24	11	22	22	36	-	22	24	22	23	24
25	ਕੋਈ ਸੁਮਾਰਨ ਦੇਖੋ ਐੜੀ	"	25	25	26	27	12	28	23	2	-	23	25	26	26	27

ਸ਼ਬਦ	ਰਾਗ	ਸ਼੍ਰੀ	ਓ	ਅ	ਏ	ਸਾ	ਹ	ਕ	ਖ	ਗ	ਘ	ਜ	ਟ	ਠ	ਤ
26 ਪੁਰਲੇ ਪੁਰਲੇ	ਗੋੜੀ	26	26	27	29	13	29	24	3	-	24	26	28	27	28
27 ਦੇਵਾ ਹਮਿ ਨ	"	27	27	28	31	14	30	25	4	-	25	27	29	28	29
28 ਯਾਰਮਾ ਏਕ ਤੂੰ	"	28	29	29	28	-	31	26	5	-	26	28	30	29	30
29 ਅਬ ਹਮ ਖੂਬ	"	29	28	30	30	15	32	27	6	-	27	29	31	30	31
30 ਕੇਸਵੈ ਵਿਕਟ ਮਾਯਾ ਆਸਾਵਾਰੀ	"	30	31	31	32	16	33	28	38	-	28	30	32	31	32
31 ਬਰਜਿ ਹੈ ਬਰਜਿ	"	31	-	32	40	17	34	29	39	-	29	31	33	32	33
32 ਰਾਮਹਿ ਪੂਜਾ ਕਹਾ	"	32	32	33	33	-	35	30	42	17	30	32	34	33	34
33 ਤੁਝਾ ਚਰਨ ਅਭ	"	33	33	34	34	-	36	31	43	2	31	33	35	34	35
34 ਬੰਦੇ ਜਾਨਿ ਸਾਭਿਯ	"	34	34	35	35	18	37	32	41	-	32	34	36	35	36
35 ਸੂ ਕੁਛ ਬਿਚਾਰਯੋ	"	35	-	36	36	-	38	33	44	-	33	35	37	36	37
36 ਮਾਯੋ ਸੰਗਤਿ ਸਰਨਿ	"	36	35	37	37	-	-	34	45	-	-	36	38	37	38
37 ਮਾਯੋ ਸਾਭਿਦਿਆ ਹਿਤ	"	37	36	38	38	-	39	35	46	-	34	37	39	38	39
38 ਦੇਹ ਕਲਾਲੀ ਏਕ	"	38	37	39	39	19	40	36	48	-	35	38	40	39	40
39 ਐਸੀ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਸੋਚਨਿ	"	39	39	40	41	20	41	37	51	-	36	39	42	40	41
40 ਪਾਰ ਰਾਯਾ ਚਾਹੈ	"	40	40	41	42	-	42	38	52	14	37	40	43	41	42
41 ਬਪੁਰੇ ਸਤਿ ਰੀਦਾਸ	"	41	41	42	43	21	43	39	53	21	38	41	44	43	44
42 ਇਹੀ ਅੰਦੇਸੇ ਸੋਚ	"	42	42	43	44	22	44	40	54	-	39	42	45	44	43
43 ਰਾਮ ਰਾਇ ਕਾ	"	43	43	44	45	-	45	41	55	-	-	43	46	45	46
44 ਰੇ ਮਨ ਮਾਛਲਾ	"	44	-	45	-	-	46	42	63	-	-	44	47	46	47
45 ਰੇ ਚਿਤ ਚੀਤ	"	45	44	47	46	23	47	43	56	-	-	45	48	48	49
46 ਰਬ ਕੇ ਚਰਰ	"	46	45	48	47	24	48	44	57	-	40	46	49	49	50
47 ਜੋ ਤੁਮ ਤੇਰੇ	"	47	46	49	48	25	49	45	58	-	41	47	50	50	51
48 ਕਿਹਿ ਸਿਧਿ	"	48	47	50	49	-	50	46	59	-	42	48	51	51	52
49 ਮਾਧਵੇ ਕਾ ਕਹਿਯੋ	"	49	49	52	-	-	51	47	61	-	43	49	52	53	54
50 ਤੁਮ ਦੇਵ ਕਵਿਲਪਤੀ ਧਲਾਸਰੀ	"	50	51	72	52	26	71	61	75	7	57	50	75	55	56
51 ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਰੋਪਾਲ	"	51	56	73	57	27	72	62	76	-	58	51	76	56	57
52 ਕੋਨ ਭਗਤ ਬੀਰ	"	52	52	74	53	28	73	63	79	-	59	52	77	57	58
53 ਜਯੋ ਰਾਮ ਗੋਬਯਦ	"	53	53	75	54	-	-	64	77	-	-	53	-	58	59
54 ਮੈ ਕਾ ਜਾਨੂੰ	"	54	54	77	56	-	74	65	78	-	60	54	-	59	61

ਸੂਚਕ	ਰਾਜ	ਸੂਕੇ	ਓ	ਅ	ੲ	ਸ਼	ਹ	ਕ	ੲ	ਰ	ਘ	ਜ	ਟ	ਠ	ਤ
55 ਤਾਰਿ ਤਾਰਿ ਤਾਰਿ	ਧਨਾਸਰੀ	55	33	73	50	-	75	66	40	61	50	60	62		
56 ਜਨ ਕੂੰ ਤਾਰਿ	"	56	-	79	51	29	76	67	30	-	62	-	-	61	53
57 ਕਯਾ ਤੂੰ ਸੇਵੈ	ਬਿਲਾਵਲ	57	57	55	58	30	52	48	65	-	44	56	59	64	50
58 ਖਾਲਿਕ ਸਿਕਿਸਤਾ ਮੰ	"	58	60	56	59	31	53	49	66	-	45	57	60	65	67
59 ਜੋਮ ਸੋਹਿ ਬੇਦਨ	"	59	58	58	60	32	54	50	67	-	46	58	61	66	62
60 ਜੋਤਾਬੈ ਪਤਿਤ ਨਗੀ	"	60	59	57	61	-	55	51	70	-	47	59	62	67	69
61 ਐਯਾ ਧਯਾਨ ਧਰੂ	ਭੈਰੂ	61	61	60	20	33	60	52	71	13	49	60	56	69	71
62 ਅਭਿਗਤ ਨਾਥ	"	62	62	61	66	34	61	53	72	-	50	-	57	70	72
63 ਪਾਵਨ ਜਸ ਮਾਧੋ	ਟੋਡੀ	63	63	62	65	35	62	54	50	-	51	-	65	71	73
64 ਆਜ ਨਾ ਦੋਸਸ	ਰੁੰਡ	64	64	63	-	36	63	55	64	3	52	-	66	72	74
65 ਸਭ ਕੁਛ ਕਰਤ	ਜੈਤਸਰੀ	65	65	71	64	37	64	56	74	4	-	-	74	73	75
66 ਜਗ ਮੰ ਬੇਦ	ਸਾਰੀਰ	66	66	64	67	38	65	57	49	19	53	-	68	74	76
67 ਮਾਯਾ ਮੋਹਲਾ ਕਾਨਾ	ਕਨਠੋ	67	67	65	63	39	66	58	8	-	54	-	69	75	77
68 ਕਹਿ ਮਨ ਰਾਮ	ਕੇਦਾਰੋ	68	69	68	69	40	67	59	11	12	55	-	71	78	80
69 ਹਰਿ ਕੰ ਟਾਢੇ	"	69	70	70	70	41	68	60	11	-	56	-	72	80	82
70 ਆਰਤੀ ਕਯਾ ਲੋਕਰਿ	ਆਰਤੀ	70	-	80	-	42	-	-	81	-	-	-	61	-	62
71 ਹੈ ਸਭ ਆਤਮ	ਰਾਮਕਲੀ	22	22	23	-	-	-	37	-	-	-	-	25	22	23
72 ਮਰਮ ਕੈਸੇ ਪਾਇਸੇ	ਰੋੜੀ	24	25	26	-	-	-	1	-	-	-	-	27	25	26
73 ਪਾਢੇ ਹਰਿ ਵਿਰ	ਜਿਲੀ ਰੋੜੀ	30	-	-	-	38	-	-	-	-	-	-	-	-	-
74 ਮਾਧੋ ਭਰਮ ਕੈਸੇ	ਬੋਰਠਿ	-	48	51	63	-	-	60	9	-	-	-	53	52	53
75 ਮਨ ਮੋਈ ਸਰੂਪ	ਧਨਾਸਰੀ	-	50	53	-	-	-	62	-	-	-	-	54	54	55
76 ਅਹੋ ਦੇਵ ਤੇਰੀ	"	-	55	76	55	70	-	-	-	-	-	-	-	-	60
77 ਚਲਿ ਚਲਿ ਮਨ	ਕੇਦਾਰੋ	-	68	66	-	-	-	9	-	-	-	-	70	76	78
78 ਜਿਨਿ ਬੋਧਾ ਰਾਖਿ	ਸੋਰਠਿ	-	-	46	-	-	-	-	-	-	-	-	55	47	48
79 ਪਾਢੇ ਕੈਸੇ ਪੂਜ	ਸੋਰਠਿ	-	-	54	-	-	-	-	18	-	-	-	42	43	
80 ਨਗੀ ਬਿਸਰਾਮ ਨਹੋ	ਬਿਲਾਸਲ	-	-	59	62	-	59	-	69	-	-	-	-	68	70
81 ਪ੍ਰੀਤ ਸੁਧਾਵਨ ਆਵ	ਕੇਦਾਰੋ	-	-	67	-	-	69	-	12	-	-	-	73	77	79
82 ਸ੍ਰੀਤ ਉਤਾਰੇ ਆਰਤੀ	(ਮਾਠੀ)	-	-	31	-	-	-	68	32	-	-	-	78	63	65
83 ਭਰਿਤ ਨ ਹੋਇ	ਰਾਮਕਲੀ	-	-	-	-	-	23	-	29	-	-	-	-	-	-
84 ਭਾਯੋ ਰੇ ਸਰਜ	ਆਸਾਵਰੀ	-	-	-	-	-	-	-	47	-	-	-	41	-	-

ਸ਼ਬਦ	ਰਾਗ	ਸੂ.ਕੇ.	ੳ	ਅ	ੲ	ਸਾ	ਹ	ਕ	ਖ	ਗ	ਘ	ਜ	ਟ	ਠ
85 ਸੋ ਕਹਾ ਜਾਨੈ	ਬਿਲਾਵਲ	-	-	-	-	56	-	68	-	48	-	64	-	-
86 ਜਾ ਕੁਲਿ ਸਾਧ	"	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
87 ਰੇ ਰਿਤ ਰਯੰਤਿਸ	ਬਿਲਾਵਲ	-	-	-	-	-	-	-	-	20	-	-	-	-
88 ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਜੈ ਰਾਮ	ਕੇਦਾਰਾ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	79 81
89 ਭੇਖ ਲੀਯੋ ਪੇ	ਭੈਰੋ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	58	-
90 ਗੋਸ਼ਿੰਦੇ ਤੁਮਹਾਰੇ	ਬਿਲਾਵਲ	-	-	-	-	57	-	-	-	-	-	63	-	-
91 ਐਸੈ ਜਾਨਿ ਜਯੋ	ਗੋਡ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	67	-	-
92 ਨਾਵ ਤੁਮਹਾਰੇ	ਆਰਾਠੀ ਧਨਾਸਰੀ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	79	-
93 ਕਾ ਗਾਉ ਕਛੂ		-	-	-	-	24	-	-	-	-	-	-	-	-
94 ਅਬ ਕਾ ਕਹਿ		-	-	-	-	25	-	-	-	-	-	-	-	-
95 ਜੈ ਤੂੰ ਰੋਪਾਲੈ		-	-	-	-	21	-	-	-	-	-	-	-	-
96 ਆਰੈ ਮੀਦਾ ਹੈਵ		-	-	-	-	26	-	-	-	-	-	-	-	-
97 ਸੀਓ ਕੁਲਪਖਿ ਭਾਤ		-	-	-	-	27	-	-	-	-	-	-	-	-
98 ਕਹਿ ਧੋ ਰੇ ਪਹਿਲਾਦ		-	-	-	-	77	-	-	-	-	-	-	-	-

ਰਵਿਦਾਸ ਜਾ ਸ਼ ਦੇ ਹੇਠਲਿਖਿਤ ਸ਼ਬਦ ਅਸੀਂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਝ ਪੁਸਤਕ ਸੰਪਾਦਿਤ ਜਪਾਜੀਰ ਵਿੰਘ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਖਤਿਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ:-

ਲੜੀ ਨੰ:	ਸ਼ਬਦ	ਰਾਗ	ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ
1.	ਰੰਦ ਸੂਹ ਨਗੀ	ਭੈਰੋ	ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਮੰਦਰ ਬੀਕਾਨੇਰ, ਰੰਥ ਨੰ: 23.
2.	ਤਿਸਧ ਜੋਨੀ ਸਾਬ	"	ਸਿਟੀ ਪੈਲੇਸ ਜੈਪੁਰ ਅਤੇ ਰੰਥ ਨੰ: 1853.
3.	ਜੋ ਸੀਰ ਦੂਰ	"	ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਮੰਦਰ ਬੀਕਾਨੇਰ ਰੰਥ ਨੰ: 21
4.	ਰਾਮ ਧਨੀ ਤਾ	ਭਰਤਾ ਕਾ ਕਾਨੜਾਸਿੱਖ ਰੱਡਰੱਸ ਨਾਇਫ਼ੋਰੀ ਐਮਿਤਸਰ,	ਰੰਥ ਨੰ: 6537.
5.	ਜਬ ਦੇਖਾ ਤਬ ਰਾਸੋ	"	-ਉਹੀ- ਰੰਥ ਨੰ: 6315 ਪੱਤਰਾ ਨੰ: 425
6.	ਸੁਨਿ ਗੁਰਦੇਵ ਬਿਨੀਤੀਆ, ਗਉੜੀ		-ਉਹੀ- ਰੰਥ ਨੰ: 2308, ਪੰ. ਨੰ: 454
7.	ਐਸੀ ਤੁਮ ਜਿਨ ਆਸਵਗੀ		ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਯਾ ਪ੍ਰਤੀਸਠਾਨ ਜੋਧਪੁਰ, ਰੰ. ਨੰ: 15941.
8.	ਜੋ ਜਨ ਉਧੋ	"	-ਉਹੀ- ਰੰਥ ਨੰ: 14715.
9.	ਐਸੀ ਜਾਨਿ ਜਯੋ ਰੇ ਬਿਹਾਰਾਗੜਾ		ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਯਾ ਸੋਧ ਪ੍ਰਤੀਸਠਾਨ, ਜੈਪੁਰ, ਰੰ. ਨੰ: 8.

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਯੁਗਾਓਕ ਸੂਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਯੁਗੀਨ ਖਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮੂਲ ਬਾਬੇ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਵਿੰਡੀਨ ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਯੁਗਪਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ ਦਾ ਯੁਗੀਨ ਤਤਕਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਦੱਸ ਕੇ ਯੁਗਾਓਕ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਰੀਬ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੰਬਰ ਉੱਤੇ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਸੰਬੰਧੀ ਯੁਗੀਨ ਤਤਕਰੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਨੰ(9) ਸ਼ਬਦ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਰਾਗੀਂ ਯੁਗਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਯੁਗਪਤ ਹਨ। ਸੰਤ ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਪੁਤਲਿਖੀਆਂ ਵਿਚ ਯੁਗਪਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਬੇ ਦੇ, ਗੁਰੂ ਰੀਬ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕੀਲਤ 40 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ 28 ਸ਼ਬਦ ਪਾਠਾਂਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰੀਬ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿਲਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ ਵਿਚ ਸਿਲਦੇ ਹਨ। ਯੁਗੀਨ ਤਤਕਰਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਬੇ ਵਿਚ ਕੁਲ 98 ਸ਼ਬਦ ਸਮੇਤ ਪੁਰਾਣਾ ਚਰਿਤ, ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਯੁਗੀਨ ਤਤਕਰੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ ਦੇ 98 ਸ਼ਬਦ ਸਮੇਤ ਪੁਰਾਣਾ ਚਰਿਤ, ਅਤੇ ਨੰ(9) ਸ਼ਬਦ ਤਤਕਰੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਯੁਗਪਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਸੌ ਸੱਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰੀਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਪਾਠਾਂਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਲਦੇ 22 ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚੋਂ ਘਟਾਉਣ ਨਾਲ ਬਾਬੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 95 ਸ਼ਬਦ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਗੁਰੂ ਰੀਬ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਬੇ ਦੇ ਹਾਲੀ (40) ਸ਼ਬਦਾਂ ਸਮੇਤ $85 + 40 = 125$ (ਇਕ ਸੌ ਪੱਚੀ) ਸਮੇਤ ਪੁਰਾਣਾ ਚਰਿਤ, ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਖੀ ਭਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰੀਬ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਇਕ ਸ਼ੁੱਠੇ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਬੇ ਵਿਚ ਸਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪੁਤਲਿਖੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਲਦੀ ਇਸ ਸਾਖੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਮੇਲਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁਗੀਨ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰੀਬ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਸਮੇਤ, ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 11 (ਗਿਆਰਾਂ) ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ ਦੇ ਯੁਗਪਤ ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਖਰਚਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਇਹ ਹੀ ਯੁਗਾਓਕ ਬਾਬੇ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ
=====

ਤਤਸਾਰ
=====

ਤਤਿਆਰ

=====

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰੂਪ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਉਪਰਿਤ ਅਸੀਂ ਰੂਪ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ੀ ਬਾਰੇ ਸਾਬਕਿਕ ਨਿਰੋੜ ਕੱਢ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ੀ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ-ਰਸਮ ਵਿਭਿੰਨ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਤੱਥ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਫੇਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾਂ 'ਰੂਪ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ' ਬਾਰੇ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਏਸ਼ ਦੀਆਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਹਾਨ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜੱਥੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲੋਕ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਉੱਠੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਭਰਤਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱ ਉੱਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਰਹਿਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਰੂਪ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਜੁਲਮ ਜਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਨ ਮਨ ਉੱਤੇ ਹੰਢਾਇਆ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥੀ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਡਬਰਾਂ, ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ। ਰੂਪ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਸ਼ੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਲੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੁਲਤਾਨ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਨੋਕ ਉੱਤੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਸ਼ਾਂ ਤੇ ਡੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਨਤਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਫਰ ਤੋਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋਈ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਦੇਸੀ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤ ਹੀਲੇ ਵਖੀਲੇ ਆਪਣੇ ਜੋਰ ਜਬਰ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੱਤ ਨਿਰੋੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਬੋਝ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਉਰਾਰਾਗੀ ਨਈਂ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰੂਪ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰੂਪ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਦਾ ਸੂਰੂਪ ਰੀਤਾਜਨਕ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਚਿੰਪਲਾਮ ਅਤੇ ਰਿੰਦੂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਧਾੜਵੀਆਂ

ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਠਾਸ਼ੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਢਾਹੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਜਥਰਦਸਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਜਜ਼ੀਆ ਨਾਂ ਦਾ ਟੈਕਸ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਲਨਾਕ ਪਰਮਿਥੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਉਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਵਾਦ ਦਾ ਜਕੜਬੰਦ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਿਜੀ ਸਵਾਰਥ ਹਿੱਤ ਧਾਰਮਿਕ ਆਡੰਬਰ ਅਤੇ ਰਹੂ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਨਾਰੂ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਢ ਦੀ ਖਾਈ ਹੋਰ ਡੂੰਘੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤ ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਧਰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਅਧਰਮ ਨੇ ਮੱਲ ਠਥੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਰੀਝਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੋਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਰੀਝਾਂ ਨੂੰ ਪਕ੍ ਅਤੇ ਬੁਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਰਾਜ ਧਰਮ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਣ-ਵੰਡ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰਿੰਤੂ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਅਝਮਨੁਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੰਗ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਅਧਰਮ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਅਨਿਆ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਮੁਨਾਝੇ ਵੱਢੀਬੋਰ ਹੋ ਗਏ। ਝੂਠ ਦਾ ਖੋਲ ਬਾਲਾ ਸੀ। ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿੱਟ ਗਿਆ। ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਤ੍ਰਾਹ ਤ੍ਰਾਹ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਡੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕੂੜ ਪਾਸਾਰਾ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸਾਂਝ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਸਕੇ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਮੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਦਲਿਦਰੀ ਸਮਾਜ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨੀਵੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤਿਅੰਤ ਚੰਤਾਜ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਨਾਰੂ ਕੀਤੀ ਵਰਣ-ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ

ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਝ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਟੁੱਟਿਆ ਬਿਖਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਖੰਡਿਤ ਸਮਾਜ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਤਾਂ ਉਪ-ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਢਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਚ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਾਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਜਾਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰਮ ਨੂੰ ਚਨੌਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਹਰ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਸੁੱਚਾ ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਿਖਾਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਨਾਲ ਪਰਸਪਰ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਤਸੰਗਿ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਨਾਲ ਨਿਵ ਲਾਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਡਾਵਾਂ ਛੋਲ ਰਾਜ, ਖੰਡਿਤ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਅਨੀਤਕ ਅਤੇ ਅਧਰਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਨਿਕੀਮੀ ਸੀ। ਬਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੁੱਟਾਂ ਖੋਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਰਜ਼ਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੱਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ (ਹਉ ਬਨਜਾਰੋ ਰਾਮ ਕੇ ... .. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 346) ਖੱਟੀ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਮੱਧ ਕਾਲ ਅਫ਼ਰਾ ਤਤਰੀ ਅਤੇ ਜੁੱਧਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਹਿਤ ਰੋਸ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਭਰਪੂਰ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮੁਖ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਖਿਪ ਰਚਣਾ ਕਰਕੇ ਅਜੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਕੇਸ਼ਰਤ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਗਤੀ ਆਚਾਰੀਆਂ, ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਾ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਦੈਕਰਣ ਦੱਸਦਿਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦਰਾਵੜ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਨਮੀ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਆਲਵਾਰ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਰਣ ਚਮਕੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਗਤੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਤਮਤਾਂਤਰਾਂ ਬਾਰੇ

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬ੍ਰਹਮਾਂ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਕਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਸੂਰੂਪ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਨਵਯਾ ਭਗਤੀ, ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਸੂਰੂਪ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਮ ਸਤਿ ਮੰਨਣ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸੁਰ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਮਹਾਤਮ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਹ ਮਹਾਤਮ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੂਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਸਦਕਾ ਉਹ ਸੂਦਰ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਨੀਰ ਤੋਂ ਉੱਚ ਬਣੇ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਗ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੀੜਤ ਫੰਡਾਉਤ ਵੰਦਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਖਏ ਸਨ। (ਆਚਾਰ ਸਹਿਤ ਬਿਪੁ ਕਰਹਿ ਫੰਡਾਉਤਿ . . . . . ਗੁ. ਗੰ. ਸਾ. ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਪੰਨਾ 1293) ਇਹ ਹੈ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਜੋ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੇਘ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੁੱਚੇ ਸ਼ੇਠ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੂਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੇਠ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ ਚਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਤੱਥ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਰਣੀ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਘਟੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮਤਿਵ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਲੱਭਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਘ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ

ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਾਹਿਤ ਤੱਥ ਆਧਾਰਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸੀਂ ਜਨਮ ਨਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿਥੀ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿਥੀ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤਾਲਿਕਾ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਛਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਿੰਨ ਤਿਥ ਸੰਮਤ, ਕਰਮਵਾਰ ਮਾਘ ਸੂਦੀ ਪੰਦਰਾਸ, 1433 ਬਿ.ਸੰ. ਇਕ ਹਾੜ ਅਤੇ ਮਾਘ ਸੂਦੀ ਪੰਦਰਾਸ, 1456 ਬਿ.ਸੰ. ਅਤੇ ਇਕ ਹਾੜ ਅਤੇ ਮਾਘ ਪੂਰਨਮਾਸੀ, 1471 ਬਿ.ਸੰ. ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਘ ਸੂਦੀ ਪੰਦਰਾਸ, ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ (ਰਵਿਵਾਰ) ਜਿਸ ਤੋਂ ਦਿਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਾਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿਥੀ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ਮਾਘ ਸੂਦੀ ਪੰਦਰਾਸ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ 1433 ਬਿ.ਸੰ. (25 ਜਨਵਰੀ, 1377 ਈ.) ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਮੰਨੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਵੇਰ ਵੇਣ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸ਼.ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਪੰਨਾ 1293) ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੱਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਮਤ ਵਿੱਲੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਮੰਝਿਆ ਡੇਹ ਵਿਖੇ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਥਾਨ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੂਰਵਜ, ਪੜਦਾਦਾ, ਪੜਦਾਦੀ, ਦਾਦਾ, ਦਾਦੀ, ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਤੱਥ ਆਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਸ ਸਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਸੰਬੰਧੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੋ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਪੜਦਾਦਾ, ਪੜਦਾਦੀ, ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਵਾਰ, ਬਾਬਾ ਕਾਨੂ, ਮਾਈ ਲੱਖਪਤੀ, ਹਰਿਨੰਦ ਅਤੇ ਚਤਰ ਕੌਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਸੰਬੰਧੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਝ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆਂ ਸਹਿਜ ਹੀ ਮਨੁੱਖਵਤ ਨਾਵਾਂ ਦੀ

ਰਚਨਾ ਕਰ ਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਜੀਵਨੀ ਸੰਬੰਧੀ ਮਿਲਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਚਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਪੂਜ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਘੂ(ਰਘੂਦਾਸ) ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਾਦੇਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਇਕ ਜਨਮ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਮਹਾਂਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੇ ਬਾਲ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਵੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸਾਖੀਆਂ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਝ ਹੀ ਕੁਝ ਇਕ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਵਲੋਂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਪੀੜਤ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਬੇਹਲ ਕੇ ਬੌਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਰਈਆਂ ਹਨ। ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਰਚਿਤ ਪਹਿਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਇਕ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਬਾਲੜੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ/ਨਿਰਰੁਣ ਭਗਤੀ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਹੋਝਾਰ ਅਤੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਦਿੱਬ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਬਾਲਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਲ ਲਰਨ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣ ਰਏ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਨੂਰੀ ਜੋਤਿ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੀੜਤ ਵੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤ ਮਾਲ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਜਨਮਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਗਿਰਸਬੀ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਇਆ। ਆਪ ਦੀ ਇਕ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਾ ਵੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਸੰਤ ਨੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ੀਰ ਦਾਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੋਚ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਰੀਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਗਿਰਸਬੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਪ ਆਜੀਵਨ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗੱਦੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਦਾ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਸੰਪੂਰਨ ਬਾਬੇ ਦੇ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਢੁੱਕਵੀਂ ਯਾਦਗਾਰ ਦਾ ਨਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰ ਨੀਮੀ ਉਮਰ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕੋਣ ਸਨ, ਵਾਲਾ ਤੱਥ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੀ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਮਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਮਾਨਵ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਮਾਨਵ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਸੰਤ ਮਾਨ ਦਾਸ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਾਨਸ ਗੁਰੂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਡੇਰਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਸੰਤ ਮੰਡਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਗੂਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ

ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਵਿਛਿਆਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਸੂਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਆਸੀਂ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਵਿਵਾਦ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਪਰਮ ਸਤਿ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਉਚ ਕੋਰੇ ਦੇ ਸੰਤ ਕੀ ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਚਰਨ ਪਰਸਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਸੋਖਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਚਹੁ ਵਰਣ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੰਗਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਧੰਨ ਕੀਤਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਮਾਤਰ ਚਿਤੋੜ ਵਿਖੇ ਪੰਡਤ ਨਾਲ ਹੋਏ ਇਕ ਧਰਮ ਚਰਚੇ ਵਿਚ ਸੱਤ ਸੌ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਸੂਰੂਪ ਕਬੂਲ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਏ ਆਪ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਬੋਰ ਸਿੰਘ ਦੇਵ ਬਘੇਨਾ, ਚਿਤੋੜ ਦੀ ਤਾਸ਼ੀ ਝਾਲਾਂ (ਰਤਨ ਕੁੰਵਰੀ) ਪਰਮ ਭਗਤ ਮੀਰਾ ਬਾਈ, ਭਾਤ ਪੀਪਾ, ਧੰਨਾ, ਕਮਾਲ ਅਤੇ ਕਮਾਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਛਾਤੀ ਪੁਰਾਰ ਹਿਤ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਆਪ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪੁਸ਼ਟਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਰਸਤਾ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤੱਥ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਭੁੱਲੀ ਭਟਕੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ਾਰਟਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੇ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਚਿਤੋੜ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਵਿਚ ਮਾਛੇਰਾ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਪ੍ਰਯਾਗ, ਵਾਰਾਣਸੀ, ਦੁਆਰਕਾਪੂਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਦੇ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਸੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੇ, 1575 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਢੇਰ ਸਮਾਂ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ ਇਸ ਵਿਖੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਟੋ ਮਤਾਂ, ਚੇਤ ਵਲੀ ਚਤੁਰਾ ਇਨ ਦੁਪਵਾਰ, 1579 ਬਿ.ਸੰ. ਅਤੇ ਚੇਤ ਵਲੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੱਖ ਚਤੁਰਾਸੀ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਚੌਰਘ ਜੀਵੀ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੰਨਝ ਸਹਿਜ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਚੇਤ ਵਲੀ ਚਤੁਰਾਸੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੱਖ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਇਨ ਸੁਕਰਵਾਰ, 151 ਸਾਲ 2 ਮਹੀਨੇ 18 ਦਿਨ ਦੀ ਉਮਰ ਛੇ ਕੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ ਸਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਮਹਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵਿਦਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਮਹਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ ਚਿਤੋੜ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇੱਕ ਕਾਸੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ ਸਨ। ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਪਾਲ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਇਕ ਚਬੂਤਰਾ, ਆਪ ਦਾ ਸਮਾਧੀ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਸੰਤ ਕਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਰਮ ਕਾਡਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਵਾਉਣ ਲਈ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਅਠਗਿਣਤ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪ ਰਾਏ ਆਪ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਇਕ ਅਜੇ ਵੀ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਮਛੂਆ ਡੀਹ ਵਿਚ ਲਹਿਰ ਤਾਰਾ ਤਾਲਾਬ ਅਤੇ ਨੀਮਾਂ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੁਆਲੇ ਬਣੇ ਬਾਬਾ ਡੀਹ ਦੇ ਪੂਜਾ ਸਥਲ, ਚਬੂਤਰੇ, ਗੋਪਾਲ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਸਮਾਧੀ ਸਥਲ, ਸੀਰਗਵਰਧਨਪੁਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਘਾਟ ਉਤੇ ਬਣਿਆ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਮੰਦਰ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਚਿਤੋੜ ਵਿਖੇ ਬੜੀ ਰਵਿਦਾਸ ਛਤਰੀ ਅਤੇ ਪਦ ਪਾਦਕਾ, ਅਤੇ ਹੰਦਰਾਬਾਦ ਵਿਚ ਬਣੇ ਰਵਿਦਾਸ ਕੁੰਡ ਅਤੇ ਕੁੱਟੀ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੱਖਣ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਧ ਪ੍ਰਸੰਧ ਦਾ ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾੜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾੜੀ ਬਾਰੇ ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਾੜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਪਦ ਛੇਤ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਘੱਟ, ਅਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੀਦਰਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਸੀਂ 1693 ਬਿ.ਸ਼. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1921 ਬਿ.ਸ਼. ਤੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਭਿੰਨ ਲਿਪੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ

ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹੱਥਲਿਖਤ ਪੁਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਸੋਝ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬਾਬੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਦਰਭ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਂਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿਚੋੜ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਬਾਬੇ ਸੈਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਰੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਹੱਥਲਿਖਤ ਰੀਝ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੁਆਰਥੀ ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਬਾਬੇ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਪੋਥੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ ਸੰਪੂਰਨ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਨਿਜਸੁਆਰਥ ਰਿੱਤ ਖਾਖੀਡੇ ਨੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦੀ ਬਾਬੇ ਨਾਲ ਬਿਲਵਾੜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਬੇ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੋਝਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਰਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਕੇ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸੁਧ ਅਤੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਪਾਠ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਮੁਖ ਆਧਾਰ ਸੂਕੇ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀ ਵਿਚ ਨਾ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਿਤੀਬੱਧ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਆਂ ਨਾਲ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਨਿਪੀਕਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੋਝ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰੀਝ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋ ਪਾਠ ਭੇਦ ਰੂਪ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਬੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰੀਝ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਬਾਬੇਆਂ ਜਿਵੇਂ ਪਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੂਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਉਕਤ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਬੇ ਦੇ ਕੁਲ ਸ਼ਬਦਾਂ (ਗੁਰੂ ਰੀਝ ਵਿਚ ਦਰਜ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਸਮੇਤ) ਦਾ ਜੋੜ 12-5 ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਰੀਝ ਵਿਚ ਦਰਜ ਇਕ ਸਾਖੀ ਸਮੇਤ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਰਿਝਤੀ ਰਿਆਰਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਬਾਬੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨਿਪੀਬੱਧ ਅਤੇ ਮਿਤੀਬੱਧ ਹੱਥਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਨਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਫੰਧ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਚੀਨ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਮਿਤੀਬੱਧ ਹੱਥਲਿਖਤ ਸੋਝ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ। ਇੰਝ ਇਸ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਫੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...

2
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...

3
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...

4
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...

5
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...

6
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...

7
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...

8
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...

9
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...

10
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...

→
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...

→
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...

→
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...

→
 गण...
 गण...
 गण...
 गण...

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ
=====

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ
=====

ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

- ਅਰਜਨ ਦੇਵ(ਗੁਰੂ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ(ਸੱਚੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ)
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1987.
- ਅਸ਼ੋਕ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ(ਸ੍ਰੀ) ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ (ਭਾਰ ਦੂਜਾ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1963.
- ਅਨਬੀਰੂਨੀ, ਅਬੂਰੈਹਾਨ ਮਹੰਮਦ
ਇਬਨ ਅਹਮਦ, ਆਹੁਜਾ, ਯੇਸ਼
ਧਿਆਨ(ਫ਼ਾ.) (ਅਨੁ.) ਅਨਹਿੰਦ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969
- ਅਨਤੋਨੋਵਾ ਕ, ਲੈਨਗਾਰਦ ਰ,
ਕੋਤੋਵਸਕੀ ਰ, ਮਨਚੰਦਾ, ਪ੍ਰੋਤਮ
ਸਿੰਘ (ਅਨੁ.) ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮਾਸਕੋ, 1983.
- ਅਨੰਦ ਖਰਕਤ ਸਿੰਘ(ਰਿ:) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ- ਮਿਤੀਗੀਨ।
- ਅਮੋਲ ਸ.ਸ.(ਸੁ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਰਤਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ,
ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1988.
- ਅਕਾਲੀ, ਕੋਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼(ਸੰਕਲਨ ਕਰਤਾ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1986.
- ਆਸਾ ਰਾਮ, ਨਾਗਰਾ, ਕਰਤਾਰ
ਸਿੰਘ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਦ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ
ਔਫ਼ ਸੰਨਜ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ, ਅੰਬਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ, 1983.
- ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ(ਆਚਾਰੀਆ)
ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ(ਅਨੁ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਨਵੀਂ
ਦਿੱਲੀ, 1986.
- ਐਫ਼ ਮੈਕਸਮੂਲ।(ਪ੍ਰੋ.)
ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ(ਫ਼ਾ.)(ਅਨੁ.) ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
1977.
- ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ, ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ(ਸ੍ਰੀ)
ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਟੀਕਾਕਾਰ) ਅਸਲੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ,
ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ
ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਗੀਨ।

- ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ(ਸ਼੍ਰੀਮੀ) ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਤਨਾਕਰ, ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਤਨਾ ਕਰ ਫਸਟ ਅਨੰਦਰਾਏ, ਫਾਕਖਾਨਾ, ਮਹਿਲਾਵਾਲੀ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ)
- ਸ਼ਬਦ ਸਲੋਕ ਸ਼ਬਦ ਸਲੋਕ, ਫਾਇਰੀਕਟਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969.
- ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਈ ਜਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਕੋ: ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਗੀਨ।
- ਸਪਰਾ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ(ਸ੍ਰੀ) ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲੇਖਕ ਆਪ, ਸਤਿ ਦਰ ਗੀ ਸਿੱਖ ਖਸਤੀ ਅਬਦੁਲਾਪੁਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਿਤੀਗੀਨ।
- ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ(ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਖੁਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ, ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸਪੁਰਾ ਘਬੱਦੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1932(ਭੂਮਿਕਾ)
- ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਪਰਮ ਪਰਸ (ਮਹੰਤ) ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਪੰਤੀ ਅੱਖਰ, ਸਰਦਾਰ ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤ ਪੈਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1933
- " ਸਤਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਚਾੜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਸਾਹਿਬ, ਮਹੰਤ ਧਿਆਨ ਦਾਸ ਜੀ ਕੋਮ ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸਪੁਰਾ, ਘਬੱਦੀ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1934
- ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਉਰਫ ਹਰਿਦਾਸ ਜੀ(ਮਹੰਤ) ਭਰਤ ਬਾੜੀ ਦੀ ਖੋਜ, ਖੁਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਗੀਨ।
- ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਪਰਮ ਪਰਸ ਸਤ ਸੂਰੂਪ ਦੀ ਕਥਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲੇਖਕ ਆਪ, ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਰਵਿਦਾਸਪੁਰਾ, ਘਬੱਦੀ(ਲੁਧਿਆਣਾ) ਮਿਤੀਗੀਨ।
- ਸਰਦੇਵ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਸ੍ਰੀ) ਭਾਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਸਿੱਖ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ, 1976.
- ਸਹਿਗਲ, ਮਲਮੋਹਨ(ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਫਾਇਰੀਕਟਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1987.
- ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ(ਧੋ) ਸਟੋਕ ਭਾਤ-ਬਾੜੀ, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ ਸਿੰਘ ਬੁਦਰਜ, ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ-1979.
- " ਸਟੋਕ ਭਰਤ-ਬਾੜੀ, ਹਿੱਸਾ ਤੀਜਾ, ਸਿੰਘ ਬੁਦਰਜ ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1980.
- " ਸਟੋਕ ਭਾਤ-ਬਾੜੀ, ਹਿੱਸਾ ਚੌਥਾ, -ਉਹੀ- ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1980.

- ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ(ਪੋ.) ਸਟੋਕ ਭਾਤ-ਬਾਸ਼ੀ, ਹਿੰਸਾ ਪੰਜਵਾਂ, ਸਿੰਘ ਸੁਦਰਜ, ਸਾਈ ਸੇਵਾ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1931.
- " ਗੁਰਬਾਸ਼ੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਰੇ, -ਉਹੀ- ਪੰਜਾਵਾਂ ਵਾਰ, 1961.
- ਸਾਬਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਭਾਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸੋਤ ਪੁਸਤਕ(ਸੰ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1984.
- ਸ਼ਾਨ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਬਾਸ਼ੀ ਭਾਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ, ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਨੋਟਸ-ਪਰਤ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ
ਸਰਕਾਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪਹਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1984.
- ਸਿੰਠ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਸਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ, ਜਲੰਧਰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1981
- " ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, (ਸੰ)ਦਲਿਤ ਵੈਨਡੀਅਰ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਵੁਲਵਰਗਪਟਨ(ਡੂਕੇ.) ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1985.
- " ਬਾਸ਼ੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ(ਸੰ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਚੇਅਰ, ਪੰਜੂ
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1986.
- " ਜਸ-ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ(ਸੰ) ਆਸਥਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਕੋਦਰ, 1989.
- " ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਾਸ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਪੁਸਤਕ ਮਾਠਾ ਨੰ: 47
ਪਹਾੜ ਰੋਜ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1939.
- ਹਰ ਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਭਾਤਿਮਤਿ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ, ਜੱਥੇਦਾਰ "ਪੰਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ", ਧਾਦਰਾ
(ਲੁਧਿਆਣਾ) ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1956(ਭੂਮਿਕਾ)
- ਗੀਤਾ ਦਾਸ(ਸੰਤ) ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਪ, ਖ: ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਮੰਨੇਜਰ, ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1912
- ਕਸੇਨ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ,
ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1971
- ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਜਲਮ ਸਾਖੀ ਪਤੰਪਰਾ, ਪੰਜੂ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1969.
- ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ(ਸ੍ਰੀ) ਸ੍ਰੀ ਨਾਭਾ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ ਭਗਤ ਸਾਲ ਐਰ ਭਾਤਿ ਪੇਮਾਕਥਿ, ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ
ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਿਤੀਹੀਨ।
- ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ(ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਸ਼ੀ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ
ਅਧਿਐਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1986.
- ਕੋਹਲੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜੂ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਰਿਊਰੋ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ,
ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1973.

- ਗਿਆਨੀ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ(ਭਾਯੋ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਮਾਨਾ ਸਟੀਕ(ਟੀਕਾਕਾਰ)ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ
ਕਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਕੋ.ਐਮਿ.ਤਸਰ, ਸਿਤੋਹੀਨ।
- ਗਿਆਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ(ਭਾਈ) ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸਾਲ 1970.
- ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ
(ਜੱਬੇਦਾਰ) ਭਗਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਖਾਲਸਾ ਬੁਦਰਜ, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ ਐਮਿ.ਤਸਰ, 1981.
- ਗਿਆਨੀ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ(ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਮਾਲ, ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ
ਐਮਿ.ਤਸਰ, ਸਿਤੋਹੀਨ।
- ਗੁਪਤਾ, ਖਾਤੀ ਨਾਥ(ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਟੈਕਸਟ-ਬੁਕ, ਡੇਰ ਡ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1974.
- ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ(ਸ੍ਰੀ) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾੜੀ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ
1976(ਭੂਮਿਕਾ)
- ਗੁਰਗੋਚਰ, ਜੀ.ਐਸ(ਪੋ.) ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਨਸਲ, ਸੋਚੀ, ਐਨ.ਐਸ.ਕੇ(ਅਨੁ) ਵਿਦੁੱਤ ਵਿਕਾਸ
ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ. ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1977.
- ਗੁਪਤਾ, ਕੇ.ਜੀ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ
ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1980.
- ਜੋਤਸ਼ੀ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ(ਗਿ.) ਅਸਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਪ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਬਜ਼ਾਰ
ਮਾਈ ਸੇਵਾ ਐਮਿ.ਤਸਰ, ਸਿਤੋਹੀਨ।
- ਜੋਧ ਸਿੰਘ(ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੱਤ ਦਰਪਨ(ਸੰਕਲਨ ਕਰਤਾ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ,
ਪਟਿਆਲਾ, 1970.
- " ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ
ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ. ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1974.
- ਜੋਸ਼ੀ, ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਸੰਜਾਰ ਦੇ ਧਰਮ(ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਪ੍ਰੋਯੂ ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ,
1980
- ਜੌਹੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਖਾੜੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ
ਵਾਰ, 1984.
- ਜੱਖੂ, ਪੂਰਨ ਚੰਦ(ਸ੍ਰੀ) ਅਸਲੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜੀਵਨ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ
ਮਹਾਰਾਜ, ਗੁਰਮੁਖ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਸ੍ਰੀ ਐਮਿ.ਤਸਰ, ਸਿਤੋਹੀਨ।

- ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਐਸ ਐ ਰੁਰਦੁਆਰਾ ਪਬਲਿੰ
ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1963.
- " ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤਿੰਤਨ ਤੇ ਕਣਾ, ਸਤੁਰੀ ਠਾਨ ਐਂਡ ਸੰਨਜ, ਬਾਜਾਰ
ਮਾਸੇ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963.
- ਤਿ.ਪਾਣੀ, ਆਰ.ਐਮ.(ਡਾ.) ਪ੍ਰਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤੇ ਵਿਕਰੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ
ਸੇਨੇ, ਦੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਅਨੁ.) ਪ੍ਰ ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1977.
- ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕਬੀਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1982
(ਆਰਾਰਥ) ਸੂਰੀ, ਕਰਤਾਰ (ਆਦਿ ਕਥਨ)
ਸਿੰਘ(ਅਨੁ.)
- ਦੀਪ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਸਾਧਨ ਮੇ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਚਿੱਤ੍ਰੇ, ਪੰ. ਪ੍ਰ. ਪਟਿਆਲਾ,
ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1984.
- ਦੇਸ਼ ਮੁਖ, ਮਾਧਵ ਰੋਪਾਲ(ਸ੍ਰੀ) ਨਾਮਦੇਵ, ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਦਮੀ ਨਵੀਂ ਤਿੱਲੀ, ਦੁਜੀ ਵਾਰ, 1983.
ਹਰਿ ਭਜਨ ਸਿੰਘ(ਅਨੁ.)
- ਦੇਵੰਦਰ ਦੀਪ(ਮਿਸਜ਼) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾ ਸੇ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ
(ਡਾ.) ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਤਿੰਤਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ
ਵਾਰ, 1983.
- ਨਰੇਤਮ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ(ਸੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਭਰਤ ਮਾਲ, ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ
ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਿਤੰਗੀਨ।
- ਨਿਰਭੈ ਸਿੰਘ(ਪ੍ਰੋ.) ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਜੀਵਨ ਰਤਨਾਵਲੀ(ਸੰ) ਭਾਤ ਸੰਤ ਸਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ, 1982.
- ਨਾਭਾ ਕਾਨ੍ਹ, ਸਿੰਘ(ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਸਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ,
ਪਟਿਆਲਾ, ਤੇਥੀ ਛਾਪ, 1981.
- ਨਾਮਧਾਰੀਆ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ, ਪ੍ਰ. ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਮੈਨੇਜਰ, ਦੁਰਮਤ
ਵਿਆਲੀ(ਸੰਤ) ਪ੍ਰੈਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1927 ਈ.
- ਨਾਭਾ, ਦੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ(ਗਿ.) ਇਹੁ ਜਨਮ ਤੁਮਾਰੇ ਲੇਖੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿੱਤ ਸਭਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ,
ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1988.
- ਪਰਵਾਨਾ ਨੇਖ ਰਾਜ(ਡਾ.) ਜੀਵਨ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿੰਗਰਜ, ਜਲੰਧਰ, 1986.
- ਪ੍ਰੈਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਨਿਰਰੁਤ ਧਾਰਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ,
ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1973.

- ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਮੁਸੀ ਰਾਮ (ਸ਼੍ਰੀ) ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਅਰਥਾਤ ਰੂਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਟਕ, ਬਾਬੂ ਮਹਿੰਦਰਾ ਰਾਮਾ ਜਸਪਾਲਾ
ਐਡੀਟਰ ਰਵਿਦਾਸ ਪੌਤਕਾ, ਜਲੰਧਰ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ, 1973.
- ਪਾਖਰ ਸਿੰਘ (ਸ਼੍ਰੀ) ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਰੂਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਨਵਲਕਾ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨ ਹਾਊਸ.
ਆਦਮਪੁਰ, ਦੁਆਬਾ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ, 1982.
- ਫੋਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਐਟਲਸ- ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਫਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ ਪਟਿਆਲਾ, ਸੰਸਕਰਣ
1976.
- ਸ਼ਾਲੀ, ਲਾਹੌਰੀ ਰਾਮ (ਸ਼੍ਰੀ) ਬਾਗੀ ਰਹਿਬਰ ਰੂਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਅੰਏਦਕਰ ਭਵਨ, ਜਲੰਧਰ, 1985.
- ਬਾਹੜਵਾਲ, ਮਹਿੰਦਰਾ ਰਾਮ (ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰੂਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ, ਜਾਧੂ ਰਾਮ ਸੇਕੀ, ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ ਭਾਣਕੀ,
ਕਪੂਰਥਲਾ, ਮਿਤੀਗੀਨ।
- ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਭਾਤੀ ਕਾਵਿ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970.
- ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਭਾਈ ਰੂਰਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਯੂਮ ਨ, ਵਾਇਰੈਕਟਰ, ਭਾਸ਼ਾ
ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1983.
- ਭਾਨ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਚਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਾਤੀ ਜੀ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ ਵਾਲੇ ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਗੀਨ।
- ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਭਾਤੀ ਐਟਲਨ, ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲਾ
ਸੰਸਕਰਣ, 1970.
- " ਭਾਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ,
ਸੰਸਕਰਣ, 1980.
- ਮਨਸੂਰ, ਆਰ. ਡੀ. ਨਰ (ਡਾ.) ਇਨਕਲਾਬੀ ਜੋਤ ਰੂਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਭੀਮ ਪੌਤਕਾ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨਜ਼,
ਜਲੰਧਰ, ਮਿਤੀਗੀਨ।
- ਮਜੂਮਦਾਰ, ਡੀ. ਐਨ. (ਪ੍ਰੋ.) ਭਾਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਤੀਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਅਨੁ.) ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1975.
- ਮਹਿਤਾ ਹਰਸ (ਡਾ.) ਤਿੰਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਭਾਗ-2 (ਸੰ: + ਅਨੁ.) ਅੰਗਰਿਜ਼ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਮਹੱਲਾ
ਵਰਮਾ, ਤਿਨਕ (ਡਾ.) ਟੋਪੀਦਰਾ, ਜਲੰਧਰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1987.

- ਮਹਿੰਦਰਾ, ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਤ ਖਾਲਸਾ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦਾੜੀਵਾਲਾ (ਹੁੰਡਿਆਰਪੁਰ)
ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1983.
- ਵਿਲਖੂ, ਸੁਰੰਦ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪਦਮਾਵਤ, ਜਾਇਸੀ ਕਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸਾਲ 1986.
- ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਭਾਸ਼ੀ) (ਡਾ.) ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਦੁਰਦਾਸ ਸਟੋਰ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦਸਵੀਂ
ਵਾਰ, 1984.
- ਵੈਦ, ਚੰਨਾ ਰਾਮ (ਸੰਤ) ਸੀਰਾਂ ਸਾਈ ਦਾ ਮਸਤ ਪਿਆਲਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇਖਕ ਆਪ, ਪਿੰਡ
ਹਮਾ (ਜਲੰਧਰ) ਮਿਤੀਗਨ।
- ਰਤਨ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਨ, ਰਤਨ ਸਾਹਿੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1980.

ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ

- ਅਮੋਨ, ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਰੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
ਮਾਰਚ, 1968.
- ਜਾਰਰਤੀ (ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਕ) ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ,
ਡਰਬਰੀ, 1977.
- ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, (ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਕ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ,
ਪਟਿਆਲਾ, 1971.
- ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ (ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਕ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ,
ਪਟਿਆਲਾ, ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ, 1977.
- ਸਲਕਾਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਸ੍ਰੀ) ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤਰ (ਭਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ) ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਪੰਜਾਬੀ
ਸੂ ਪਟਿਆਲਾ, ਜੂਨ 1985.
- ਬਾਹਲਵੀ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਆਰਤੀ (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ) ਜਾਗੀ ਆਵਾਜ਼, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ,
ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1984.
- ਭਾਟੀਆ, ਮਿਸਰਦੀਪ (ਸੰ) ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤਰ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ (ਰਜਿ)
ਜਲੰਧਰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਜਨਵਰੀ-ਡਰਬਰੀ, 1987.
- ਉਹੀ- ਅਕਸਰ-1987.
- ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ (ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਕ) ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ
ਹਾਊਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਮਾਰਚ-1988.

ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ
=====

- ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰਯ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਸਥਾਨ, ਠੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1973.
- " ਸ਼ੁਰ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰ) ਭੋਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ, ਜਲੰਧਰ.
ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1983.
- ਐਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਕਵਿ ਰਵਿਦਾਸ: ਮੁਲਾਂਕਨ ਐਂਡ ਪ੍ਰੋਫਾਈਲ, ਪੁਖਰਾਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਖਤੋਲੀ, 1973.
- ਅੰਬੇਡਕਰ, ਭੀਮ ਰਾਓ (ਡਾ.) ਸੂਦਰੋਂ ਕੀ ਖੋਜ, ਬਹੁ-ਜਨ ਕਲਯਾਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲਖਨਊ, ਪੰਜਵੀਂ
ਜਿਥਿਆਸੂ, ਤੀਂਦ੍ਰਾ ਪ੍ਰਸਾਦ
(ਅਨੁ.) ਛਾਪ, 1982.
- ਇੰਦਰਾਜ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਸੂਰਨਾ ਐਂਡ ਪ੍ਰਸਾਰ ਏ ਮੰਤਰਾਲਯ
ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1986.
- ਉਪਾਧਿਆਇ ਨਾਰਾਇਣਾਥ (ਡਾ.) ਨਾਥ ਐਂਡ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ, ਕਾਸ਼ੀ ਹਿੰਦੂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਯ, ਵਾਰਾਣਸੀ,
1965.
- ਉਪਾਧਿਆਇ, ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਸੈਕਟਰੀ, ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀ ਸਤਿਸੰਗ ਬਿਆਸ, ਪਹਿਲੀ
ਵਾਰ, 1983.
- ਰੁਪਤ, ਰੁਪਤਿ ਚੰਦ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਵਿਦਿਆਨਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਰਤੀ ਭਵਨ,
ਦਿੱਲੀ, 1965.
- ਰਵਿ ਸਰ (ਸ਼ਾਸਤਰੀ) ਬੋਜਕ (ਕਬੀਰ ਚੋਰਾ ਪਾਠ) (ਸੰ) ਕਬੀਰ ਚੋਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕੇਂਦਰ,
ਪਾਨਨੁਸੰਧਾਨ, ਸੁਕਰੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਚੋਰਾ ਮਠ ਵਾਰਾਣਸੀ, 1982.
- ਚਤੁਵੈਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰਯ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਬ੍ਰਹਤ ਸਿਤਿਹਾਸ (ਸੰ) (ਡਾ. ਚੋਥਾ)
ਭਕਿਤ ਕਾਲ, ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿ ਏ ਸਭਾ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1968.
- " ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਭਾਰਤੀ ਭੰਡਾਰ, ਨੇਡਰ ਪ੍ਰੈਸ
ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਤੇਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1972.
- " ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ ਕੇ ਪ੍ਰੋਰ ਏ ਸੋਤ, ਰਾਜਪਾਲ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼ ਕਸ਼ਮੀਰੀ
ਰੋਟ ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1975.
- " ਸੰਤ ਕਾਵਯ, ਕਿਤਾਬ ਮਹਲ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਚੋਥਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1981.
- " ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਕੀ ਪਦਾਵਲੀ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਮੇਲਨ, ਪ੍ਰਯਾਗ,
ਸੰਤਾਰਵੀਂ ਵਾਰ, 1983.

- ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ(ਸੰਤ) ਅਬ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਸ਼ੀ-ਦੀਬ, ਖੰਡ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲੇਖਕ ਆਪ
ਪਿੰਡ ਤੇ ਫ਼ਾਕ, ਅਸਾਰਾ, (ਮੇਰਠ) ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਸਕਰਣ, 1973.
- " ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਾ(ਸੰ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ ਆਸ਼ਰਮ, ਅਸਾਰਾ,
ਮੇਰਠ, 1978.
- " ਜਪਨਾਜੋਰ-ਜਪ, ਸੰਤ ਸ੍ਰੀ ਜਗਬੀਰ ਆਸ਼ਰਮ, ਅਸਾਰਾ, (ਮੇਰਠ), 1984.
- ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੰਦ੍ਰਾ ਪ੍ਰਸਾਦ(ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੰਦਾਸ ਸਾਹਬ(ਪੁਰਵਾਰਧ ਇੰਬ ਉਤਰਾਧ) ਬਹੁਜਨ
ਕਲਿਆਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲਖਨਊ ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਸਕਰਣ, 1984.
- ਜੀਤ ਬਹਾਦਰ, ਬਦਲ ਉਰਫ਼ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ-ਸਤਸੰਗ ਸਾਗਰ, ਬਹੁਜਨ ਕਲਯਾਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲਖਨਊ
ਸਾਧੂ ਜਿਤਊ(ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ) ਦੂਜੀ ਵਾਰ, 1975.
- ਜੋਸ਼ੀ, ਬਾਬੂ ਰਾਮ(ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਪਰੋਕਸ ਸਤਾ ਕਾ ਸੂਰੂਪ, ਕੈਲਾਸ਼ ਪੁਸਤਕ ਸਦਨ,
ਰਵਾਨੀਅਰ, ਸੰਸਕਰਣ, 1968.
- ਜੌਸੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ(ਫ਼ਾ.) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਅਕੀਤਤੁ ਕ੍ਰਿਤਤੁ ਐਰ ਚਿੰਤਨ, ਭਾਸ਼ਾਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ,
ਪਟਿਆਲਾ, 1975.
- ਠਾਕੁਰ ਨਕਸ਼ਮੀ ਦੱਤ(ਫ਼ਾ.) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਮਤੀਓ ਕਾ ਅਧਿਐਨ, ਹਿੰਦੀ ਸਮਿਤੀ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, 1965.
- ਤਿਗੁਣਾਇਤ, ਰੋਬਿੰਦ(ਫ਼ਾ.) ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਐਰ ਉਸਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਿਛਟਭੂਮੀ
ਸਾਹਿੱਤਯ ਨਿਕੈਤਨ, ਕਾਨਪੁਰ, 1961.
- ਤਿਪਾਠੀ, ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ(ਫ਼ਾ.) ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਖੰਡ-10(ਪਧਾਨ ਸੰਪਾਦਕ) ਨਾਗਜੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿ ਸ਼ੀ
ਸਭਾ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1968.
- ਵ੍ਰਿਵੈਦੀ, ਹਮਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ(ਆਚਾਰਯ) ਰਾਮਾਨੰਦ ਕੀ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾਏ(ਪਧਾਨ ਸੰਪਾਦਕ) ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥਰੀ ਪ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ਼ੀ ਸਭਾ, ਬਨਾਰਸ ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਸਕਰਣ, 1955.
- " ਮਧਕਾਲੀਨ ਧਰਮ-ਸਾਧਨਾ, ਸਾਹਿੱਤਯ ਭਵਨ ਪ੍ਰ. ਲਿਮ. ਸ਼ਿਲਾਹਾਬਾਦ
ਚੋਬਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1970.
- " ਮਧਕਾਲੀਨ ਬੋਧ ਕਾ ਸੂਰੂਪ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਉਰੋ, ਪੰਜੂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ,
ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1970.
- " ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤਯ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਰਾਜ ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਯੀ ਦਿੱਲੀ,
ਸੰਸਕਰਣ, 1979.

- ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ(ਆਚਾਰੀਯ) ਕਬੀਰ, ਰਾਜਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪ੍ਰ. ਲਿਮ.ਨਈ ਦਿੱਲੀ, ਸੰਸਕਰਣ
1980.
- ਦੀਰਸਤ, ਤਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਯਣ(ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ, ਰਾਜਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, ਸੰਸਕਰਣ, 1963.
- ਨਰੈਂਦ੍ਰ(ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ(ਸੰ) ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ, ਹਾਉਸ
ਨਈ ਦਿੱਲੀ, ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1976.
- " ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਕੋਸ਼, ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਉਸ, ਨਈ ਦਿੱਲੀ
ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਸਕਰਣ, 1981.
- ਨਾਹਟਾ, ਅਰੁਣ ਸਿੰਘ(ਸ੍ਰੀ) ਭਕਤ ਮਾਲ(ਰਤੁਰਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ ਸਾਹਿੱਤ)(ਸੰ) ਰਾਜਸਥਾਨ
ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਿਯ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ, ਜੋਧਪੁਰ, 1965.
- ਪਦਮ, ਦੁਰਯੋਧਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਐਂਡ ਕਵੀ, ਨਵਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
ਜਵਾਹਰ ਨਗਰ ਜਲੰਧਰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1977.
- ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਮਾਠਵੇ ਕਬੀਰ, ਸਾਹਿੱਤ ਕਾ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਸਕਰਣ, 1984.
- ਪਾਂਡੇ, ਰਾਜਬਲੀ(ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਕਾ ਬਹੁਤ ਇਤਿਹਾਸ(ਸੰ) (ਭਾਰ ਪਹਿਲਾ)
ਨਾਰਗੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤੀ ਸਭਾ ਕਾਸ਼ੀ, 1940.
- ਪਾਂਡੇ, ਸੰਗਮ ਲਾਲ(ਪ੍ਰੋ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਇੰਬ ਕ੍ਰਿਤ੍ਰ, ਸਾਹਿੱਤ ਕਾ ਰੋਸਾਈ
ਟੋਲਾ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1970.
- ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ(ਸ੍ਰੀ) ਅਸਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਸਿੰਘਾਸ ਲਾਲ, ਗੋਦਾ ਲਾਲ, ਸਿੰਘਾਸ
ਕਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਮਥੁਰਾ, ਸਿਤੀਗੀਨ।
- ਬੜਬਵਾਲ, ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ(ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿ ਮੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪਰਦਾਇ, ਅਵਧ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਉਸ,
ਲਖਨਊ, 1968.
- ਭਨੋਤ, ਸਰਨ ਦਾਸ(ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ ਵਚਨ ਸੁਧਾ, ਨੌਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ, ਹਰਿਆਣਾ, 1981.
- ਭਕਤਮਾਲ, ਸੂਫੀ ਪਿਯ ਦਾਸ ਜੀ ਭਕਿਤ ਰਸਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ,
ਟਾਕੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਐਂਡ ਸੰਨਜ, ਬੁੱਕ ਸੈਲਰ, ਵਾਰਾਨਸੀ।
- ਭਾਰਤੀ, ਕੰਵਲ(ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਬਹੁਜਨਾ ਕਲਿਯਾਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲਖਨਊ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ,
1985.
- ਮਜੂਮਦਾਰ, ਮਧੂਸੂਦਨ(ਸ੍ਰੀ) ਭਕਤ ਰੂਈਦਾਸ(ਅਨੁਵਾਦ) ਦੇਵ ਸਾਹਿੱਤ ਕੁਟੀਰ, ਪ੍ਰ. ਲਿਮ.ਕਲਕੱ
1915.

- ਮਜੀਠਿਆ, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਸ, ਦੂਪ ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ 1961
- ਮਹਾਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ(ਬਾਬੂ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਸ੍ਰੀ ਲੋਕਨਾਥ ਪੁਸਤਕਾਲਯ, ਕਲਕੱਤਾ, ਅੱਠਵੀ ਵਾਰ, 1984.
- ਮੀਨੋ, ਧਰਮਾਨ(ਡਾ.) ਸਿੱਤ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਨਵਜੋਤ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ, ਮਾਨੋਰ ਕੋਟਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1966.
- " ਰੀਦਾਸ, ਸਾਹਿੱਤਸ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1979.
- ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਕੀ ਸੁਬਦਾਵਲੀ(ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ.) ਬੇਨਵੀਂਯਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1983.
- ਸੋਤੀ ਚੰਦ(ਡਾ.) ਕਾਸ਼ੀ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਰਤਨਾਕਰ, ਪ੍ਰ. ਲਿਮ. ਬੰਬਈ, 1962.
- ਯੋਗੇਂਦ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੀਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਤਪ੍ਰ, ਜੀਵਨ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ, ਅੱਖਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪ੍ਰ. ਲਿਮ. ਦਰਿਆ ਗੰਜ, ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1972.
- ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ(ਸ਼੍ਰੀਮੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਨਵਭਾਰਤ ਪ੍ਰੈਸ ਲਖਨਊ, 1955.
- ਪਾਠੇ ਵਿਰੋਂਦ(ਸ੍ਰੀ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤਸ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਮ ਨਾਰਾਯਣ ਵਰਮਾ, ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ(ਡਾ.) ਨਾਲ, ਪ੍ਰਯਾਗ, 1954.
- ਵਰਮਾ, ਧੀਰੇਂਦ੍ਰ(ਸ੍ਰੀ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤਸ ਕੋਸ਼, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਰਿਆਨ ਮੀਡਲ, ਲਿਮਿ. ਵਾਰਾਨਸੀ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1963.
- ਵਿਯੋਗੀ ਹਰਿ(ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਸੁਧਾ-ਸਾਰ(ਸੰ.) ਮਾਰਤੰਡੇ ਉਪਾਧਿਆਇ, ਮੰਤਰੀ, ਸਜ਼ਤ ਸਾਹਿੱਤਸ ਮੀਡਲ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1957.
- ਰਤਨ ਚੰਦ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਵਿਸ਼ਵੇਸਵਰਾਨੰਦ ਵੀਚੋਕ ਸੋਧ ਸੰਸਥਾਨ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, 1968.
- ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ(ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ, ਰਾਜਪਾਲ ਐਂਡ ਸੰਨਜ, ਦਿੱਲੀ, 1966.
- ਰਾਜਦੇਵ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਸੰਤ-ਸਾਹਿੱਤਸ ਪੁਨਰਮੁਨਾਕਨ, ਆਰਯ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ, ਨਈ ਦਿੱਲੀ, ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਸਕਰਣ, 1973.
- ਰਾਯ, ਚੰਦ ਦੇਵ(ਡਾ.) ਕਾਬੀਰ ਐਂਡ ਰੀਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਸੋਹਾਰਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮੁੰਸੀਪੁਰਾ, ਮੁੰਨਾਥ ਭੰਜਨ ਆਜਮਰਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1978.

- ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਥਾਨੀ (ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ, ਸਾਹਿੱਤ) ਬੈਲਵੀਡਿਅਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ
ਵਰਕਸ ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਨੌਵੀਂ ਵਾਰ, 1980.
- ਰੂਪ ਕਲਾ, ਸੀਤਾਰਾਮ ਸਰਨ
ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਸਾਦ,
ਸਰੀਨ, ਧਰਮ ਪਾਠ (ਡਾ.)
ਸਤ ਦਰਬਾਰੀ ਸਿਖ,
ਪਰਮ ਪਰਸ (ਮਹੰਤ)
ਸ਼ਰਮਾ, ਮੁੰਸੀ ਰਾਮ (ਡਾ.)
ਸ਼ਰਮਾ, ਈ. ਪੀ. (ਡਾ.)
"
"
"
"
ਸ਼ਰਮਾ, ਪ੍ਰਗਟੋਤਾ ਵਿਰਿਤਾ (ਸ੍ਰੀ)
ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)
"
ਸ਼ਾਹਿਲਯ, ਸਿਵ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.)
ਸ਼ਾਤੀ ਸੇਠੀ (ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ)
- ਭਕਤਿ ਮਾਲ ਭਕਿਤ ਸੁਧਾਸਵਾਦ, ਤੇਜ ਕੁਮਾਰ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ, ਪ੍ਰ. ਲਿਮ.
ਲਖਨਉ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ, 1977.
- ਨੀਚ ਤੇ ਉਚ ਕੀਓ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ (ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਜੀਵਨ ਦਰ
ਤਥਾ ਬਾਣੀ) ਐਸ. ਚੰਦ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ ਲਿਮ. ਦਿੱਲੀ, ਮਿਤੀਗੋਨ।
- ਪ੍ਰੇਮ ਭਕਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੈਖਕ ਆਪ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸਪੁ.
ਘਬੰਦੀ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1933 (ਭੂਮਿਕਾ)
- ਭੁਕਿਤ ਕਾ ਵਿਕਾਸ, ਚੋਖੰਡਾ ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ, ਵਾਰਾਨਸੀ, 1958.
- ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਸਥਾਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1972 (ਭੂਮਿਕਾ)
- ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਸਥਾਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ,
ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1978.
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ/ਪਾਪਾ ਬਾਣੀ, ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ,
1978 (ਭੂਮਿਕਾ)
- ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਭਕਿਤ ਸਾਧਨਾ, ਮਾਨਤੀ ਕੋਸ਼ਿਕ, ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1980.
- ਭਕਤ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਸ੍ਰੀ) ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ,
ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਸਕਰਣ, 1982.
- ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ-ਰਾਮਾਇਣ, ਸ੍ਰੀ ਰੋਪਕ ਪੁਸਤਕਾਲਯ, ਮਥੁਰਾ, ਤੀਜੀ
ਵਾਰ, 1980.
- ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਆਰਤੀ, ਰਵਿਦਾਸ ਸਮਾਰਕ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ
ਮੰਦਰ ਰਾਜਘਾਟ, ਵਾਰਾਨਸੀ, 1988.
- ਰੈਦਾਸ ਰਾਬਾ, ਰਵਿਦਾਸ ਸਮਾਰਕ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਰ
ਵਾਰਾਨਸੀ, 1988.
- ਮਹਾ ਮਾਨਵ ਰੈਦਾਸ, ਮੀਰਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਰਾਮਕਿਸ਼ਣ ਪੁਰਮ, ਨਈ
ਦਿੱਲੀ-2.
- ਮੀਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਚੋਵਾਨੀ, ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਪਿਆਸ, ਅੰਮਿਸਤਰ,
ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1981.

- ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਸਰਸਾਰੀ, ਟੈਕਸ ਪ੍ਰੋ, ਚੇਅਰਮੈਨ, ਹੁਣੂ ਰਵਿਦਾਸ ਚੇਅਰ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
- ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ, ਸਦਰੀ ਨਾਰਾਯਣ(ਸ੍ਰੀ) ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਪਰਦਾਇ ਤਬਾ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰ ਉਸਕਾ ਪਛਾਵ, ਹਿੰਦੀ ਪਰੀਸ਼ਦ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਅਾਲਯ, ਪ੍ਰਯਾਸ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1957.
- ਗਿਰਧਾਰੀ, ਪੀਪਾ ਪੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਪੀਪਾ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਕੀ ਪਰਿਚਈ ਐਰ ਵਾੜੀ, ਗਿਰਧਾਰੀ, ਪੀਪਾ ਪੰਥੀ ਦਰਜੀ, ਰਾਮ ਸਿਯਾਮ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਕਟਲਾ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਜੋਧਪੁਰ, ਮਿਤੀਗੀਨ।
- ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਨਾਲ(ਡਾ.) ਮੀਰਾ ਬਾਈ(ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤਯ ਸਮੇਲਨ, ਪ੍ਰਯਾਸ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ-1970.
- ਸੁਕਲ, ਰਾਮਚੰਦ(ਆਚਾਰਯ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਾਗਈ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ, ਕਾਸ਼ੀ, 20ਵੀਂ ਛਾਪ, 1983.
- ਸੰਤ ਬਾਨੀ ਸੰਗ੍ਰਹ, ਭਾਰ ਦੂਜਾ, ਬੈਲਵੀਡਿਯਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ, 1982.
- ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ
- ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ(ਸੰ) ਰਵਿਦਾਸ ਸਮਾਰਕ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਵਾਰਾਣਸੀ, ਫਰਬਰੀ-1986.
ਕਲਯਾਣ, (ਸੰਤ ਅੰਕ) ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੁਰਖਪੁਰ।
- ਪੋਦਾਰ, ਹਨੂਮਾਨ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕਲਯਾਣ (ਭਕਤ ਚਰਿਤਾੰਕ) (ਸੰ) ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜਨਮ ਸੇਵਾ ਸੰਸਥਾਨ ਕਟਰਾ, ਕੇਸਵਦੇਵ, ਮਥੁਰਾ, 1987.
- ਰਜਨੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਪੰਜਾਬ ਸੋਰਭ(ਮੁਖ ਸੰਪਾਦਕ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਈ ਜੂਨ, 1977.
- ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਸਾਲ 11 ਅੰਕ 288 ਮਿਤੀ 2 ਜੂਨ, 1989.(ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ)
- " ਮਿਤੀ 24.4.89 ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

English Books

- Ambedkar B.R.(Dr.) Castes in India,Bhim. Patrika,Publications
Jalandhar,1977.
- Briggs W.G.(Mr.) The Chamars,Association Press 5 Rasal Street
calcutta,1920.
- Cunningham Alexander Book of Indian Eras with Tables for calcula-
ting Indian date ,Oriental Publishers Delhi
1st Indian Print,1971.
- Darshan Singh(Prof.) Glimpse of Indian History,Punjab Prakashan,
(Editor) Jalandhar,1978.
- Darshan Singh(Prof.) Sant Ravidas and His Times , Kaliyani
Publishers Ludhiana,1977.
- do-
- A Study of Bhakat Ravidas,Punjabi Uni.
Patiala,First Edition,1981.
- Farquhar,J.N.(Dr.) An Out Line of the Religious Literature of
India,Moti Lal Banarshi Dass,Delhi,1967
- Ishwari Prasad(Dr.) History of Mediaeval India(From 647 A.D to
the Mughal conquest) The Indian Press
Ltd.Allahabad Fourth Edition,1940.
- Lane Poole Stanley Mediaeval India under Mohammedan rule (A.D.
712 -1764) Sushil Gupta Calcutta,1951.
- Macauliffe ,M.A.(Prof) The Sikh Religion,Vol.VI S.Chand & Co.New
Delhi,1st Indian im. edition,1963.
- McLeod ..H. Guru Nanak and the Sikh Religion,clarendon
Press Oxford,1968.
- Maxmuller F.(Prof.) Secred Book of East,The Law of Manu,Moti
Lal Banarshi Dass,Delhi,25th edition,1964.
- Mohan Singh(Dr.) A History of Punjabi Literature(1100-1932)
Bharat Prakashan Jalandhar IIIrd edi.1971.
- Munshi K.M.(Sh.) Guirat and Its Literature,Bharatiya Vidya
Bhawan ,Bombay IIIrd edition,1967.
- Pillai L.D.Swami Kennu An Indian Ephemeris A.D.700 to A.D.1799,
The superintendent,Govt. Press, Madras,1922.
- Upadhyaya K.N. Guru Ravidas:Life and Teaching,Radha Swami
Satsang Ghar Deas-1982.